شېر پېدىن ئۆمەر

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى

2 - كىتاب

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

شەرىپىدىن ئۆمەر

ئوتتۇرائەسىر ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى

2 - كىتاب

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

مەسئۇل مۇھەررىرى: جېلىل مۇھەممەت
مۇھەررىرى: تۇرسۇن مەخسۇت
مەسئۇل كوررېكتورى: ئازاتگۇل ئاتاۋۇللا
مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: جالالىدىن بەھرام

ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى
(2)
شېرىپىدىن ئۆمەر
*
شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشىر قىلدى ۋە تارقاتتى
(ئۈرۈمچى جەنۇبىي ئازاتلىق يول 348 № پوچتا نومۇرى: 830001)
شىنجاڭ چاڕۋىچىلىق باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 850×1168 مم 1/32 باسما تاۋىقى: 14.5
1996 - يىل 11 - ئاي 1 - نەشرى
1996 - يىل 11 - ئاي 1 - بېسىلىشى
تىراژى: 1—8000
ISBN7-228-02952-6/I·1045
باھاسى: 14.50 يۈەن

责任编辑：吉利力·穆罕默德
编辑：吐尔逊·马合苏提
封面设计：加拉力丁
责任校对：阿杂提古丽

中世纪维吾尔古典文学
（2）

西热皮丁·吾买尔 著

新疆人民出版社出版发行
（乌鲁木齐市解放南路348号 邮政编码：830001）
新疆畜牧印刷厂印刷
850×1168毫米 32开本 印张14.5 插页
1996年11月第1版 1996年11月第1次印刷
印数：1——8000

ISBN7—228—02952—6/I·1045 定价：14.50元

مۇندەرىجە

مۇھەممەت ئىمىن خوجام قۇلى ھىرقەتى ۋە ئۇنىڭ ئىجادىي پائالىيىتى 499
بابا رەھىم مەشرەپ ۋە ئۇنىڭ ئىجادىي پائالىيىتى 593
گۇمنام ۋە ئۇنىڭ ئىجادىي پائالىيىتى 622
زەلىلى ۋە ئۇنىڭ ئىجادىي پائالىيىتى 659
نۆبەتى توغرىسىدا قىسقىچە بايان 763
سالاھى ۋە ئۇنىڭ ئىجادىي پائالىيىتى 799
شائىر مەھزۇن 850
شائىر مولا پازىلنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىي پائالىيىتى 876
ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدىكى تەرجىمە ۋە بەدىئىي ئالاقىلەر 951

مۇھەممەت ئىمىن خوجام قۇلى ھىرقەتى[1] ۋە ئۇنىڭ ئىجادىي پائالىيىتى

شائىر مۇھەممەت ئىمىن خوجام قۇلى ھىرقەتىنىڭ تەرجىمھالىغا دائىر مەخسۇس يېزىلغان مەلۇماتلار ھازىرچە مەلۇم ئەمەس.

شائىر باشقا كلاسسىكلىرىمىزغا ئوخشاشلا ئۆزىنىڭ تەرجىمھالى، ياشىغان دەۋرى، ئەسىرىنىڭ يېزىلىش سەۋەبى ۋە ئەسىرىنىڭ نامى توغرىسىدىكى بىر قاتار مەسىلىلەر ھەققىدە دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن بىردىنبىر ئەسىرى بولغان مەشھۇر داستانى «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» داستانىنىڭ كىرىش سۆزى (دىباچىسى) دە مۇنداق مەلۇمات بېرىدۇ:

«... ئول ۋە جھدىنكى (كىتابى گۈلى بۇلبۇل) نەزىرىمگە يەتتى، كۆڭۈل مورغى تەتەببۇئىغە پەرۋاز ئەتتى. بۇ پىشە غۇلغۇلەسىدىن ۋە ئەندىشە بۇلبۇلەسىدىن تەكەللۇم سويى ئەنداز ئەتتى. بۇ سەببىدىن خامە تىلىنى نەم قىلىپ، نامە مەرزىئەسىغە زەم قىلىپ، دۇرلار ساچىپ. گۈللەر ئاچتى، نېچۇنكى، سۆز ئىشق تەجەللىسىدىن ئېردى نامە مەھەللەسىگە كەلتۈردۇم ۋە ئوششاقلار (ئاشىقلار) قەبلەسىگە بۇ كەلىمەلەر جەمىلەسى يادىكار بولسۇن. بۇ ھەدىقەئى گۈلزارنى ۋە ھوققەنى دوررى بارىنى تابىئە ئەيلەپ، فەسھەلەرگە رابىتە قىلدىم. بۇ كىتابغە «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» دەپ ئات قويدۇم. ئەگەر كىشى ساھىپ

---

① ھىرقەتى شائىرنىڭ تەخەللۇسى بولۇپ، بۇ سۆز «كۆيۈپ كۈل بولغۇچى» دېگەن مەنىنى بېرىدۇ.

تەسىغىنىڭ كەلمىسى ئىشتىپ، نامىس بىلەيىن دېسە، مەجبۇل قالماسۇن، مەئلۇم بولسۇن ۋە مۇلىھەم بولماسۇن، مەقسۇم بولسۇن دەپ ھەدەف نامىمنى ۋە تەرەف مەقامىمنى تەئىيىن قىلدىمكى، مۇھەممەت ئىمىن خوجام قۇلى ۋە ئازادىلەر باغىنىڭ بۇلبۇلى ۋە مېھنەت تاغىنىڭ گۈلى ۋە مۇھەببەت ئوچاغىنىڭ كۈلى ۋە دوستدار تەرىقەتى خەلاسەتى ئەھمەد ۋە بەندەتى ئەۋلادى مۇھەممەد كاشغەر ۋە لايەتىدىن، تازغۇن دەھى، پىرھىدا يەتتىدىن خالى، ئازغۇن رەھىدىن قىشلاغى، باغچى ۋە مەنسەبى ھەم باغچى ۋە سانى چىراغچى ۋە سالسەكەبابچى. بۇ ئىشلار ۋە بۇ دەرۋىشلەر زوبدەتى پەيغەمبەر زادىلەر ۋە شەھ ئازادىلەر دەۋرىدە دۇر[1]. » تۆۋەندىكى شېئىرىي مىسال ئارقىلىق بۇ نەسرىي بايانىنى تېخىمۇ ئايدىڭلاشتۇرغىلى بولىدۇ:

ئىرۇر باغ مېھتەرى[2] قىشلاغى باغچى،
ئىككىنچى مەنسەبى ئېردى چىراغچى.
كەبابچىلىق يەنە بىر مەنسەبىدۇر،
كەباب قىلماق خاجەمنىڭ مەتلەبىدۇر.
ئەگەر ئەۋلادى پەيغەمبەرگە قۇلدۇر،
بۆلەك خەلق ئىچرە گويا تازا گۈلدۇر.

يۇقىرىدا كەلتۇرۇلگەن نەقىلدىن، ئالدى بىلەن شائىر ئۆز ئەسىرى «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» نى ئۆزىنىڭ زامانداشى سالاھىنىڭ «گۈل ۋە بۇلبۇل» داستانىدىن ئىلھاملىنىپ يازغانلىقى بايقىلىدۇ. لېكىن ئۇنىڭ «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» نامىلىق بۇ داستانى ئۆزىگە خاس بەدىئىي غايە، ئۆزىگە

---

① «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1993-يىل، 3-سان.
② مېھتەر — پارسچە، چوڭ، پاشانغان، يۇقىرى، ئالىيجاناب، باشلىق، ئەلچى مەنىسىدە.

خاس سۆزىنتقا ئىگە ئورگىنال ئەسەر. بىر شائىرنىڭ ئىككىنچى شائىرغا بولغان تەسىرىنى بويۇك رۇس تەنقىدچىسى بېلىنىسكىي مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «... ئۇلۇغ شائىرنىڭ ئىككىنچى شائىرغا كۆرسەتكەن تەسىرى ئۇ يارالتقان پوئېزىيە (شېئىرىيەت) نىڭ باشقا شائىردا كۆرۈنۈشى ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ باشقا شائىردا بولغان لېكىن ھەرىكەتسىز يالتقان كۆچلەرنى ئويغىتىش ۋە ئۇنى ھەرىكەتكە كەلتۈرۈشتىندۇر. قۇياش نۇرى يەرگە چۈشۈش بىلەن قۇياشتىكى كۈچنى يەرگە ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ كەلمەيدۇ، بەلكى يەردىكى كۈچنى قوزغايدۇ، ھەرىكەتكە كەلتۈرىدۇ. ئۇلۇغ شائىرنىڭ تەسىرى خۇددى ئەنە شۇنداق، قۇياش نۇرىدەك مەۋجۇت لېكىن ھەرىكەتسىز يالتقان كۈچلەرنى ئىشقا سالىدۇ» دېگىنىدەك قانۇنىيەتلىك ھادىسە ئىكەنلىكى ئېنىق. ئىككىنچىدىن، شائىر ئۆز تەسىرىنى ئۆزىنىڭ زامانداشلىرىنىڭ ئەنئەنىسىدىن باشقىچىرەك قويغان، يەنى پۈتۈن خەلقە ئەمەس، شائىر تىلى بىلەن ئېيتقاندا، «ئوششاقلار (ئاشقلار) قەبىلىسىگە يادىكار بولسۇن» دېگەن مەلۇماتنى بىزنىڭ شائىرنىڭ دۇنيا قارىشى يۇنىلىشىنى ئېنىقلىشىمىزدا ئالاھىدە دىققەت. ئېتىبارىمىزنى قوزغايدۇ. ئۇچىنچىدىن، شائىر يۇقىرىقى كۆز قارىشىغا ئاساسەن بۇ ئەسىرىگە «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» دېگەن نامنى قويغانلىقىنى ئېيتىپ بېرىدۇ.

شائىر ھىرقەتى ئۆزبېكنىڭ قەشقەر تارغۇن (باغچىسى) يېزىسىدىن ئىكەنلىكى، ئاپاق خوجا ھوزۇرىدا باغۋەن، چىراقچى ۋە كاۋاپچى بولۇپ ئىشلىگەنلىكىدىن بىزگە دېرەك بېرىدۇ. لېكىن ئۆزبېكنىڭ قاچان تۇغۇلۇپ، قاچان ۋاپات بولغانلىقى ھەققىدە داستان كىرىش سۆزى (دىباچىسى) دە ياكى شەرق كلاسسىك ئەدەبىياتى ئەنئەنىسىدە كۆپ ئۇچرايدىغان، كىتاب خاتىمىسىدىمۇ بايان قىلمىغان. بۇ مەسىلە ھەققىدە ھىرقەتى

ئەسەرلىرىنى نەشىرگە تەييارلاپ، ئۇنى خەلقىمىزگە ۋە دۇنياغا تونۇتقان پىشقەدەم شائىر ۋە تەتقىقاتچىمىز رەھمىتۇللا جارى ئەپەندى مۇنداق مەلۇمات بېرىدۇ «بەزى مەلۇماتلارغا قارىغاندا شائىر ھىرقەتى 1634- يىلى قەشقەر يېڭىشەھەر تازغۇن (باغچى) يېزىسىدا تۇغۇلۇپ 1724-يىلى ۋاپات بولغان. ھىرقەتى 16 يىل مەدرىسە ئوقۇپ، ئەرەبچە، پارسچە تىللارنى ياخشى ئۆگەنگەن ۋە شەرق كلاسسىك ئەدەبىياتى بىلەن تونۇشقان. 30 يېشىدا ئاتىسى خوجام قۇلى بىلەن بىللە ئاپاق خوجىنىڭ بېغىدا باغۋەن بولۇپ ئىشلىگەن»①

ھازىر بىزنىڭ قولىمىزدا بار بولغان تارىخىي ماتېرىياللار شائىر تەرجىمھالىنى ئەنە شۇنچىلىك دەرىجىدىلا يورۇتۇپ بېرىش ئىمكانىيىتىنى بەرگەن بولسىمۇ، بىزنى يەنىلا شائىر توغرىسىدا مۇھىم يېپ ئۇچىغا ئىگە قىلىپ، تەتقىقات يۆنىلىشىمىزگە قولايلىق يارىتىپ بېرىدۇ.

شائىر ئوتتۇرا ۋە يېقىن شەرق تارىخىدىكى ھەم ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخىدىكى شائىرلارغا ئوخشاشلا بەدىئىي ئىجادىيىتىدە تەخەلۇس قوللىنىدۇ:

ئىلاھە، ھىرقەتىنى شاد قىل،
مۇھەببەت ئەھلى ئىچرە ياد قىل.
ئىلاھە قىلمە نەۋمىد ھىرقەتىنى،
نەسىپ ئەتمە جەمەلىڭ قۇرقەتىنى.

شائىرغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، «داستان» يېزىش ئۇنىڭ ئىجادىيىتىنىڭ پىشىپ يەتكەن دەۋرىنىڭ مەھسۇلىدۇر. بۇ ھەر قانداق شائىر ئىجادىيىتىگە باب كېلىدىغان ئورتاق قانۇنىيەت،

① «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر»، 322 - بەت.

شائىرنىڭ دۇنياغا مەشھۇر بولغان «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» ناملىق داستانىلا ىزنىڭ دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن. شائىر بۇ داستاننىڭ ئالدى-كەينىدە بەلكىم نۇرغۇن ئەسەرلەرنى يازغان بولۇشى مۇمكىن. 90 يىل ياشىغان، 16 يىل ئىلىم تەھسىل قىلىپ، ئەرەب، پارس تىللىرىنى پىششىق ئىگىلىگەن، بۇ تىللار ئارقىلىق شەرقنىڭ داڭلىق پەيلاسوپ ۋە شائىرلىرىنىڭ ئەسەرلىرى بىلەن پىششىق تونۇشۇپ، ئۆز دەۋرىنىڭ ئالىي مەلۇماتىغا ئىگە بولغان مانا شۇنداق بىر شائىرنىڭ پەقەت بىرلا داستان يازغانلىقى كىشىنىڭ ئەقلىگە سىغمايدۇ. «بۇلاق» ژۇرنىلى تەھرىر ھەيئىتىنىڭ شائىر داستاننىڭ بۇ قېتىمقى بېكى نەشرىگە يازغان كىرىش سۆزىدە: «ھەرقەتسى بەزى تەزكىرىلەردە قەيت قىلىنىشىچە، ئۆزبېكلار لىرىك غەزەللىرى بىلەن ئەينى دەۋردە قەشقەردە شۆھرەت قازانغان» دېيىلگەن سۆزلەرمۇ بۇ پىكرىمىزنى تەستىقلايدۇ. بۇگۈنكى كۈندە شائىرنىڭ ۋاپات بولغانلىقىغا 270 يىل بولغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ كەڭ خەلق ئاممىسىغا تارقالغان ئەسەرلىرىنىڭ ئۆز مىللىي مىراسلىرىنىڭ قەدىرگە يېتىدىغان خەلقىمىز ئىچىدىن تېپىلىدىغانلىقىغا زور ئىشەنچ بىلەن قارايمىز.

شائىرىمىزنىڭ بۇ داستاننىڭ تراسكرىپسىيىلىك تېكىستى پىشقەدەم شائىر ۋە تەتقىقاتچى رەھمەتۇللا جارى تەرىپىدىن نەشرگە تەييارلىنىپ 1957- يىلى «تارىم» ژۇرنىلىنىڭ 4-، 5- سانلىرىدا تۇنجى قېتىم ئېلان قىلىنغانىدى. 1982- يىلى يەنە شۇ ھۆرمەتلىك ئالىممىز رەھمەتۇللا جارى تەرىپىدىن ئىشلەپ چىقىلغان تراسكرىپسىيىلىك تېكىستى بىلەن يەشمىسى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن كىتابچە سۈپىتىدە نەشر قىلىندى. بۇ

قېنىم داستان «مۇھەببەتنامە ـ مېھنەتكامە»[1] دەپ ئېلىندى. رەھمىتۇللا جارى نەشرگە تەييارلىغان ئىككى قېتىملىق قول يازمىسىنىڭ باش ـ ئاخىرى يوقلىپ كېتىپ، تېپىلمىغانلىقى ئۈچۈن داستان كام ئېلان قىلىنىپ قالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدا داستاننىڭ ئاساسلىق مېغىزلىق قىسمى ساقلاپ قېلىنغان.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيدا ساقلانغان بۇ داستاننىڭ بۇ قېتىمقى نۇسخىسى يەنىلا «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» دەپ ناملانغان، بۇ داستاننىڭ تولۇق نۇسخىسى بولۇپ، بۇ نۇسخا ئىسراپىل يۇسۇپ تەرىپىدىن نەشرگە تەييارلىنىپ «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 1993ـ يىل 3ـسانىدا ئېلان قىلىندى. بىز تەتقىقاتىمىزدا مۇشۇ يېڭى نۇسخىنى ئاساس قىلىمىز. چۈنكى بۇ تولۇق نۇسخا بىزگە شائىرنىڭ بەدىئىي ئېستېتىك غايىسىنى تولۇق ئېچىپ بېرىشكە ئىمكانىيەت بېرىدۇ.

مەخدۇم ئەزەمنىڭ نەۋرىسى ئاپاق خوجا (ھىدايەتۇللا) جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ سىياسىي ھاكىمىيىتىنى قولغا كىرگۈزۈۋېلىپ، ئۆز سىياسىي ھاكىمىيىتىنى دىنىمىستىك (سىرلىق) سوفىزم ئارقىلىق فېئوداللىق، ئىستىبداتلىقنىڭ مىسلى كۆرۈلمىگەن پەللىسىگە كۆتۈرگەنىدى.

ئەنە شۇنداق ئىجتىمائىي، سىياسىي مۇھىتتىن نەپەسلەنگەن شائىر ھىرقەتنىڭ دۇنيا قارىشى ئىنتايىن مۇرەككەپ ئىدى. ئۇنىڭ بىر تەرىپى سوفىزم بىلەن تۇتاشسا،

---

① «مۇھەببەتنامە ـ مېھنەتكامە» ناملىق بۇ ئۆزگەرتىشكە رەھمىتوللا جارى مۇنداق دەپ ئىزاھ بېرىدۇ: «بۇ ئەسەر بىرىنچى قېتىم 1957ـ يىلى «شىنجاڭ ئەدەبىيات ـ سەنئىتى» ژۇرنىلىغا بېسىلغاندا، «مۇھەببەتنامە ـ مېھنەتكام» دەپ ئېلىنغان ئەمما بىزنىڭ پەرىزىمىزچە ئاپتور «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكامە» دەپ ئېلىپ «نامە» بىلەن «كامە» سۆزىنى قاپىيەداش قىلغانلىكەن دەپ ئويلايمىز. چۈنكى «كام» بىلەن «كامە» سۆزى بىر مەنىدە بولۇپ، مەقسەت، ئارزۇ، دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ». «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى نەمۇنىلىرى» 3224ـ بەت. بۇ يەكىر ئەسلىگە مۇۋاپىق بولۇپ، چوڭقۇرراق ئويلىنىپ تەتقىق قىلىپ بېقىشقا ئەرزىيدۇ.

يەنە بىر تەرىپى پانتېئىزم (پان ئىلاھچىلىق) بىلەن تۇتىشىدۇ.
ھەر قانداق يازغۇچى ياكى شائىرنىڭ دۇنيا قارىشى ئۇنىڭ ئېستېتىك قارىشىنى بەلگىلەپ، ئىجادىيىتىدە ھەل قىلغۇچ رول ئويناپدۇ. شۇڭا، شائىرنىڭ دۇنيا قارىشىنى ئېنىقلىۋالماي تۇرۇپ، ئۇنىڭ ئىجادىيىتىنى تەھلىل قىلغىلى بولمايدۇ.
پانتېئىزمنۇ، سوفىزمنۇ شەرق ئويغىنىش دەۋرىدە مەيدانغا كەلدى. شەرق ئويغىنىش دەۋرى غەرب ئويغىنىش دەۋرىدىن پەرقلىق ھالدا، شەرقتە (ئوتتۇرا، يېقىن شەرقتە) غەرب ئويغىنىش دەۋرىدىن بۇرۇن فېئودالىزمنىڭ گوللەنگەن دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن بولسا، غەربتە (ياۋروپادا) فېئودالىزمدىن كاپىتالىزمغا ئۆتۈش ھارپىسىدا مەيدانغا كەلدى. شەرقتە ۱۷ - ۱۸ ئەسىرلەردە مەيدانغا كەلگەن بولسا، غەربتە شەرقتىكى تەسىرىدە ۱۱۱ ئەسىردە مەيدانغا كەلدى. پانتېئىزم شەرقتە ۋۇجۇدۇيۇن تەلىماتى دەپ ئاتىلىدۇ، بۇ ئالەمنىڭ بىر پۈتۈنلۈكى ۋۇجۇدتىن ئىبارەت دەپ قارايدۇ. ۋۇجۇدۇيۇن غەربتە خرىستىئان دىنىنىڭ، جۈملىدىن كۈچ‌فۇزىنىڭ، ئوتتۇرا ۋە يېقىن شەرقتە ئىسلام دىنىنىڭ ئىسكەنجىسىدىن ئىنسانىي قۇتقۇزۇپ، ئۇنى قايتىدىن ئىختىرا قىلدى.
ۋۇجۇدۇيۇن تەلىماتى بويىچە دۇنيا ۋۇجۇدتىن ئىبارەت، ۋۇجۇدتىن تاشقىرى ئالەمدە ھېچ نەرسە يوق. بۇ تەلىمات بويىچە ئاللا يارالتۇچى، ئۇ يارالتقان رېئال دۇنيا - تەبىئەت ۋە ئىنسانمۇ شۇ ۋۇجۇدنىڭ بۆلەكلىرى بولۇپ، ئۇلار بىر - بىرىگە قارشى ئىككى خىل نەرسە ئەمەس. پەقەت ئاللا ۋۇجۇدى ئەزەلدىن مەۋجۇت. باشقا نەرسىلەر، ئاسمان، تەبىئەت ۋۇجۇدى ئەزەلدىن مەۋجۇت بولغان ۋۇجۇدتىن كېلىپ چىققان ۋۇجۇدتىن تەشكىل تاپىدۇ، دەپ قارايدۇ. ۋۇجۇدۇيۇن - پانتېئىزمنىڭ تەبىئەت ۋە ئىنسانىنى ئاللا ۋۇجۇدى دەرىجىسىگە كۆتۈرۈشى، ئۇلارنى ئەبەدىي پاسسىپلىقتىن، تاسادىپىي مەۋجۇتلۇقتىن، ئەبەدىي

مەھكۇملۇقتىن ئازاد قىلىپ، ئۆزىنى قۇتقۇزۇش ئىمكانىيىتىنى بەردى. بۇ تەلىمات تەبىئەت ۋە ئىنسانغا مۇستەقىللىق ئاتا قىلىپ، ئۇلار ئۈستىدە مۇستەقىل تەتقىقات ئېلىپ بېرىش ئىمكانىيىتىنى بەردى.

ۋۇجۇدۇيۇن تەلىماتى بويىچە تەبىئەت ۋە ئىنسان ئەزەلدىن بار بولغان ۋۇجۇدتىن زۆرۈرى سەۋەب - نەتىجە باغلىنىش نەتىجىسىدە كېلىپ چىققاندىن كېيىن ئۆزىچە مۇستەقىل ياشىشى مۇمكىن بولىدۇ. بۇ جەريانىدىن دېئىزمنىڭ ... ، يەنى قاچاندۇ بىر چاغدا ئاللادىن كېلىپ چىققان تەبىئەتنىڭ ئەمدىلىكتە مۇستەقىل رەۋىشتە، ئۆز قانۇنىيەتلىرى بىلەن راۋاجلىنىشى توغرىسىدىكى تەلىماتى كېلىپ چىقتى. شۇنداق قىلىپ پانتېئىزم ۋە دېئىزم ئىنسانىنىڭ ئاكتىپ ھەرىكىتى ۋە رېئال، مۇستەقىل ياشىشىدىكى تەلىماتقا يول ئېچىپ بەردى. نەتىجىدە، ئەمدى ئىنسان ئاللاسىز، ئۇنىڭغا بېۋاستە باغلىق بولمىغان ھالدا تەبىئەتنى ئۆگىنىپ بىلەلەيدىغان، ئۆز بەخت - سائادىتى ئۈچۈن ھەرىكەت قىلىپ، ئۆز تەقدىرىنى ئۆزى يارىتالايدىغان بولدى. بۇ تەلىمات بويىچە ئىنسانىنىڭ خودا بىلەن يېگانە ۋۇجۇد پرىنسىپى ئاساسىدا باغلىنىشى، ئىلگىرى خۇدا قانداق تەرىپلەنگەن بولسا، ئۇلۇغلانغان بولسا، ئىنسانىنىڭ ئەقلى، بىلىمى، قابىلىيىتىنى ھەم شۇنداق تەرىپلەش، ئۇلۇغلاش ئىمكانىيىتى ۋۇجۇدقا كېلىپ ئەقلچىلىق (راتسىئونالىزم) ۋە ئىنسانپەرۋەرلىك (گۇمانىزم) ئېقىمىغا يول ئېچىپ بېرىلدى. نەتىجىدە پانتېئىزم (پان ئىلاھچىلىق) تەلىماتى ئەقلچىلىق ۋە ئىنسانپەرۋەرلىكنىڭ تۈپ پەلسەپىۋى ئاساسى ۋە ئاساسلىق پرىنسىپلىرىنى تەشكىل قىلدى.

پانتېئىزم - ۋۇجۇدۇيۇن تەلىماتى ماددىي جەھەتتىن دىنىمىستىك غايىلەرنى ئىپادىلەش ئۈچۈن پايدىلىنىشقا ئىمكانىيەت بەرسە، ئۇنىڭ غايىۋى مەنبەسىنى تەكشۈرگىنىمىزدە

ئۇنىڭ كېلىپ چىقىشىدا مىلادى ا ئەسىردە ئوتتۇرىغا چىققان نېئوپىلاتونىزم مۇھىم رول ئويناغانىدى. ئۇلارنىڭ يىلتىزلىرى قەدىمكى يېقىن - ئوتتۇرا شەرق ھىندىستان، ئوتتۇرا ئاسىيا، ئېران، مىسىر، خەلقلىرىنىڭ غايىۋى پەلسەپە قاراشلىرى (بۇددىزم، زادوئاستروئىزم ۋە باشقىلار) غا بېرىپ تاقىلىدۇ.

پانتېئىزم - ۋۇجۇدۇيۇن تەلىماتىنىڭ مەزمۇنىدىكى يۇقىرىقى ئىككى بىسىلىق ھالەت ئۇنىڭ تەرەققىيات جەريانىدا «ۋاھىداتى - مەۋجۇد» ۋە «ۋاھىداتى - ۋۇجۇد» دەپ ئىككىگە ئايرىلىپ كېتىشىگە ئىمكانىيەت بەردى.

ۋاھىداتى - مەۋجۇد[1] ئەنە شۇ ۋۇجۇدۇيۇن تەلىماتىنىڭ باشقا شەكىل بىلەن ئاتىلىشى بولۇپ، ئۇنىڭ دۇنيا قارىشى ۋۇجۇدۇيۇنىنىڭ بىر يۇقىرىدا شەرھلەپ ئۆتكەن نۇقتىلارنىڭ ئاساس قىلىدۇ. بۇ تەلىمات سوفىزمنىڭ مۇشۇ تەلىماتىنى ئاساس قىلىپ ئايرىلىپ چىققان ئىلغار سول قانىتى «نەقىشە بەندىيە» گە پەلسەپىۋى ئاساس بولۇپ، تەركىدۇنياچىلىققا قارشى، كىشىلەرگە بىلىم ئېلىشنى، مېھنەت قىلىشنى، ماددىي نېمەتلەردىن تولۇق پايدىلىنىشنى، ئىنسانىنى، ئىنسان گۈزەللىكىنى سۆيۈشنى دەۋەت قىلىدۇ. بۇ پەلسەپىۋى ئېقىمنىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىكى ۋەكىللىرى فارابى، ئىبنىسىنا، يۇسۇپ خاس ھاجىپ، مەھمۇد قەشقەرى، ئىبن توفىل، ئىبىن بەججا، ئىبىن روش، نەۋائى، بېدىل قاتارلىق مۇتەپەككۇرلار بولۇپ، ئۇلار بۇ پەلسەپە تەلىماتىغا تايىنىپ تۇرۇپ، ئۆزلىرىنىڭ ئىلغار

(ا) بۇنىڭ فارابى ئىشلەتكەن ۋۇجۇدى مۇمكىن ۋە ۋۇجۇدى ۋاجىپ ئەكىلمۇ بار. بۇنىڭدا پۈتۈن مەۋجۇدىيەتنى ئالتە دەرىجىگە بۆلىدۇ. بۇنىڭدىكى بىرىنچىسى ۋۇجۇدى ۋاجىپ ئاللا بولۇپ، ئۇ يارالغۇچى ئەمەس. پەقەت باشقىلارنىڭ دۇنياغا كېلىشىگە سەۋەب بولىدۇ. قالغان بەشى ئەقىل، جان، شەكىل، ماتېرىيە، ئاسمان، ۋۇجۇدى مۇمكىن. بۇ دەرىجىلەر بىر - بىرى بىلەن سەۋەب - نەتىجە شەكلىدە باغلانغان. پەقەت بىرىنچى سەۋەب ئۆز سەۋەبسىگە ئىگە. بۇ ئارىستوتېل پانتېئىزمى بىلەن ئاساسەن ئوخشاش.

پىكىرلىرىنى، ماتېرىيالىستىك غايىلىرىنى ئىلمىي تەپەككۇر ۋە
بەدىئىي تەپەككۇر شەكىللىرىدىن پايدىلىنىپ ئىپادىلىگەنىدى.
ۋۇجۇدۇيۇن تەلىماتىدىن بۆلۈنۈپ چىققان ئوك قانات
دىنىمىستىك تەلىمات ۋاھداتىي - ۋۇجۇد دەپ ئاتالدى. بۇ
تەلىمات بۇ دۇنيادا پەقەت يەككە - يېگانە بىر ئاللالا مەۋجۇت؛
ماددىي دۇنيا ھەقىقىي ئەمەس، ھەقىقەت پەقەت بىرلا ئاللاغىلا
مۇجەسسەملەنگەن، قالغان ھەممە نەرسە بولسا ئۇنىڭ شولىسى
(نۇرى) دەپ ھېسابلايدۇ. مانا شۇ تەلىماتنى ئۆزلىرىگە ئاساس
قىلغان سوفىزمنىڭ ئوك قانات ئەدەبىياتى ئىنسانىنى، ئىنسان
گۈزەللىكىنى سۆيۈشنىي، مېھنەتنىي رەت قىلىپ
تەركىدۇنياچىلىقنى تەرغىپ قىلىپ، قەلەندەرچىلىك بىلەن
ياشاشنى ئەۋزەل كۆرىدۇ. ئۇلار زاھىد، دەرۋىش،
قەلەندەرلەرنىڭ خىلمۇ خىل تەشكىلاتلىرىنى قۇرۇپ،
XIII ئەسىردىن XII ئەسرگىچە ھىندىستان ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا
دەرۋىشلىك ھەرىكىتىنىڭ كەڭ تارقىلىشىغا سەۋەبچى
بولغانىدى. بۇ ئېقىمنىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىكى داڭلىق ۋەكىللىرى
ئەلىغازالى، ئىبنى ئەرەب، ئەخمەد يەسەۋى، ئابدۇللا ئەنۋەرى
قاتارلىقلاردۇر. ئومۇمەن سۇفىزم IX ئەسىرده پەيدا بولۇپ،
ئاۋۋال فېئودالىق ئىستىبداتلىققا، ئەرەب ئىستىلاسىغا ۋە
ئۇنىڭ ئاقىۋىتىگە خەلقنىڭ نارازىلىقىنى ئىپادىلىدى. خۇسۇسىي
مۇلۇككە، بايلىق ۋە كەمبەغەللىكنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشىگە ياۋۇز
كۈچلەرنىڭ غەلىبىسى دەپ قاراپ، دۆلەتمەنلەرنىڭ مال -
مۇلكىنى ھارام دەپ ھېسابلىدى. لېكىن ئۇ فېئودالىزم زۇلمىغا
قارشى كۈرەشنىڭ ئاكتىپ ۋە جەڭگىۋار يۆنىلىشىنى
تەشكىللىيەلمىدى، ئەكسىچە ئۇ خەلقنىڭ فېئودالىزمغا قارشى
نارازىلىقىنىڭ پاسسىپ ئىپادىسى بولۇپ، زۇلۇمدىن قۇتۇلۇش
ئۈچۈن خەلقنى زۇلۇمغا قارشى كۈرەشكە ئەمەس، بەلكى
دۇنيادىن ۋاز كېچىش، تەركىدۇنيا بولۇشقا چاقىردى. ئۇلارچە

بۇ دۇنيا يۈزىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، خۇدانىڭ شولىسى (نۇرى) بولۇپ، بەخت - سائادەتكە ئېرىشىش ئۈچۈن ئىنسان ئۆزىدىن كېچىپ (ئۆلۈپ) ئەسلى ماھىيەتكە خۇداغا قوشۇلۇپ «فانە» بولۇپ كېتىش يولىنى ھەققەتكە ئېرىشىش دەپ تەشۋىق قىلىشتى. شۇڭا ئۇلار رىمدا ئىئاپىلاتونچىلىققا ئاساس سالغان پلاتېننىڭ (270 - 204) مىستىك پەلسەپىسىنى قوبۇل قىلىپ، ئۇنى تەرەققىي قىلدۇردى. سوفىزم ئىسلام دىنى ۋە ئۇنىڭ ماھىيىتىنى ئىنكار قىلمايدۇ، بەلكى دىنىنىڭ ئايرىم رەسمىي مەسىلىلىرىگە قارشى چىققتى. بۇ ھال ئۇلارنىڭ «ئىلىم ئول قۇلۇپ» («قەلبلەر ئىلمى») نەزەريىسىدە ئوچۇق كۆرۈنىدۇ.

ئېنگېلىسنىڭ «يەككە - يېگانە خۇدا - مۇستەبىت پادىشاھنىڭ تىمسالى. يېگانە پادىشاھ بولمىسا يېگانە خۇدا ھەققىدە غايىمۇ مەيدانغا كەلمىگەن بولاتتى» دېگىنىدىن بىر خۇدالىق دىن سىنىپىي جەمئىيەتنىڭ مەھسۇلى ئىكەنلىكى ئېنىقلىنىدۇ. فېئودالىق جەمئىيەتتىكى ھۆكۈمدارلار ۋە ئىسلام ئۆلىمالىرى ئۆزلىرىنى «زىللى ئىلاھ» (خۇدانىڭ يەردىكى سايىسى) دەپ ئىشكەنىسى كۆرگەن سوپىلار ئاللاھنىڭ ھاقارەتلەنگەنلىكىنى كۆرۈپ ئۇلاردىن قاتتىق نەپرەتلەندى. ئۇلار خۇدانى «زىللى ئىلاھ» لار ئېيتقاندەك مەسچىت، نامازخانا - ئىبادەت بىلەن ئەمەس، بەلكى قەلب كۆزى بىلەن كۆرۈپ، بىلىش كېرەك دەپ چۇقان كۆتۈرۈشتى.

سوفىزمنىڭ پاسسىپ شەكىلدە بولسىمۇ فېئودالىزمغا قارشى نارازىلىقىنى ئىپادىلىشى ۋە «زىللى خۇدا» نىڭ ئېتىقاد شەكىللىرىنى، ئىبادەتلىرىنى رەت قىلىشى، ئەمەلىيەتتە، فېئودالىزمنىڭ روھىي تۈۋرۈكلىرىنى رەت قىلىپ، ئۇلارنىڭ ماددىي مەنپەئەتلىرىگە قارشى ئوق ئاتقانلىقى ئىدى. شۇڭا فېئودال ھۆكۈمدارلار سوفىزم تەلىماتىغا قارشى چىقىپ ئۇلارنى

باستۇردى. لېكىن XI ئەسىرگە كەلگەندە سوفىزمنىڭ ئىسلام دىنى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئۆزگەردى. سوفىزم بىلەن ئىسلام دىنى ئارىسىدىكى زىددىيەتنى ھەل قىلىشتا شەرقنىڭ داڭلىق ئىلاھىيەت ئالىمى مۇھەممەت ئەلغازالى (1058 — 1111) ناھايىتى چوڭ رول ئويناندى. ئۇ شەرقتە «مۇججەتول - ئول ئىسلام» («ئىسلامنىڭ ھۇججىتى») دەپ نامىلانغاندى، كىشىلەر ھەتتا قۇرئان يوقىلىپ كەتسە، غازالى ئەسەرلىرى بىلەن ئونى ئاسانلا تىكلەش مۇمكىن دەپ قارىشاتتى. ئىلىم - پەنگە، ئىلىم - پەنگە ئاساسلانغان ئەدەبىيات - سەنئەتكە قەھرى - زەھىرى بىلەن قارشى چىققان بۇ ئىلاھىيەتچى سوفىزمنىڭ مىستىك تارمىقىنى ئىلاھىيەتنىڭ بىر قىسمىغا ئايلاندۇرۇپ، فېئوداللىق ئىستىبداتلىقنىڭ قورالىغا ئايلاندۇرۇشقا مۇيەسسەر بولالىدى.

سوفىزمنىڭ تەلىماتى ئىبنى ئەرەبىنىڭ (1165- يىلى ئىسپانىيىدە تۇغۇلۇپ، 1240- يىلى دەمەشىقتە ۋاپات بولغان) دۇنيا قارىشىدا بىر قەدەر سىستېمىلىق ئىپادىلەنگەن. ئۇنىڭ قارىشىچە، خۇدا پاك، دۇنيادىكى بىردىنبىر يېگانە بارلىق، ئۇ قالغان بارلىقلارنى ئىجاد قىلغان ئىجادچى. دۇنيا، تەبىئەت، ئىنسان، ھەممە شەيئىلەر ئۇنىڭ شولىسى، نۇرى، مۇھەببەت ئاللاغىلا خاس دەپ قارايدۇ. ئۇ «زوناينەيىن» دەرىجىسىگە - ئىككىنچى كۆرۈش دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلىدۇ. ئۇ بىرىنچىدىن، تەسەۋۋۇپ سوفىزمدىكى «بارلىق» نى، ئۇنىڭ ئالىي مۇتلەق پاكلىقىنى كۆرىدۇ. ئىككىنچىدىن، نەرسىلەر (شەيئىلەر) نىڭ چەكسىز، خىلمۇ خىللىقىنى كۆرىدۇ. دېمەك، ئۇ ئەخلاقىي جەھەتتىن كامالەتكە يېتىپ، ئۆزى ئىزدىگەن ئالىي ھەق خۇدانى تاپقان بولىدۇ. ئۇ شۇنداق قىلىپ ئۆز دەۋرىدە ئەرەب، ئىران جەمئىيىتىدىكى رېئاللىقنى ئەخلاقىي جەھەتتىن ئىسلاھ قىلماقچى بولغانىدى.

ئىبنى ئەرەبى پلاتون، پلاتىنلارنىڭ «تەنەسوخ»

نەزەرىيىسىگە ئىسلام تۈسى بېرىپ، ئۇنى راۋاجلاندۇرىدۇ. ئۇ ئۇستازلىرىغا ئوخشاشلا روھنى بىرىنچى ئورۇنغا قويۇپ، ئۇنى قۇياشقا ئوخشىتىدۇ. ئۇنى شەرقچە جەبەلقۇ دەپ ئاتايدۇ، ماددىي دۇنيانى بولسا ئىككىنچى ئورۇنغا قويۇپ، ئۇنى ئايغا ئوخشىتىپ جەبلۇ دەپ ئاتايدۇ. ئۇ ئۆز پىكرىنى داۋاملاشتۇرۇپ، - قۇياش ھەممە تەرەپكە نۇر چاچقاندەك، ئىدىيە ئالىمىدىن روھلار چىقىپ، نەرسىلەرگە، ماددىي ئالەمگە، جۇملىدىن كىشى تېنىگە كىرىدۇ، بىراق جىسمدا، كىشى تېنىدە خۇددى زىندانداا، قاراڭغۇ زۇلمەتتە، قاماقتا ساقلىنىدۇ. ۋاقتى كېلىپ، روھ تەندىن چىقىپ ھۇزۇر - ھالاۋەت كۆرمەك ئۈچۈن باقىي ئالەمگە قايتىدۇ دەيدۇ. دېمەك ئىنسانى ئەرەپىنىڭ ماددا ۋە روھ بىر - بىرىدىن مۇستەقىل ھالدا، ئايرىم - ئايرىم ھالدا مەۋجۇت، روھ بىرلەمچى بولۇپ، ماددىنى باشقۇرىدۇ دېگەن مىستىك تەلىماتى تەسەۋۋۇپ سوفىزمنىڭ پاسسىپ ئوڭ قانىتى بولغان يەسەۋىيچىلارنىڭ تايىنىدىغان مۇستەھكەم نەزەرىيە ئاساسىنى تىكلەپ بېرىدۇ.

ھىرقەتى ئۆزىنىڭ «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» ناملىق داستانىنى «ئىشق» تېمىسىغا بېغىشلايدۇ. بۇ كلاسسىك ئەدەبىياتنىڭ تىلى بىلەن ئېيتقاندا «ماجازي ئىشقمۇ؟» ياكى «ئىلاھىي ئىشقمۇ؟» ئىشقنىڭ تېپلىرى توغرىسىدىكى بۇ مۇرەككەپ مەسىلىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن ۱۱ ئەسىرنىڭ مۇتەپەككۇر شائىرى ئەلىشىر نەۋائىغا مۇراجىئەت قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر شائىر ئەلىشىر نەۋائى ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا يازغان ئىجادىنى مەلۇم دەرىجىدە يەكۈنلىگەن، ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي، ئەخلاقىي، پەلسەپىۋى ئەسىرىنى ۱۱ — ۱۱۱ ئەسىرلەردە ئۆتكەن، يېقىن ۋە ئوتتۇرا شەرق مەنتىقىسىدە پارس — تاجىك ۋە تۈركىي تىللاردا يارىتىلغان ئەدەبىياتنىڭ يۈكسەك

ەمۇنىلىرىدىكى ئىجتىمائىي پەلسەپىۋى ۋە بەدىئىي تەپەككۇر بىلەن مەلۇم ئورتاقلىقى بار دەپ قاراپ، دۇنيانى ئىدراك قىلىش ۋە بەدىئىي ئىپادىلەش مىزانلىرىغا قاراپ بىر نەچچە گۇرۇھلارغا بۆلۈشىدىن تاشقىرى، ئىشقىنىڭ مۇنداق ئۇچ تىپىنى كۆرسىتىدۇ:

«ئىشق ئۇچ قىسمغا بۆلىنىدۇ: بىرىنچى قىسمى، ئاددىي ئادەملەر ئىشقى بولۇپ، خەلق ئارىسىدا مەشھۇر ۋە كەڭ تارقالغاندۇر. بۇ ئىشق جىسمانىي لەززەت ۋە شەھۋانىي نەپس بىلەن چېگرىلىنىدۇكى، ئالىي مەرتىۋىسى شەرئىي نىكاھىدۇر... ئىككىنچى قىسمى، ئالاھىدە پەزىلەت ئىگىلىرىگە خاس ئىشق بولۇپ، بۇ خاس ئىشقىقا مەنسۇپ شەخسلەر پاك كۆزىنى پاك نىيەت بىلەن پاك يۈزىگە سېلىشىدۇ ۋە پاك كۆڭۈل، پاك يۈزىنىڭ شەۋقى - زەۋقى بىلەن بىقارار بولىدۇ ۋە بۇ پاك يۈز ۋاستىسى بىلەن پاك ئاشىق ھەقىقىي مەھبۇبىنىڭ جامالىدىن بەھر ئالىدۇ..... ئۇچىنچى قىسمى، سىدىقلار ئىشقى دۇركىم، ھەقىنىڭ تەجەللىسى (نۇرلىنىشى) جامالىغا ئۇنىڭ (ماددىي ئالەم مەۋجۇداتلىرى قىياپىتىدىكى) كۆرۈنۈشىدىن تاشقىرى بىۋاستە مەپتۇن بولغانلار ۋە ئۆزلىرىنى شۇ يولغا تەسلىم قىلغانلار ۋە ئۇشبۇ (ئالىي ھەقىقەت جامالىنى بىۋاستە كۆرۈشكە ئىنتىلىش بىھوشلۇقىدا ئىدراك قىلىش قابىلىيىتى ئۇلاردىن بىگانە بولغان). ئۇلارنى (ئالىي ھەقىقەتنى بىۋاستە) كۆرۈش (ئىستىكى) پۈتۈنلەي غەرق ئەتكەن ۋە ئۇلار غەرق بولۇشىدىن ئۆتۈپ، ھالاك بولۇش دەرىجىسىگە يەتكەنلەر، ئەگەر ھادىسىلەر بورىنى ئاسمان گۈلدۈرلىشىنىڭ بىر قەۋىتىنى ئۇچۇرۇپ كەتسە — ئۇلار بىخەۋەر ۋە ئەگەر يۈلتۈزلار گۈل بەرگىنى ھەر تەرەپكە سورۇۋەتسىمۇ بۇلارغا تەسىر قىلمايدۇ. ئۇلارنىڭ ھېسلىرى ھەق جامالىنى كۆرۈش تەشۇشى بىلەن ئىشق ھۇجۇملىرى ئاستىدا يوقلىپ كەتكەن».

يۇقىرىقى ئۇچ خىل ئىشقا شائىرنىڭ مۇناسىۋىتى ناھايىتى ئېنىق. بولۇپمۇ ئۇچىنچى تىپتىكى ئىشقنى «خەلق غېمىدىن غېمى» يوقلۇقى تۇپەيلى كەسكىن تەنقىد قىلىدۇ. بۇ تەنقىد ئۇنىڭ جۇملىسىدىكى ئاھانىدىن بىلىنىپ تۇرىدۇ.

شائىر يۇقىرىقى ئىشقنىڭ ئۇچ تىپى جەھەتتىن ئىككىنچىسىنى تاللاپ ئېلىپ ئۇنى قوللاپ ـ قۇۋۋەتلەپ، ئۆز ئىجادىيىتىنىڭ مەركىزىي نۇقتىسىغا قويىدۇ.

يۇقىرىقى «ئالاھىدە پەزىلەت ئىگىلىرىگە خاس ئىشق» كۆپچىلىك ئادەتتە كۆزدە تۇتىدىغان قىز ـ يىگىتلەر ئارىسىدىكى يەڭگىلتەك سۆيگۈ ـ مۇھەببەتتىن ۋە ئۇچىنچى تىپتىكى ئىشق ئالىي ھەقىقەتنىڭ مۇتلەق جامالىغا سادىق تەسەۋۋۇپ ئەھلى ئىنتىلىشلىرىدىن پۈتۈنلەي پەرق قىلىدۇ. ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر شائىر «پەرھات ۋە شېرىن» ناملىق داستانىدا سوقرات تىلىدىن «ھەقىقىي ئىشق» بولىدا بىر ۋاستە سۈپىتىدە تەرىپلەنگەن «مەجازى ئىشق»، «مەھبۇبۇلقۇلۇپ»، مۇستەقىل ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان، ھەتتا ئۆز خىيالى، ئىنتىلىشلىرى بولىدا «ئىدراك ئېتىش قابىلىيىتىدىن بىگانە بولغان» تەسەۋۋۇپ ئەھلىنىڭ ساپ ئىلاھىي ئىشقىغا مەلۇم دەرىجىدە قارشى قويۇلغان.

ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر شائىر «مەجازى» تەرىپى بىلەن «مەجازى» (جانى) ئىشق ئارىسىدا بۇ ۋاستە مۇناسىۋەت مەۋجۇت ئىكەنلىكىگە ئەنە شۇ «مەھبۇبۇلقۇلۇپ» ئەسىرىدە ئوچۇق ئىشارەت قىلىدۇ. «ئىككىنچى تىپتىكى ئىشق» قا تەرىپ بېرىلگەندىن كېيىن بۇ تىپتىكى ئىشقنى ئۆز ئىجادىيىتىدە ئاساس قىلغان شائىرلار قاتارىنى مۇنداق ساناپ ئۆتىدۇ: بۇلار ئەمىر خۇسراۋ دېھلەۋى، خوجا فىرىشتازى، ئابدۇراخمان جامى ۋە نوۋائى تۈركىي ـ پارس تىللىق («گوفتارلارى تورك ئولوسىدا خەرورو تامىز ۋە سارت خەيلىدە ئافا تەكىز»)

شاگىرتلىرىنى (دېمەك ئەۋائى ئۆزىمۇ مۇشۇنىڭ ئىچىدە) ئەسلەپ ئۆتىدۇ. شائىر شۇنىمۇ تەكىتلەيدۇكى، ئەنە شۇ ئىجادكار «ھەممىسىنىڭ ئىجاد قىلىش ۋە شېئىرىيەت ئۇستىدە باش قاتۇرۇشىدىن مەقسەتلەر ئىشق ئىزھارى.ۇر» دەيدۇ.

ئەۋائى ئومۇمەن شېئىر ئىشق ھەققىدە بولمىسا بىكار سۆز دەپ ھېسابلايدۇ. «سۆزكىم دەردچەشمىسىدىن ھارارىتى بولمىغاي ۋە ئەزمىكىم، ئىشق ھارارىتىدىن ھىرقىتى بولمىغاي، نۇرسىز شام بىل ۋە شەرۇەرسىز جەم گومان قىل. ھاسىلىكىم، سۆزگە بۇ تارانادۇر ۋە ئۆڭۈلدە ھايات ئەسىسى ئىشق ئۆزىدۇر».

بۇ پارچىدىكى ئاخىرقى جۈملە ناھايىتى زور ئەھمىيەتكە ئىگە. شائىر ئەزەلدە ئىنسان ھاياتىنىڭ مەزمۇنى ۋە زوقى، ئۇ كۆپىنچە «مەجاز» سۈپىتى بىلەن تىلغا ئالغۇچى «خاس ئىشق» تىن تاشقىرىدا تەسەۋۋۇر قىلىنىشى مۇمكىن ئەمەس.

ئەۋائىنىڭ بەدئىي، ئىلمىي، ئىجتىمائىي، پەلسەپە تەپەككۇرىدا ئۆز زامانداشلىرىدىن ئۇزۇپ كەتكەن جايى شۇ يەردىكى، ئۇ «ئىشق» چۈشەنچىسىگە بىرىنچى نۆۋەتتە ئىجتىمائىي، ئەخلاقىي مۇناسىۋەتلەر نۇقتىئىنەزىرىدىن قارىدى. شۇ ئاساستا «مەجازى ئىشق» نى ئىنسانلار ئوتتۇرىسىدىكى ھاياتىدىكى مۇناسىۋەتتە بىرىنچى ئورۇنغا چىقىرىپ مەركىزىي ماھىيەتكە ئايلاندۇردى. ئىنسان مەنىۋىيىتىنى ئەنە شۇ مەھەك① تاشقا ئۇرۇپ ئۆلچىدى.

«مەھبۇبۇل قۇلۇپ» دىن بىر يىل بۇرۇن فەرھادىن ئاتتارىنىڭ «مەنتىقۇتتەيىر» داستانى ئەۋائى بىر ئۆمۇر ئىزدىگەن ھەقىقەتنىڭ يەكۈنى دېيىشكە بولىدۇ. بۇنىڭدا شائىر ئۆمۇر بويى ئىزدىنىپ تاپقان مۇرەككەپ ئەمما بىر پۈتۈن ۋە چوڭقۇر

---

① مەھەك — ئەرەبچە ئالتۇن پاكى كۆمۈشكە سۈرتۈپ، ئۇلارنىڭ ساپ پاكى ساپ ئەمەسلىكىنى ئايرىيدىغان تاش.

ھەقىقەتنى ئۆزىگە مۇناسىپ بەدىئىي شەكىلدە گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدۇ. بۇ ئەسەرنىڭ بەدىئىي ئالىمى يېقىن ۋە ئوتتۇرا شەرق بەدىئىي ئەپەككۇرى راۋاجىنىڭ چوڭ بىرباسقۇچى ١١١ - ١١ ئەسىرلەر ئىپىك شېئىرىيىتىنىڭ ئىچكى مەنىۋى يۈكسىلىشىدە ئەڭ ئالىي بالداقنى ئىگىلەيدۇ دېيىشكە بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ شائىرنىڭ ئۆز ئىجادىيىتىدىكى چوڭقۇر مەنىۋىيەت خەزىنىلىرىنى پارلىتىپ نۇرلاندۇرغۇچى، ئۇلارغا يېڭى - يېڭى تاۋلىنىشلارنى بەخش ئەتكۈچى ئاجايىپ نۇرلۇق مەشئەل بولۇپ، ئۇلارنىڭ تىلسىملىق قۇلۇپلىرىنى ئېچىپ تاشلاشقا قادىر ھېكمەتلىك ئاچقۇچ ۋەزىپىسىنىمۇ ئۆتەيدۇ. شائىر بۇ داستانىنىڭ ئۆزىگە خاس بەدىئىي تەپەككۇر يۆنىلىشى ۋە ئېستېتىك غايىسىنى ئۆزىنىڭ نەزەرىيىۋى ئەسىرى «مۇھاكىمە تول - لوغا تەيىن» ناملىق ئەسىرىدە ئېنىق قىلىپ «ھەقىقەت ئەسرارىنى مەجازى سۆزەتتە كۆرگۈزۈپمەن» دەپ كۆرسىتىدۇ. ئۇنىڭ بۇ ئۇلۇغ ئەسىرى («لىسانۇت - تەير») نىڭ مەزمۇنى ئىنتايىن باي. بۇ ئەسەردە ئاز دېگەندە مۇنداق مەزمۇنلار مەركەزلىك ھالدا ئىپادىلىنىدۇ، ئۇلار بەدىئىي شەكىل جەھەتتىن «ھەقىقەت ئەسرارىنى مەجازى سۆزەتتە» بايان قىلىش ئۇسۇلىدىن پايدىلانسا، دۇنيا قاراش جەھەتتىن، يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگەن ئوتتۇرا ئەسىر، يېقىن ۋە ئوتتۇرا شەرق ئويغىنىش دەۋرى ئىدىئولوگىيىسىنىڭ تەرەققىياتىدىكى ئەڭ ئېگىز چوققا ھېسابلانغان ۋە ئوتتۇرا ئەسىر تەسەۋۋۇپ ئەدەبىياتىنىڭ ئىلغار سول قانات ئېقىمى «نەقشبەندىيە» گە نەزەرىيە ئاساس بولغان ۋۇجۇدۋىزىغا، (شەرقتە ئاتىلىشى) غەربتە پانتېئىزم دەپ ئاتالغان پەلسەپىۋى ئېقىمغا تايىنىدۇ.

نەۋائى شەرق ئويغىنىش دەۋرىنىڭ ئىككىنچى باسقۇچىنىڭ ۋە بۇ دەۋردىكى نەقشبەندىيە ئېقىمىنىڭ ئەڭ يىرىك ۋەكىللىرىنىڭ بىرى ئىدى. ئۇ مەزكۇر ئەسىردە پۈتۈن ئۆمرىدە

ئىزدىگەن ھەقىقەتكە پانىھئىزم نۇقتىسىدىن تۇنجى قېتىم يەكۈن چىقىرىدۇ، «لىسا نۇت - تەير» دە تەسۋىرلىنىشچە، بۇ دۇنيادا ياشىغۇچى قۇشلار تەپرىقىچىلىق (بۆلگۈنچىلىك) قىلىشىپ ئورۇن - نام تالىشىپ، زادىلا بىر جەمئىيەتكە ئۇيۇشۇپ ياشىيالمىغانلىقى سەۋەبلىك، ئۇلار ئۆزلىرىگە ئالىي پەزىلەتلىك، مۇتلەق ھەقىقەتلىك بىر شاھ لازىملىقىنى ھېس قىلىشىپ، ئۇنى ئىزدەپ تېپىش كويىغا چۈشۈپتۇ، بىراق ئۇنى ھېچ بىلمەپتۇ. ئەمما بۇنىسى «..... ئەقىل نۇرىدىن بەھرىمەن بولغان، رەھبەرلىك بەلگىسى بىلەن ئۇلۇغلانغان، شاراپەت مېراجى بىلەن ئىززەت تاپقان؛ بېشىغا مۇۋەپپەقىيەت تاجى بىلەن زىننەت بەرگەن؛ ئۇنىڭغا يوشۇرۇن سىرلار جەبرائىلغا مەلۇم بولغاندەك ئايان بولغان[1]» ھۆپۈپ بۇ قۇشلارغا مۇنداق دەپ ئۇقتۇردى: «ئەي ھېچ نەرسىنى بىلمەيدىغان غاپىل گۇرۇھلار، نادانلىق ھاۋاسىدا ئەھۋالى ئاستىن - ئۈستۈن بولغانلار، سىلەرنىڭ شەك-شۈبھىسىز ۋە مىسلىسىز پادىشاھىڭلار بار. ئۇنىڭ سۈپەتلىرىنى ئېيتىشقا يۇز مىڭلىغان ناتىق ۋە سۆزمەن تىلمۇ ئاجىزدۇر. بۇ پادىشاھ بارچە ئالەم قۇشلىرىنىڭ ئەھۋالىنى يېقىندىن يىراققىچە بىلىدۇ»، «...بىھاجەتلىكىنىڭ كوھىقاپىدا ئورۇنلاشقان بۇنىڭ كوھىقاپىدىكى لەقىمى (ئەنقا)[2]» دۇر، دەپ سۆمرۈغدىن خەۋەر بېرىپ، قۇشلارنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن ئۇ شاھقا مۇنداق تەرىپ بېرىدۇ: «بىزنىڭ شۇنداق بىر پادىشاھىمىز بارکى، ئۇ بارلىق شاھلارنىڭ شاھىدۇر، ئۇ بىزنىڭ بارلىق ئەھۋالىمىزدىن خەۋەردار. ئۇنىڭ ئۆزى يەككە - يېگانە، ئۇنىڭ شېرىكى يوق، سۈپەتلىرى بولسا مىڭدىن ئارتۇقدۇر. ئۇنىڭ سۈپەتلىرى جاھان ئىچىدە مەشھۇر، بۇ سۈپەتلەرنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭ ئىسمىغا باغلانغان، ئۇنىڭدىن ئىجازەت بولمىغىچە

---

① «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1993- يىلى 3-سان، 8-بەت («لىسا نۇت - تەير»).
② «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1993- يىلى 3-سان، 8-بەت («لىسا نۇت - تەير»).

هېچكىم بىر تىنىق ئالالمايدۇ»[1]. مانا بۇ ئۇلار ئىزدىگەن «ئالىي ھەقىقەت» خۇدانىڭ مەجازى ئوبرازى ئىدى.

ئىسلام تەرىقىتىدە ئاللا ھۆسنىگە مۇيەسسەر بولۇش ئۈچۈن بىر پىتەكچى مورشىد لازىم. ئۇنىڭسىز بۇ ئىش ھەل بولمايدۇ، دەپ قارايدۇ.

قۇشلار نۇرغۇن تالاش - تارتىشلاردىن كېيىن سۇلايمان پەيغەمبەرنىڭ نەزىرى چۈشكەن، كۆپنى كۆرگەن، تەجرىبىلىك ھەم ئاربىپ ھۆپۈپنى ئۆزلىرىگە ھىدايەت يول كۆرسەتكۈچى مورشىد قىلىپ بەلگىلەپ ھۆپۈپنىڭ رەھبەرلىكىنى «ئالىي ھەق» دەپ، سۇمرۇغنى تېپىش ئۈچۈن كوھىقاپقا قاراپ يول ئالىدۇ. ئۇلار تاغ - داۋان، دېڭىز - ئوكيان، چۆل - جەزىرىلەرنى بېسىپ، ئاجايىپ - غارايىپ مۇشكۈللۈكلەرنى بېشىدىن كەچۈرۈپ، ھۆپۈپ بىلەن نۇرغۇن بەس - مۇنازىرىلەر قىلىپ، ھۆپۈپ نەسىھىتى بىلەن نى - نى داۋالغۇشلارنى بېشىدىن كەچۈرۈپ، بۇ مۇشەققەتلىك سەپەرگە چىدالمىغانلىرى-نىڭ بىر قىسمى يولدا چۈشۈپ قېلىپ، بىر قىسمى بۇ مۇشەققەتلىك سەپەر جەريانىدا قىرىلىپ، ئۆلۈپ كېتىپ، كوھىقاپقا ئارانلا ئوتتۇز قۇش يېتىپ كېلىدۇ. «لىسانۇت - تەير» دە بۇ قۇشلارنىڭ مەقسەت - ئىستەكلىرىنى مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ:

«... يارنى ئىزدەشتە بۇ ئىككى ھالەتنىڭ پايدىسى كۆپتۇر. گەرچە ئۇلار ئۇلۇغلۇق ئالدىدا خار ۋە تۆۋەن ھالەتكە چۈشۈپ قالغان بولسىمۇ، ھۆپۈپ ئۇلارنى غەم يېمەسلىككە ئۈندەپ، كۆپلىگەن مىساللارنى كەلتۈردى. ئۇلاردا مەردانىلىك مەۋجۇت ئىدى. شۇنداقلا كامىل يول باشچىسىمۇ ئەقىللىق ۋە دانا ئىدى. شۇنداق قىلىپ بۇ سادىقلىق ۋە ئىخلاسمەنلىكتىكى ئىككىنچى

---

(1) مەۋائى - «لىسانۇت - تەير». «بۇلاق» ژۇرنىلى 1993-يىل 3-سان، 10-بەت.

فەنا[1]غا ئېرىشىش يارنى ئۇلارغا ئاشنا قىلدى. ۋىسال بېغىدىن مەرھەمەت كۆرسەتكۈچى تاك شامالىلىرى ئەستى ياكى ئەيسا ئەلەيھىسسالام كۆڭلىنىڭ پاكىز تىنىقلىرى يېتىپ كەلدى. بۇ شامال ئۇلار ئالدىدا نىقاب بولۇپ تۇرغان بارلىق پەردىلەرنى بىرمۇ بىر ئېلىپ تاشلىدى. نۇر ۋە زۇلمەتتىن ئىبارەت بولغان ھەممە پەردىلەر بىرتەرەپ قىلىندى. ۋىسال ېغىدا شادلىق ۋە مېھنەت گۈلى ئېچىلىپ، ئۇنىڭ خۇش بۇيى پۇراقلىرىدىن كۆڭۈللەر يايرىدى. قۇشلارنىڭ دىللىرىدىكى سۇلغۇنلۇق يوقىلىپ ۋىسال ئىچىدە شۇ قەدەر مەمنۇنىيەت ۋە شادلىقلارغا ئېرىشتى. بۇ گۈلشەندىكى ھەر بىر گۈل - گىياھ بىر ئەينەككە ئوخشايتتى. قۇشلار قاياقتا قارىسا ئۆزلىرى ناھايان بولاتتى. بۇ يەردە قۇشلاردىن باشقا يەنە نۇر ۋە پاكىزلىق، ئاشكارا ۋە يوشۇرۇنلۇقنىڭ ھەممىسى بار ئىدى. بۇ گويا كىشىنىڭ ئەينەككە قارىغىنىغا ياكى تىنىق ۋە پاكىز سۇغا باققىنىغا ئوخشاش ھەممە نەرسە باشتىن - ئاياغ كۆزگە تاشلىنىپ تۇراتتى، بۇ خۇددى ئەينەك ياكى سۇنىڭ كىشى ئەكسىنى كۆرسىتىپ بەرگىنىگە ئوخشايتتى. بۇ ئوتتۇز قۇشنىڭ شۇنچە كۆپ مۇشەققەت ۋە رەنج چېكىپ بۇ يەرگە كەلگەنلىكلىرىدىكى مەقسەت، سۇمرۇغنىڭ جامالىنى كۆرۈپ بۇ پانىيلىقتىن باقىيلىققا ئېرىشىشتىن ئىبارەت ئىدى.

ئاخىرقى نەتىجە قانداق بولدى:

«كۆردىلەر ئۆزىنى قايانكىم توشتى كۆز.

ئاللاھ - ئاللاھ، نېي ئاجايىپتۇر بۇ سۆز ئۇلار قاياقتا قارىسا ئۆزلىرىنى كۆردى. ئاللاھ - ئاللاھ، بۇ قانداق ئاجايىپ سۆزدۇركى سۇمرۇغنى ئارزۇ قىلغان ئوتتۇز قۇش ئۆزلىرىنى

---

① ئىككىنچى فەنا — ئاك ئالىي دەرىجىدىكى تەسەۋۋۇپ تەلىماتى بويىچە، بۇ باسقۇچتا سوپىلار روھىي جەھەتتىن يار (خۇدا) ۋەسلىگە ئېرىشكەن بولىدۇ.

ئاشۇ سۇمرۇغ سۇپەتىدە كۆرۈنۈشتى[1]». بۇ كىشىنىڭ ئېسىگە ئىنسانىيەت تارىخى، ئىنسانىيەتنىڭ ئۆزىنى ئىزدەش تارىخىدىن ئىبارەتتۇر، دېگەن ماركسنىڭ سۆزىنى سالمامدۇ؟!

مۇتەپەككۇر شائىر يۇقىرقى خۇلاسىگە قانداق كەلگەنلىكىنى مۇنداق بايان قىلىدۇ: «ماڭا قانداق مەنە ئايان بولغان بولسا، ئۇنى قۇش تىلى بىلەن بايان قىلدىم. سۆزلىرىم يۇزەكى مەنىدىلا چۈشىنىلمەسۇن. ھەقىقىي مەنە قىزىنىڭ يۈزلىرى يېپىلىپ قالمىسۇن. پەقەت زېرەك قۇشلارلا بۇ سۆزلىرىمنىڭ تېگىگە يېتىپ، ئۇنى چۈشىنىپ كېتەلەيدۇ. ئۇنى چۈشەنگەن قۇشلار قاتتىق ۋەھىمگە چۈشىدۇ. چۈنكى ئەقىللىق قۇشلار بۇ سۆزلىرىمنىڭ تېگىدە نېمىلەرنىڭ بارلىقىنى سېزىۋالالايدۇ. بۇ سۆزلەر بارلىق سۆزلەر ئىچىدىكى ئەڭ مۇشكۇل سۆزلەردۇر. چۈنكى بۇ تىلسىزلارنىڭ تىلىدۇر. ئۆز تىلىدىن بېشىغا ئاپەت يەتمەسلىكى ئۈچۈن بۇنى ئاڭلىغان كىشىلەر يەنە باشقىلارغا شەرھلەپ ئولتۇرمىسۇن»[2].

بۇ شەرق مۇسۇلمان دۇنياسىغا ھەم خىتاب، ھەم ئاگاھلاندۇرۇش ئەمەسمۇ؟!

پانتېئىزم يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك «خۇدا» نى ئىنكار قىلمايدۇ. پانتېئىس شائىر پانتېئىزم مەيدانىدا تۇرۇپ تەكرىدىن مۇنداق ئەپۇ سورايدۇ:

«ئەي تەكرىم، مەن بۇ سۆزلىرىم ئۈچۈن ئالدىڭدا تۇۋا قىلىمەن. ئېيتمايدىغان سۆزلەرنى دېگىنىمگە سەندىن پاناھ تىلەيمەن، مەن بۇ سۆزلەرنىڭ لايىھىسىنى ئۆزۈم تۇزمىدىم، بەلكى شەيخ پەرىدىن ئاتتارنىڭ سۆزلىرىنى شەرھلىدىم، بۇ سۆزلىرىمدىن ماڭا ئاپەتلەر كېلىشىدىن ئۆزۈڭ ئاسرىغىن،

---

① ئەۋائى «لىسا نۇت - تەير». «بۇلاق» ژورنىلى 1993- يىل 4-سان، 73 - بەت.

② ئەۋائى: «لىسا نۇت - تەير». «بۇلاق» ژورنىلى، 1993 - يىل 4-سان، 73-بەت.

چۈنكى مېنىڭ سەندىن ئۆزگە پاناھىم يوق. مەن گەرچە بۇ سۆزلەردە خاتالىققا يول قويغان بولساممۇ، لېكىن بۇ شەيخ ئاتتارنىڭ سەۋەنلىكى ئەمەس، چۈنكى شەيخ ئەتتارى خاتالىقلارغا يول قويماي، كامالەت سەھىپىلىرىگە بۇ سۆزلەردىن نۇرغۇن ھېكمەتلەرنى تېرىپتۇ. بۇ سۆزلەرنى مېنىڭ تەبىئىتىم خاتا تەرىپىگە تارتىپ كەلگەن بولسا، مېنى ئاشۇ كامىل پېشۋانىڭ سۆزلىرى تۈپەيلىدىن ئەپۇ قىلغىن. چۈنكى مەن ئۇنىڭ ئارقىسىدىن ئەگىشىپ سېنىڭ ھەققىڭدە سۆزلەپ قويدۇم. ئۆزۈمنى قوبۇل قىلىپ. گۇناھىمدىن ئۆتكىن»[1].

يۇقىرىدا بايان قىلغانلىرىمىز نەۋائىنىڭ «لىسا نۇت - تەير» داستانىدا ئالغا سۈرۈلگەن تۈپ ئېستېتىك غايە بولۇپ، بۇ غايىنى ئىپادىلەيدىغان سۈژېت داستانىنىڭ بېشىدىن ئاخىرىغىچە داۋام قىلىدۇ. بۇنىڭ باشقا داستانىنىڭ «شەيخ سەنئان (تەكرى ئۇنىڭغا رەھمەت قىلغان) نىڭ ھېكايىتى» دېگەن بابتا «مۇھەببەت ئىماندىن ئۈستۈن تۇرىدۇ» دېگەن ئېستېتىك غايە ئالغا سۈرۈلۈپ، مۇھەببەتنىڭ ھېچ نەرسە تەڭ كەلمەيدىغان، سېھىرلىك كۈچى غايەت زور ئېستېتىك كۈچ بىلەن ئوبرازلاردا ئىپادىلىنىدۇ:

مەككىدە 50 يىل شەيخلىق قىلغان سەنئان رىم مەملىكىتىنى زىيارەت قىلىشقا بېرىپ، رىم چېركاۋىدىكى ئاجايىپ گۈزەل بىر خرىستىئان - نىسارا قىزغا ئاشىق بىقارار بولۇپ قالىدۇ. قىزنى ئۈندەككە كەلتۈرەلمەي بىر يىل چېركاۋدا ياتىدۇ. ئاخىر بۇ نىسارا قىز مۇھەببىتىنىڭ بەدىلى ئۈچۈن 400 مۇرتىنى باشلاپ رىمغا ساياھەتكە كەلگەن، شەرق ئىسلام دۇنياسىغا مەشھۇر بۇ ئۇلۇغ شەيخكە مۇنداق شەرت قويىدۇ:

---

① نەۋائى «لىسا نۇت - تەير». «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1993-يىل 4-سان، 73-، 74-بەتلەر.

«بىرىنچى، مەي ئىچىمەن: ئىككىنچى، زۇننار[1] باغلايمەن: ئۈچىنچىسى، «قۇرئان» نى ئوتقا سېلىپ كۆيدۈرىمەن: تۆتىنچى، بۇتقا سەجدە قىلىپ، بۇتپەرەس بولىمەن، پۈتۈن ئىش ئىشقىنىڭ شۇكرانىسىدۇر. يەنە ئىككى ئىش بار. بۇ ئىككى ئىش بولسا، ئىشقىنىڭ جەريانىسىدۇر. يۈرىكىمنى تۆتىنى چوڭ يوقىلىش بولسا، بۇ ئىككىسى ئۈنى تېخىمۇ تولۇقلاپ، كامالەتكە يەتكۈزىدۇ. بۇ ئىككى ئىشنىڭ بىرى، توڭگۈز (چوشقا) باقمەن، يەنە بىرى، ئاتەشپەرەسلەر ئوتخانىسىدا ئوت قالىغۇچى بولىمەن. ئەي شەيخ، ئەگەر مەن بۇ بۈتخانىدا ماڭا ھەقمەتەن ئاشىق بولسام، ئىشق داۋالىرىغا راستىنلا سادىق بولسام، مەن بەجا كەلتۈرىدىغان شۇكرانە جەريانلار مۇشۇلاردىن ئىبارەت» ئىسلام دىنىنىڭ بۇ ئۇلۇغ پېشۋاسى، شەرق مۇسۇلمان دۇنياسىنىڭ 90 ياشىمىن ئاشقان ئەڭ مەشھۇر شەيخى خرىستىئان قىزىنىڭ يۈرىكىدا قويغان ئالتە شەرتىنى قىز ۋە چېركاۋ پوپلىرىنىڭ تەلىپى بويىچە تولۇق ئورۇندىدى، قىزنىڭ چىن، سەمىمىي، سادىق مۇھەببىتىگە ئېرىشىدۇ. بۇ ۋەقەلىكتىن «مۇھەببەت ئىماندىن ئۈستۈن تۇرىدۇ» دېگەن بۇ ھۆكۈمنىڭ تەرەققىياتى بەدىئىي تەپەككۇردا ئوتتۇرا ئەسىردىن بىزنىڭ زامانىمىزگىچە، «مۇھەببەت ئۇلۇمنى يېڭىدۇ» دېگەن خۇلاسە بىلەن ئىپادىلىنىپ، پۈتۈن دۇنيا مۇتەپەككۇرلىرى تەرىپىدىن تەستىقلاندى.

ئۈچىنچى، داستاننىڭ «ستېفىنا ۋادىسىنىڭ سۈپىتى» دېگەن بابىدا، بۈيۈك مۇتەپەككۇر شائىرنىڭ «خەمسە» لىرىدە بولۇپمۇ «خەمسە» گە كىرگەن «سەددى ئىسكەندەر» داستانىدا مەركەزلىك ئىپادىلەنگەن، «ئىدىئال شاھ غايىسى جەمئىيەت»

---

[1] زۇننار — خرىستىئان دىنىدىكىلەرنىڭ بېلىگە باغلايدىغان بەلباغ. خرىستىئانلىق بەلگىسى ۋە بويىنىغا ئاسىدىغان كرېست.

ئەۋالى «لىسا ئوت . تەر» . يەۋلاق» ژورنىلى. 1993- يىل 3-سان. 54- بەت.

ئېستېتىك ئىدېئال (غايىسى) نىڭ «غايىۋى جەمئىيەت» ئېستېتىك ئىدېئالى يەنە بىر خىل شەكىلدە غايەت زور ئوبرازلىق ھالدا ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ.

داستاندا مەركەزلىك ھالدا ئىپادىلەنگەن (شەيخ سەنئان ھېكايىتىدىن باشقا) تۆپكى شائىر ئېستېتىك ئىدېئالى يېقىندىن ۋە ئوتتۇرا ئەسىر شەرق كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسىي بەدىئىي ئىستىلىنىڭ بىرى بولغان نەۋائى تەرىپىدىن نەزەرىيىۋى شەرھلەنگەن «ھەقىقەت ئەسرارىنى مەجازى ئۇرەتلەش» يولى بىلەن پانتېئىزىم نۇقتىئىنەزەردە تۇرۇپ بەدىئىي ئوبرازلار ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. بىز ئوتتۇرا ئەسىرگە خاس پانتېئىزم نۇقتىئىنەزىردە تۇرۇپ ھاياتنى قانداق ئىستىلدا، قانداق ئوبرازلاردا ئەكس ئەتتۈرۈشنى ئايدىڭلاشتۇرۇپ ئالدۇق. ئەمدى «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» داستانىدا ئەكس ئەتكەن «ئىشق» «مەجازى ئىشق» مۇ ياكى «ئىلاھىي ئىشق» مۇ؟ دېگەن سوئالغا تولۇق جاۋاب بېرەلەيمىز.

«مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» توغرىسىدا

شائىر ھىرقەتتىنىڭ ئىجادىدا «ئىلاھىي ئىشق» مۇ، «مەجازى ئىشق» مۇ ئەكس ئەتكەن.

ئىلاھىي ئىشق شائىرنىڭ يىرىك، داستانى «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» دا سالماقلىق ئورۇننى ئىگىلەيدۇ. بۇ مەسىلىنى شائىرنىڭ دۇنيا قارىشى بەلگىلىگەن. شائىرىمىز ھىرقەتتىنىڭ دۇنيا قارىشىدا پانتېئىزمنىڭ ئوك قانىتى بولغان «ۋاھىداتى مەۋجۇت» ئاساسىي سالماقنى ئىگىلەيدۇ. شۇڭا ئۇ دۇنيانى يارالتقۇچى يالغۇز خۇدا، قالغانلىرى دۇنيادا بار بولغان كائىنات، تەبىئەت، مەخلۇقات، ئىنسانلار ئۇنىڭ شولىسى (نۇرى - تەجەللىسى) دەپ قاراپ، ھەقىقىي بەختكە ئېرىشىش ئۈچۈن

ئۆزىنى يوقىتىپ، قايتا ئەسلى مەنبە بولغان ئاللاغا قوشۇلۇپ كېتىش كېرەك دەپ قارايدۇ. ئۇنىڭ ئېستېتىك ئىدېئالىمۇ ئەنە شۇ دۇنيا قاراش بىلەن ئۆزىگە يول ئاچىدۇ:

خۇدا ئېرمەس بۇ نەمرۇد، بەندەدۇركەم،
خۇدا سۈرەت ئەمەس، جانمۇ ئەمەس ھەم.
خۇدا جىسىم ئىلەجاندىندۇر مۇنەززەھ،
ماكانسىز، ھەر زامان ھازىردۇر ئول شەھ.
ئېرور مەئلۇم ئانىڭ ئىسمى سىفاتى،
بارى ئەلنىڭ كۆزىدىن مەخفى زاتى.
ئانىڭ نىمەتلەرنى قىل تەسەۋۋۇر،
ئانىڭ زاتى نې دەپ قىلمە تەپەككۇر.
ئېرۇر يالغۇز، سېنى، مېنى يارانقان،
ئانى ئېرمەس يەنە كىشى يارانقان.
مېنىڭ ئايغان سۆزۈمگە قىل قەنائەت،
نې دېسەم، ئەل، ئاڭا قىلغان ئىتائەت.
قويا كۆرمە جەھاندا بەندەلىكنى،
ئەگەر كۆرمەي دېسەڭ شەرمەندەلىكنى[1]

شائىر مۇشۇ دۇنيا قارىشى بويىچە داستانىنىڭ «پەندى بول ھەۋەس ۋە شۇ خەنىى ئاتاش نەفەس» بابىدا مەخسۇس «خالىقا» (خۇدانىڭ 99 ئىسمىنىڭ بىرى) مىسرا بىلەن باشلانغان. 25 كۆپلېت يۇز مىسرا شېئىرى بىلەن خۇداغا «مۇناجات» قىلىدۇ. داستانىنىڭ «خاتىمە كىتاب ۋە فاسىھەئى كىتاب» قىسمى پۈتۈنلەي دىنىمىستىك روھ بىلەن سوغۇرۇلغان دېيىشكە

---

① «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 93- يىلى 3-سان، 94-، 95-بەتلەر.

بولىدۇ. شائىرىمىز ئەنە شۇ دۇنيا قارىشىنىڭ يېتەكچىلىكىدە «ئىشق» مەسىلىسىدە، بۇيۇك مۇتەپەككۇر شائىرىمىز نەۋائىنىڭ ئوتتۇرا ئەسىر شائىرلىرىنى بۆلگەن ئۆچمەنچى تېپتىكى «سىددىقى ئىشق» تېپىگە كىرىدۇ. بۇنى شائىر ھىرقەتى ئۆزى مۇنداق ئىقرار قىلىدۇ.

ماڭا ۋەھدەن شارابىدىن ئىچۈرمەي.
بۆلەك سەندىن بۆ كۆڭلۈمدە كەچۈرمەي،
ماڭا بەرگىل، ئىلاھا، سىددىق سىددىق.
غەمىڭ مېھرىن ماڭا قىل يارۇ مۇشفىق،

خۇلاسىسى:

خالىقا، ئىشقىڭ بۇلاقى نۇنى جان،
نۇقتەسىدىن بارچە دىلغە ئاقتى قان.
ئاڭلادىم ئاخىردا ئىشقىڭ رەمىزىنى،
بارچە غەرەمىزەن ئىكەندۇك ئۇشبۇدان.

ئۇ، شۇ «ۋاھداتى مەۋجوت» نوقتەئىنەزىرىدە تۇرۇپ، «ئىشق» قا مۇنداق ئىلاھىي تۇس بېرىپ باھالايدۇ:

يوق ئىرمىش ئىشقىتەك قىممەت باھادۇر،
دىلۇجان بەرمە گۇنچە كىم ئالادۇر.
دۇر ئېرمەسدۇر گادالارنىڭ نە سەبى،
ئەمەسدۇر ئىشق شاھلارنىڭ نەسەبى.
يىراقدۇر ئىشق بىلە شاھ گادادىن،
مۇنەززەھدۇر بۇدۇر ئەرزۇ سامادىن.
ئالۇرغا يوق ئىرۇر ئانىڭ باھاسى،
يوق ئېرمىش ئىستىداسى، ئىنتىھاسى.

بېرۇر ھەق ھەركىشىگە قىلسا خاھىش،
قاچان نەفسى ئەيلەگەي بىھۇدە كامىش.

دېمەك، شائىرنىڭ يۇقىرىقى شەرھىگە قارىغاندا، ئىشقىنىڭ مەنبەسى پەقەتلا «خۇدا» بولۇپ، ئۇ خۇددى «خۇدا» دەك ئۇنىڭ «ئىبتىدا» ۋە «ئىنتىھاسى» يوق. ئۇنى خالىغان ئادەم ئۆز ئىختىيارىچە قولغا كەلتۈرەلمەيدۇ. پەقەت ئاللانىڭ سىنىقىدىن ئۆتكەن «ئۆز دوستلىرىغىلا» مەنسۇپ بولىدىكەن.

«ئىسلام روھى» دېگەن كىتابنىڭ ئېيتىشىچە، ئىماننىڭ بەش پرىنسىپى «ئاللا بىر، ئۇ دۇنيانى ياراتقۇچى، دۇنيادا يۈز بېرىدىغان ئىشلارنىڭ ھەممىسى شۇ ئاللانىڭ قۇدرىتى بىلەن بولىدۇ. ئۇنىڭ شېرىكى يوق، پەيغەمبەرلەر ئۇنىڭ ئەلچىسى، ئۇ پەقەت ئاللانىڭ ۋەھىيلىرىنى يەتكۈزگۈچى ۋەكىل» دەپ قاراش. ئىشىنىش بولۇپ، دۇنياغا كەلگەن ھەممە پەيغەمبەر (يەھۇدىي ۋە خىرىستىئانلارنىڭمۇ) لەر ئاللا تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن ئىكەن. ئەڭ ئاخىرقىسى مۇھەممەت ئەلەيھىسسالام ئىكەن. دىنشۇناسلار تەتقىقاتىغا قارىغاندا تۈرلۈك خەلقلەرگە ئەۋەتىلگەن پەيغەمبەرلەر 124 مىڭ بولۇپ، ئالىي ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە بولغانلىرى راسۇل (پەيغەمبەر)، ئۆز مۇقەددەس كىتابلىرىغا ئىگە بولغانلىرى تۆت (مۇسا، داۋۇت، ئەيسا، مۇھەممەت ئەلەيھىسسالام). ئاددىي پەيغەمبەرلەر «نەبى» دەپ ئاتىلىدىكەن. يۇقىرىقى 124 مىڭ پەيغەمبەرلەردىن پەقەت 313 ى راسۇل (پەيغەمبەر)، پەقەت يۇقىرىقى تۆت زات ئاللا تەرىپىدىن چۈشۈرۈلگەن تۆت مۇقەددەس كىتاب (ئىنجىل، تەۋرات، زابۇر، فۇرقان) قا ئىگە بولۇپ، ئەڭ ئۇلۇغ زاتلار دەپ ئاتىلىدۇ.

داستاندا شەرق كلاسسىك ئەدەبىيات ئەنئەنىسى بويىچە ئەڭ ئالدى بىلەن، شائىر ئۆزىنىڭ «ۋاھىداتى مەۋجۇت» كۆز قارىشى

بويىچه دۇنيانى يارانقۇچى «ئاللا» غا، ئۇنىڭ «ئۇلۇغ قۇدرىتى» گە ۋە تۆت چاھاريالارغا ھەمدۇ - سانا ئوقۇيدۇ. كېيىن داستاننىڭ تېمىسى بولغان «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» دىكى «مۇھەببەت» بىلەن «مېھنەت» نىڭ مۇناسىۋىتىنى يېشىشكە ھەرىكەت قىلىدۇ.

بىلىڭ تۆت ھەرف ئېرۇر لەفزى مۇھەببەت[1]،
ئانىڭ ھەر ھەرفىن ئەتتىم ھەفت قىسمەن.

شائىر «مەھبەت» دېگەن بۇ كاتېگورىيىلىك چۈشەنچىنى ئىپادىلەيدىغان 4 ھەرپنىڭ ھەر بىرىگە يەتتىدىن مەنە بېرىپ يىگىرمە سەككىز مەنىنىڭ جۇغلانمىسى ئارقىلىق مۇھەببەتنىڭ ھۇزۇر - ھالاۋىتى رەنجى - جاپاسىنى تەپسىلىي بايان قىلىدۇ. لېكىن بۇ مۇھەببەت ئىنسانىنىڭ ئىنسانغا مۇھەببىتى بولماستىن، زاھىدنىڭ ئاللاغا بولغان مۇھەببىتى بولۇپ، ئۇنىڭ ۋىسالى زاھىدنىڭ فەنا بولۇپ تەڭرىگە قوشۇلۇپ كېتىشىنى مەقسەت قىلىدۇ. مىسال ئۈچۈن «مەھبەت» تىكى «ب» ھەرپىنىڭ يەتتە مەنىسىنى كۆرۈپ باقايلى:

مۇھەببەتنىڭ ئۈچىنچى ھەرفى «ب» دۇر،
قاچان دۇرجى مۇھەببەت ئېردى بەھدۇر.
بىلىڭ «ب» نوقتەسىنى دۇررى غەلتان،
كۆڭۈل مۇرغىغە ئول دورنى قىلىپ دان.
چوقۇپ بۇ مۇرغ ئول داننى تۇتۇلدى،
تۇتۇپ بەند ئەتتىلەر، قايدىن قۇتۇلدى.
چاقىپ بۇدۇرنى ھەم يەتتە قىلايىن،

---

① مۇھەببەت كونىچە «مەھبەت» شەكلىدە يېزىلىپ تۆت ھەرپتىن تەشكىللىنىدۇ.

تېشىپ ھەردۇرنى سىقتە قىلايسەن.
بىرىنچى مەنىسى: دەردۇ بالادۇر،
سالسىپ ئوتقە، گاھى ئوتتىن ئالادۇر.
بەلا ئىشق ئەھلىنىڭ ئىلغامچىسىدۇر،
بۇ يول دەرماندەسىنىڭ قامچىسىدۇر.
ئىككىنچى بەندىلىكتۇر ئەيىش غەمدە،
ئەمەس خوش ئەيشدە، غەمكىن ئەلەمدە.
بىرى سۇنغاي رىزاي ھەققە بەندە،
لەبىن زاھىر بۇمار، باتىنىدە خەندە.
ئۇچىنچى بەھرە مەند بولماق تەلەبدىن،
بۇ ئىشنى قويماغاي جان چىقسا لەبدىن.
قويار جۇز بەندىلىكدىن ئۆزگە ئىشنى،
تىلەرمۇ، ياردىن ئۆزگە كىشىنى.
ئېرۇر تۆتىنچىسى بىل دايىم بۇكادۇر[1].
ئەگەر مەئشۇق ئىشق مۇتتەكادۇر.
كۆزدىن دۇررۇ مەرجانلارنى بىسيار،
تۆكەر ۋەسلغە كىم بولسا خەريدار.
بەشىنچى، ئىلگەرى ئىستەپ تاپار باپ،
يىلاندەك ئەيلەگەي ئول يار ئەرباپ.
كىشى ئىستەر ئىسە ئۆينىڭ ھوزۇرىن،
ئىشىك تاپماي كۆرەرمۇ ھۆسىن نۇرىن.
ئىشت ئالتىنچىسىدۇر باقى بولماق،
ئىچىپ باقى شارابىن ساقى بولماق.
بەقا تاپماق ئىشىن قىلساڭ فەنادۇر،
فەنا يوقتۇر، بەقا قايدىن بەقادۇر.
يەتتىنچىسى بەستەلىكتۇر، يوق ئۇزۇلمەك،

---

① بۇكا - بىغلىماق.

ئۇزۇلمەكتىن - چىگىلمەك، يوق تۇزۇلمەك.
تۇگۇن بولماي، دېسەك ھەرگىز ئۇزۇلمە،
تۇگۇنلۇكتىن يازىلىپ ھەم تۇزۇلمە.
بەلادۇر ئىشق بەھرى دۇررى تابى،
مۇھەببەت لەفزى پۇتمەس يۇقتۇ تابى.

لېنىن «راھىبلىق = (پەلسەپىۋى ئىدېئالىزم) نىڭ بولسا ئەلۋەتتە بىلىش نەزەرىيىسى جەھەتتىكى مەنبەسى بار، ئۇنىڭ ئۇلى يوق ئەمەس. ئۇنىڭ مېۋە بەرمەيدىغان چېچەك ئىكەنلىكى شۇبھىسىز، لېكىن ئۇ جانلىق مېۋە بېرىدىغان ھەقىقىي قۇدرەتلىك، تولۇق قابىلىيەتلىك، ئوبيېكتىپ، مۇتلەق، بولغان ئىنسانلار بىلىشىدىن ئىبارەت بۇ جانلىق دەرەختىكى مېۋە بەرمەيدىغان چېچەك[1]» دەپ كۆرسەتكەنىدى.

شائىرنىمىز ھىرقەتى ئەنە شۇ مېۋە بەرمەيدىغان چېچەك «ۋاھىداتى مەۋجوت» سوفىزملىق دۇنيا قارىشىنىڭ بىلىش نەزەرىيىسى بويىچە ئىنسانىنى ئاللا «ئىشىق» ئۇچۇن لايدىن يارىتىپ، ئۇنىڭغا جان بېرىپ تىلغا كىرگۈزگەندە، ئىسلام ئىمانى ئۇنىڭ قەلبىگە بىللە كىرىپ كەلگەنلىكەن دەپ، ئىنسانىنىڭ ئاللا ئىشقى ئۇچۇن يارالغانلىقىنى مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ:

ئەگەرچە ھەر نېچۈك ئالەم يارالتتى،
بەلالىق ئىشق ئۇچۇن ئادەم يارالتتى.
دېدى: بىرلىك. ماڭا پادىشاھلىق،

① «ماركس، ئېنگېلس، لېنىن، ستالىن، ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى» (پەلسەپە قىسمى).

ئىكىلىك بەندەگە ۋە ھىم ۋە گادالىق.
دەپان ھەۋۋانى ئادەمنىڭ تەنىدىن،
ئالىپ خەلق ئەتتى، تەڭرىم چەپ ياندىن.

ئەنە شۇ ئادەم ئەلەيھىسسالام ۋە ھاۋا ئانامدىن ئىنسانىيەت دۇنياغا تارقالغانىكەن. ئاندىن ھەممىگە مەلۇم بولغان ئىسلام رىۋايىتىدىكى ئادەم ئەلەيھىسسالام، ھاۋا ئانامنىڭ قانداق بولۇپ جەننەتكە كىرىشى، ئۇ جايدىن قوغلانغان سەرگۈزەشتىلىرى تەپسىلىي بايان قىلىنىدۇ.

يوقىرىقى جەريانىنى داستاننىڭ ستۇئاتسىيىسى دېيىشكە بولىدۇ. داستاندا ۋەقەلىك ئاللا ئۆز ئەلچىلىرىگە «ئىشىق» نى خىلمۇ خىل شەكىلدە «تەجەللى» قىلىپ سىناقتىن ئۆتكۈزىدۇ. بۇ ئىش ئالدى بىلەن نوھ[1] ئەلەيھىسسالامدىن باشلىنىدۇ. نوھ ئەلەيھىسسالام ئۆز قەۋمىنى ئېتىقادقا كىرگۈزگەندىن كېيىن ئاللاغا مۇراجىئەت قىلىدۇ. ئاللا ئۇنىڭغا «كېمە ياساپ ئېتىقادقا كىرگەنلەرنى شۇ كېمىگە سېلىشنى» بۇيرۇيدۇ. نوھ «ئاللاھ» نىڭ ئېيتقىنىدەك قىلىدۇ. ئاللا ئېتىقادقا كىرمىگەنلەرنى «توپان» بالاسى بىلەن غەرق قىلىۋېتىدۇ.

دېمەك، نوھقا ئاللا ئىشىقنى كېمە سۈرىتىدە تەجەللى قىلىدۇ.

ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام ئۆز قەۋمىنى ئېتىقادقا دەۋەت قىلغاندا، بۇ قەۋمنىڭ جاھىل باشلىقى نەمرۇد ئۇنى ئوتتا كۆيدۈرىدۇ. پەرىشتىلەر ئۇنىڭغا ياردەمگە كەلسەرەت قىلىدۇ،

---

① نوھ پەيغەمبەر — خرىستىان ۋە ئىسلامدا ـ ئەيسانىڭ پەيغەمبەرلەردىن بىرى، نوھ ۋە توپان ھەققىدىكى رىۋايەت مىلادىدىن ئىلگىرىكى ئوچ مىڭىنچى يىلنىڭ ئاخىرى ۋە ئىككى مىڭىنچى يىلنىڭ باشلىرىدا شۇمىرلار شەكىللەنگەن. رىۋايەتنىڭ ئاخىرقى ۋارىيانتى (مىلادىدىن ئاۋۋالقى 7- ئەسىر) ئاشۇر بانىپال كىتابخانىسىدىن تېپىلغان. شۇمىرلار «گىلگامىش» ئىپوسىدا كەلتۇرۇلگەن. كېيىنرەك ئايرىم ئۆزگىرىشلەر بىلەن مىسىرىيەگە، كېيىن قۇرئانغا كىرگەن. بۇ مەنبەلەردە ئۇنىڭ نامى ئۆزگەرگەن بولسىمۇ، «گىلگامىش» ئىپوسىدا ئۇنتۇپشتىم، مىسىرىيەدە نوي، قۇرئاندا نوھ دەپ ئاتىلىدۇ.

چۈنكى ئىسلام تەلىماتى بويىچە كائىنات ۋە ئىنسان تەقدىرىنى ئۈنى ياراتقان ئاللادىن باشقا ھېچكىم ھەل قىلالمايدۇ، شۇڭا ئىبراھىم پەرىشتىلەرگە:

مېنىڭ مۇشكۈلۈمنى ئول قىلۇر ھەل،
تىرىك قويسۇنۇ، ئۆلتۈرسۇن ئۇ بىلسۇن.
رىزاسىدۇر ئانىڭكى كۆيمەككە،
رىزا بەردىم ئول ئىشقدىن ئۆلمەككە.

دەيدۇ. مۇنداق سادىقلىقنى كۆرۈپ تۇرغان «ئاللا» ئوتنى گۈلگە ئايلاندۇرىدۇ.

ئۇلار: «سالدىم خەلىلغە، ـ دېدى، ـ مېھنەت».
خودا مېھنەت ئىچىدە بەردى راھەت،
خەلىلغە بولدى ناگاھ ئىشق ساقى،
كۆرۈندى ئوت ئىچىدە ۋە جھى باقى.
خۇدا قىلدى تەجەللى ئوت ئىچىدە،
ماڭا بەردى تىرىكلىك مەۋت ئىچىدە.
خۇدا ئەمر ئەيلەدى ناری كەرىمەن،
«بولار كۆر دوستۇمە بەردەن سەلامەن».

دېمەك، ئىبراھىمغا① ئاللا ئىشقنى «ئوت» شەكلىدە تەجەللى قىلغان. داستاندا نەمرۇدنىڭ گۇناھقا پاتقان قىزى ئىبراھىمنىڭ

---

① ئىبراھىم ـ ئەپسانۋى پەيغەمبەر، يەھۇدىي ۋە خرىستىئان دىنى ئەدەبىياتىدا ئاۋرام نامى بىلەن مەلۇم. ئىسلامغا ئىبراھىم نامى بىلەن كىرگەن. قۇرئاندا ئىبراھىمنى ئەرەبلەر ئەجدادى، مۇنۇتىزمنى (بىر خۇدالىق دىنىنى) بىرىنچى قېتىم تەشۋىق قىلغان پەيغەمبەر، ئاللانىڭ دوستى ۋە «ھەنىفە» دەپ تەرىپلەيدۇ. تەتقىقاتچىلار ئىبراھىم ئوتتۇرىغا قويغان بىر خۇدالىق دىنىنى مۇھەممەت ئەلەيھىسسالام ئىككىنچى قېتىم تىكلىگەن دەپ قارايدۇ. قۇرئاندا ئىبراھىم ئوغلى ئىسمايىل بىلەن مەككىنى قۇرۇپ زىيارەتگاھقا ئايلاندۇرغانلىقى ھەققىدە رىۋايەت قىلىنىدۇ.

ئوتتا كۆيۈۋاتقانلىقىنى كۆرۈش ئۈچۈن چىقىپ قانداق پاكلانغانلىقىنى مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ:

بېرىپ ئېردى ئاڭا ھېچ سانى يوق ئەينەپ،
خەلىلنى تاشلادى ئول ئوتقا گۈمرەھ،
كۆرەي دەپ چىقتى قىز قەسىر ئۆزرە ناگەھ.
بۇ قىز ناگەھ خەلىلۇللاھغە باقتى،
مۇھەببەتتىن كۆزىنىڭ ياشى ئاقتى،
خۇدا دوستى يۈزىنىڭ ھۇرمەتىدىن،
مۇنى پاك ئەتتى بارچە ئىللەتىدىن.

بۇ بابتا ئىشقىنىڭ ئىلاھىي كۈچىنى ناھايىتى تەپسىلىي بايان قىلىدۇ. بۇ بابتا ئىبراھىمنىڭ ئوغلى ئىسمائىلغا ئاللاھ «ئىشق» نى «قەتل» شەكلىدە تەجەللى قىلىدۇ:

خەلىلغە تەكرىدىنكىم بولدى فەرمان:
«قىل ئىسمائىلنى، - دەپ، - يولۇمدا قۇربان.»
خەلىل ئولدەم خۇدانىڭ تۇتتى ئەمرىن،
خەبەردار ئەتتى ھەم ئوغلىن ئول ئىشىدىن.
خۇدا ئەمرىنگە ئىسمائىل يۈز ئۇردى:
«مېنى قىل قەتل» دەپ مەردانە تۇردى.
دېدى: «ئاتا، مېنى تېز ئەيلەگىل قەتل،
مۇبادا بولمىسۇن، - دەپ ئەمرى ھەق ئەتىل.
بۇ دۇر بىر جان، ئاڭا قۇربان قىلايىن،
تەنىمدە بولسا گەرمىڭ جان قىلايىن.»
.....
فىچاقنى ھەلىقىغە سۈرگەن مەھەللى،
دىلىغە ئىشقىدىن تۇشتى تەجەللى.

بۇ ئىسمائىل ياتادۇر «پات سۇرۇڭ» دەپ،
«تۇتۇڭ تەڭرىم سۆزىنى ئۆلتۈرۈڭ» دەپ.

ئىبراھىم ئوغلىنىڭ گېلىغا پىچاقنى قانچە سۇرسۇ ئۆتمەيدۇ. ئاخىر پىچاققا تىل كىرىدۇ.

سىلەر دەيسىلەر «ئىسمائىلنى كەس» دەپ،
خۇدادەر «كەسمەكچى قىلما ھەۋەس» دەپ.

نەتىجىدە، ئوغلىنىڭ «ئاللا» غا بولغان ئىشقىنىڭ ھەقىقىي، سەمىمىي بولغانلىقىدىن ئۇ قۇربانلىق قىلىنماي تىرىك قالىدۇ[1]. شائىر بۇ جايدا «ئاللا» غا بولغان ئىشقىنىڭ ئەڭ يۇقىرى پەللىسىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ.

زېكرىيا ئەلەيھىسسالام ۋە يۇنۇس ئەلەيھىسسالامغا ئاللا ئىشىق» نى ئۆز دۇشمەنلىرى «جېنىمغا زامىن بولۇش» شەكلىدە تەجەللى قىلىدۇ.

زېكرىيا ئەلەيھىسسالامنى ئېتىقاد دۇشمەنلىرى ئۆلتۈرۈش ئۈچۈن قوغلاپ كېلىۋاتقاندا، جۇجەمزارلىققا مۆكۈنۈش ئۈچۈن كىرىپ كەلگەندە، چوڭ بىر جۇجەم دەرىخى يېرىلىپ ئۇنى ئۆز قوينىغا ئالىدۇ. لېكىن يېرىق قايتا يېپىلغاندا چاپىنىنىڭ ئېتەك ئۈچى كۆرۈنۈپ قالىدۇ. بۇنى كۆرۈپ قالغان شەيتان ئۇنىڭ دۇشمەنلىرىنى باشلاپ كېلىپ كۆرسەتكەندە ئۇلار «نەئىمكان دېدى؟»

---

① قورئاندا يېزىلىشىچە، خۇدا ئىبراھىمغا قېرىغاندا ئىككى ئوغۇل بېرىدۇ (ئىسھاق ۋە ئىسمائىل). ئىبراھىم ئاللانىڭ بۇ ھىممىتىگە جاۋاب قايتۇرۇش ئۈچۈن ئىسمائىلنى ئاللا يولىدا قۇربانلىق قىلىشقا قارار قىلىدۇ. بۇنى بۇغۇزلىماق بولۇۋاتقاندا ئاللا ئۇنىڭ ئورنىغا بىر قوشقار ئەۋەتىپ بېرىدۇ. مىلادىدىن بۇرۇنقى مىڭىنچى يىلىنىڭ بېشىدا خۇدا يولىدا بالىلارنى قۇربانلىق قىلىش ئورنىنى ھايۋانلارنى قۇربانلىق قىلىش ئېلىشقا باشلىغان. مۇشۇ پاكىتلارغا ئاساسەن تەتقىقاتچىلار ئىبراھىم ۋە ئۇنىڭ ئوغلى توغرىسىدىكى ئەپسانىلەر شۇ چاغدا مەيدانغا كەلگەن بولسا كېرەك، دەپ قارايدۇ.

شەيتان:

دىدى «قوي ئۇجمەنىڭ باشىغا ئەررە،
تەجاۋۇز ئەيلىمە بۇ سۆزگە زەررە،
باشىدىن تا ئاياغىغە تېگىپ كەس.
دۇبارە بولمىغۇنچە بولماغىل بەس.»

ئۇنىڭ دۇشمەنلىرى دەرەخكە ھەرە سالغاندا ئاللا ئۇنىڭغا «نېدۇر كۆڭلىدە ئەي دوستۇم نەھاجەت» دەپ سورايدۇ.

ئۇ:

ماڭا بۇ پەتسە ئەي تەڭرى، تەلەبدىن،
كى بۇ دەرمان ئىلەجان چىقسا لەبدىن.
ئەجەپ دۆلەت، ئەجەپ ئىززەت ماڭا بۇ،
ئەجەپ ئىشرەت. ئەجەپ نېمەت ماڭا بۇ.

دېمە، يۇنۇس ئەلەيھىسسالامنى لەھەك يۇتۇپ ئالغاندا، ئۇ بېلىقنىڭ ئىچىدە تۇرۇپ «ئۇ شۇ ھال ئىپرىدى، يەتتى ئىشق شاھى بولغىنى ئۇچۇن»، «يۇنۇس ئىپرىدى خالق ئىچىدە» ھېس قىلىدۇ ۋە ئۇ:

ئىچىپ ئىشق ئىلكىدىن جامى فەنانى،
بەقا تاپتى، ئۇنۇتتى ما سۇۋانى.

دېمەك، زىكرىيامۇ، يۇنۇسمۇ، ئاللا تەرىپىدىن ئۇلارغا «جېنىغا زامىن بولۇش شەكلىدە بېرىلگەن «ئىشق» تەجەللىسى بىلەن «ئۆزلۇكىنى يوقىتىپ» فەنا بولۇپ ئۆزلىرىنىڭ ئەسلى ماھىيىتى مەنبەسى بولغان «ئاللا» غا قوشۇلۇپ كېتىدۇ. چۇنكى «ۋۇجۇدى مەۋجۇت» ياكى «ۋاھداتى مەۋجۇت» راھىبلىق نەزەرىيىسىگە تايانغان سوفىزمنىڭ ئەڭ ئاخىرقى

ئېستېتىك غايىسى ئەنە شۇ فەنا بولۇش ئەمەسمۇ؟!

ئەيۇپ ئەلەيھىسسالامغا «تېنى قۇرتلاپ كېتىش» شەكلىدە ئىشق نامايان بولسا، داۋۇت ئەلەيھىسسالامغا «زەم» (خورلاش) شەكلىدە، سۇلايمان ئەلەيھىسسالامغا «شاھلىق» شەكلىدە، ياقۇپ ئەلەيھىسسالامغا «ھەزرىتى يۈسۈپ ئەلەيھىسسالام سۈرىتىدە»، يۈسۈپ ئەلەيھىسسالامغا «ھۆسن» شەكلىدە تەجەللى بولىدۇ.

شائىر:

ئېرۇر بۇ ئىشقنىڭ سۇفەتلىرى كۆپ،
ئەرۇسى ئىشقنىڭ رەئىپەتلىرى كۆپ.

دېگەندەك، ئىدرىس ئەلەيھىسسالامغا «ئىشق» ئۆلمەي تۇرۇپ، تىرىكلا «جەننەت» كە كىرىش شەكلىدە نامايان بولسا، مۇسا ئەلەيھىسسالامغا «تۇر» تىغىدا «نۇر» شەكلىدە تەجەللى بولۇپ، ھوشىدىن كېتىپ تىرىكلا قەبرىگە كۆمۈلىدۇ. ئەيسا ئەلەيھىسسالامغا «ئىشق» چەتكە قېقىش، تەنها، يالغۇز ھايات كەچۈرۈش شەكلىدە تەجەللى بولىدۇ:

قىلىپ ئىسانى ئانداغ ئىشق تەجرىد[1]،
نەسىبى بولدى ئانىڭ جاي تەفرىد[2].
ئانىڭكى خانىقاھى بەيت مەئمۇر،
ئىچىپ مەي، مەست بولدى، ئېردى مەخمۇر.
فەلەككە چىقتى ئېردى چۈنكى ئول رۇھ،
نىچۈنكىم كۆك ئۆزرە جەۋلان ئېتەر نۇھ.
تەنى بىرلە چېقىپتۇركىم سەماغە،
مەلەكدىن ئۆزگە جايى بى غىزاغە.

---

① تەجرىد - چەتلەشتۇرۇش، يەكلەش.
② تەفرىد - يالغۇز قالماق، ئۆزىنى يالغۇز تۇتماق.

ئىچۇرگەچ ئىشق خەمارى ئاڭا راھەت،
ۋۇجۇدىدىن قەلەك خاتۇنىدىن لاھەت.
تەنى گولىزارىدە يوق نەفىس خارى،
قەقەد ئاينەدۇر، يوقتۇر غۇبارى.
بۇ مەۋسۇم ئىشقىناڭ بىر شۇەسىدۇر.
كى ئىسادا بۇ يەڭلىغ جىلۇەسىدۇر.

ئەمدى مۇھەممەت ئەلەيھىسسالامغا «ئىشق»، «كەمتەرلىك»، «پىقىرلىك» شەكلىدە بەخشەندە قىلىنىدۇ:

ئىشت، ئول ۋاقىت ئىدى ناگاھ، شەبى داج،
مۇھەممەت مۇستاپاغا بولدى مېئراج.
.....
ئۇرۇجىدىن مەگەر ياندى زەمىنگە،
مۇھەممەت ئەلنى تەكلىپ ئەتتى دىنگە.
دىدى ئولدەم ھەدىسى مەن رەئانى،
نەشەك، تەھقىق كۆردى ئول خۇدانى.
نەدۇر «كوللى» بىلەن «جۇز» نىڭ ئىتتىھادى،
ئىككى بىر بولسە كىم ئىككى ئاتادى.
مۇھەممەتنى ھەق ئەتتى جەزپ مۇتلاق،
بەسىيرەت تاپقان ئەل ئانى دېدى ھەق.
ۋە لېكىن دېدى «كەمتەر بەندە دۇرمەن،
نەچۇك ئەمر ئەتسە سەر ئەفكەندە دۇرمەن.»
مۇڭا ئىشق ئولدى ۋە فېئى فەقر ئېچىدە،
شەھىنشاھلىق مەقامى خىزىر ئىچىدە.

جۇملىدىن «ئىشق» تۆت چارىيالار ئاباباكرنگە «سىددىق» لىق، ئۆمەرگە «ئەدل» (ئادىللىق)، ئوسمانغا «ھايا»، ئەلىگە

«ساخا» (سېخىيلىق) سۈرەتتە نېسىپ بولغانلىقىنى شائىرسىمىز يېتەرلىك ھالدا بەدىئىي ئوبرازلاردا گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدۇ.

يۇقىرىقى كىتابلاردىن شۇ نەرسىنى ئېنىق كۆرۈۋالالايمىزكى، شائىرسىمىز تولۇق ھالدا سوۋېتزېمىنىڭ راھىبلىق «ۋاھىداتى مەۋجوت» قا تايىنىدۇ.

بۇ تەلىماتنىڭ نوقتىئىنەزىرى بويىچە پۈتۈن دۇنيانىڭ ياراتقۇچىسى — بىر ئاللا، ئۇنىڭ شېرىكى يوق. ئۇنىڭ يارىلىشىنىڭ باش ـ ئاخىرى، زامان، ماكانى، شەكلى مەۋجوت ئەمەس. بارلىق، دۇنيا، كائىنات، ھايۋانات، ئىنسانىيەت ئۇنىڭ تەجەللىسى — شولىسى. شۇڭا «مۇھەببەت»، «ئىشق» ئاللاغا خاس. ئىنسان ھەقىقىي بەخت ـ سائادەتكە ئېرىشىش ئۈچۈن ئۆزلۈكىنى يوقىتىپ (ئۆلۈپ) قايتا ئاللاغا قوشۇلۇپ كېتىش كېرەك دەپ قارايدۇ. بۇ قوشۇلۇپ كېتىشنىڭ يولى كۆرسىڭ بولۇپ، ئۇ ئاللا بەخشەندە قىلغان «ئىشق» شەكلى بىلەن ئەمەلگە ئاشۇرۇلىدۇ دېگەن دىنىمىستىك دۇنيا قارىشىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ.

شائىرىمىزنىڭ داستانىدا «ۋاھىداتى مەۋجوت» پەلسەپىسىنىڭ ئىنسان ۋە ئۇنىڭ ھاياتىغىلا ئەمەس، بەلكى ھايۋانلار ھاياتىغىمۇ بەدىئىي تەتبىق قىلىنىشىمۇ ئۇچرايدۇ. چۈنكى بۇ زاھىدلىق دىنىمىستىك پەلسەپىنىڭ قارىشىچە يالغۇز ئىنسان، كائىناتلا ئەمەس، بەلكى ھايۋانلارمۇ ئاشۇ دۇنيانىڭ ياراتقۇچىسى بولغان ئاللانىڭ تەجەللىسى — شولىسى بولۇپ، ئاللا ئۇلارغىمۇ «ئىشق» ئاتا قىلالايدۇ. بۇ مەسىلە داستاننىڭ «پەرۋانەگە شەمئىنىڭ جەمالىدىن ئىشق تەجەللى قىلغانى، پەرۋانە شەمئى ئوتىغە ئۆزىنى ئۇرۇپ، كۆيۈپ كۈل بولۇپ يېقىلغانى» دېگەن بابىدا پەرۋانە ئوبرازى ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشۇرۇلىدۇ.

پەرۋانە دىنىمىستىك سوفىستىك ئەدەبىياتنىڭ «ئاللا ئىشقى» ئۈچۈن ئۆزىنى مەردانىلارچە قۇربان قىلىدىغان، ئاللا

ۇسالىغا ئىنتىلىپ ئاللا بىلەن روھانە قوشۇلۇپ كېتىش — فەنا بولۇش ئۆلچىمىنىڭ نەمۇنىلىك ئىپادە شەكلى بولۇپ خىزمەت قىلىدۇ.

داستاندا قۇرامىغا يەتكەن قىز - يىگىتلەرنىڭ ھايات ئىشقى بىلەن مەست بولۇپ قىيامىغا يەتكەن قاينام تاشقىنلىق بىر سورۇنى تەسۋىرلىنىدۇ.

ئەمما بۇ سورۇننى يورۇتۇپ تۇرغان شامغا ھېچكىممۇ نەزەر تاشلىمايدۇ. دەل مۇشۇ چاغدا بىر پەرۋانە بۇ سورۇن ئىچىدە پەيدا بولۇپ قالىدۇ:

بەناگاھ بولدى بىر پەرۋانە پەيدا،
ئۇ بولدى شەمئىنىڭ ھۆسنىگە شەيدا.
يىراقتىن شەمئىگە قىلدى نەزەرە،
تىلىن تەبرەتتى شەمئى ئەتتى شەرارە.
بەناگاھ شەمئى ئۆزىن قىلدى نامايەن،
ئالىپ پەرۋانىدىن يۈز كۆرسەتىپ جان.
ئىچۈردى ھۆسنى جامى بىرلە شەربەت،
كېتىپ ھوشى مونىڭ مەست ئەتتى ھەيرەت.

ئەمدى ئۇ مۇنداق خىيال قىلىدۇ:

خىيال ئەتتى ئۆزىنى ئوتقا ئۇراي دەپ،
قاچان پىكىر ئەيلەدى بىر دەم تۇراي دەپ.
تەنىدە قالمىدى بىر زەررە ئارام،
مۇھەببەت خەمرىدىن نوش ئەيلەگەچ جام.
بولۇپ ئول شەمئىنىڭ پەرۋان باشىدىن،
مۇھەببەت جۇش ئۇرۇپ ئىچۇ - تاشىدىن.

ئۇ ۋا ھىداتى «ئىشق» مەيىنى ئىچكىنى ئۈچۈن، پەرۋانە

ئۆزىنى ئۇرۇپ ھەنا بولۇش قارارىغا كەلدى. سورۇن ئىچىدە مەستخوشلارچە باخشىدەك پىرقىراپ ئۇچۇپ يۇرەتتى.

مەقسىتى:

ئۇرۇپ شەمئى ئوتىغە گاھى قاناتسىن،
ئۇزەي دەپ دۇنيادىن تارى ھاياتسىن.

ئۇنىڭ بۇ مەقسىتىنىڭ ئەمەلگە ئېشىپ ھەنا بولغانلىقىنى شائىر مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ.

گەھى باسىپ ئۆتەر ئەلنىڭ باشىغە،
ئورار گاھى ئۆزىنى قۇربەت قاشىغە.
باشىدىن ئايلانىپ جوت چەرخى دەۋۇار،
يىقىلىپ شەمئى ئالدىغە نىگونسار.
كېتىپ ھالدىن، بولۇپ ئەقتانۇ خىزان،
قاناتى چۆرگىلەپ چۇن بەرگى سىزان.
بارىپ، گاھى يانىپ ئۆرتەپ ۋۇجۇدىن،
ئىبەرسە يەل كەبى ئول كۆككە دۇدىن.
تەنى قالغاي ئاياغ ئاستىدا ئەلنىڭ،
مۇڭا تەغدىردۇر ئىززو ۋە جەلنىڭ.
ئەزىز جانى كېتەر تەن مۇلكىدىن پاك،
بولۇپ پەرۋانە جىسمى يەنجىلىپ خاك.
بولۇپ پەرۋانە شەمئى ئوتىغە ۋاسىل.
قۇچۇپ مەئشۇق، ئېتىپ مەقسۇد ھاسىل.
تۆكۈلدى جان سۇيى تەن زەرفى سىندى،
فەنا بولدى يىقىلدى، كۆڭلى تىندى.

بۇ جايدا «ۋاھداتى مەۋجۇت» دىنىمىستىك نەزەرىيىسى فەنا ۋە ئۇنىڭ «تەنەسۇخ» نەزەرىيىسى ناھايىتى ئەپچىل،

ئوبرازلىق هالدا ئىپادىلەنگەن. شائىر يۇقىرىقى بەدىئىي سۆزلىتىنى زاھىدلىق نەزەريىسى بولغان «ۋاھىداتى مەۋجۇت» نۇقتىسىنىڭ زىددىيىتىگە چوڭقۇرلاپ چۈشەنگەنلىكىدىن تەقەززالىدۇ:

دىلۇ - جان بىرلە ھەركىم بولسا ئاشىق،
بولۇر مەشۇقىغە جاندەك مۇۋاپىق.
قاچان پەرۋانە كۆيمەي بولدى دىل جەمئى،
قاچان ئوت ياقمىسا شەمئى ئۆزرەدۇر شەمئى.
ئىشتىكىل ئاقىلا پەرۋانىدىن سود،
قىلىپ جانىن پىدا ئوتقە ئۇرارىدۇد.
نېچۈك قىلماس كىشى جانىنى قۇربان،
خۇدايغە، كىشىگە بەرسە ئول جان.
كۆرۈك پەرۋانە فانىغە بېرۇر جان،
نېچۈك باقىغە بەرمەس ئاقىل ئىنسان.

ياكى:

ئىشتىكىل، شەمئى ئۆزىنى ئۆرتەدى پاك،
ئالىپ پەرۋانە جانىن ئەيلەدى خاك.
خۇدا جۇي دېمە، ئول جەننەت تەلەبدۇر،
ئوشۇل گۈلشەن سۇيىغە تەشنا لەبدۇر.

ئۆزىگە تەلەپ:

ئىلاھا، ھىرقەتىغە قىل نەزارە،
جەمالىڭ شەمئىنى كۆرسۇن شەرارە.
ئاڭا بۇ چەۋرۇلۇپ بىر دانە بولسۇن،
فىداجان ئەتكەلى مەردانە بولسۇن.

مانا شۇ يوقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكەنلىرىمىز، شائىرنىڭ ئىجادىدا «ئىلاھىي ئىشق» ئاساسىي سالماق ئورۇننى ئىگىلەيدۇ

دېگەن پىكرىمىزنىڭ ئەملىي پاكىتلىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.
شائىر ئىجادىدا «مەجازى ئىشق»، «خاس ئىشق» (ئىنسانلار ئارا ئىشق) مۇ بىر قىسىم ئورۇننى ئىگىلەيدۇ.
بۇ مەسىلە شائىر ئىجادىدا «پەرۋانىنىڭ شامغا بولغان ئىلاھى» ئىشق سۆزلەنگەن بابىدىكى پەرۋانە ھەركىتى ئۈچۈن تىپىك شارائىت يارىتىش مەقسىتىدە بېرىلگەن. «قىز - يىگىتلەرنىڭ بىر - بىرىگە ساپ مۇھەببەت بىلەن تولغان قاينام - تاشقىنلىق سورۇنى» ئاجايىپ گۈزەل قىز - يىگىتلەرنىڭ بىر بىرىگە مۇھەببەت ئىزھار قىلىش ئىچكى كەچۈرمىشلىرى ئارقىلىق گەۋدىلەندۈرۈلگەن ئەك چىرايلىق كارتىنىدا بېرىلىدۇ. بۇ كارتىنىدا ئىنسان گۈزەللىكىمۇ، ئىنسانىي ساپ مۇھەببەتمۇ شائىر ئىنسانپەرۋەرلىكىدە ئۆز ئەكسىنى تاپسا، داستانىنىڭ خاتىمىسىنىڭ ئاخىرقى قىسمى ھېسابلانغان «سەبا، بۇلبۇل، قىزىلگۈل» ئوبرازلىرىنى يارىتىشقا بېغىشلانغان 23 ماۋزۇلۇق چوڭ بابتا شائىر ئۆز دەۋرىدىكى فېئودال ئىستىبدات، جاللات ئاپاق خوجا ھاكىمىيىتىنىڭ دەھشەتلىك سىياسىي تېرورلۇقى ۋە ئۇنىڭ روھىي تۇتۇرۇكى بولغان «ۋاھىدات مەۋجۇت» زاھىدلىق نەزەرىيىسى راسا ئەۋجىگە چىققان، سوپىلىق سۇلۇكلىرى سىياسىي ھاكىمىيەتنى ئىگىلىگەن دەۋردە، ئىنسانغا مۇھەببەت، ئىنسان گۈزەللىكىنى ئۇلۇغلاش مۇمكىن بولمىغان مۇشۇنداق شارائىتتا «سەبا، بۇلبۇل، قىزىلگۈل» قاتارلىق سىمۋوللۇق ئوبرازلار ئارقىلىق، ئىنسان مۇھەببىتى، ئىنسان گۈزەللىكىنى ئۇلۇغلاشقا يول تاپىدۇ. ئەمما بۇ جايدىمۇ شائىرنىڭ «ۋاھىدات مەۋجۇت» سوپىلىق، زاھىدلىق نەزەرىيىسىنىڭ پۈرىقى بار. ئۇ بىرىنچى ماۋزۇدىلا «... گۈلنىڭ كۆزىدىن بۇلبۇلنىڭ جانغا ئىشق تەجەللىسىدىن ئوت تۇتاشىپ، شەۋق مەۋجى تاشىپ، پىغانى ھەددىدىن ئاشىپ، بۇلبۇلغە گۈل سۈرىتىدە ئىشق ئۆزىن كۆرگۈزۈپ، غەم جاللادى خەيال تىغى بىرلە ئۇرۇپ، نالە

قۇشىن ئۇچۇرماقتا ئاغزىن ئاچىپ، جاھان ئىچرە ئوت ساچىپ، كۆز خەزانەبى ئىشكىن ئاچىپ، ۋەسسال بەيئىغە دەرەم ساناغانى، بولبۇلنى ئىشق دەردۇ - ئەلەم زىندانىغە قاباغانى، بولبۇل كۆز ياشىدىن كۆلنىڭ نىھالىغە سۇ كىرگۈزگەنى، بولبۇلنى فىراق تىغى بىرلە ئۆلتۈرۈپ، ۋەسىل شەرابىدىن تىرگۈزگەنى» دەيدۇ. بۇ جايدا بولبۇلغا ئىشق ئۆزىنى گۈل سۈرىتىدە كۆرسىتىدۇ ئەمما داستاندا تەسۋىرلەنگەن كەينىگە رېئاللىق مۇكۇنگەن سىمۋوللۇق ئوبرازلارنىڭ بىر - بىرىگە مۇناسىۋىتى شائىرنىڭ يوقىرىقى دىنىمىستىك، سوپىلىق نۇقتىئىنەزىرىنى رەت قىلىپ تاشلايدۇ، بۇنى بىز بەدىئىيلىكتە شائىرنىڭ رېئاللىققا «سادىقلىقى» دېگەن سۆز بىلەن شەرھلەيمىز.

ئەمما داستاننىڭ بۇ بابىدا شۇنى مۇقىملاشتۇرۇش لازىمكى، شائىر پانتېئىزمنى (شەرقتە ۋۇجۇدۋىزىم دېيىلىدۇ) پەلسەپە نوقتىئىنەزىرىدە ئەدەبىياتنىڭ نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، پانتېئىزمنىڭ ئىستېتىكىدىكى كۆرۈنۈشى بولغان تەسۋۋۇپ ئەدەبىياتنىڭ (ئۆز دەۋرى ئۈچۈن ئېيتقاندا) ئىلغار سول قانىتى بولغان نەۋائى ۋەكىللىكىدىكى «نەقشىبەندىيە» سۇلۇكىگە مەنسۇبلۇقىدا شۈبھە يوق. شائىر دۇنيا قارىشىدىكى بۇ مۇرەككەپلىك ئۇ ياشىغان رېئال ئىجتىمائىي جەمئىيەتتىكى مۇرەككەپ زىددىيەتلەرنىڭ ئۇنىڭ تەپەككۇرىدا ئەكس ئېتىشىدىن باشقا نەرسە ئەمەس، بۇ نەرسە شائىرنىڭ ئۆزىگىمۇ ئوچۇقتەك تۇرىدۇ. داستاننىڭ «ۋاھىداتى مەۋجۇت» نۇقتىئىنەزىرىدە تۇرۇپ يازغان 23 ماۋزۇنى ئۆز ئىچىگە ئالغان دىنىمىستىك قىسمىنىڭ كىرىش سۆزى («دىباچىسى») دە «بۇ كىتابقا مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام، دەپ ئات قويدۇم»، «ئوششاق (سوپى - ئاشىقلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ) قەبىلىسىگە بۇ كەلىمىلەر جەمىلەسى يادىكار بولسۇن» دەپ كەڭ خەلق ئاممىسى بىلەن

سوپى - ئاشقلارنى ئالاهىده ئاجرىتىدۇ.

ئەمدى پانتېئىزم نۇقتىسىنەزىرىدە تۇرۇپ يازغان سىمۇوللۇق هالدا پاك ئىنسانىي مۇهەببەت ئەكس ئەتتۈرۈلگەن، «گۈل ۋە بۈلبۈل مۇهەببىتى» گە بېغىشلانغان 22 ماۋزۇدىن ئىبارەت قىسمىنىڭ ئاخىرىدا:

سىيا ئەتتىم مۇنۇ ئايماققا خامە،
غەرەز ئول ئېردى - قالسۇن يادنامە.
«مۇهەببەتنامە مېهنەتكام» مۇڭا ئات -
قويۇپ، سىزدىم مۇڭا بىر نەچچە ئەبىيات.
ئايتتىم سۆزنى مەن هالىم بارىچە،
تولۇپ كاغاز ئۆزە بالىم بارىچە.

بۇ قىسىم ناهايىتى ئېنىقكى «ئايماققا»، «خەلقە» بېغىشلانغان. دېمەك، شائىر ئۆز دەۋرىنىڭ شارائىتىنى كۆزدە تۇتۇشقا مەجبۇر بولۇپ، ئاپاق خوجا سىياسىي هاكىمىيىتىنىڭ بىر قىسمىنى تەشكىل قىلغان سوپىلارنىڭ دىنىمىستىك قارىشىنىمۇ، جەمئىيەتنىڭ ئاساسىنى تەشكىل قىلغان جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ هەل قىلغۇچ كۈچى بولغان خەلق قارىشىنىمۇ ئەكس ئەتتۈرگەن.

داستاننىڭ ئاساسىي مېغىزى كېيىنكى 22 ماۋزۇنى ئۆز ئىچىگە ئالغان قىسمى بولۇپ، ئۇنى تالانتلىق بۇيۇك شائىرنىڭ هەقىقىي دېموكراتىك ئىدىيىسىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ، دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. شائىر ئىنسانىنى ۋە ئۇنىڭ ئەڭ ئۇلۇغ خىسلىتى بولغان چىن ئىنسانىي مۇهەببەتنى ۋە هاياتنىڭ مەنبەيى مېهنەتنى ئۇلۇغلايدۇ.

داستاننىڭ بېشىدىلا مۇهەببەت بىلەن مېهنەتنىڭ دىئالېكتىك مۇناسىۋىتىنى يېشىشكە ئىنتىلىدۇ.

يەنى «ئاشقلار مۇھەببەتسىز بولماس ۋە مۇھەببەت مېھنەتسىز بولماس. لوقمە تۇزسىز بولسا، بولۇر لەززەتسىز. مۇھەببەت تاتلىق ئېرۇر، مېھنەت ئاچچىغ. ئەمما مۇھەببەت ئىشىدىن مېھنەت تاپقۇسىدۇر، ھەر نەچچە بولسە قاتتىغ. مۇھەببەت ۋە مېھنەت بىر سۇرەتتە كۆرۈنۇر، ھەرقىدىن. مۇھەببەت، مېھنەت بولۇر، نۇقتەنىڭ سەرقىدىن مۇھەببەت يۇمشاغلىق ئېرۇر، مېھنەت قاتتىقلىق، ئانداغكى، قاتتىقلىقتىن پەيدا بولۇر تاتلىقلىق. مۇھەببەت بىلەن مېھنەت نۇقتەدىن ئايرىلۇر، ئەگەر نۇقتە ئايرىلمىسا، سۆز قاچان يارىلۇر، نۇقتە مىسلى يۇكىدۇر، سۇرەت ھەرف، مانەند بارگەش[1] يۇكنى گاھى ئۇستۇن، گاھى ئاستىن بارگەش ئۇستىگە ئالسا مېھنەتدۇر، ئاستىغا ئالسا راھەت. قاچان مەرھەم قويار، تەندە بولمىسا جەراھەت.»

شائىرنىڭ مېھنەت بىلەن مۇھەببەتنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئەمەلىي ھەرىكىتىدە سىزىپ، ئولارنىڭ دىئالېكتىكىسىنى ئىستىخىيىلىك ھالدا ئىشلەپچىقىرىشقا مۇناق تەتبىق قىلىدۇ:

بىلىڭ، مېھنەتكە ئۆزىن سالدى دېھقان،
ئىكىن جاي ئۇستىدە تاچەكتى كۆپ جان.
ئاياغى خارۇ خەسىدىن بولدى زەنجۇر،
بو ئاچچىغ ئىشلار ئاخىر بولدى گەنجۇر.
تىكەنىڭ زەخمىدىن قانلار ساچىلدى،
كۆرۈڭ باغدا ئاخىر گۇل ئاچىلدى.
مۇھەببەت بولمىسا مېھنەت كېرەكمەس،
شەجەردە مېۋە يوقتۇر، شاخ ئېگىلمەس.

---

① بارگەش - ھامال مەنىسىدە.

شائىرنىڭ مېھنەت بىلەن مۇھەببەتنىڭ سەۋەب - نەتىجىلىك بو دىئالېكتىكىسىنى ئۇنىڭ داستانىدا ئالغا سۈرۈلگەن ئېستېتىك غايىسىنىڭ ئېفىگرافى دېيىشكە بولىدۇ.

بەدىئىي ئەسەردىكى ئوبرازلار شۇ ئەسەردىكى مەزمون بىلەن شەكىلنىڭ ئەڭ ئىخچام بىرلىكى بولۇپ ئاپتور ئېستېتىك غايىسىنىڭ مايىللىق (خاھىشچانلىق) ئىپادىسىدۇر.

ھىرقەتى «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» داستانىدا:

سەبا (تاڭ شامىلى). قىزىل گۈل، بۇلبۇل، گۈلگەھقە قاتارلىق تۆت مەجازى ئوبرازلارنى يارىتىپ، ئۇلار ئارقىلىق ئىنسانىنىڭ ئۆزىگە خاس ئالىي خىسلەتلىرىنىڭ بىرى بولغان چىن ئىنسانىي مۇھەببەت ۋە مېھنەتنى ئۇلۇغلايدۇ.

سەبا (تاڭ شامىلى ئوبرازى). بۇ ئوبراز كۆپىنى كۆرگەن، دانا، بىلىم - تەجرىبىگە باي، ھەر ئىشتا «يەتتە ئۆلچەپ بىر كەس» دەيدىغان، شەخسىيەتسىز، قىلغان ئىشىنى مىننەت قىلمايدىغان، خالىسچانلىقى كۈچلۈك، ئالىيجانابلىق، غەرەزسىز، كەمتەر، گۈزەللىكنى چىن قەلبىدىن سۆيىدىغان، ۋىجدانلىق، پەزىلەتكە باي ئوبراز.

سەبا داستاندا جاھاننى كېزىپ يۈرىدۇ. ئۇ كائىناتنى كېزىپ يۈرۈپ يەردىكى ئاجايىپ گۈزەل تەبىئەت مەنزىرىسىگە كۆزى چۈشىدۇ:

سەبا كەلدى بەناگەھ بىر چەمەنگە،
مۇنىڭ ھەر گۈلى ئېردى مىڭ تۇمەنگە.
كۆرەركىم ئاسمان ئاستىن، يەر ئۈستۈن،
بارى يۈلتۈز قۇمدۇر، يۇقارى كۈن.
ئەمەس مەلۇم، بۇ يەرمۇ يا فەلەكمۇ؟
فەلەك دەپ بولمادى، يەر ھەم دېمەكمۇ؟
بىلە ئالماس فەلەك جىسمى سۆكۈلدى،

فەلەكدىن يەر ئۆزە يۇلتۇز تۆكۈلدى.
چەمەندۇر روھ ئەفرا، دىلكۇ شايى،
كىشى كۆرسە دېگەي: «جەننەت بەجايى»،
يۇز ئەلۋان گۈل ئېرور سارىخ، ياشىل، ئال،
ھەزاران مۇرغ ئاغزىدىن تۆكەر بال.
ئۇ نوپدۇرلالەلەر چۈن كاسە - كاسە،
ئالۇر كۆز نۇرىنى ھەركىم قاراسە.
تەئەججۇپ بولسۇ سۆزلەر بولسا كۈندۇز،
جاھاندا يەر يۇزىدە تۇغسە يۇلدۇز.

سەبا دەرھال يەرگە چۈشۈپ، بۇ گۈلزارلىققا شۇڭغۇپ،
ئۇلار ئارىسىدىن ماھىيەت ئىزدەشكە كىرىشتى:

سەبا گۈلشەندە ھەر رەڭ گۈلغە تەگدى،
بىرىن سىندۇردى، بىرىنىڭ شاخىنى ئەگدى.
كىرىپ ئىسكەپ يۆرۈپ ھەر قايىسىنى،
ھەر تەرەپ گۈللەر ئىسىنى.

ئۇ رەڭ بىلەن پۇراقنى بىرلىك قىلىپ گۈللەرنىڭ
ماھىيىتىنى ئاجراتتى:

يەنە گۈللەردە بولسە رەڭ ئىلى روي،
نەزا كەتتە قىزىل گۈل تورىپەخوشبۇي.
.....
قىزىل گۈلدىن بىلەك گۈللەر ساسىغدۇر،

تۇمەن گۈلدۇر ئەدەسىز، سانى يوقدۇر،
بۇ يەردىن ئۆزگە گۈلنىڭ كانى يوقتۇر.
بىنەفشە، سۇنبۇلۇ رەيھان دېسەڭ بار،
گۈلى ئەببىاس نافەرمان دېسەڭ بار.
ئەبىرۇ ئەنبەرۇ رەئناۋۇ سەۋسەن،
خوخا گۈل، ياسمەن ھەم مىسلى گۈلشەن.
گۈلى سەد بەرگ، قامچە گۈل ھەبىدان،
تىۋە قۇيرۇق قەلەقى، گۈلى خوبان.
گۈلى ئەھمەش، بەھارى گۈلى نەرگىس،
خوروبەس، تاجىگۈل قەھتە گۈلى شەمىس.
گۈلى كاككۇك، گۈل نەسرىنۇلالە،
گۈلى ھىندۇ، گۈلى كەشمىرۇ ۋالە.
ھەممە گۈللەر بار، ئەمما يوق قىزىل گۈل،
سەبا كۆڭلىدە بىر ئىش قىلدى مەئقۇل.

سەبا يۇقىرىدا ئۇچرىغان گۈللەرنى تەكشۈرۈپ كۆرۈپ، قىزىل گۈلنىڭ خىسلىتىنى ھەممىدىن يوقىرى قويغانىدى. ئەمما بۇ جەننەتتەك گۈزەل گۈلشەندە قىزىل گۈل يوق ئىدى. بۇ جايدىكى قۇشلار بۇ گۈللەر ئىشقىدا ئۆز تىللىرى، ئاھاڭلىرىدا چاڭ كەلتۈرۈپ سايراپ «غۇلغۇلا» قىلىشماقتا ئىدى. ئەمما بۇلارغا قېتىلماي بىر چەتتە سايراۋاتقان بىر قۇشنىڭ ئاۋازى ئاجايىپ جارانگلىق، ساز، مۇڭلۇق ئىدى.

سەبا ئايدى: بۇ قۇشنىڭ كىم يۇزىدىن، يانار نۇر، ئوت يانار ئايغان سۆزىدىن.»
سەبا ئايدى: «سورايى بۇ قۇشتا سىر بار،
سۆزى تەئسىر ئېتەر ئۇن قىلسە ھەر بار.
.....

نەۋا قىلسە ئۇنىدىن جان تامادۇر،
سېزىپ باغرى، كۆزىدىن قان تامامۇ
قىلادۇر زەۋق تونيان قىلسا پەرۋاز،
چىقادۇر دەرد بىرلە دىلكەش ئاۋاز.»

بۇ گۈلشەندە قىزىل گۈلنىڭ يوقلۇقى سەبانىڭ دىققىتىنى ئالاھىدە جەلپ قىلىپ. بۇ قۇش قىزىل گۈلگە «جورا» بولالايدۇ. دېگەننى خىيالىدىن ئۆتكۈزۈپ، ئۇنى تەكشۈرۈشتىن ئۆتكۈزۈشكە كىرىشىدۇ.

سەبا (مونولوگ قىلىشىدۇ)
دېدىكىم: «نەسەبەپ بۇدۇر مەكانىڭ؟»
دېدى: «تەقدىر ئولۇپدۇر ۋەجھى ئانىڭ.»
دېدى: «ئوتتەك چىقار ئاھىڭ شەرارى؟»
دېدى: «ئول ئوت ئېرۇر ئىشقىم ھەرارى.»
.....
دېدى: «ئەي خەستە، ھالىڭ نەكېچەدۇر؟»
دېدى: «غەمدىن ماڭا كۈندۈز كېچەدۇر.»
دېدى: «نە ۋەجھىدىن كۆكدۇر بۇ پەيكەر؟»
دېدى: «ئوتدۇر ئىچىم، بىل، تاشىم ئەخكەر.»
دېدى: «شەرھ ئەيلەگىل ھالىڭ خەرابى؟»
دېدى: «ئىشق ئوتىدىن باغرىم كەبابى.»
دېدى: «جىسمىڭ نەدىندۇر پىچو نابى؟»
دېدى: «جامسمدادۇر مېھنەت شارابى.»
دېدى: «كۆيدۇردى تەسرى فىغانىڭ؟»
دېدى: «ئىشق ئوتىدىندۇر ئەسلى ئانىڭ.»
دېدىكىم: «ئىشق نەرەڭدۇر، بەيان ئەت؟»
دېدى: «يوق سورەتى، ئايتاي نەسۇرەت.»

دېدى: «جانىڭغە بۇ ئوتنى نە ياقتى؟»
دېدى: «بۇ كۆز بەناگەھ گۈلغە باقتى.»
.....
سەبا سورىدى: «سېنىڭ ئاتاڭ نەدۇر؟ - دەپ
ماڭا ئاتىڭنى تەغدىر ئەيلە، قىل گەپ.»
دېدى: «ئاتىم مېنىڭكى خەستە بۇلبۇل،
بۇ گۈللەر ئىچىرە بىر گۈلغە ئېرۇر قۇل.»

سەبا بۇلبۇل ئاشىق بولغان گۈلنى سورىغاندا، بۇلبۇل ئۇنىڭ سۇپەتلىرىنى ئېيتىپ، سەبانىڭ ئالدىدا، دەردىنى تۆكۈپ تاشلايدۇ ... سەبا ئۇنىڭ ئېتى نېمە ئىكەنلىكىنى بىلىشكە ئىنتىلىدۇ. چۈنكى سەبا بىرىنچى گۈلشەنگە چۈشكەندە ھەممە گۈللەرنى تەپسىلىي تەكشۈرۈپ، ئۇلارنىڭ پەزىلىتىنى ئىگىلىگەنلىكى ئۈچۈن ھەممە گۈللەرنىڭ قىممىتى — باھاسى ئېنىق ئىدى.
شۇڭا سەبا بولبۇلغا:

سەبا ئايدى: «تولا قىلما سىفاتسىز،
ماڭا تەقرىر ئەيلە ئايغىل ئاتىڭ.

ئامالسىز قالغان بۇلبۇل كېسىپلا:

دېدى: «ئاتى ئانىڭدۇر گۈلى قەھقەھ،
چەمەننىڭ گۈللارىغە ئول ئېرور شاھ.»
ئاتىڭ ناگاھ سەباغە ئايدى بۇقۇش،
تۇتاشىپ جانىغە ئوت، بولدى بىھۇش.

سەباغا ئەمدى ھەممە ئىش ئاشكارا بولىدۇ. سەبا ئۆزىنىڭ

بىۋاستە گۈللەرنىڭ پەزىلىتىنى ئىنچىكە تەكشۈرۈپ كۆڭلىدە تۇرغۇزغان خۇلاسە بويىچە گۈلى قەھقەھنى بۇلبۇلغە لايىق كۆرمەيدۇ گۈلى قەھقەھ ئەخلاقىي پەزىلەت جەھەتتىن ھەددىدىن ئارتۇق تەكەببۇر، ھېچكىمنى كۆزىگە ئىلمايدۇ. بۇنداق «يار» دا سەبانىڭ مۇھەببەتنى ئۆلچەيدىغان مەھەك تېشى «سادىقلىق»، «ۋاپا» بولمايدۇ. شۇڭا سەبا قىزىل گۈل بىلەن گۈلى قەھقەھنى پەزىلەت ۋە ھۆسن جەھەتتىن سېلىشتۇرۇپ، بۇلبۇلنى گۈلى قەھقەھتىن كېچىشكە، قىزىل گۈلگە مېھرىنى بېرىشكە ئۈندەيدۇ.

قىزىل گۈلدۇر ئاتى، رەڭگى نازاكەت،
كۆڭۈلغە، جانغەدۇر بويى لەتافەت.
قىزىل گۈلدەك كىشىنىڭ يارى بولسە،
نەخوشدۇر جايى دەۋزەخ ناری بولسە.
كىشىنىڭ بولسە يارى مېھرىبانى.
نەخوش سەرف ئەتسە گەرمىڭ بولسا جانى.
نەخوپ مەشق بولسا گەر قەدىردان،
ئانىڭسىز زىندەگانلىقدىن ئېمىز جان.
جاھاندا يار كۆپ ھەمدەم تاپالماس،
كۆڭۈلنىڭ سىررىغە مەھرەم تاپالماس.
دىلئارام كۆپ ئېرۇر، دىلدار كەمدۇر،
بو ئىشدىن جانىغە يۇز دەردۇ ئەلەمدۇر.
تاپسپ دىلدار قىل، بول تەندە جان بار،
ئوشۇل دىلدارىڭىز بولسە ۋاپادار.
سۇغۇر كۆڭلۈڭ ئۆيىدىن خارو خەسنى،
كۆڭۈل غەششال بولۇر كۆرسەمەگەسنى.
قىزىل گۈلدۇر ئاتسن، گۈلشەندە گۈلبار،
بارى گۈللەر ئانىڭ ئالدىدا جۇن خار.

كۆزۈك شەئنى گۈل ھۆسنىگە ياندۇر،
كۆزۈپ قانداك يۈزىن، كۆڭلىگىنى قاندۇر.
گۈلى قەھقەھە ئېركەن مەھز بىر روي،
قىزىل گۈل تاق ئېرۈر ئالەمدە خۇشرۇي.
بۇگۈلدىن ئىشقىنىڭ ئوتىن ئۆچۈرگىل،
قىزىل گۈل ئالدىدا ئۆمرۈڭ كەچۈرگىل.

دېگەن كەسكىن مەسلىھەتنى بەرگەندىن كېيىن سەبا قىزىل گۈلنىڭ باھار بىلەن، باغ بىلەن، جەمئىيەتتىكى قىز-يىگىتلەرنىڭ مۇھەببىتىگە سىمۋوللۇق خاراكتېر بىلەن باغلانغان خىسلەتلىرىنى كونكرېت مىساللار بىلەن ماھىيەتلىك قىلىپ چۈشەندۈرگەندىن كېيىن بولبۇل قىزىل گۈلگە مۇھەببەت باغلاشقا، گۈلى قەھقەھىتىن كېچىشكە مايىل بولسىمۇ، لېكىن بۇ مۇقەددەس ئىشنىڭ ئاخىرى قانداق بولۇشىنى تولۇق مۆلچەرلىيەلمەي ئۇنىڭ خىيالىدىن مۇنۇلار ئۆتىدۇ: ئەگەر گۈلنىڭ باشقا «ياري» بولۇپ قالسىچۇ، مېنى قوبۇل قىلالمىسا، ھازىر گۈلشەندىن، تېخى بىر تەرەپ بولمىغان گۈلى قەھقەھىتىنمۇ ئايرىلىپ، ئۇمۇ يوق، بۇمۇ يوق، شەرمۇسار بولۇپ قالارمەنمۇ؟ دېگەن خىياللارنى سەباغا ئوچۇق ئېيتىپ، مۇنۇ قارارنى ئىلتىماس تەرىقىسىدە سەبانىڭ ئالدىغا تاشلايدۇ:

دېدى بۇلبۇل، - بۇ سۆزنى سورا گۈلدىن،
ئايتقىل بىر نەچچە سۆزنى بۇ قۇلدىن.
مېنىڭدەك قۇللىنى گەر ئول كۆرسە مەئىقۇل،
بولاي ئاندىن كېيىن بارماقتا مەشقۇل.

سەبا بولبۇلنىڭ بۇ ئەقىلگە مۇۋاپىق تەكلىپىنى قوبۇل قىلىپ، ئۇنى گۈلگە يەتكۈزىدۇ. سەبانىڭ بولبۇل توغرىسىدىكى

ئەك كۆچلۈك، تەپسىلىي تەرىپى گۈلنى قايىل قىلسىمۇ، ئۇ بۈلبۈلنىڭ مەيلىنى ئۇنىڭ ئۈز ئىغىزىدىن ئاڭلاشنى سەبانىڭ ئالدىغا ئىلتىماس تەرىقىسىدە قويىدۇ. داسىدىن سەبا گۈلنىڭ بۇ ئەقىلگە مۇۋاپىق تەلىپىنى بولبۈلغا يەتكۈزىدۇ. بولبۈل بۇ ئىشتىن غايەت زور خۇشال بولۇپ، ئوتلۇق مۇھەببەتكە تولغان كۆڭلىنى ئىزهار قىلغان خېتىنىڭ ئاخىرىدا قەسەم تۇسىنى ئالغان مۇنداق ۋەدىلىنى بېرىدۇ:

ئۆلەرمەن، دەرگاھىڭدىن كەتمەگەيمەن،
بەغايەت شەرهى هالىڭنى ئىشىتتىم.

سەبا تاغ- داۋانلارنى ئېشىپ، چۆل - باياۋانلارنى كېزىپ، دەريالارنى كېچىپ گۈلنىڭ گۈلشەنىگە يېتىپ كېلىپ، قىزىل گۈلگە مۇنداق خەۋەر يەتكۈزىدۇ:

دېدىم سەن بارچەدىن قايىق ئىكەنسەن،
قىزىل گۈل بەزمىگە لايىق ئىكەنسەن،
هەر ئىش قىلدىم ئانىڭ كۆڭلىن ئاۋۇتتۇم،
گۈلى قەهقەه دېگەن گۈلدىن سوۋۇتتۇم،
سېنىڭ قاشىڭغە ئول كەلمەكچى بولدى،
گۈلى قەهقەهنى تەرك ئەتمەكچى بولدى.

ئەمدى مۇھەببەت ئۆلچىمى بولغان «ۋاپا» نى گۈل ئالدىغا قويىدۇ:

مېنى ئايدىڭكى: «گۈل قاشىغە بارغىن،
ۋافاسى بارمۇدۇر گۈلنىڭ، سوراغىن.
باراي گۈلنىڭ ئەگەر بولسە ۋافاسى،

دىلۇ - جانىم بىلە تارتاي جافاسى.
دىبان بەردى مۇھەببەتنامە سىزگە،
ئەگەر كەلسە دېسە، خەت بەرسە بىزگە».
گۈلنىڭ جاۋابى:
دېدى گۈل: «ئاڭلادىم ۋاسىغىنى بولبۇل،
ئۇمۇدىڭ تارىدىن بوينۇمدا دورغۇل.
ئىشت نامەمنى، گۈل، ئەندىشە قاماي،
نەچە بولدۇم مۇئەككەل ساڭا مەن قۇل.
بولۇپ مەست ئەي ياربي ۋەفا جۇي،
كى جامى ئىلتىفاتىڭدىن ئىچىپ مول.
جامالىڭ بىرلە بەر كۆڭلۈمگە ئارام،
غەمىڭ فىكرى قىلىپ جانىمدا غول - غول.
مېنى دەپ سەن كېلۇر ئېرسەڭ بۇ يەرگە،
فىدا ئەيلەي دىلو - جانىمنى بىلكۇل.»

دانىشمەن سەبا گۈلنىڭ جاۋابىنى ئېلىپ يولغا چىقتى. بۇ چاغدا تاقىتى تاق بولغان بولبۇل ھالىتى:

ئاقىپ لەبىدىن كۆپۈك دىۋانەلەردەك،
ئۇچار چەۋرۈلۈپ پەرۋانەلەردەك.

سەبا يېتىپ كېلىپ بولبۇلغا مۇنداق خەۋەر يەتكۈزدى:

يامان بىرلە ئەزىز ئۆمرۈڭ كەچۈرمەك،
ئېرۇر يانغان چىراغىڭنى ئۆچۈرمەك.
سېنى ئەلۋەتتە كەلسۇن دەپ ئىبەردى،
ساڭا ئول گۈل ۋافانامە ئىبەردى.

سېنىڭ ئاتاڭ ئىشتىپ بولدى گۈل شاد،
دېدى «كەلسۇن ئەگەر قىلسە مېنى ياد.»
.....
بىلۈرسەن بۈلبۈل ئەي گۈل ئىشق دەردىن،
بارىپ كۆرگەندە گۈلنىڭ باغرى زەردىن.
دېدى بۈلبۈلغە ئولدەم پەيكى ئەھمەر،
«ئانىڭ ھەمدەم يوقىدىن ھالى ئەپتەر.»

سەبانىڭ يۇقىرقى سۆزلىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن بۈلبۈل:

بولۇپ بۇ سۆزگە خەندان خەستە بۈلبۈل،
شەرابى شەۋق ئىچىپ ئاچىلدى گۈل - گۈل.
چەمەندىن گۈل قاشىغا بولدى بارماق،
بولۇپ گۈل ھۆسنىگە كىرىمك سۇغارماق.
ئۇلار يولغا چىقتى:
سابا ئالدىغا تۇشتى تا چىكىپ ھۇ،
كۆزى ياش بىلە بۈلبۈل سېپىپ سۇ.

داستان سۈژىتىنىڭ ئەنە شۇ ۋەقەلىكتىن كېيىنكى بىر ئېپىزوتىدا شائىر ئۆزىنىڭ ئېستېتىك غايىسىنىڭ پىلانى بويىچە، ئەخلاقىي نۇقتىدىن تەكەببۇر، ھەددىدىن ئاشقان مەغرۇر گۈلى قەھقەھىنىڭ خاراكتېرىدىكى بۇ كېسەللىك ھەرىكەتكە ئايلىنىپ، بۈلبۈلدىن ئايرىلىپ قالغانلىقىغا قىلغان پۇشايمانى ئارقىلىق ئۇنىڭغا تەنقىد، جەمئىيەتكە ئىجابىي تەربىيە بېرىش پىلانىنى ئۇستىلىق بىلەن ئەملگە ئاشۇرىدۇ.....

سەبا بىلەن بىللە كېلىۋاتقان بولبۇل غەمدىن خالىي ئەمەس ئىدى:

.....

دېدى بۇلبۇل: «دىيارىمدىن كېچىپمەن،
سېنى دەپ گۈل ئىگارىمدىن كېچىپمەن.
ۋاقا قىلغايمۇكىن مەن بەندە بولسام،
غەمسىزدە جۇملە يارىمدىن كېچىپمەن.

بۇ جايدا شائىر بۇلبۇل ئېغىزىدىن چىن ئىنسانىي مۇھەببەتنىڭ ئۆلچىمى مەھەك تېشى بولغان «ۋاپا» نى بولبۇلنىڭمۇ گۈل ئالدىغا قويىدىغان ئالىي ئەخلاق ئۆلچەم سۈپىتىدە يەنە بىر قېتىم ئوتتۇرىغا قويىدۇ.

سەبا بۇلبۇلنى قىزىل گۈلنىڭ گۈلشەنگە باشلاپ ئەكىلىپ قويۇپ، ئۇ دانىشمەن جاھاننى كېزىپ تەكشۈرۈش ئادىتى بويىچە يەنە سەپەرگە ئاتلىنىپ كېتىدۇ. قىزىل گۈل گۈلشىنى رەڭمۇ-رەڭ گۈللەر ھۆپپىدە ئېچىلغان، باھار ھۆسنىگە تولغان، جەننەتتىنمۇ گۈزەل تۇسكە كىرگەنىدى. قىزىل گۈل بۇ گۈلشەنگە ئۆزىنىڭ ھېچ گۈلگە ئوخشىمايدىغان پەزىلەتلىك گۈزەللىكى بىلەن تەنتەنە بېغىشلاپ تۇراتتى.

ئانىڭ بىر خەچەس چۈن قەددى دىلبەر،
ئېسىدىن ھەر تەرەف گۈلشەن مۇئەتتەر.
تەنده خارلار مىژگان مەسەللىك،
ئالىپ ئوقنى پەيكان مەسەللىك.
جەمالى شۇئلەسى كۆزنى قاماتۇر،
چۈشۈپ ئەكسى سارىخ يۈزنى قىزارتۇر.
.....

قىلىپ گۈلشەن ئارا نازۇكەرەشمە،
تۇتاشۇر جانغە ئوت گەر قىلسە ئىشۋە.
يۈرەكنى كۆيدۈرۈپ ھۆسنى شەرارى،
كېتەر تەندىن دىلۇ جاننىڭ قارارى.

قىزىل گۈل ئەنە شۇنداق گۈزەل، پەرىشتىدەك پەزىلەتلىك، پاك، مۇھەببەتتە ئۇنىڭ سادىقلىق مەھەك تېشى بولغان «ۋاپا» نى ئۆلچەم قىلىدىغان، ئۇنى سىناقلاردىن ئۆتكۈزۈپ، ئىشىنىدىغان سالماق، نومۇسچان، ئۆزىنىڭ ئىنسانىي قەدىر - قىممىتىنى ماھىيىتى بىلەن چۈشىنىدىغان، ئىش قىلىشتا خۇددى دانىشمەن سەبادەك ئېھتىياتچان، «يەتتە ئۆلچەپ بىر كەس» دەيدىغان ئۇيغۇر قىزلىرىنىڭ تىپىكىلەشتۈرۈلگەن، ئۆزىگە خاس ئىندىۋىدۇئاللىقا ئىگە خاراكتېرىنىڭ سىمۋوللۇق ئوبرازى. بولبۇل ھۆسنى كۆزنى قاماشتۇرىدىغان بۇ گۈلشەندىن يۈرىكى پىرىلغۇدەك تەقەززالىق بىلەن گۈلنى ئىزدەپ تاپىدۇ:

بەنا گاھ كەلدى گۈلنى كۆردى بۇلبۇل،
ئاچىلىپ لەخشە يەڭلىغ ھەر قىزىل گۈل.
سەلام قىلدى كېلىپ بۇ گۈلغە بۇلبۇل،
سالامدىن خەبەردار ئولمادى گۈل.
تەئەججۈر بۇ سىرگە گەر بولسە كۈندۈز،
تۇغۇپدۇر خفچەلەردىن ئاتى يولتۇز.

بۇ گۈلنىڭ بۇلبۇلنى سىناقتىن ئۆتكۈزۈشىنىڭ باشلىنىشى ئىدى. بۇ دىراماتىزم قەدەممۇ قەدەم ئۆرلەپ بارىدۇ. بولبۇل گۈل ئىشقىدا:

تۇشۇپ گۈل ئەكسى بۇلبۇل بولدى چۈن ئوت،
زۇمرە ئېردى بۇلبۇل، بولدى ياقۇت.
كۆزىدىن دۇررۇ مەرجان ئاقىزىپ سۇ،
تەنىدىن ئاقتى ھەر ياندىن بولۇپ جۇ.

ھەربىكتى:

قونار گاھى كېلىپ شاخىغە گۈلىنىڭ،
ئۇچار - ئۇچماس يوق ھەددى ئېردى قولىنىڭ.
قىلىپ بۇ ئىشق مەيدانىدا بازى،
مۇنى ئۆرتەيدۇ گۈل مېھنەتتە نازى.
ئۇرۇپ جانىغە نەيزە گۈل تىكەندىن،
تامىزىپ قەتىرە - قەتىرە قان بەدەندىن.
قىلىپ گۈل خارى جىسمىن مىسلى گۈلشەن،
تېشىپ غەم مورغىغە ھەر يەردە رەۋزان.
.....

ساماڭى ئەيلەپ ئۇچۇپ تا بولدى رەققاس،
ئىككى قولدەك پەرىدىن چىقتى ۋاققاس.
گۈلدىن ئۆيرۈلۈپ پەرۋانەلەردەك،
لەبىدىن گۈل باقىپ دىۋانەلەردەك.

پىسخىكىسىدىكى پىغان ۋە ئۇنىڭ راۋاجى:

كۆزدىن دانە - دانە ياش ئاقىزىپ،
گۈھەر خىرمەن قىلىپ بىر - بىر تامىزىپ.
كۆيۈپ ئىشق ئوتىدا بۇلبۇل ۋۇجۇدى،
ھەۋادا مەۋج ئۇرۇپ ئاھ ئوتى دورى.
كۈلۈپ مەجنۇن كەبى ھەردەم قاقىلداپ،
ياشىن دەريا قىلىپ ھەرلەھزە يىغلاپ.
مۇھەببەت زورىدىن ھەرلەھزە ئەلھان،
قىلىپ بەرقى شەرارەك تارتىپ ئەفغان.
ئۇرۇپ ئىلىكىن كۆكسىگە مىسلى مەجنۇن،

بۇ غەم بىرلەن يۈزىن تىرناپ، قىلىپ خۇن.
ئوروپ ھەردەمدە يۈزىمگە ئاھ ئۆزە ئاھ،
قەرەر ئەيلەپ بۇ ئاھنى تەلئەتى ماھ.
ئەلەم ئۆزرە ئەلەمدۇر غەم ئۆزەر غەم،
بۇ ئىشق ئوتى سالىپ بۇلبۇلغە ماتەم.

پىغانىمگە دەرىجىسى:

فىغانۇ - نالەسى يەتتى پەلەككە،
يېتىپ تەئىسىر ئىشقدىن مەلەككە.
ئەلالاسى تەمام ئالدى جەھاننى،
قىلىپ گۇل ئىشقى بىرلە خەستە جاننى.

ئىرادە ئەركىنلىكى شەيئىلەرنى بىلىشنىڭ ياردىمى بىلەن قارار چىقىرىدىغان قابىلىيەتتىن ئىبارەت. بۇلبۇل ئالدىدا تۇرغان زۆرۈرىيەت قارىشىدا، ئىرادە ئەركىنلىكى قارار چىقىرىش ھارپىسىدا تەمتىرەپ قالىدۇ:

گاھى گۇل ئىشقى زور ئەتسە قۇچاقلار،
گاھى سەبخەر تىكەن قاچماقنى چاغلار.
كېتەي دېسە بىلە ئالماس كېتەرنى،
ۋە يە قۇيالماس تىكەندىن رەشىك ئېتەرنى.

يۇقىرىقى بىر قاتار دراماتىزمنى بېشىدىن كەچۈرگەن بۇلبۇلنىڭ ئەقلى بىر ئاز سەگەكلىشىدۇ:

ئاچىپ كۆز ئۇيقىدىن بىدار بولدى،
مەگەر مەست ئىدى ھوشيار بولدى.

ئۇ ئەمدى زۆرۈرىيەتنى چۈشىنىپ، ئىرادە ئەركىنلىكىگە ئىگە بولۇپ، مۇنداق قارارغا كەلدى:

دېدى: «نې دىلدا بادۇر كۆڭلى سەنگىن؟
ۋە فاسى، مېھرى يوق جانان ئەمەسمۇ؟
مېنى بىر مەرتەبە سەن كىم دېمەسمۇ؟
مالالەت زور ئېتىپ ئاچتى لەبىنى،
باقسىپ گۈلغەكى بولبۇل تەشتى گەپنى.»
دېدى بۇ گۈلغە بۇلبۇل «سەرۇنازىم،
ساڭا جانىم بىلەندۇر ئىشق بارىم.
نېچۈك تاشدۇر سېنىڭ باغرىڭ بىلەلمەم،
ئاڭا تەئىسىر ئەمەس سوزو گۈدازىم.
نېتەي چارەم نېدۇر نازىڭغە ئولدەم،
قەبۇل ئېرمەس ساڭا ئەجزۇ نىيازىم.
بارى ئەل سەجدە ئەيلەر قىبلە سىرى،
ئىزىڭنىڭ تۇپىراغىدۇر جەينامازىم».

بولبۇل گۈلگە كۆڭلىدىكى گۈل ئىشقىدا تۇغۇلغان چىن ئىنسانىي مۇھەببەتنى يۇقىرىقى مىسرالاردا ئوچۇق ئىپادىلەپ ئۆتكەندىن كېيىن گۈل ئالدىغا ھەل قىلماقچى بولغان مەسىلىنى ئوچۇق ھالدا كەسكىن قىلىپ مۇنداق قويىدۇ:

كېتەي باشىم ئالىپ كەلگەن يولۇمغە،
ئەگەرچە بولمىساڭ سەن دىلنەۋازىم.

گۈل ئالدىغا قويۇلغان بۇ سالماقلىق مەسىلە بولبۇل بىلەن گۈل ئوتتۇرىسىدىكى چىن ئىنسانىي مۇھەببەت دراماتىزمىنى يۇقىرىقى يېپىق ھالەتتىن ئەمدى ئوچۇق ھالەتكە باشلاپ ئۆتىدۇ. بۇلبۇلنىڭ گۈل ئالدىغا قويغان سالماق سوئالى گۈلنىڭ پەزىلەتلىك، قىزلىق پەردىسىنى يېپىنغان «نازى» نى ئېچىپ تاشلاشقا مەجبۇر قىلىدۇ.

دېدى گۈل. - بۈلبۈل كەلدىڭ نەيەردىن؟
دېدى: نى سۆز سورايسەن بىخەبەردىن.
دېدىكسم: ئەي غەرىب قايدىن بولۇرسەن؟
دېدىكسم: ئىشق شەھرىدىن بولۇرمەن.
.....
دېدى: نەغەم يېتىپ فەريات ئېتەرسەن؟
دېدى: ھەرلەۋزە زۈلمۈڭ ياد ئېتەرسەن.
دېدى: بولدۇڭ نەدەپ سەن زار غەمناك؟
دېدى: جانىمنى ئەيلەدى بۇ ناز چاك
دېدى: كۆزدىن تۆكەرسەن دۇررى ژالە؟
دېدى: ئىشقىڭدا خوپدۇر ئاھۇ ناله.
دېدى: نە ۋەجىدىن يەتتى مەلالەت؟
دېدى: ھېچ تاپمىدىم غەمدىن فەراغەت.
دېدى: نەدىن بولۇپدۇر رەڭگى زەردىڭ؟
دېدى: جانىمنى ئۆرتەر ئىشقى دەردىڭ.
دېدى: ياشىڭ نەدىن بولدى لەئەلگۈن؟
دېدى: نازىڭ سېنىڭ قىلدى جىگەر خۇن،
دېدى: سۆزۈڭ شەكەر، ئەي مېھربانىم؟
دېدى: ئاتىڭ ئىرۇر زىكرى زەبانىم.
دېدى: نەدىن تۆشۈكتۇر جىسمى زارىڭ؟
دېدى: سانجىلدى ھەردەم تەنگە خارىڭ.

بۇ دىئالوگلار ئۇلارنىڭ ئىچكى دۇنياسىنى بىر - بىرىگە بىر ئاز ئايدىڭلاشتۇرسىمۇ، ئەمما ھەر ئىككىسى تەرەپ قارار

چىقىرىش ئىراده پەللىسىگە يېتىپ كېلەلمەيدۇ. يۇقىرىقى ئېپىزوتتا گۈل چىن ئىنسانىي مۇھەببەتنىڭ مەھەك تېشى بولغان «ۋاپا» سىنىقىدىن بولبۇلنى ئۆتكۈزۈپ سىناپ كۆرگەن بولسا، ئەمدى بولبۇل گۈلنى «ۋاپا» سىنىقىدىن ئۆتكۈزۈپ سىناپ كۆرمەكچى بولىدۇ.

دېدى بۇلبۇل: «قىلاي مەن ئىمتىھانى،
سىناي گۈلنىڭ ۋە فاسىنى بارمۇ قانى؟»

شائىر بۇلبۇلنىڭ گۈلدىن رەنجىپ بۇ جايدىن ئىلاجسىز كېتىۋاتقانلىقىنى بۇلبۇل ئېغىزىدىن يېتەرلىك چىرايلىق مىسرالار ئارقىلىق ئىپادىلەپ بېرىپ، تۇپ سەۋەبىنى مۇنداق يەكۈنلەيدۇ:

دېدى: «گۈل، بولغاي ئېرىدى باۋەفاگىز،
تىكەندىن بولمىغاي ئېردى جافاگىز.
تىكەن ئازارىنى تارتايمۇ سەندىن.
ۋە يانازنىڭ يۈكىن ئارتايمۇ سەندىن؟»

لېكىن بولبۇلنىڭ گۈلگە قارىغاندا گۈلگە كۆڭلىده تۇگۈن ئېغىرراق ئىدى. شۇڭا ئۇنىڭ كۆڭلىده «ئىمتىھان ھەم، رەشىك ھەم بار» ئىدى. شۇڭا ئۆز مونولوگىدا كۆڭلىدىكى گەپلەرنى مۇنداق ئىپادىلەيدۇ:

دېدى: مەن بىرله يارىم ئولسه يالغۇز،
يۈزى شەمئىدىن ئولغاي كېچه - كۈندۈز.
كىشى بولسه ئىكەۋلەن يارى بىرله،
نه مۇشكۈلدۇر كۆرەر ئەغيارى بىرله.

كىشى ئەغيارىنى ياڕى قاشىدا،
كۆرەردىن، ياخشى ئوت كۆيگەي باشىدا.
مۇنىڭدىن كۆرمەي ئۆلگەن ياخشىراقدۇر،
دەۋاسىز دەرد ئەگەر ھەجر فراقىدۇر.
كىشى ئەغيارىنى يار ئىلەقامتۇ،
كۆرۈپ يۈرگۈنچە، كەتكەن ھەرنە خوپتو.

ئەنە شۇ ھەسرەت بىلەن گۈل قېشىدىن ئۈچۈپ، تاغ - داۋانلار ئېشىپ، چۆل - جەزىرىلەرنى كېزىپ كېتىپ بارغان بۈلبۈل ھېچقاچان گۈلدىن ئۈمىدىنى ئۈزمەيدۇ:

تىرىكلىك شاخىن سەلكىن قايرىدى،
تىكەن رەشكى مېنى گۈلدىن ئايرىدى.

دەپ ھەسرەتلەنسە، ئاللاغا مۇناجات قىلىدۇ:

جۇدا بولدۇم كېلىپ گۈلدىن چەمەنگە،
ياۋۇق بولسام چىدائالمام تىكەنگە.
ئىلاھا، ئايرىغىل گۈلنى تىكەندىن،
تىرىكدۇرمەن ئايرىما گۈلنى مەندىن.

شۇنچە يولدا، پىغان چېكىپ ئاخىرقى خۇلاسىسى:

سېنىڭسىز گۈل، ماڭا يوقدۇر تىرىكلىك،
سېنىڭسىز مېڭ ئەلەم باشقا كىلىكلىك.

ئۇ تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ مۇنداق قارارغا كېلىدۇ:

سېنىڭ يادىڭدا، ئەي گۈل جان بېرۈرمەن،
مېنىڭ يوقتۇر بۇ قەۋلىمدىن يانارىم.

بولبۇلنىڭ كۆڭلىنى غەش قىلغان نەرسە بىرى، گۈلنىڭ بولبۇلنى سىناقتىن ئۆتكۈزۈش ۋاستىسى بولغان قىزىل نازۇك تۇيغۇدىن تۇغۇلغان «نازى» بولسا، ئىككىنچى، ئۇنىڭ كۆڭلىدە ئەڭ قايغۇلۇق گۇمان تۇغدۇرغان تىكەنگە رەشىك ئىدى. لېكىن بۇلار بۇلبۇلنى ھەر قانچە ئېغىر روھىي تاش بولۇپ قىينىسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ گۈلگە بولغان ساپ، چىن مۇھەببىتىنى ئۇزۇشىگە ئاجىزلىق قىلالمتتى.

گۈل بىلەن بۇلبۇل ئارىسىدىكى يۇقىرىقى دراماتىزم يۈزبەرگەنلىكىدىن سەبا بىخەۋەر ئىدى. چۈنكى سەبا ئۆز كەسپىي ئادىتى بويىچە جاھان كېزىپ كەتكەنىدى. بۇ دانىشمەن جاھانكەچتى بولغىنى ئۈچۈن جاھاندا يۈز بەرگەن خىلمۇ خىل ئىشلاردىن خەۋەردار بولۇپ جان مۇشكۈلاتلىرىنىڭ سىرىنى بىلگۈچى، ئۇنى ھەل قىلىشنى ئىزلىگۈچى ئىدى. ئۇ سەيلە قىلىپ قىزىل گۈل گۈلشەنىنىڭ ئۈستىگە كېلىپ، پەسكە سەپسالسا، بۇلبۇلنىڭ ئۇنى ئۆچكەن، بۇلبۇلمۇ كۆرۈنمەيدۇ. گۈلنىڭ چىرايى سولغۇن، روھى خامۇش كۆرۈنىدۇ. ئۇ يېتىپ كېلىپ نېمە ئىش بولغانلىقىنىڭ سەۋەبىنى ئىنچىكىلەپ سۈرۈشتۈرۈپ كېتىدۇ. نۇرغۇن سوئال - جاۋابلاردىن كېيىن گۈل بۇلبۇلنىڭ يامانلاپ كەتكەنلىكىنى ئىزاھلاپ، سەۋەبىنى مۇنداق چۈشەندۈرىدۇ.

دېدى گۈل: «سىناي قۇش ئىركەن،
بىلەي يالغانمۇ ئاشىق چىنمۇ ئىركەن.»

دەپ سىناپ كۆرسە، ئۇ بۇ سىناققا بەرداشلىق بېرەلمىگەنلىكى،

باھانسى:

دېدى گۈل: «دەردى ھالىمنى سورىمادىڭ دەپ،
تىكەن ھەم جىسمۇ جانىم ئۆرتەدى دەپ.»

دەپ كەتكەنلىكىنى ھەسرەت بىلەن بايان قىلدۇ. بۇ تەپسىلىي سۈرۈشتۈرۈشتىن مەسلىنىڭ تېگىگە يەتكەن سەبا گۈلگە ئاچچىق ئەمما سەمىمىي مۇنداق نەسىھەت قىلدۇ:

سەبا ئايدى قىزىل گۈلگە «قۇلاق سال،
بۇ سۆزنى ئاڭلا، مەھكەم يادىڭغە ئال.
قالىپدۇر نەقىللار ئەھلى سەلەفدىن ،
مۇھەببەت كۆپلۈكى ئىككى تەرەفدىن.
ئەگەر مەشق ئېرۇر ئاشىقىغە جازىپ،
بۇلۇرلا ئەھلى ئىشق ئىشقىغە غالىپ.
ئەگەر مەتلۇبىدىن بولماس ئىشارەت،
قاچان تالىپ قىلۇر كۆڭلىنى غارەت.
دەم ئورسە ئوت ئوتۇن ئۆزرە تۇتاشۇر،
ئۆچەر چوغ ھەر نەچە ئوچاقدىن ئاشۇر.
شەجەرگە باغبان تەربىيەت ئەتمەس،
شەجەرھەم مىۋە بەرمەك نىيەت ئەمەس.
تىگۈرمەندە چىقار ئون ئىككى تاشدىن،
نەئىشرەت سود قىلغاي يەككە باشدىن.
ئەگەر بولسە تەناپ ئىككى بويۇندە،
ئىكەۋ تارتىشسە بارغاي ئاندا - مۇندا.
تاۋۇش چىققاي قاقار ئىككى ئېلىكنى،
نەچە تەبىرەتسە جۇز يالغۇز ئىلكنى.
ئەۋۋەل مېنى ئىبەرىپ كەلدىڭ ئالىپ،

كېيىن ناز قىلساڭ ئانى ئوتقا سالىمەن.
ئىشىت ناز كوبلىكى كۆڭۈل ساۋۇتۇر،
قاچان غەمكىن كۆڭۈللەرنى ئاۋۇتۇر.
ئەگەر بۇلبۇلغە ئەي گۈل مېھرىبان سەن،
كېلەي بارىمەن، ئاڭا بەرگىل نىشانسەن.»

سەبا يۇقىرىقى سۆزلەرنى گۈلگە ئېيتىپ بولۇپ، ئۇنىڭ تەسىرىنى سېزىش ئۈچۈن تەجرىبىلىك پىسخولوگلارچە گۈلنىڭ چىرايىغا سەپسالىدۇ.

سەبا كۆردىكى، گۈل رەڭگى قىزاردى،
ئاچىلىپ غۇنچە لەئلى سۆزگە باردى.

سەبا بىلەن گۈل ئارىسىدىكى دىئالوگمۇ دراماتىزمغا باي، ھەم ئىنچىكە، ھەم تەپسىلىي باريدۇ. سەبا گۈلنىڭ قىزلىق غۇرۇرى ئاستىدا نازۇك «قىز نازى» پەردىلىك رول ئويناۋاتقانلىقىنى سېزىپ:

سەبا ئايدى: «بارايمۇ يا تۇرايمۇ»
ئالىپ بۇلبۇلنى مۇندا كەلتۈرەيمۇ؟

دېگەن سالماقلىق سوئال گۈلنىڭ قىزلىق غۇرۇرى بىلەن سېھىرلەنگەن چوڭقۇر يۇرەك قېتىدا ياتقان پىكرىنى يەنىلا ناز بىلەن ئېيتىشقا مەجبۇر قىلىدۇ:

دېدى گۈل: «بارىڭىز كەلسە تەخى خوپ،
كېرەك بولسە ئاڭا دىلدار مەھبۇب.
ئەگەرچە كەلمەس ئولسە ئۆزى بىلسۇن،

مېنىڭدىن قالمىسۇن بەد، سۆز ئۇزۇلسۇن.
كىشى مەھبۇب ئىلە نازان كېرەكدۇر،
كىشى ئاشىق ئىسە نالەن كېرەكدۇر.
نىياز ئىشق ئەھلىگە مەشۇقىغەدۇر ناز،
زىمىستان بولسە، كەينىدىن بولۇر ياز.»

دانىشمەن سەبا گۈل بىلەن بولۇل ئارىسىدا يۇز بەرگەن ۋەقەنى تەپسىلىي ئۇقۇپ، ئاردىكى ئۇقۇشماسلىقتىن يۇز بەرگەن دراماتىزمنى ھەل قىلىش ئۈچۈن تاڭ سەھەردە يولغا چىقىدۇ.

تۇنۇگۈن سەيىر ئېتىپ كەزدى جاھاننى،
تاپاي دەپ ئەندەلىبى باغرى قاننى.

جاھاننىڭ ئىككىنچى بىر بۇرجىكىدىكى بۇلبۇلنىڭ ھالىتى مۇنداق ئىدى:

«تىكەننى قىل جۇدا گۈلدىن ئىلاھا،
بەھەققى ھۇرمەتى ياسىن تاھا.
مېنى پەيۋەستەقىل گۈل سۆھبىتىگە،
مېنى سالما جۇدالىق مېھنەتىگە.
جۇدالىق خۇش يامان دۇشۋار ئىكەندۇك،
ئانىڭدا مىڭ تۇمەن غەم بار ئىكەندۇك.
فىراقى ئوتىدا كۆيدۇم - تۇگەندىم،
ئايرىدى غەم قىلچە بەند - بەندىم.
يۇزۇم سارغايدى غەمدىن گۈلئوزارىم،

بەدەل بولدى خەزان بىرلە بەھارىم. »
دانىشمەن سەبا:
جاھاننىڭ باغرىن چەۋرۈلدى پىر - پىر،
مۇغەنندەك قىلىپ سەۋتىنى غىر - غىر.

ئۇ چۆل - جەزىرىدە تەمتىرەپ يۈرگەن دەردمەن بولبۇلنىڭ ئىزدەپ تاپتى.

ئىشتىپ تاۋۇشىن بۇلبۇل بولۇپ خوش،
يەنە باشىدىن قىلىپ ئىشرەت مەيى جۇش،
سەبا ئول ۋاقتىدا بۇلبۇلغە كۆرۈندى.
تەنۇ - جانى بىلە بۇلبۇل سۆيۈندى.

ئۇلار ئۇزاق مۇڭداشقاندىن كېيىن سەبا گۈلنىڭ بۇلبۇلغا يازغان مۇھەببەتنامىسىنى تاپشۇردى. گۈل مۇنداق دەپ يازغانىدى:

... سىنىڭدىن ئىختىيار ئەتمەي جۇدالىق،
يۈزۈم بولسۇن سېنىڭ ئىككى قاراقىڭ.
كۆكەرتىپ ئېردىكىم ھۆسنىڭ گۈلىنى،
سېنىڭ كۆزۈڭدىن ئاققانكى بۇلاقىڭ.
مېنى قويماي كېلىڭ غەم ئىچرە يالغۇز،
تىكەنگە باقماڭۇ يۈزۈمگە باقىڭ.

قارىمۇ قارشىلىق دراماتىزمى قەھرىمان خاراكتېرىنىڭ ئېچىش، ۋايىگە يەتكۈزۈشنىڭ بەدىئىي ئەسەردىكى تۈپ ئاساسىي ئامىلىدۇر. بۇنىڭسىز قەھرىمان خاراكتېرى شەكىللەنمەيدۇ، تەرەققىي قىلمايدۇ، ۋايىگە يەتمەيدۇ. سەبا ئوبرازى داستاندىكى

قارىمۇ قارشىلىق دراماتىزمنى بىر - بىرىگە باغلاش، تەرەققىي قىلدۇرۇش، يېشىمگە ئېلىپ بارغۇچى زەنجىرلىك رول ئويناپدۇ.

بۇلبۇل سەبانى كۆرگەندىن كېيىن گۈلدىن يامانلاپ كېلىشىنىڭ تۈپ سەۋەبىنى مۇنداق بايان قىلىدۇ:

دېدى بۇلبۇل، - بولاي يا خار بولسۇن،
مېنى بولماسا ئۆلتۈرسۇن، يوق ئەتسۇن.
تىلەپ ئول گۈلنى ياشىم ئاقىزىپمەن،
تۈگەندىم رەشىك دەردىدىن سىزىپ مەن.
ئىچىمدە غۇنچە يەڭلىغ مىڭ تۈگۈندۇر،
چىقار بۇ جانىم ئەرتە يا بۈگۈندۇر.
ئۆلەرمەن يادىمە كەلسە رەقىبىم،
ئەزەلدىنمۇ بۇ دەرد ئولدى نەسىبىم.
كۆرۈنۈر كۆزۈمە گويياكى خەنجەر،
قادالماسدىن بۇرۇن جانىمغە سەنجەر.
غەرەز بۇ بولماسە جانىمدۇرۇر گۈل،
نەچۈكدىن بولمايىن جانىمغە مەن قۇل.
ئەگەرجان بولماسە تەندىن نەھاسىل،
بۇ تەن جانسىز تىرىلمەك ئېردى مۇشكۈل.
مېنىڭ جان چەكمەكىم بىر يار ئۈچۈندۇر،
تەقى قان يۇتماقىم دىدار ئۈچۈندۇر.
ئېرۇر كۆڭلۈمدە قويماي گۈل قاشىدىن،
بولۇپ پەرۋانە، ئۆيرۈلسەم باشىدىن.
ئۆزۈمنى ئاتەشىن ھۆسنىگە ئۇرسام،
ئۇشۇل ئوت بىرلە كۈل بولسام تۇزۈلسام.
ھاۋادا مەۋج ئۇرۇپ، يۇرسەم تۇتۇندەك،
قارا قىلسام جەھاننى تىرەتۇندەك.

تۇتۇلسا كۇن، كۆزى توشمەسە گۈلغە،
مۇيەسسەر بولسە يالغۇز ۋەسلى قۇلغە.
بارى ئالەم ئېلىدىن رەشىك ئېتەرمەن،
قاراسە غەيرىگە ھوشدىن كېتەرمەن.
ياراتتى ھەق بۇ تەننى جان ئىچىندە،
ئۇ جانىڭ بولسە خوپ جانان ئىچىندە.
بۇ تەننى غەيرى كۆرمەك بىرلە رەشكىم،
ئاقادۇر چەشمىلەردەك كۆزدىن ئەشكىم.
قاچان جاننى ئەل كۆرسە تىرىلگۈم،
مېنىڭ مىڭ قەتلە ئاندىن خوبدۇر ئۆلگۈم.
بارى ئەلدىن، تىكەندىن رەشكىم ئارتۇق،
ساڭا ئەمدى نى دەرمەن مۇندىن ئارتۇق.
سەبا ئۇشبۇ ساڭا بۇ قۇلنىڭ ئەرزى،
بىلۇرسەن جۇملە ئىشنىڭ ھەرنە نەرزى.

مانا بۇ بۇلبۇلنىڭ گۈلگە — ئاشىقنىڭ مەشۇقىغە بولغان ئىنسانىي مۇھەببىتىنىڭ سۆيگۈ يۈرەك كارتىنىسىدۇر.

ھاياتتا گۈزەللىك بىلەن رەزىللىك ھاياتتىكى مەۋجۇت گەۋدىنىڭ بىر تەرىپى، تەرەققىياتنىڭ ۋە شەيئىلەرنىڭ مەۋجوتلۇقىنىڭ بىر شەكلى سۈپىتىدە بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. ئەنە شۇ قانۇنىيەت بويىچە يۇقىرىقى پارچىدا بۇلبۇلنىڭ گۈلگە بولغان چىن ئىنسانىي مۇھەببىتى بىلەن بىللە، چىن ئىنسانىي مۇھەببەتنىڭ كۈشەندىسى، ئومۇمىي ئىنسانىي تەبىئىتىگە خاس بىر كۆرۈنۈش يەنى بۇلبۇلنىڭ گۈل تىكىنىگە بولغان رەشكىمۇ ئىپادىلەنگەن.

ئىنسانىيەت دۇنياغا كېلىپ، ئۇنىڭ ئەدەبىياتى مەيدانغا كەلگەندىن بېرى، ئۇ ئىنسانىنىڭ روھىي قورالى سۈپىتىدە گۈزەللىك ئۈچۈن رەزىللىك، خۇنۇكلۇكنىڭ خىلمۇ خىل

شەكىللىرىگە قارشى كۆرەش قىلىپ كەلدى.

ھەر قانداق يازغۇچىنىڭ ئېستېتىك ئىدېئالى — غايىسى يوقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئۇنىڭ دۇنيا قارىشىغا تايانغان، رېئال ھاياتقا بولغان ئېستېتىك مۇناسىۋىتىدىن تۇغۇلىدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ ئېستېتىك غايىسىنى ئەسەردە يارىتقان پېرسوناژ ۋە ئۇنىڭ ماھىيەتلىك سۆز - ھەرىكەتلىرى ئارقىلىق ئەملگە ئاشۇرىدۇ.

داستانىنىڭ باش قەھرىمانلىرىدىن بىرى بولغان سەبا بۇلبۇلنىڭ گۈلنىڭ تېنى بىلەن بىللە تەبئىي شەكىللەنگەن، تىكەنگە خاتا ھالدا گۈمانخورلۇق بىلەن رەشك قىلغانلىقىنى، ھەر قانداق نەتىجە مۇشەققەتسىز، مېھنەتسىز قولغا كەلمەيدىغانلىقىنى، بۇ ئىككى نۇقتا بۇلبۇل خاراكتېرىدىكى ئاجىزلىق ئىكەنلىكىنى ئوبرازلىق ھالدا ئېچىپ تاشلاپ، بۇلبۇلنى قايىل قىلىدۇ:

سەبا ئايدى: «تىكەنسىز گۈل بولۇرمۇ؟
مۇشەققەتسىز جەھاندا قۇل بولۇرمۇ؟
كىشى بولسا ئەگەر گۈل ھۆسنىگە زار،
ئالىپ گۈلنى تىكەنى بىرلە سانجار.
جاھاندا كىمسە بولسە ھۆسنى گۈلزار،
كۆزى ئەتراپىدا مىژگان ئوقى بار.
مىژە دىلبەر كۆزىنىڭ زىننەتىدۇر،
بىلىك كىرپىك يوقى، كۆز ئىللەتىدۇر.
ياراشۇر گۈل تەنى، گۈل خار بەرگى،
تىرىكلىكتىن فۇزۇن ئېلى ئىشق مەرگى.
جەفا مەشۇقلارنىڭ ئىمتىھانى،
قاچان چىققاي چىن ئاشىق چىقسا جانى.
تىلەر گۈلنى چېكەر خارى جەفاسىن،

ۋەگەر نەقىلمىغاي گۈل - مۇددەئاسىن.
ئەسىل پەيدا بولۇر زەنبۇر ئىچىدىن،
نەمەك پەيدا بولۇپتۇر شور ئىچىدىن.
ئەسىل ئەۋۋەل چۈچۈك، ئاندىن تاتىقسىز،
نەمەك شور ئىلگەرى، ئاندىن ئاچىقسىز.
كىشى كۆرمەي دېسە دەردۇ بەلانى،
تىلەپ يار ئەتمەگەي كۆزى قارانى.»

سەبانىڭ يۇقىرىقى دانا، ھېكمەتلىك سۆزلىرى بۇلبۇلنى قايىل قىلىدۇ:

بۇ سۆزدىن تاپتى بۇلبۇل كۆڭلى تەسكىن،
تىكەنگە رەشكىدىنكىم ئەيلەدى كىين.
تىلەپ گۈلنى تىكەن دەردىن ئۇنۇتتى،
نەسىھەت سۇيى رەشك ئوتىن ساۋۇتتى.

سەبا بۇلبۇلنىڭ كۆڭلىدىكى تۇغۇنىنىڭ يېشىلگەنلىكىگە ئىشەنچ ھاسىل قىلغاندىن كېيىن بۇلبۇلغا:

سېنى كەلمۇگەيمىكىن دەپ غەمدە يارىڭ،
يولۇڭغە بولمىغەي كۆپ ئىنتىزارىڭ.

دەپ كېسىپ ئېيتىپ، ئۇلار ئارىسىدىكى گۈمان قونغان مۇناسىۋەتتىكى تۇتۇقلۇقنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېتىدۇ.
شائىر ئۇلارنىڭ گۈلنىڭ گۈلشەنگە قاراپ يولغا چىققان چاغدىكى پىسخىكىسىنى مۇنداق نۇرلاندۇرىدۇ:

سەبا بۇلبۇلنى ئالدى يولغا كىردى،

يۇتۇرگەن بەختۇ - دەۋلەت قولغە كىردى.
ئىككى مۇشىفىق يۇرۇپ تەي قىلدىلار يول،
كېتىپ غەم كۇنلىرى، چۆللەر بولۇپ گۇل.

ۋسال تۇيغۇلىرىغا غەرق بولغان بۇ ئىككى سەپەرداشقا ئۇزاق يول يۇرۇش ھېچقانداق جاپا - مۇشەققەتلىك تۇيغۇ بەرمەيدۇ. ئەكسىچە چۆللەر گۇل بولۇپ كۆرۇنۇپ، تولۇپ تاشقان ھاياجان بىلەن قىزىل گۇل گۇلشەنگە يېتىپ كېلىدۇ. گۇل بىلەن بۇلبۇلنىڭ ئۇچرىشىش مەنزىرىسىنى شائىر ھېسسىيات بىلەن يۇغۇرۇلغان، چوڭقۇر پىكىرگە تويۇنغان كارتىنىلار بىلەن كۆز ئالدىمىزدا ئوبرازلىق ھالدا گەۋدىلەندۇرۇپ بېرىدۇ.

گۇل بىلەن بۇلبۇلنىڭ «ۋاپا» نى ئۆلچەم قىلغان چىن ئىنسانىي مۇھەببەتتىكى بىرىنچى ئۇچرىشىشتىدا «ۋاپا» ئۆلچىمىگە سىغمايدىغان خاتا نوقتىئىنەزەرلىرى دانىشمەن سەبا تەرىپىدىن ئىلمىي ۋە سەممىي تەنقىد ئارقىلىق ھەل قىلىنغىنى ئۈچۈن، ھەر ئىككى تەرەپ بۇ قېتىمقى ئۇچرىشىشتا قەلبىلىرى سەممىيەت نۇرلىرى بىلەن يورۇپ بىر - بىرىگە قەلبىدىكى ھەقىقىي ھېسسىياتىنى تۆكۈپ تاشلاپ، مۇرات - مەقسەتلىرىگە يېتىدۇ:

دېدى گۇل: «بىزدىن ئۆتكەن بولسە مەئزۇر،
مەنى بىجارەدىن كۆپ بولمەرەنجور.
قىلىپ ئىردىم ھەر ئىشنى ئىمتىھاندىن،
ئەزىز ئىردىك ۋەگەرنە جىسمۇ جاندىن.
بولاي ئەمدى سېنىڭ كۆڭلۈڭدە قايداغ،
ھەزىن كۆڭلۈمغە ئەمدى قويماغىل داغ.
نەيەڭلىغ خاھىلاساڭ، يۇرگىل ئەنە باغ،

قەدەم گاھىڭدا قىل سىينەمدە يايلاغ.»

بۇلبۇل:

«ھەمىشە نالەڭۇ پەريات ئېتەرمەن،
قاچان سەندىن بۆلەكنى ياد ئېتەرمەن.
ئەگەرچەندىكى مەن بولسام يىراقدا،
تىلەپ ۋەسلىڭ خۇدادىن ئىشتىياقتا.
كېچە - كۈندۈز قىلىپ ھەجرىڭدە زارى،
كۆڭۈلنىڭ يوق ئىدى سەبرۇ قارارى.
مۇيەسسەرگە ئەمەس، ئەي گۈل ۋىسالىڭ،
كۆڭۈلدىن چىقمادى ھەرگىز خەيالىڭ.
خەيالىڭدا قاراسام ھەر تەرەپكە،
نەزەر تىيرىغە ھۆسنىڭدۇر ھەدەپكە.
كۆرۈنمەس ئېردى غەيرى سەندىن ئۆزگە،
ئەگەر جەننەت گۈلى ھەم چۈشسە كۆزگە.
خەيالىڭ تىغ ئۇرۇپ، جاندىن ئاقتىپ قان،
نەزەر گاھىمغە ئول بولدى گۈلىستان.
ماڭا سەندىن بۆلەك جانان كېرەكمەس،
بۇ كۆڭلۈم تەختىگە سۇلتان كېرەكمەس.
ئاياغىڭ تۇپراغى گەۋھەردىن ئارتۇق،
غەمىڭ زەھرى ماڭا كەۋسەردىن ئارتۇق.

شائىر چىن ئىنسانىي مۇھەببەتنىڭ ئۆلچەم مەھەك تېشى بولغان »«ۋاپا» غا چېقىلغان چۈشكەندەك دەھشەت تۇغدۇرىدىغان خۇنۇك ئەخلاقىي پەزىلەت «رەشىك» ۋە چىن ئىنسانىي مۇھەببەتنى خىرەلەشتۇرىدىغان ئوشۇقچە «ناز» نى قانداق يوقىرى ئېستېتىك ئىدېئال نۇقتىسىدا تۇرۇپ ئىنكار قىلىپ، ئۆز شېئىرىيىتىنى (پوئىزىيىنى) جازىبىدار ئېستېتىك قودرەتكە ئىگە قىلغان بولسا، گۈل بىلەن بۇلبۇلنىڭ بىر -

بىرىگە چىن ئىنسانىي مۇھەببەت بىلەن باغلانغان قەلبىنىڭ پاكلىق، سەمىمىي، كەمتەرلىكىنىڭ جۇغلانمىسى بولغان ئالىيجانابلىق، ئەخلاقىي پەزىلىتىنىڭ گۈزەللىكىنى گۈل ۋە بۇلبۇلنىڭ دراماتىزمغا تولغان دىئالوگلىرى شەكلى بىلەن ۋايىغە يەتكۈزۈپ ئىپادىلەيدۇ:

شۇ چاغ ئايدى گۈل ئاندا: «ئەي دىلئارام،
جاھان ئىچرە ئىرۇرسەن «ئەندەلىپ» نام.
ساڭا كۆڭلۈمدە يوق ھەرگىز ياماناتلىق،
ئىككى ئالەمدە غەيرى ئەزمىھرىبانلىق.
مېنىڭ سەندۇرسە ئىستەپ تاپماغانىم،
بارى ئالەم ئىلىدىن ئىلغاغانىم.
ئەگەر باۋەر قىلۇر بولساڭ سۆزۈمگە،
ئاياغ قوي گاھ كۆزۈمگە، گاھ يۈزۈمگە.
بۇ گۈلشەندە مېنىڭ كۆڭلۈم خوشى سەن،
نەچۈك مېھنەت دەۋا كۆرسەم ساڭا مەن.
نېتەي مەن بەندەمەن يوقتۇر ئىلاجىم،
مېنىڭ جويەندەلىك ئىرمەس رەۋاجىم.
ئەزەلدىندۇر ماڭا بۇ ئاشنالىق،
تىكەن بىرلە مېنى خەلق ئەتتى خالىق.
بۇ يەرنى لەئل يەڭلىغ ئەتتى گۈلزار،
تەنۇزارىمنى ئەيلەپدۇر تىكەنزار.
ئىلاجى يوق ئانىڭ تەندىن ئايرىماق،
ۋە يايوق شاخۇ بەرگىمنى قايرىماق.
كېسىپ ئەتسە يەنە تۇبىدىن چىقادۇر،
ئارىقىنىڭ سۇيى بىل، باشىدىن ئاقادۇر.
ئانىڭ بىرلە ئىرۇر ئەسلىم ۋە نەسلىم،
ئانىڭدىن يوق مېنىڭ ھىچ يەردە فەسلىم.

ئېرۇرمەن بەندە، ئەيبىم بار يامانىم،
خۇدا بىئەيىپ ئېرۇر، ئەي مېھرىبانىم.
ماڭا گەرياز ئېرسەك ئەيبىمگە باقما،
قۇتۇلماس غەم ئوتىن جانىڭغە باقما.»
دېدىكىم گۈلغە: «ئەي رۇخسارى ئاتەش،
باشىڭدىن ئۆرگىلەي، ئەي نۇقتى دىلكەش.
مېنىڭ سەن ئىككى ئالەم دلنەۋازىم،
سېنىڭ ئۈچۈن ئېرۇر سۆزۈ گۈدازىم.
مەنى غەمكىنە بولسە ئىلتىفاتىڭ،
كۆرۈنمەيدۇر كۆزۈمگە غەيرى زاتىڭ.
جامالىڭ جىلۋەگەر بولسە كۆزۈمگە،
بولۇرمەن مەست، ھىچ كەلمەم ئۆزۈمگە.
ئەگەر بەندەڭ ساڭا قىلسالڭ نەزەرسەن،
تىكەن يوق گەر سەقەردۇر، بىخەبەرمەن.
ۋە گەر بولسە نەزەر گاھىم جەمالىڭ،
ئالۇر ئەقلىمنى ھۆسنى بىمسالىڭ.
قاچان يۈز قايتۇراي جەۋرى جەفادىن،
غەمىڭ بار، ۋەھىم يوق يۈزمىڭ بالادىن.
غەرەز ـ لۇتفۇڭ بارىنى فەھىم ئېتەي دەپ،
كېتىپمەن، تەھتىگە ئىشىنىڭ يېتەي دەپ.
نە يازدىم، بىلمەدىم نەئىشقە كەتتىم،
بولۇپ لۇتفۇڭ يەنە خىزمەتكە يەتتىم.
سېنىڭ دەردىڭ ماڭا دەرماندىن ئارتۇق،
سېنىڭ ئۆلتۇرگىنىڭدۇر جاندىن ئارتۇق.»

خاراكتېرلارنى زىددىيەت دراماتىزم ئوچقىدا شائىر ئېستېتىك نۇقتىئىنەزەردە تاۋلاپ، ئېستېتىك غايىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئەدەبىياتشۇناسلىقتا، ئېستېتىك پرىنسىپلارنىڭ

بەدئىي ھالدا ئەمەلگە ئاشۇرۇلۇشى دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ ئەدەبىيات - سەنئەت دۇنياغا كەلگەندىن بېرى ئىلغار ئەدەبىيات سەنئەتنىڭ ئۆتەپ كېلىۋاتقان ۋەزىپىسىدۇر.

شائىر ئىجادىدا يۇقىرىقى مىسرالار ئاخىرىغا قويۇلغان چېكىت خاراكتېرلەرنىڭ تولۇق ئېچىلىپ ۋايىگە يەتكەنلىكىنىڭ بەلگىسى بولۇپ، ئۇنى شائىر مۇنۇ مىسرا بىلەن خۇلاسىلەيدۇ:

دېدى بۇلبۇل، ئىشت سۆزىنى تۈگەتتى،
كېلىپ گۈل قاشىغە مەقسەدغە يەتتى.

داستاندا سۈزىت ۋەقەلىكى پىشىمغا قاراپ يۈزلىنىپ تۈگەللىنىدۇ. داستاندا داستاننىڭ ئېستېتىك غايىسىنى توشۇغۇچى ئاساسىي پېرسوناژنىڭ فېئوداللىق، ئىستىبداتلىق مۇھىتتا كۆرەش بىلەن قولغا كەلتۈرگەن نۇرغا تولغان بەخت - سائادەتلىك ھاياتى مۇنداق تەسۋىرلىنىدۇ:

زىمىستان بولسە بولغاي خوشىك سەردى،
يېتەر بۇلبۇلغە گۈلنىڭ مېھرى دەردى.
قىلۇر گۈلشەن ئارا ئىشقى مەي خۇش،
قىلۇر مەشرەپ، بولۇر گۈل ۋەسلىدىن خوش.
ئاچىلسە گۈلشەن ئىچرە ھەر قىزىل گۈل،
قونۇپ شاخىغە سايرار خەستە بۇلبۇل.
تۇشۇپ جانىغە گۈل يۈزىدىن ئاتەش،
بۇ تارتىپ دەرد ئىلە مىڭ ئاھۇ دىلكەش.
سەبا سەيران ئېتىپ گۈلشەن ئىچىنى،
قىلىپ راھەت بىلە خۇش تەن ئىچىنى.
تېگىپ گۈلغە، قىلىپ گۈللەرنى تازە،

قىلىپ گۈل ھەر تەرەپكە خاميازە.
كۈشاد ئەيلەپ يارىپ گۈل پەردەسىنى،
تەڭگە جەزب ئېتىپ گۈللەر ئېسىنى.
يىبەرىپ ھەر تەرەپكە بۇيى ئەمەر،
قىلىپ ئالەم يۈزىنى مۇشكۈ - ئەنبەر.

مانا بۇنى ئۇلۇق مۇتەپەككۇر شائىر نەۋائى ئىزىدىن ماڭغان، ئۆزىگە خاس ئورگىناللىققا ئىگە شائىر ھىرقەتتىنىك مەجازى ئوبرازلار ئارقىلىق، چىن ئىنسانىي مۇھەببەت تونىدا، ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر ھاياتىدىكى كىشىلىك ئەركىنلىكنى بەدىئىي ھالدا رومانتىك ئىپادىلىشى دېيىشكە بولىدۇ.

شائىرنىڭ ئېستېتىك غايىسىدا شۇ چاغدىكى فېئوداللىق ئىستىبداتلىق تۈزۈم ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئىنسان ھوقۇقىنىڭ ئىستىقبالى توغرىسىدا تولۇپ تاشقان ئۈمىدۋارلىق روھ مۇنداق ئىشارەت قىلىنىدۇ:

كېتەر ھەجران، تاپار ئاخىر ۋىسالىن،
خەيالى ئۆرتەسە كۆرگەي جەمالىن.
بۇ ئالەمنى خۇدا ئانداغ ياراتتى،
بىرىنى بۇلبۇل ۋە بىرىنى زاغ ياراتتى.
قىلىپ ئانداغ غىزاسىن مېھرى دىلدار،
قىلىپ زاغۇ زاغەنگە توئىمە مۇردار.
چېكىپ بۇلبۇل فىغانۇ سەيىر ئېتەر باغ،
مەكانى زاغلارنىڭ دەشت ئىلەتاغ.

بۇ ئوبرازلىق ئىپادىلەنگەن پەلسەپىۋى ئىجتىمائىي پىكىرنى شائىرنىڭ يۇقىرىدا رومانتىـــك ھالدا ئەسلگە ئاشۇرۇلغان ئېستېتىك غايىسىنىڭ زۆرۈر تولۇقلىمىسى دېيىشكە بولىدۇ.

× × ×

داستاننىڭ خاتىمىسى بولغان «خاتىمەئى كىتاب ۋە فاسھەئى خىتاب» دەپ ناملانغان بابنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىدا شائىرنىڭ دىنىمىستىك پەلسەپىۋى كۆز قارىشى ئەكس ئەتسىمۇ، بۇ بابتا شائىرنىڭ ئەخلاقىي، سىياسىي، ئىجتىمائىـــي قارىشـــمۇ بەلگىلىك ھالدا ئەكس ئەتكەن:

بەرا بەرمۇ ئېرۇر بۇلبۇل بىلە زاغ،
بىرىنىڭ جايى چاتقال، بىرىنىڭ باغ.
قىلۇر بۇلبۇلنى بىل، گۈل بۇيى بىھۇش،
بۇزاغ مۇردار① ئىلە سىركىن قىلۇرنۇش.
جانىڭ بارىچە قاچ ئەھلى ھەۋادىن،
ئۇمىدىڭ گەر ئىنايەتدۇر خۇدادىن.

دېگەن مىسرالاردا بەلگىلىك ھالدا شائىرنىڭ ئەخلاقىي قاراشلىرى ئىپادىلەنسە، تۆۋەندىكى مىسرالاردا شائىرنىـــڭ سىياسىي، ئىجتىمائىي قاراشلىرى ئىپادىلىنىدۇ.

ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ ئىلغار دۆلەت قارىشـــى يىـــرىك مەركەزلەشكەن، فېئوداللىق دۆلەتنى قۇرۇپ چىقىـــشتىـــن

① مۇردار پارسچە بۇلغانغان، يامان، نىجىس، ئىپلاس، قاباھەت دېگەن مەنىدە.

ئىبارەت. شائىرنىڭ جەنوبىي شىنجاڭدا جۇڭغار ئاقسۇڭكلىرنىڭ قورچاق هاكىمىيىتىنى يۇرگۈزگۈچى ئاپاق خوجا دەۋرىدە ياشىغان بولۇپ، ئۇ يىرىك، مەركەزلەشكەن فېئودال دۆلەتنىڭ تىنچ هاكىمىيەت يۇرگۈزۈش تەرەپدارى ئىدى. شۇڭا شائىر يۇقىرىقى ئېستېتىك غايىسىنى سىپاه نۆكەر (ئەسكەر) بىلەن شاه ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت ئارقىلىق مۇنداق ئىپادىلەيدۇ:

جاهاننىڭ شەۋكەتىدۇر جۇمله شەهلەر،
داغى هەم زىبنەتىدۇر روري مەهلەر.
ئۇلۇغلار هۇرمەتى ئارتۇغ نۆكەردىن،
پەرۋەش زىبنەتىدۇر هەم نەزەردىن.
نۆكەرلەر بولمىسە شاه هەم گادادۇر،
قايۇشاه بىر - بىرىن هۆكمىن تۇتادۇر.
قىلالماس بىرسى بىرنگە ئۇلۇغلۇق،
نىچۇنكىم شاهلىق ياسى قۇرۇقلۇق.

كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، شائىر يىرىك، كۈچلۈك، مەركەزلەشكەن فېئودال دۆلەتنى قۇرۇش ۋە ئۇنىڭ مەۋجۇتلۇقى ئۈچۈن كۈچلۈك دۆلەت ئارمىيىسى بولۇش كېرەك، دېگەن ئېستېتىك غايىنى ئىلگىرى سۈرسە، شاهنىڭ هاكىمىيەت بېشىدا شاه بولۇپ تۇرۇش ئۈچۈنمۇ ئۇنىڭغا سادىق هەربىي قوشۇن بولۇش زۆرۈرىيىتىنى مۇنداق تەكىتلىگەن:

تۇشۇپ يەر ئۈزرە گەرد ئەتمەس ئېتەكنى،
يېغىبدۇرلار مەگەر چەندەن كەسەكنى.
نەراهەتدۇر ئەگەر بولسا سىپاهى،
بولۇر ئىززەت بىساتى ئۈزرە شاهى.

سىپەھلار شاھلارنىڭ پاۋۇ دەستى،
بۇ ئىشدىن شەھەردۇر راھەت نىشەستى.

دۆلەتنىڭ ماددىي، مەنىۋى تۈزۈلۈكى خەلق. شائىر ئەنە شۇ نۇقتىدىن خەلق بىلەن دۆلەتنىڭ مۇناسىۋىتىنى مۇنداق ئوبرازلىق ئىپادىلەيدۇ. ئالدى بىلەن خەلقسىز شاھنىڭ يالغۇزلۇق ھالىتى:

بارى شەھ جەمئىي ئىسە يوقتۇر رەئىيەن،
قاچان قىلغاي ئۇلار بىر - بىرىگە خىزمەت.
بىرى بىر ئىش قىلاي دېسە ئۇيالتۇر،
يەنە بىرنى قاچان سۆزگە ئۇناتۇر.
بۇلارنى خەستە قىلغاي نەگۇ نامۇس،
كۆتەرمەس بىر - بىرىگە قىلسە دابۇس.
بۇلار ئولتۇرغۇسى بىر - بىرىگە باقمىپ،
بىساتلار ئۈستىگە ..... ياقمىپ.

ئوتتۇرا ئەسىردە خەلقنىڭ بەخت - سائادىتىنى ئادىل، بىلىملىك شاھقا باغلىق دەپ قارىلىپ كەلگەنىدى. شۇڭا شائىر شاھنىڭ خەلق بىلەن مۇناسىۋىتى، خەلقنىڭ شاھ بىلەن مۇناسىۋىتىنى مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ:

گەدا بىرلە فۇزۇندۇر شاھ زاتى،
گەدانىڭ دەۋلىتى شاھ ئىلتىفاتى.
نەخوش مەششاتەدۇر شەھغە رەئىيەت،
رەئىيەتغە داغى شەھ ياخشى زىينەت.
ئىرۇر شەھلەر مەگەر گۈلشەندەكى گۈل،
رەئىيەن سەبزەدەك گۈل ئالدىدا قۇل.

ئەگەر جەمئى ئولسىلەر بىر - بىرىگە مەھۇەش،
ئۇلارغە بولماسە بىر زار دىلكەش.

شائىر بىزنىڭ ھازىرقى تىلىمىز بىلەن ئېيتقاندا، شاھ بىلەن خەلق ئارىسىدىكى دىئالېكتىك مۇناسىۋەتنى يۇقىرىقى نۇقتىئىنەزەردە يۇلتۇز بىلەن تۇن ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنى مىسال كەلتۈرۈپ، ئاجايىپ گۈزەل كائىنات سىزىپ كىشىنى قايىل قىلىدۇ. شائىر ئاخىر يۇقىرىقى پىكىرلىرىنى ئىخچاملاپ مۇنداق مىسال كەلتۈرىدۇ:

ئەگەر ئوت كۆپ ئېرۇر بىر - بىرىگە تابى،
نەلەززەت ئوت ئارا يوقتۇر كەبابى.
ئەگەر يولدۇز چىقار يوقتۇر قاراسى،
قارىسى بولمىسا يوقتۇر زىياسى.

ئۇنىڭ سىياسىي، ئىجتىمائىي قارىشىدا ئۆز دەۋرىدە ھۆكۈم سۈرگەن فېئوداللىق، ئىستىبداتلىق تۈزۈمىدىن نەپرەتلىنىش خىلمۇ خىل شەكىلدە داستان سۈژىتىنىڭ قېتى - قېتىغا باشتىن - ئاخىر سىڭىپ كېتىدۇ. ئۇ ياشىغان ئۇيغۇر ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ قول چومىقى بولغان ئاپاق خوجا ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرغان، ئۇيغۇر جەمئىيىتى بىر تەرەپتىن سىياسىي جەھەتتە يەرلىك ۋە جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئىككى قات زۇلمىغا ئۇچرىسا؛ جەمئىيەت مەنىۋى جەھەتتىن شۇ چاغ ئەكسىيەتچى سىياسەتنىڭ روھىي تۆۋرۈكى — ئەڭ ئەكسىيەتچى ئاق تاغلىق گۇرۇھىنىڭ سەركەردىسى بولغان ئاپاق خوجىنىڭ دىنىمىستىك ئىس - تۇتەكلىرى ئىچىدە تۇنجۇقماقتا ئىدى. مانا شۇ ھەم سىياسىي، ھەم روھىي قاراڭغۇلۇق باسقان ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە يول تاپالماي گاڭگىراپ قالغان ۋە يورۇقلۇق نۇرىغا ئىنتىلگەن شائىر

هىرقەتى ئاخىر ئىلاجسىز نۇرنى يورۇقلۇقنى، بەخت ـ سائادەتنى «يارانقۇچى بىر ئاللا» دىن ئىزدەشكە مەجبۇر بولغان. شائىرنىڭ ئىجادىيىتىدىكى سوغىزمىنىڭ ئېغىر سالمىقى ئەنە شۇ يۇقىرىقى مەنبەدىن كەلگەن دېيىشكە بولىدۇ.

شائىر ئۆز جەمئىيىتىگە بولغان سىياسىي نەپرىتىنى مۇنداق ئوبرازلىق مىسرالاردا ئىپادىلەيدۇ:

جەھانۇ ھەم جەھان ئەھلى ۋەفاسىز،
بەقاسىزغە نەچۈك، ئەي جان، بەقاسىز.
جەھان ئەھلى جەھان گەر دىلرەبادۇر،
ۋەفاسى يوق، باربسى بېۋەفادۇر.
ۋەفاسى ھەم ئانىڭ غەمدۇر، غەم ئۆزرە،
ھەياتى ماتەم ئېرمىش، ماتەم ئۆزرە.

مانا بۇنى شائىر ياشىغان دەۋرنىڭ شائىر تەرىپىدىن خۇلاسىلەنگەن سىياسىي كارتىنىسى دېيىشكە بولىدۇ.

«مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» داستانىنىڭ بەدىئىي ئالاھىدىلىكى

داستانىنى نىسپىي ھالدا ئۈچ قىسىمغا بۆلۈش مۇمكىن. بىرىنچى قىسمى، كىرىش (دىباچە) ھەمدۇسانا ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن بىر قاتار پەيغەمبەرلەرنىڭ ئىلاھىي ئىشقىغا بېغىشلانغان دىنىمىستىك قىسمى. بۇ داستاندا خېلى ئېغىر سالماقنى ئىگىلەيدۇ.

ئىككىنچى قىسمى، «گۈل ۋە بۇلبۇلنىڭ» مۇھەببىتىگە بېغىشلانغان مەجازى ئوبرازلار ئارقىلىق چىن ئىنسانىي مۇھەببەتنى كۈيلەيدىغان قىسمى بولۇپ، شائىرنىڭ تۈپكى

ئېستېتىك ئىدېئالىنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ قىسمىنى «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» ناملىق داستاننىڭ مېغىزى ھېسابلاپ، بۇ قىسمنى ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل، رومانتىك داستان دېيىشكە بولىدۇ.

چۈنكى يوقىرىدا تەكتىلەپ ئۆتكىنىمىزدەك ئىنسانىي ئەركىنلىك بوغۇلغان، ئاياق ئاستى قىلىنغان، قىز - يىگىتلەردە مۇھەببەت ئەركىنلىكى بولمىغان فېئوداللىق ئىستىبدادلىق راسا ئەۋجىگە چىققان ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە گۈل بىلەن بۇلبۇل ئارىسىدىكى ئىشقى مۇھەببەت مەجازى — سىمۋوللۇق ئوبرازلار ئارقىلىق تەسۋىرلىنىپ، رېئال قىز - يىگىتلەر مۇھەببىتى ئوڭۇشلۇق ھالدا ئەمەلگە ئاشۇرۇلۇپ، مۇراد - مەقسىتىگە يەتكۈزۈلىدۇ.

ئۇچىنچى قىسمى، داستاننىڭ خاتىمىسى «خاتىمەئى كىتاب ۋە ناسىھەئى خىتاب» بولۇپ، بۇ قىسىمدا شائىرنىڭ ئەخلاقىي، سىياسىي، ئىجتىمائىي قاراشلىرى بەلگىلىك ھالدا ئىپادىلەنگەندىن تاشقىرى، شائىرنىڭ «ئاللاغا خىتابى» دىنىمىستىك پەلسەپىۋى قاراشلىرى ئاساسىي ئورۇنىنى ئىگىلەيدۇ.

بۇ داستاندىن شائىرنىڭ ناھايىتى چوڭ بىلىملىك ئىلاھىيەتچى ئالىم ۋە پانتېئىست، يىرىك سۆز ئۇستىسى، ئوتتورا ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىدا چوڭقۇر ئىز قالدۇرغان بۈيۈك شائىر ئىكەنلىكى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. شائىرنىڭ دۇنيا قارىشى قارىمۇ قارشىلىققا تولغان ناھايىتى مۇرەككەپ ھالدا كۆز ئالدىمىزدا نامايان بولىدۇ. بۇ مۇرەككەپلىك، ئۇنىڭ مېڭىسىدە ئەزەلدىن بار بولغان مۇرەككەپلىك بولماستىن، بەلكى يوقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئۇ ياشىغان ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىكى رېئال ئىجتىمائىي، سىياسىي، مەنىۋى رېئاللىقنىڭ شائىرنىڭ بەدىئىي — ئېستېتىك تەپەككۇرىدا ئەكس

ئېتىشىدىن باشقا نەرسە ئەمەس.

ھەر قانداق بەدىئىي ئەسەردىكى بەدئىيلىكنىڭ ئۆلچىمى ھەققىدە ئاتاقلىق رۇس ئىنقىلابىي دېموكرات تەنقىدچىسى بېلىنىسكى «پوئېتىك شېئىرىي ئەسەرنىڭ قەدرىنى بىلگۈچى ئۆلچەم ئۇنىڭ ۋەقەلىككە تولغىرلىقىدۇر» دەپ كۆرسەتسە، ئېنگېلس ۱۸۸ ئەسىر رېئالىست رومانچىلىرىنىڭ ئەڭ مۇھىم پەزىلەتلىرىنى كۆرسەتكەندە «رېئال مۇناسىۋەتلەرنى ھەققانىي تەسۋىرلەپ بېرەلىگەنلىكىدۇر» دەپ كۆرسەتكەنىدى.

شائىر ھىرقەتتى ئۆز داستانىدا ئۆز دەۋرىنىڭ ئەكسىيەتچى ئىلاھىيەتچىلىكىنى، رېئاللىقنى ۋە خەلقنىڭ تەشنالىقىنى، ئىنتىلىشىنى، شەخسىي ئەركىنلىكىنى، ئەركىن قىز - يىگىتلەر مۇھەببىتىنى، مەجازى ئوبرازلار ئارقىلىق رومانتىك ھالدا ئەكس ئەتتۈرۈپ بەردى.

بۇ بىر - بىرىگە زىت تەرەپلەرنى ئەكس ئەتتۈرۈشتە دەۋر بىسىمىغا دۇچ كەلگەنلىكى ھەمدە رېئاللىققا سادىق بولغانلىقى، خەلق ئىنتىلىشىنى چوڭقۇر چۈشىنىپ، ئاڭلىق ھەرىكەت قىلغانلىقى مۇنداق ئىسپاتلىنىدۇ:

داستاننىڭ بىر قىسمى — يەنى ئىلاھىي ئىشق قىسمىنى دىندار سوپىلار ئۆچۈن يازغانلىقىنى كىرىش سۆزىدە «نېچۈنكى سۆز ئىشق (ئاللاغا ئىشق دېمەكچى) تەجەللىسىدىن ئىبردى. نامە مەھەللەسىگە كەلتۈردۇم ۋە ئوششاق (ئاللاغا ئاشىقلار دېمەكچى) قەبىلىسىگە (سوپىلار تائىپىسىگە دېمەكچى) بۇ كەلىمىلەر جەمئىيىتى يادىكار بولسۇن» دەپ داستاننىڭ «ئىلاھىي ئىشق» قىسمىنى سوپىلارغا، دەرۋىشلەرگە «يادىكار» قىلىدۇ.

ئەمدى داستاننىڭ ئىككىنچى قىسمى — داستاننىڭ مېغىزى شائىر ئېستېتىك غايىسىنىڭ تۈپكى مەقسىتى بولغان ئىنسان شەخسىي ئەركىنلىكىنى ئىپادىلەيدىغان «گۈل بىلەن بۇلبۇل» نىڭ مۇھەببىتىگە بېغىشلانغان قىسمىنى تاماملىغاندا «ئايماققا»

خەلقە بېغىشلىغانلىقىنى مۇنداق ئوچۇق ئېلان قىلىدۇ:

گۈلۈ - بۈلبۈل سۆزى ھەم تاپتى ئىتمام،
بارى ئىشق ئېرىدى ئاغاز[1] ئىلە ئەنجام[2].
سىياھ ئەتتىم مۇنى ئايماققا خامە[3]،
غەرەز ئول ئېردى - قالسۇن ياد نامە.

ئەنە شۇ يۇقىرىقى پاكىتلار شائىرنىڭ يوقىرىدا ئېيتىلغان ھەر ئىككى مەسىلىگە ئاڭلىق يانداشقانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

شۇڭا داستان ئۆز جەمئىيىتىنىڭ رېئاللىقىنى يوشۇرماستىن ئەينەن، تېپىك ھالدا، بەدئىي ئوبرازلار ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرگىنى ئۈچۈن بەدئىيلىكنىڭ بىرىنچى مۇھىم شەرتىنى ئەمەلگە ئاشۇرغان دېيىشكە بولىدۇ.

داستاندا مەركەزلىك ھالدا دەۋر روھىنىڭ ئەڭ سالماق مەسىلىسى ئىنسانىنىڭ شەخسىي ئەركىنلىكى مەسىلىسى ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ، ئۇ رومانتىك ھەل قىلىنىپ، ئەسەر بەدئىيلىكىنى بىر بالداق يوقىرى كۆتۈرگەن.

بۇيۇك رۇس يازغۇچىسى دوستويېۋسكى «بەدئىيلىك دېگەن نېمە؟ بەدئىيلىك رومانىكى شەخسلەر ۋە ئوبرازلاردا ئۆز پىكرىنى يارىتىپ، شۇ پىكىرنى ئۆزى قانداق چۈشەنگەن بولسا، ئوقۇغۇچىمۇ رومانىنى ئوقۇپ چىقىپ يازغۇچىنىڭ پىكرىنى شۇنداق چۈشەنسە بولىدۇ»[4] دەپ كۆرسىتىدۇ.

بىز داستانىنىڭ مېغىزى بولغان «گۈل ۋە بۈلبۈل» قىسمىنى ئوقۇغىنىمىزدا، تارىخنىڭ تەرەققىياتىغا تۈرتكە بولغان، خەلقنىڭ تەقدىر ئىنتىلىشى بولغان ئىنسانىنىڭ شەخسىي

---

① ئاغاز — پارسچە، باشلاش، باشلامچى، باشلىنىش.....
② ئەنجام - ئەرەبچە، ئاياقلىشىش، ئاقىۋەت، نەتىجە، تامام.
③ خامە — پارسچە، قەلەم، يازماق، چەكمەك.
④ «قىسقىچە ئەدەبىيات ئېنسىكلوپېدىيىسى» رۇسچە نەشرى 8- توم، 338 - بەت.

ئەركىنلىكى قەلبىمىزگە كىرىپ كېلىدۇ - دە، ئۆتمۈشكە — شائىر ياشىغان دەۋردىكى فېئودالىلىق ئىستىبدادلىققا نەپرىتىمىز تاشىدۇ.

هازىرقى زامان ئاتاقلىق قىرغىز يازغۇچىسى چىڭگىز ئايتماتوۋ «ئەگەر ئەسەر ئوقۇغۇچىنى هاياجانغا سالالمىسا، ئۇنىڭ ئېستېتىك دۇنياسىنى بېيىتالمىسا، ئۇنىڭ ياخشىلىققا ۋە يامانلىققا مۇناسىۋىتىنى ئۆتكۈرلەشتۈرەلمىسە، ئۇنىڭدا نېمىلەر ئېيتىلسۇن، قانداق ئىنتايىن پايدىلىق ۋە ئىنتايىن مۇهىم پىكىرلەر ئىزهار ئېتىلسۇن، قانداق تېما ۋە مەسىلىلەر قويۇلسۇن ئۇ هەقىقىي سەنئەت ئەمەس» دېگەنىدى. بۇنىڭدىن ئەسەرنىڭ كىشىلەرگە بېرىدىغان تەسىرى بەدىئىيلىكنىڭ مۇهىم بىر ئامىلى ئىكەنلىكى ئېنىقلىنىدۇ. داستانىنىڭ «گۈل ۋە بۇلبۇل» قىسمىدا مۇهەببەتنىڭ تارىخىي هالدا شەكىللەنگەن مەڭگۈلۈك ئەخلاق ئۆلچىمى «ۋاپا» ئۆلچەم قىلىنىپ قاناتلاندۇرۇلىدۇ. هەر ئىككى تەرەپنىڭ مۇهەببەتكە بولغان مۇناسىۋىتى ئەنە شۇ مەهەك تېشىغا ئۇرۇپ ئۆلچىنىدۇ. هەر ئىككى تەرەپنىڭ مۇهەببەتىنى بۇ مەهەك تېشىغا توغرا كەلمەيدىغان خاتالىقلار — گۈلدىكى مەغرۇرلۇق، هەددىدىن ئاشقان ناز، بۇلبۇلدىكى رەشىك يۇقىرىقى ئۆلچەم «ۋاپا» مەهەك تېشىغا ئۇرۇلغاندا زىددىيەتلىك ئوت چىقىپ، ئىككى ئارىدا كۈچلۈك دراماتىزم مەيدانغا كېلىپ، خېلى ئۇزاق داۋاملىشىپ، ئەسەر قەهرىمانلىرىنىڭ خاراكتېرى ئېچىپ تاشلىنىدۇ. نەتىجىدە قەهرىمانلار خاراكتېرىدىكى خۇنۇكلۇك، مەغرۇرلۇق، تەكەببۇرلۇق، ئورۇنسىز ناز، «رەشىك» قاتارلىق ئىنسان خاراكتېرىگە يات ئىللەتلەر سۈپۈرۈپ تاشلىنىپ، چىن ئىنسانىي مۇهەببەتنىڭ يادروسى بولغان «ۋاپا» نى مەركەز قىلغان سەمىمىيەتلىك، كەمتەرلىك، سادىقلىق، ساپ دىللىق، قاتارلىق چىن ئىنسانىي پەزىلەتلەر ئۆستۈرۈلۈپ ۋايىغا يەتكۈزۈلۈپ،

گۈل بىلەن بۈلبۈل بىر - بىرىگە مەڭگۈ «ۋاپا» دار يار سۈپىتىدە، مۇرات - مەقسەتلىرىگە يەتكۈزۈلىدۇ. داستاننىڭ ئوقۇۇب چىققان كىتابخانىنىڭ قەلبىدە داستاندا خۇنۇكلۈككە ئوقۇلغان نەپرەت، گۈزەللىككە ئوقۇلغان مەدھىيە چوڭقۇر تەسىر قوزغاپ، كىشىنىڭ ئىستېتىك تۇيغۇسىدىكى مۇئازىنەتتە ئالاھىدە بۇرۇلۇش ياساپ، ئىنسان ئەقلىدىكى ئىستېتىك ھېسسىياتنى بېيىتىدۇ. بەدئىي ئەسەردىكى تەسىرچانلىق ئىستېتىك كۈچ پۈتۈن بەدئىي ئەسەر جىسمىغا سىڭدۈرۈلگەن بولۇپ، ئۇنىڭدىن خاھىشچانلىق بىلەن سىرغىپ چىقىپ، بىر - بىرىگە قوشۇلۇپ بىر پۈتۈن ئىستېتىك ئېقىم ھاسىل بولىدۇ. شۇڭا بۇ مەسىلە بەدئىي ئەسەرنىڭ بىر پۈتۈن گەۋدىسىگە تەئەللۇق بولىدۇ.

داستاندىكى قەھرىمانلار تىپىك شارائىتتا كۈچلۈك دراماتىزملىق زىددىيەت ئىچىدە تەسۋىرلىنىپ، قەھرىمانلار خاراكتېرى شۇ زىددىيەتلەردە شەكىللىنىپ، ئۆسۈپ كامالەتكە يېتىدۇ ۋە تولۇق ئىپادىلىدۇ. داستاندىكى خاراكتېرلەر بەدئىي ئەدەبىيات قانۇنىغا ماس، تىپىكلىك ۋە ئۆز - ئۆزىگە خاس ئىندىۋىدۇئاللىققا ئىگە. بەدئىي ئەسەرنىڭ بەدئىيلىگىنى ئۆلچەيدىغان مۇھىم ئۆلچەمنىڭ بىرى بەدئىي ئەسەرنىڭ شەكلى بىلەن مەزمۇن بىرلىكى مەسىلىسىدۇر. بۇ مەسىلىنى ناھايىتى قىسقا قىلىپ ئېيتساق، بەدئىي ئەسەرنىڭ شەكلى ھېسابلانغان پۈتۈن ئامىللارنىڭ يىغىندىسى ئەسەردە ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئىدىيىنى تولۇق ئەكس ئەتتۈرەلىدىمۇ - يوق؟ دېگەن مەسىلىدۇر. بۇنى ئەدەبىياتنىڭ ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيىتى نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، بەدئىي ئەدەبىيات خاراكتېرلەر يارىتىش سەنئىتىدۇر. خاراكتېرلەر بولسا مەلۇم بىر ژانىردا (ئىپىك ژانىردا)، ئەسەردە تىل، ۋەقەلىك - سۈژىت، زىددىيەت قارىمۇ قارشىلىقى، قۇرۇلما — كومپوزىتسىيە ۋە تەبىئەت مەنزىرىسى

ئارقىلىق پارتىلىدۇ. خاراكتېرلەر (بەدىئىي ئوبرازلار) ئەڭ ئىنچام شەكىل بىلەن مەزمۇن بىرلىكى بولۇپ، ئۇ شائىر پاكى يازغۇچىنىڭ ئېستېتىك غايىسىنى توشۇغۇچى ئىنسان ئوبرازىنىڭ بەدىئىي ئىپادىلىنىش - شەكىللىنىش تارىخىدىن ئىبارەت. شائىرنىڭ بەدىئىي ئەسىرى «گۈل ۋە بۇلبۇل» داستان بولغىنى ئۈچۈن، شائىر ئۇنىڭدا بۇكسەك بەدىئىيلىككە ئىگە شېئىرىي تىل ئىشلەتكەن بولۇپ، ئۇ ئارقىلىق مەيدانغا كەلگەن داستاندىكى مەزمۇن بىلەن شەكىل بىرلىكى مۇنداق مەنزىرىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرىدۇ:

داستاننىڭ شېئىرىي تىلدىكى مۇزىكىلىق ۋەزىن بىلەن ۋەزىن، رېتىم بىلەن رېتىم، تۇراق بىلەن تۇراق، مىسرا بىلەن مىسرا ۋە مەنە بىلەن مەنە لېكسىكا، داستاندىكى ۋەقەلىك — سۈژېت بىلەن سيۇژېت، داستاندىكى قەھرىمانلار ئالغا سۈرۈۋاتقان شائىرنىڭ ئېستېتىك غايىسى دەۋر ئوتتۇرىغا قويۇۋاتقان تەلەپلەر بىلەن ئۇيغۇنلىشىدۇ. داستاندىكى مەزمۇن ۋە شەكىلنىڭ مۇنداق ماس بىرلىكىنى ئەسەرنىڭ ئالاھىدە زور بەدىئىيلىكى دېيىشكە بولىدۇ.

بەدىئىي تىل ھەر قانداق بەدىئىي ئەسەرنىڭ، پۈتۈن ئىچكى ئامىلىنى كۆرسەتكۈچى ئەينەك، بەدىئىي ئەسەرنىڭ ھۈجەيرىسىدىن تارتىپ، پۈتۈن گەۋدىسى ئەدەبىياتنىڭ بىرىنچى ئامىلى بولغان بەدىئىي تىل ئارقىلىقلا ۋۇجودقا كېلىپ، ئۇنى ئىشلەتكەن يازغۇچى ياكى شائىرنىڭ ئېستېتىك غايىسىنى ئەملىگە ئاشۇرىدۇ.

شائىر ھىرقەتنى بەدىئىي تىلنىڭ ئەنە شۇ ماھىيەتلىك رولىنى چۈشەنگەن ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىدىكى ئەڭ چىۋەر سۆز ئۇستىسى دېيىشكە بولىدۇ. ئۇ مۇنداق سۆز سەنئەتكارى دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلۈش ئۈچۈن ئەملىي تەجرىبىدە سۆز سەزگۈسى، سۆز جازىبىدارلىقى، سۆز سېھرى قاتارلىق

باسقۇچلارنى بېسىپ ئۆتۈپ، كامالەتكە يەتكەنلىكى ئۈنۈڭ داستاندا ئىشلەتكەن بەدىئىي تىلدىن ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇ. ئۈنۈڭ داستاندا ئىشلەتكەن تىلىنى بەدىئىي بويىقى قېنىق، جانلىق، ئوبرازلىق، راۋان، يارقىن، رەڭدار ستىلىستىك ۋاستىلەرگە ئىنتايىن باي تىل دەپ ھېسابلاشقا بولىدۇ. شۇڭا ئۇ بىر مىسرا شېئىرىدا بىر ھالەت، ياكى چوڭقۇر پىكىر ئىپادىلەنگەن ئوبرازلارنى يارىتالايدۇ.

دېدى: «ئوتتەك چىقار ئاھىڭ شارارى ؟»
دېدى: «ئول ئوت ئېرۇر ئىشقىم ھەرار.»

ياكى

دېدى: «نە ۋەجىھىدىن كۆكدۇر بۇ پەيكەر»
دېدى: «ئوتدۇر ئىچىم، بىل تاشىم ئەخكەر.»

شائىر ئەنە شۇ تىل بىلەن تۇسى يوق، ھەرىكەت ھالىتى بولمىغان «سەبا»نى ھەرىكەت ھالىتى، تاۋۇشى بىلەن كۆز ئالدىمىزدا مۇنداق گەۋدىلەندۈرىدۇ:

جەھاننىڭ باغرىن چەۋرۇلدى پىر - پىر،
مۇغەننىدەك قىلىپ سەۋتىنى غىر - غىر.

شائىر ئەنە شۇ بەدىئىي تىل ئارقىلىق، بەدىئىي ئوبراز يارىتىش لازىم بولغان ئاجايىپ تەبىئەت مەنزىرىلىرىنى خۇددى ئۇستا رەسسامدەك جانلىق سىزىشقا مۇيەسسەر بولالايدۇ. شائىر سىزغان تەبىئەت مەنزىرىلىرىنىڭ ئۆزىگە خاس بىر ئالاھىدىلىكى شۇكى، تەبىئەت مەنزىرىسىگە بولغان ئوبرازنىڭ روھىي ھالىتىنى ئۇنىڭغا سىڭدۈرۈۋېتىدۇ:

تەئەججۇبدۇر بۇ سىرگە بولسا كۈندۈز،
تۇغۇبدۇر خفچەلەردىن ئاتى يۇلدۇز.
گىرىھىلىك[1] غۇنچە مىسلى لەئىلى مەرجان،
پېزىلغان گۈل كەبى مەئىشۇق خاندان.
ساچىلىپ شاخىدا ھەريان ژەرەقلەر،
تۆكۈلۈپ ھۆسنى تابىدىن ئەرەقلەر.

بۇ بىر تۇپ قىزىل گۈلنىڭ مەنزىرىسىگە بولبۇل بىرىنچى قېتىم ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشۈش ئۈچۈن كەلگەندە، قىزىل گۈل سىناش ئۈچۈن، ئۇنىڭ سالىمىنى ئىلىك ئالماي، ئۆزىنى مەغرۇر تۇتقان روھىي كەيپىياتىمۇ سىڭدۈرۈۋېتىلگەن. ئۇ داستاندىكى ئوبرازلارنى جانلىق يارىتىش ئۈچۈن بەدىئىي تىلدىكى ستىلىستىك ۋاستىلەردىن بولغان تەجىنسىدىنمۇ كەڭ پايدىلىنىدۇ:

بەنەگاھ كەلدى قىزىل گۈلنىڭ ئېسى،
يوق ئەتتى گۈل ئېسى بۇلبۇلنىڭ ئېسى.

ئەدەبىيات ھاياتنى ئېستېتىك ئۆزلەشتۈرۈپ، ھاياتنى بەدىئىي تەتقىق قىلىش ئىلمى دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇنى سەنئەت نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، بەدىئىي ئەدەبىيات خاراكتېرلەر يارىتىش سەنئىتى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. خاراكتېرلەرنى تولۇق يارىتىش ئۈچۈن پېرسوناژلارنىڭ پورترېتىنى (تاشقى قىياپىتى) سىزىش، خاراكتېرلەرنىڭ شەكىللىنىش تارىخى بولغان ھەرىكەت جەريانى - ژەھەلىك، سۆزىت تەسۋىرىدىن باشقا خاراكتېرلەرنىڭ ئەڭ مۇرەككەپ، ئەڭ نازۇك ئىچكى كەچۈرمىشىنى، ئوي -

---

① گىرىھ نۇگۇن، چىگىكلىك، قىيىن.

خىياللىرىنى سىزىش يازغۇچى ياكى شائىردىن ناھايىتى مول تىل بايلىقى. ئاجايىپ نەپىس ماھارىتى بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ. داستاندا شائىر گۈل ۋە بۇلبۇلنىڭ ئىچكى دۇنياسىنى ئاجايىپ چىۋەرلىك بىلەن كەڭ ۋە چوڭقۇر تەسۋىرلەپ، كۆز ئالدىمىزدا گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدۇ. شائىرنىمىز داستاندىكى ئوبرازلارنى جانلىق، مۇكەممەل يارىتىش ئۈچۈن ھازىرقى بەدىئىي تىلىمىزدا ئىشلىتىلۈاتقان ستىلىستىك ۋاستىلەرنىڭ ھەممىسىدىن دېگۈدەك پايدىلىنىدۇ.

ئەدەبىياتنىڭ بىرىنچى ئاملى بولغان شائىرنىڭ بەدىئىي تىلىدىكى يۇقىرىقى ئالاھىدىلىكلەر داستاندىكى مەزمۇن ۋە ئۇنىڭدىكى غايىلەرنىڭ ئالىيجانابلىقىنى، تەسۋىرلەنگەن ئادەملەرنىڭ (مەجازى ئوبرازلار ئارقىلىق)، ھادىسىلەرنىڭ گۈزەللىكىنى ياكى خۇنۇكلۇكىنى كۆز ئالدىمىزدا تولۇق گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىش ئۈچۈك ھاياجانغا سالالايدۇ.

تالانتنىڭ بىرىنچى ئالاھىدىلىكى سەنئەتكارنىڭ كىشىلەرنى ھاياجانلاندۇرۇشنى بىلىشىدىن ئىبارەت بولۇپ، سەنئەتكارنىڭ ئۆزىدىكى ھاياجاننى باشقىلارغا ئۆتكۈزەلىشى ھەققىي تالانتنىڭ مەھسۇلىدۇر.

شائىر ھىرقەتى ئەنە شۇنداق تالانتلىق شائىر بولۇپ، ئويغۇر ئەدەبىياتىنىڭ سۇپىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشتە ئۇيغۇر ئەدەبىيات كلاسسىك تارىخىدا يوقىرى مۇنبەرنى ئىگىلىگەن شائىرلار قاتارىدىن ئورۇن ئالىدۇ.

شائىر ھىرقەتى ئۆز داستاندا ئۆزىنىڭ ئېستېتىك غايىسىنى بايان قىلىشتا ئىپتىك شەكىلدىكى مەسنەۋى شەكلىدىن پايدىلىنىدۇ. بەزىدە لىرىك ھېسسىيات ئۇرغۇغان چاغلاردا ئۆتكەنكى كلاسسىكلىرىمىزنىڭ ئەنئەنسىگە ۋارىسلىق قىلىپ غەزەل شەكلىنىمۇ ئىشلىتىدۇ.

بابا رەھىم مەشرەپ ۋە ئۇنىڭ ئىجادىي پائالىيىتى

ئىنسانىنى سۆيگەن شائىر ئىنسانلار قەلبىدە مەڭگۈ ياشايدۇ. بۇ سۆز بابا رەھىم ھاياتىغا تەقدىم قىلىنسا ھەقىقەتكە تامامەن ئۇيغۇن كېلىدۇ.

ئۇلۇغ سەنئەتكارلار ئۆچۈن ئۇنىڭ تەرجىمھالى ئۇنىڭ يۇرىكىنىڭ سوقۇشىدىن توختىشى بىلەن تاماملانمايدۇ، چۈنكى ئۇنىڭ مەنىۋىيىتىدىن تۇغۇلغان بەدىئىي مىراسى ئۇنىڭ تەرجىمھالىنى مەڭگۈ باقىي قىلىپ داۋاملاشتۇرىدۇ، بۇ بىر قانۇنىيەت.

ۋ. ژىرمۇنسكىنىڭ «ۋاقىت ئادىل ئۆلچەم، ئۇنىڭ تارازىسى ھەر بىر نەرسىگە توغرا باھا بېرەلەيدۇ. ھەر كىمنىڭ ئورنىنى ئېنىق بەلگىلىيەلەيدۇ. بولۇپمۇ بۇ ئەھۋال ئىجادىيەتچىلەر ھەم ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىگە نىسبەتەن ئالاھىدە كۆرۈنەرلىك بىلىنىدۇ. پەقەت خەلقنىڭ روھىي بايلىقىغا ئايلانغان، دائىم ئۆز قىممىتى ۋە ئاكتۇاللىقى بىلەن ئاجرىلىپ تۇرىدىغان كىتابلار سىناقتىن ئۆتەلەيدۇ.» دېگەن سۆزىمۇ بابا رەھىم ئىجادىي پائالىيىتىگە ۋە ئۇنىڭ بىزگە قالدۇرغان ئەدەبىي مىراسلىرىغا تولىمۇ ماس كېلىدۇ.

بابا رەھىم مەشرەپ ھىجرىيىنىڭ 1050 - يىلى، مىلادىنىڭ 1640 - يىلى (بەزى ماتېرىياللاردا 1657 - يىلى) تۇغۇلغان دېيىلىدۇ. پەرغانە ۋادىسىدىكى نامانگان شەھىرىنىڭ ئەندىجان يېزىسىدا كەمبەغەل بوزچى (ماتاچى) ئائىلىسىدە دۇنياغا

كەلگەن. ئۇنىڭ دادىسىنىڭ ئېتى موللا ۋەلى، ئانىسىنىڭ ئېتى سەلىمخان ئىدى . باباردەھىم مەشرەپ باشلانغۇچ مەلۇماتنى نامانگان مەدرىسلىرىنىڭ بىرىدە ئالىدۇ. بابا رەھىم مەشرەپنىڭ دادىسى موللا ۋەلى ساۋاتلىق ئادەم بولۇپ، بابا رەھىم 15 ياشقا كىرگەندە ئاتىسى ئۇنى كەلگۈسىنىڭ مەلۇماتلىق ئادەملىرىدىن بولۇپ قېلىشىنى كۆزلەپ، ئۆزى ئۇستاز تۇتقان شۇ چاغنىڭ داڭلىق ئىشانلىرىدىن بولغان ئۇيغۇر روھانىيسى موللا بازارئاخۇن (ھاجى ئەبەيدۇللا) نىڭ تەربىيىسىگە تاپشۇرىدۇ. ئۇ بۇ يەردىكى خېلىلا ئۇزاق مەزگىللىك ئىستىقامەت جەريانىدا ئەرەب، پارس تىللىرىنى پىششىق ئۆگىنىدۇ.

ئەۋۋەل قەدەم پىرى موغاندا ئىشق ئەست،
دوۋۋۇم سەروپا بەرەھنەگاندا ئىشق ئەست.
زىندانى بۇخارا بەنگىيانى كەشمىر،
شاھ مەشرەبى تۇرك ئەندىجاندا ئىشق ئەست.

بابا رەھىم مەشرەپنىڭ ئەرەب، پارس تىللىرىنى ئوبدان بىلىشى شەرق كلاسسىكلىرى ئاتايى، لۇتپى، سەككاكى، نەۋائى، سەئىدى، ھافىز شىرازى، مۇھەممەت فۇزۇلى، ئىمادىن نەسىمى، بەدىرددىن ھىلالى ئەسەرلىرىنى ئۇلارنىڭ ئۆز تىلىدا ئوقۇش ئىمكانىيىتىنى بېرىدۇ. نەتىجىدە، موللا بازار ئاخۇن خانىقاسىدىلا بابا رەھىم مەشرەپ دۇنياغا پانتېئىستىك قارايدىغان ئەركىن پىكىرلىك ئىسيانكار شائىر بولۇپ باش كۆتۈرىدۇ.

بابا رەھىم مەشرەپ ياشاۋاتقان بۇ چاغ، شەرقتە IX ئەسىرلەردىن باشلانغان شەرق ئويغىنىش دەۋرى -- ئاتايى، لۇتپى، سەككاكى، ئۇلۇغبەك، نەۋائىلارنى نامايەندە قىلغان دەۋر تۇغەپ پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيا شەرقىنى روھىيەت جەھەتتە «تەڭرى مەركەزلىك» نى ئاساس قىلغان سوفىزم ئىس -

تۇتەكلىرى قاپلاپ كەتكەنىدى. سىياسىي ھاكىمىيەت جەھەتتە شىمالىي شىنجاڭنى جۇڭغار مىلىتارىستلىرىنىڭ باشلىقى غالدان قونتايجى ئىگىلەپ، جەنۇبقا كۆز تىكىپ، خىرىس قىلىپ تۇرغان، جەنۇبتا سەئىدىيە خاندانلىقىنىڭ ئاخىرقى خانى ئىسمائىلخان ئاق تاغلىق، قارا تاغلىق غوجىلار قورشاۋىدا تۇرغان بىر مەزگىل ئىدى. ئوتتۇرا ئاسىيادا بولسا چارروسىيىنىڭ تۇركىي خانلىقلارنى يۇتۇۋېلىش تەييارلىقى جىددىي كېتىپ باراتتى.

بابا رەھىم مەشرەپ بازار ئاخۇن خانىقاسىنىڭ سوفىزىم ئىس - تۇتەكلىرىگە، غەيرىي ئىنسانىي ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرگە، بۇزۇلغان چىرىك ئەخلاقىي - پەزىلەتلەرگە قول قوۋۇشتۇرۇپ قاراپ تۇرالمىدى، ئۇلارنى پاش قىلدى. چۈنكى ئۇ ئەمدى ئويغانغان، ئەركىن پىكىرلىك، ئىسيانكارلىقنىڭ يۇقىرى تەپەككۇر پەللىسىگە قاراپ ئۆرلىمەكتە ئىدى. ئۇنىڭ بۇ ھالىتى بازار ئاخۇن ئىشان ۋە ئۇنىڭ سوفىستىك ئىس - تۇتەك قاپلىغان خانىقاسىنى چۆچۈتۇۋەتتى. بۇ چاغدا بابا رەھىم مەشرەپنىڭ باشپاناھى بولغان ئاتىسى ئاللىقاچان دۇنيادىن ئۆتكەنىدى.

بازار ئاخۇن موللا ئىشان ئەمدى شائىرنى كۆزدىن يوقىتىش كويىغا چۈشتى. . . . شائىرمۇ جاھاندىن ھەقىقەت ئىزدەش خىيالىدا ئىدى. نەتىجىدە، ئۇ شىنجاڭ تېررىتورىيىسىگە ئۆتۈپ قەشقەر دىيارىدا ئاپاق خوجا خانىقاسىغا كېلىپ پاناھ تاپتى. تارىخىي ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، ئاپاق خوجا ھۇزۇرىغا كەلگەندە يەتتە يىل يىلقا بېقىش، سۇ توشۇش، ئوتۇن يېرىش قاتارلىق ئىشلار بىلەن خارۇزارلىقتا ئۆتكەنلىكى مەلۇم. لېكىن بۇ جايدا شائىر ھاياتقا تېخىمۇ چوڭقۇر چۆكۈپ، سىياسىي، ئەخلاقىي، ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەر ماھىيىتىنى يېتەرلىك چۈشىنىپ، ئۇنى بەدىئىي تەپەككۇر شېئىرىي يول بىلەن ساپ ئىنسانىي ۋىجدان ساداسىغا ئايلاندۇردى. نەتىجىدە، XVII ئەسىرنىڭ 70 -

يللىرىغا كەلگەندە شائىرنىڭ ئوتلۇق ئىسيانكار لىرىك ھەجۋي شېئىرلىرى جامائەتچىلىككە خىلىلا كەڭ تارقىلىپ، ئۆز تەسىرىنى كۆرسەتكەن باشلىدى. ئۆزىنىڭ خوجا - ئىشانلار ئارىسىدىكى «ئەۋلىيالىق» نوپۇزى، «سوفىزم - ئىشانلىق تەلىماتى» بابا رەھىم مەشرەپكە «كار» قىلمىغانلىقىنى، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۆزىنىڭ چاۋىسىنى چىتقا يايغانلىقىنى كۆرگەن ئاپاق خوجا ئىنتايىن قاتتىق غەزەپكە كېلىپ ئۇنىڭدىن ئۆچ ئېلىپ، ئۇنى يوقىتىش پېيىگە چۈشىدۇ. نەتىجىدە، مەھرەمخانىسىدىكى كېنىزەكلەرنىڭ بىرى شائىرغا كۆڭۈل بەرگەنلىكىنى باھانە قىلىپ، شائىرنى ئىنسانىيەت قېلىپىدىن چىققان ۋەھشىيانە ئۇسۇل بىلەن ئاختا قىلىپ تاشلاپ، ئۇنى خانىقادىن ھەيدەپ چىقىرىپ، مەڭگۈلۈك سەرگەردانلىق گىرداۋىغا دۇچار قىلدى. يالقۇنلۇق ئىنسانپەرۋەر شائىر سەئىدىيە خاندانلىقىنىڭ ھالاك بولۇشىدىن ئالتە يىل ئىلگىرى يەنى 1672 - يىلى سەرگەردانلىق ھايات دەشتىنى كېزىپ، ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە 39 يىل سەرگەردان بولۇپ ياشىدى. ئۇ بۇ جەريانىدا يەكەن، خوتەن، ئىلى، خوجەند، تاشكەنت، سەمەرقەنت، بۇخارا، ھىندىستان، ئافغانىستان قاتارلىق ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە يېقىن شەرقتىكى نۇرغۇن مەملىكەت - شەھەرلەرنى يۇزمىڭ مۇشەققەت ۋە خار - زارلىقتا كېزىپ ئۆتتى. ئۇ بۇ جەريانىدا پۈتۈن ئىنسانىيەت جەمئىيىتىدىكى چىنلىق، ياخشىلىق، ئالىيجانابلىق، گۈزەللىكنىڭ بىرەكلىكىنى، ساختىلىق، قەبىھلىك، سەتلىك، خۇنۇكلۇك، كومپىدىيىلىكنىڭ بىرەكلىكىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈپ چۈشەندى. بۇ ھال ئۇنىڭ بەدىئىي ئىجادىيەتتە مىللەت، ئېتىقاد چۈشەنچىسىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، پۈتۈن ئىنسانىيەت سەھنىسىگە چىقىشىغا سەۋەب بولدى. جۈملىدىن ئۇ مۇتەپەككۇرلارچە جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ سەۋەب - نەتىجىلىك مۇقەررەرلىكىنى بەلگىلىك ھالدا چۈشىنىپ

يەتتى، شۇڭا ئۇ:

خوجا، سەييىد، بەگۇ - خان سەردارىلەر بەدكار ئىسە،
زۇلۇم تىغىن تىيز ئىتتەردە ھەر بىرى نامدار ئىسە.
كاسەلەپ كەززاپ شەيخلەر بۇ ۋەتەندە بار ئىسە،
كوفىر ئىلىمگە مەشرەپدەك رەھنەما پايدا بولۇر!

دېگىنىدە، جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ زۇلۇم بار جايدا جەزمەن قارشىلىق پەيدا بولىدىغان، بۇ قارشىلىقنىڭ دىئالېكتىكىسى خەلقنى ئويۇشتۇرىدىغان بىر رەھبەر داھىينى تۇغدۇرىدىغان تارىخىي مۇقەررەرلىك ئىپادىلەنگەن.

بابا رەيىم مەشرەپنىڭ زۇلمەت دۇنياسىغا ئىلان قىلغان بۇ ئۆتكور، ئوچۇق خىتابنامىسى زۇلمەت دۇنياسىنى ئالاق - جالاق قىلىۋەتتى. نەتىجىدە زۇلمەت دۇنياسىنىڭ مالايلىرى مەشرەپكە بېۋاسىتە قانلىق قولىنى ئۇزىتىپ، ئۇنى جىسمانىي ھالاك قىلىشقا ئېلىپ كەلدى.

مەشرەپ ھىجرىيە 1123 - يىلى، مىلادىنىڭ 1711 - يىلى فېئودالىلار ۋە روھانىيلارنىڭ قاتىللارچە تىل بىرىكتۇرۇشى بىلەن ئەشتارخانلار سۇلالىسىنىڭ قۇندۇز شەھىرى ھۆكۈمرانى ماخمۇت قاتاغانى تەرىپىدىن قۇندۇز شەھىرىدە دارغا ئېسىپ ئۆلتۈرۈلدى. بۇ پاجىئەلىك ۋەقە «مەجمۇ ئەئى ئەبۇ تالىپ خوجا فەخىمىي» دە مۇنداق بايان قىلىنىدۇ «مەشرەپ دەر سالى 1123 دەر قۇندۇز ۋە فەتدائى ئۆلەما ۋە ھۆكمى ماھمۇدبىك قاتاغان شەھىد كەردە شودە» (مەشرەپ 1123 - يىلدا قۇندۇزدا ئۆلىما پەتىۋاسى ۋە ماخمۇدبىك قاتاغان ھۆكمى بىلەن شېھىت قىلىندى).

مەشرەپ ئۆز دەۋرى خەلقىنىڭ ئوغلى، زۇلۇم دۇنياسىغا قارشى ھېچنەرسىدىن قورقمايدىغان ئوت يۈرەك، ئىسيانكار، ئەركىنلىك جەڭچىسى ئىدى. ئۇ دار ئالدىدا ئۆلۈمنى پىسەنت

قىلماي، ئۆلۈمنىڭ كۆزىگە سىختەك تىكىلىپ قادالدى. ئۇ دار ئاستىدا:

چۈن مۇبارەك بولسۇن ئەي، مەشرەپ قىزىل قانلىڭ سېنىڭ،
ساڭا خوپ ئىش بولدى بۇ جان بەرگىنىڭ ئاپەت ئەمەس.

دەپ مەردانىلەرچە خەلقە، ئۇنىڭ كېلەچەك ئىستىقبالىغا خىتاب قىلدى. بۇ قاتتىق سۆزنىڭ مىللىي قەھرىمانلىڭ ھەقىقىي ئىنسانىيەت ئىشىغا ساداقىتىنىڭ ئەڭ يۇقىرى پەللىدىكى ئىپادىلىنىشى ئىدى.

- قۇندۇزدا بابا رەھىم مەشرەپنىڭ بېشىغا چۈشكەن بۇ ۋەھشىيانە ئاق تېررورلۇق تاسادىپىي ھال ئەمەس ئىدى. بۇ دەۋر ئىسرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك IX ئەسىردە باشلانغان شەرق ئويغىنىش دەۋرى تۈگەپ ١٩١١ ئەسىردىن باشلاپ، ئوتتۇرا ۋە يېقىن شەرقتە فېئودالىزم گۈللىنىش دەۋرىنى تۈگىتىپ، ئىجتىمائىي سىياسىي ھاياتتا ئەكسىيەتچىلىك يۇقىرى باسقۇچقا كۆتۈرۈلۈپ، ئەدەبىيات - سەنئەت ساھەسىدە سوغۇزمىنىڭ ئوڭ قانىتى ئەڭ كۈچلۈك ئېقىمغا ئايلىنىپ، فېئودالىزمنىڭ بىردىنبىر روھىي تىرىكىگە ئايلىنىپ قالغانىدى. لېكىن سوغۇزمىنىڭ سول قانىتى يىرىك سوغۇزم ۋەكىللىرى بايازد بەستەمى، ئىمادىددىن نەسىمى قاتارلىقلار «ئاللانىڭ قۇلى» نۇقتىئىنەزىرىدە تۇرۇپ، تولۇپ تاشقان ئىنسانپەرۋەرلىك بىلەن، زۇلۇمغا قارشى ئومۇمىي ئىنسان باراۋەرلىكى، بەخت-سائادىتى بايرىقىنى كۆتۈرۈپ چىققىنى ئۈچۈن بايازد بەستەمى دارغا ئېسىلغان بولسا، ئىمادىددىن نەسىمى ۋەھشىيلەرچە تىرىك ھالدا تېرىسى سويۇلۇپ ئۆلتۈرۈلدى. بۇنى ئىنسان باش سۆڭىكىگە مەي قۇيۇپ ئىچكەن ئوتتۇرا ئەسىر زۇلمىتىنىڭ ئەڭ ۋەھشىيانە قىسمىتى دېيىشتىن باشقا نېمە ئامال بار؟

مەشرەپنىڭ فېئودال سىنىپىي دۇشمەنلىرى مەشرەپ دۇنيادىن ئۆتكەندىن كېيىنمۇ ئۇنىڭدىن ئۆچ ئېلىش نىيىتىدىن قايتمىدى. ئۇلار مەشرەپنىڭ نۇرانە، ئىسيانكار ئوبرازىنى خۇنۇكلەشتۇرۇشكە، ھەتتا ئۇنى مۇتەئەسسىپ سۈپىتىدە ئىزاھلاشقا كۈچەپ ئۇرۇندى. ئۇنىڭ دۇئانىغا بىر قىسىم غەيرىي ئەسەرلەر كىرگۈزۈلۈپ كۆچۈرۈلگەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە مەشرەپ تەخەللۇسى بىلەن ئىجاد قىلغان باشقا مۇئەللىپلەر ئەسەرلىرى بابا رەھىم مەشرەپ نامىدا چىقىرىلغان. بۇ مەسىلىدە ئاكادېمىك شائىر غوپۇر غۇلام 1959 - يىل 12 - ئىيۇلدا «قىزىل ئۆزبېكستان» گېزىتىدە «ئىككى مەشرەپ» ناملىق ماقالىسىنى ئېلان قىلىپ، «مەبدەئىي نۇر» (نۇر مەنبەئىي) ناملىق دىنچىل - روھانىيەتچىلىك ئەسەرنىڭ مەشرەپكە ئالاقىسىز ئىكەنلىكىنى، XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ياشىغان ھاپىز روزىباي مەشرەپنىڭ ئەسىرى ئىكەنلىكىنى ئېنىقلاپ، بابا رەھىم مەشرەپكە چاپلانغان تۆھمەتنى ئاغدۇرۇپ تاشلىدى. بۇنىڭدىن باشقا مەشرەپ ئادرېسىغا تەئەللۇق قىلىپ كېلىنگەن «كىمىيا» ناملىق ئەسەرمۇ مەشرەپ ئىدىيىۋى سىستېمىسىغا يات بولۇپ، ئۇنىڭ كىمنىڭ ئەسىرى ئىكەنلىكى تېخى ئېنىقلانغىنى يوق. يۇقىرىقى پاكىتلار بىزگە يېتىپ كەلگەن «دۇئان مەشرەپ» كىمۇ ئېھتىيات بىلەن مۇئامىلە قىلىش زۆرۈرلۈكىنى، بابا رەھىم مەشرەپنى چوڭقۇر تەتقىق قىلىپ، ئۇنىڭ ھەقىقىي بولغان تولۇق «دۇئان» نىنى تۇرغۇزۇپ چىقىش ۋەزىپىسىنىڭ زۆرۈرلۈكىنىمۇ ئۇقتۇرىدۇ.

بابا رەھىم مەشرەپنىڭ ئىجادىي پائالىيىتى

مەشرەپ يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك ماھىيەت جەھەتتىن ئىجادىيىتى ۋە ئىجادىي يولىنىڭ ئىسپاتلىشىچە سوفىزمنىڭ كاتېگورىيىسىدىن قارىغاندا، ئۇنىڭ بىرىنچى

تارمىقىدىكى مەنسۇر ھەللاج، پەرددىن ئاتتار، جالالىدىن رۇمى قاتارلىقلار ۋەكىللىك قىلغان ئېقىمغا كىرىدۇ. سوفىستلارنىڭ قارىشىچە، «جاھاندا بىر ئاللادىن باشقا نەرسە يوق، ئۇ مۇتلەق، ئۇنىڭ ئەۋەلى - ئاخىرى يوق، ئۇنىڭدا ماكان، زامان مەۋجۇت ئەمەس. دۇنيادىكى بارلىق مەۋجۇدىيەت ئۇنىڭ تەجەللوسى - شولىسىدىن ئىبارەت». بۇ سوفىستلارنىڭ ئورتاق پەلسەپە قارىشى، ئەمدى سوفىستلارنىڭ ئەسلى ماھىيىتى بولغان «تەڭرى» گە قوشۇلۇپ كېتىش ئۇچۇن، «ۋاسىل بولۇش ئۇچۇن». ئوتتۇرىغا قويغان «نەزەرىيە ئاساس» لىرى، «پرىنسىپلىرى» بار. بىز مەشرەپنى مەنسۇپ دەپ قارىغان «ئىكىستانچى» (ھاياجانچى) سوپىلارنىڭ قارىشىچە، خۇدا ۋەسلىگە ۋاسىل بولۇش ئۇچۇن ئۇنىڭ بىلەن ۋاھىدات (بىرلىك) تەشكىل ئېتىش ئۇچۇن تۆت، بەزىلىرىدە بۇنىڭدىن كۆپ، بەزىلىرىدە ئاز باسقۇچتىن ئۆتۈش كېرەك. ئۇلار «1. شەرىئەت دىنىي مۇراسىملارنى ۋە شەرىئەت ئەقىدىلىرىنى، تەقۋادارلىقنى بېجىرىش، خۇداغا ئىبادەت قىلىش. 2 - تەرىقەت شەيخ ياكى دەرۋىشكە شاگىرت بولۇپ، يەر يۈزىدىكى لەززەتلەردىن ۋاز كېچىش، نەپسىنى يېڭىش، خۇشاللىق بىلەن خۇدا توغرىسىدا ئويلاش، خىلۋەت، ياشاش، مەنىۋى مۇھەببەتنى چوڭقۇرلاشتۇرۇپ، پەقەت خۇدا توغرىسىدىلا خىيال سۈرۈش، ئويلاش، ئەسلەش. 3. مەرىپەت ھەممە نەرسىنىڭ، پۈتۈن مەۋجۇداتنىڭ ئاساسى خۇدا ئىكەنلىكىنى، نەرسىلەرنىڭ ئۇنىڭ ئالدىدا ھېچقانداق قىممەتكە ئىگە ئەمەسلىكىنى، ئۆزىنىڭ ماھىيىتى خۇدا ماھىيىتى بىلەن بىر ئىكەنلىكىنى بىلىش ۋە ئېنىقلاش، بۇنىڭدا ئادەم ئۇچۇن بارچە دىنلار، دۇنيانىڭ بارچە ھادىسىلىرى بىر خىل پەرقسىز، كېرەكسىز بولۇپ كۆرۈنىدىغان بولىدۇ. ئۇلارغا ئادەم بىپەرۋا قارايدىغان بولىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئايرىپ تونۇغان بولىدۇ. 4 - فەنا بۇنىڭدا

ئۇ ئۆزىنى خۇدانىڭ دەرگاھىغا ئېرىشكەن، ۋەسلىگە ۋاسىل بولغان دەپ بىلىدۇ. خۇدا بىلەن بىر، ئۇنىڭ بىلەن بىرلىك تەشكىل قىلىدۇ، خۇدا تەبەسسۇم ئېتىدۇ، ئۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ فانى نامىنى ئېلىشقا ھەقلىق بولىدۇ ۋە ئەنەل ھەق (مەن ھەق) دېيەلەيدۇ»[1].

بۇ كاتېگورىيىدىكى سوفىستلار ئىجتىمائىي كۆرەشلەرنى ئەنە شۇ پرىنسىپلارغا ئاساسلىنىپ، شۇ دىنىي شەكىل بىلەن ئېلىپ بارىدۇ. ئۇلار يۇقىرىقى پرىنسىپلىرى بويىچە ئۆزلىرى ياشاۋاتقان فېئودال ئىستىبداتلىق تۈزۈمى بىلەن كۆرەش قىلغىنىدا ئوبيېكتىپ جەھەتتىن ئاتېئىزم بوسۇغىسىغا يېتىپ كەلگەنلىكىنى ئۆزلىرى بىلمەي قالىدۇ. مەشھۇر ئەرەبەيجان كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ۋەكىلى، جەڭگىۋار ئاتېس مىرزا پەتتال ئاخۇندوۋ سوفىزم بىلەن كۆرەش قىلغىنىدا يۇقىرىقى شەكىلدىكى سوفىستلارنىڭ مۇنىزمىدىن پايدىلانغانلىقى ئاساسسىز ئەمەس ئىدى، ئەلۋەتتە.

ئەمدى باباراھىم مەشرەپنىڭ ئىجادىغا كەلسەك، يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئۇ دەسلەپ موللا بازار ئىشانىنىڭ سادىق مۇرتى ئىدى. ئۇ بۇ توغرۇلۇق:

مەرىفەتنىڭ[2] گۈلزارى موللا بازار دېۋانە،
ئاشىقلارنىڭ سەرداری موللا بازار دېۋانە.
يوقتۇر ئەسلى گىنەسى[3] بەھرى ئىرپان[4] سىنەسى،
نۇرى ھەق ئەينەسى[5] موللا بازار دېۋانە.

---

① دوكتور ۋاھىد زاھىدوۋ: «ئۆزبېك ئەدەبىيات تارىخى» I - توم، سوۋېتلار يىلى.
② مەرىفەتنىڭ — بۇ جايدىكى «مەرىفەت» يۇقىرىدا بىز كۆرسەتكەن ئۇنىڭدىن سوپىلار چۈشەنچىسىدىكى مەرىپەت.
③ گىنەسى — ئاداۋەت.
④ بەھرى ئىرپان — بىلىم دېگىزى.
⑤ ئەينەسى — ئەينىكى.

یول ئۇستىدە پۇل[1] بولغان ھەق نۇرىغا مول بولغان،
كىمنى كۆرسە قۇل بولغان موللا بازار دىۋانە.
جايلىرىدۇر نامانگەن، ھەق يولىدا جان بەرگەن،
مۇرىدلاردىن سىناغان موللا بازار دىۋانە.
ئېچىلادۇر تولا نۇر، پىرلارىدۇر باھادۇر،
بۇخارادا ئول مەشھۇر موللا بازار دىۋانە.
مەشرەپ ئۆزى دىۋانە، ئىشق ئوتىغا پەرۋانە.
يول يۇرەدۇر سەرسانە، موللا بازار دىۋانە.

مەشرەپنىڭ يۇقىرىدىكى شېئىرىدا ئىكىستانچى سوپى، ئۆز ئۇستازى ئاللاغا سادىق موللا بازارغا مەدھىيە ئوقۇيدۇ، ئۇنىڭ تەرىقەتى، «مەرىپەت» گە مەدھىيە ئوقۇپ، ئۇنىڭغا سادىقلىقى بايان قىلىنىدۇ. ئۇ تەركىدۇنياچىلىق، ئۇنىڭ بىر شەكلى بولغان «دىۋانە» چىلىقنى تەرغىب قىلىدۇ.

بابا رەھىم مەشرەپ ئاپاق خوجا ئالدىغا سوپىلىقتا تېخىمۇ كامالەتكە يېتىش، سوپىلارچە «مەرىپەت» نىڭ تېخىمۇ يۇقىرى چوققىسىغا كۆتۈرۈلۈش ئىستىكى بىلەن كەلگەنلىكى تۆۋەندىكى كۇپلېتلاردىن كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇ.

روزى ئەزەل[2] كۆيى دېدى كۆيدىم - ياندىم كۇل بولدۇم،
يولدا يانقان خار[3] ئەردىم نەزەر تاپتىم گۇل بولدۇم.
جامى شاراب ئىزلەدىم، بىھەمدۇللا مۇل بولدۇم،
بىر ئىگىسىز ئىت ئەردىم، ئىگەم تاپتىم قۇل بولدۇم.
تۇتتۇم ماقام[4] ھەيرەتتىن[5] مەندە ھەيرەت قالمىدى،

---

(1) پۇل كۆۋرۈك.
(2) روزى ئەزەل ئادەم يارىتىلغان كۈن.
(3) خار تىكەن.
(4) ماقام تۇراق جاي، ئورۇن.
(5) ھەيرەت ھەيران بولۇش، ئەجەبلىنىش، ئەپسى.

تۇتتۇم پىرنىڭ ئىتەگسىن ئاخىر يولغا باشلادى.
يولدا قالغان گۇمراھنى[1] ئاپپاق خوجام خۇشلادى،
كىمكى كىردى بۇ يولغا ئۇزلۇكسىز[2] تاشلادى.
يارى بىلەن ئاھ ئۇرۇپ ئىنكى كۇزىن ياشلادى،
تىنماي ئەيتاي ساناسىن[3] خابى غەپلەت[4] قالمادى.

يۇقىرىقىلاردىن ناھايىتى ئېنىقكى، ئەمدى ئۇ يېتىلگەن ئىكىستانچى سوپىغا ئايلاندى. ئۇ ئۆز يولىنىڭ قەتئىيلىكىنى مۇنداق ئىپادىلەيدۇ:

ئاشىق بولساڭ شۇنداق بول، جانىنى قۇربان ئەيلىگىل،
ھىجىرو فۇرقەت مېھنەتىنى كۆندە مېھمان ئەيلىگىل.

دېگىنىدىن ئاللاغا چىن دىلىدىن مۇھەببەت باغلىغان ئاشىق ئىكەنلىكىدە گۇمان قالمايدۇ. بۇ دەۋرنى شائىر ئىجادىنىڭ بىرىنچى باسقۇچى دەپ ھېسابلاشقا بولىدۇ. ھەممىگە مەلۇمكى شائىر - يازغۇچى - سەنئەتكارلارغا غايە ۋە تېمىنى ھايات بېرىدۇ. بابا رەھىم مەشرەپ ئىجادىيىتىدىكى ئىككىنچى باسقۇچ يىرىك فېئودال، تەقۋادارلىق تونىغا ئورۇنۇۋالغان، ئىنسان سۈرىتى قىياپىتىگە كىرىۋالغان، ۋەھشىي، يىرتقۇچ ھايۋان ئاپاق خوجا خانىقاسىدىن قوغلانغان 1672 - يىلدىن كېيىن باشلىنىدۇ. ئۇ 39 يىللىق ئەڭ ئېغىر مۇشەققەتلىك ھاياتىدا تەڭرى تاغلىرىنىڭ جەنۇب، شىمالىنى، ئوتتۇرا، يېقىن شەرقىنىڭ چوڭ شەھەر، يېزا - قىشلاقلىرىنى كېزىپ ئۆتۈپ، سىنىپىي جەمئىيەتنىڭ ھەقىقىي ئىنسان ماھىيىتىگە زىت

---

① گۇمراھ — يولىنى يوقاتقان، يولدىن ئازغان.
② ئۇزلۇك — مەنمەنلىك، نەپس.
③ ساناسىن — ماختاش.
④ غەپلەت — ئۇيقۇ، ئۇيقۇسى.

ۋەھشىيانە زىددىيەتلىرىگە دۇچ كېلىدۇ. ئۇ بۇنى:

نەغۇربەتلەرنى چەكتىم، چەرخىي بىبونىياد دەستىگۈدىن،
تامام ماتەمدە ئۆتتۈم بولمادىم دىلشاد دەستىگۈدىن.

ياكى:

كېلىپ مەن بىر قەلەندەر ئەنجو مەن ئاراغا سىغماپتىمەن،
يېتىپ دەستىمگە دەۋلەت مۇلكەتى داراغا سىغماپتىمەن.

دەپ شېئىرىي تىل بىلەن بايان قىلىدۇ.

نەتىجىدە، ئەمدى ئۇنىڭ ئىجادىيەتتىكى تېمىسى ئىلاهىي مەۋھوماتتىن رېئال هايات ۋە ئىنسانىنىڭ ئۇنىگۈدىكى قىسمەت - تەقدىرى. غايىۋى ئىنتىلىشلىرىگە قاراپ بۇرۇلىدۇ:

ياشى يەتمىشكە كىرىپ ساتتۇردى ئۆزىن پايىزىد،
مەرىپەت بازىرىدا كۆرگىل نەسەۋدا قىلدى ئىشق.
شەيخ شىبلى[1] شەيخ ئەتتارۇ ئەنەلھەق سۆھبەتتىن،
كىردى ئىچتى بادە[2] نى مەنسۇرنى داردا قىلدى ئىشق.
كوفىر ئەيتتى دەپ نەسىمنىڭ تىرسىنى سويدىلەر،
گۆشتى - پوستىن سۆزلەتىپ ئالەمدە گويا قىلدى ئىشق.
شەيخ سەنئاندىن بولۇپ تۆرت يۈز مۇرىد ساهىپ كامال[3]،
كۆردى تەرسا[4] زادەنى خوكبانى[5] ۋالە[6] قىلدى ئىشق.

---

(1) شىبلى رېئاللىقنىڭ گۈزەللىكىدىن بەهرىمەن بولمايمەن دەپ كۆزىگە تۇز قۇيۇپ كور بولغان شەيخ.
(2) بادە - مەي. لېكىن بۇ يەردا ئالالاھقا ئىشقى.
(3) بۇ مىسرا، 100 مۇرتى بار شەيخ سەنئان بۇتپەرەس قىزغا ئاشىق بولۇپ، ئۇنىڭ دىنىغا كىرىپ چوشقىسىنى باققان. ئىشق مۇشۇنداق كۈچلۈك بولىدۇ، دېگەن مەنىدە.
(4) تەرسا بۇتپەرەس.
(5) خوكبانى چوشقا باقار.
(6) ۋالە ئاشىق.

ئىشتىپ بىلدىكى، مەشرەپنىڭ قارارى يوق ئىكەن،
زاھىرىدىن گويا قىلىپ، باتىنى[1] بىنا[2] قىلدى ئىشق.

دېيىش ئارقىلىق «تەڭرى» گە ئىشق - مۇھەببەت باغلىغان يۇقىرىقى شەيخىلەرنىڭ ئاخىرقى تەقدىرى ۋە «تەڭرى» گە مۇھەببەتتىن باشقا ئىنسانىي مۇھەببەتنىڭمۇ بارلىقىنى، ئۇنىڭ ئاخىرقى ھېسابتا بارلىق مۇھەببەتتىن كۆچلۈكلۈكىنى، شائىرغا ھايات ئىسپاتلاپ بەرگەنلىكىنى ئوبرازلىق گەۋدىلەندۈرىدۇ. مۇھەببەت - نەپرەت سوپىلارچە تاشقى تەسىردىن ئالاقىنى ئۈزۈپ. ھاياتتىن ئايرىلىپ، زاھىرى ئەمەس (تاشقى ئەمەس)، باتىنى (ئىچكى) ھېس - تۇيغۇ ئارقىلىق ئاللاغا ئاشىق بولۇپ، ئۇنىڭ بىلەن بىرلىك تەشكىل قىلىپ، ۋاسىل بولۇش — ئاللانىڭ ھادىسىدىن ماھىيەتكە قايتىشى مۇمكىنمۇ - ئەمەسمۇ؟ دېگەن مەسىلىدە گۇمان تۇغۇلىدۇ. «ئىشتىپ بىلدىكى، مەشرەپنىڭ قارارى يوق ئىكەن، زاھىرىدىن گويا قىلىپ، باتىننى بىنا قىلدى ئىشق» دېگەن قارارغا كېلىدۇ. بۇنى شائىرغا رەھىمسىز، مۇدھىش ھاياتنىڭ بەرگەن تەجرىبە - ساۋىقىنىڭ خۇلاسىسى ھەم بۇنى ئۇنىڭ ئىجادىدىكى بىر بۇرۇلۇش نۇقتىسى دېيىشكە بولىدۇ. شائىر ئىجادىنىڭ ئۇنىڭدىن كېيىنكى باسقۇچلىرىدا مۇتەئەسسىپ سوپى - زاھىدلارنى، سۇلتان - ھاكىملار ۋە سۇتخور زالىملارنى پاش قىلىش، مەسخىرە قىلىش؛ خەلقنىڭ پاك ھېس - تۇيغۇلىرىنى كۈيلەپ، ئۇنىڭ قايغۇ - ھەسرەتلىرىگە

---

① باتىنى — روھ، ئىچكى تۇيغۇ.
② بىنا — كۆرۈنۈچى، ئاستىرتىن كۆرگۈچى.

ئورتاقلىشىش تېمىسى ۋە كۆز قارىشى ئەنە شۇ 39 يىللىق ئاچچىق هايات سەرگۈزەشتىلىرىدىن تۇغۇلۇپ، قەدەممۇ قەدەم ئۆسۈپ بارىدۇ.

بابار ئەسىم مەشرەپ دۇنيا قارىشى ئەڭ ئەكسىيەتچى «ئەسلىدە ئىنسان بەختىنىڭ دۈشمىنى» دەپ قارايدىغان سوفىستلار ئەخمەت يەسەۋى ۋە زەينىدىن بىننى مۇھەممەت ئىمام غەززالىينىڭ (1053 ـ 1111) ئېكلېكتىزمىغا[1] قارشى هالدا سوفىزمنىڭ يەنە بىر ئېقىمى يەنى ۱۱۱۱ ئەسرنىڭ ئاخىرىدا، ۱۱۱ ـ ۱۱ ئەسىرلەردە ئوتتۇرا ئاسىيادا راۋاجلانغان «نەقشىبەندىيە» كۆز قارىشىنى هەم قوبۇل قىلغان دېيىشكە بولىدۇ. مەشرەپ ئىجادىنىڭ تەركىبىدە ئېكىستانچى سوفىزم قاراشلىرىمۇ، نەقشىبەندىيە سوفىلارنىڭ قارىشىمۇ بىر ـ بىرىگە ئۆتۈشۈپ، بەزىدە ئۇ، بەزىدە بۇ نۇقتا ئوچۇق كۆزگە تاشلىنىپ، ئوبيېكتىپ جەهەتتىن پانتېئىستىك مونىزمنى ئىپادىلەيدۇ ۋە بەزەن ئاتېئىزم بوسۇغىسىغا يېقىنلىشىپ قالىدۇ.

بابا رەهىم مەشرەپىنىڭ ئىنسانپەرۋەرلىك قاراشلىرى ئالدى بىلەن ئۆز دەۋرىنىڭ فېئودال ئىستىبداتلىق تۈزۈمى تەرىپىدىن خارلانغان، باشپاناهسىز قالغان ئىنسانىنىڭ رېئاللىققا نىسبەتەن ساپ ئىنسانىي تۇيغۇسى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

نەمەنگان شەهرىدىن كەتسەم، مېنى يوقلار كىشى بارمۇ،
غېرىبلىك شەهرىدە يۈرسەم، مېنى يوقلار كىشى بارمۇ؟
سەهرلەر تولغانىپ تولغاقدە تاپقان بىر بالاڭ كەلدى،

---

① تۈرلۈك قاراشلارنى، نەزەرىيىلەرنى ئۆز پىشىچىلىق بىلەن كۆرۈشتۈرۈش.

يۈزى ئاقۇ - قىزىل گۈلدەك شەھدى كەر بالاك كەلدى.
ئانادەك مېھرىبان قايدا، ئاتادەك غەمگۈزار قايدا،
ئۇلاردەك ئىچ كۆيەر قايدا، غېرىب بولغان بالاك كەلدى.

قەلبى غەمگە تولغان بۇ مىسكىن لىرىك قەھرىمان يالغۇز مەشرەپنىڭ ئۆزى ئەمەس، ئەلۋەتتە.

شائىر ئىجادىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنى ئىنسانپەرۋەرلىك ئىدىيىلىرىنى، ئىنسانغا مۇھەببەت، چىن ئىنسانىي مۇھەببەتنى، ئۇنىڭ گۈزەللىكىنى ئىپادىلەيدىغان لىرىك شېئىرلىرى تەشكىل قىلىدۇ.

كاكولىڭمۇ ئەنبەردۇر جان ئىچىندە جانان قىز،
يۈزلەرىڭمۇ ئەختەردۇر ياكى ماھى تابان قىز.
بىر كۆرۈپ سېنى جانان قالمادى مېنىڭ ھالىم،
تەك بولۇپتۇر ئەھۋالىم، بىلمەدىڭكى نادان قىز.
تىشلارىڭ مىسالىدۇر، يۈزلەرىڭ ئىرور چۈن گۈل،
بارچە ئەل ساڭادۇر قۇل، خىزمەتىڭدە پەرمان قىز.
ئاي يۈزۈڭنى كۆرگەندە، لەبلەرىڭنى سۈرگەندە،
مەشرەپىڭ قىلۇر خەندە[1] لەئلى شېكەر ئەفشان[2] قىز.

چىن ئىنسانىي مۇھەببەتكە ئىگە بولغان مەشرەپنىڭ لىرىك قەھرىمانى چىن ئىنسانىي مۇھەببەتنىڭ بىر پۈتۈن سۈرىتىنى تۇزىدۇ. ئۇ يار گۈزەللىكىنىڭ قىياپىتىنى مۇنداق سىزىدۇ:

ئاپاتى جانىم ئۇ سەنەم قاشى قاراسىنى كۆرۈڭ،
ئىككى يۈزىغا چولغانۇ زۇلفى سىياسىنى كۆرۈڭ.

---

① خەندە — ئۆلىمەك.
② ئەفشان — چاچماق.

هۆری - فەری ئۇيالەدۇر، شەمسۇ - قەمەر خىجىل ئىرور،
كىم ئانى كۆرسە بەندەدۇر هۆسنى زىياسىنى كۆرۈڭ.
گاھ قىزىل قەبە كىيىپ قىرمىزى ساچباغىل سالىپ،
نازۇ - كەرەشمەلەر قىلىپ، ئەھدۇ ۋاپاسىنى كۆرۈڭ.
گاھى قاشىن كەمان ئېتىپ كىرپىكى ئوقنى ئاتىپ،
جادۇ كۆزىنى ئويناتىپ مەكرى بىلە ياسىنى كۆرۈڭ.

ئۇ چىن ئىنسانىي مۇھەببەتنىڭ سېھرىلىك كۈچىنى چىن قەلبىنىڭ چوڭقۇر قاتلاملىرىدىن ھېس قىلىپ سىزىدۇ:

يۇرۇر مەجنۇن بەيا بەندەكى ئەيتۇر ئاھۇ ۋا ۋەيلا،
بۇ ئىشقىنى بەندىغا تۇشكەن قاچانكىم، ئەيتىشۇر لەيلا.
ئىشتكەچ يەتتە دەۋزاخ ۋەھىمىدىن كۆڭلۈم قاچان قورقار،
چىقارسا ئاغزىدىن بىر ئوت، دەۋزاخ بولغۇسى رەسۋا.

مەشرەپ لىرىك قەھرىمانى ئىنسان گۈزەللىكىنى ئىنسانىي مۇھەببەتنىڭ سېھرىلىك كۈچى ئىچىگە قويۇپ قارايدۇ:

سەنەما يۇزىڭ بېھىشتىن گۈل ئاچىپ باھار قىلدىڭ،
نىگە غەيرى ئىلە تۇزۇپ بەزىم مېنى بىقارار قىلدىڭ.

ياكى:

زىبا سەنەمىم گۈل يۇزىدىن پەردە كۆتەردى،
ئالەم ھەممە كۆز بولدى تاماشىە قىلايىن دەپ.

مەشرەپ لىرىك قەھرىمانىنىڭ ئالاھىدە كۆزگە تاشلىنىدىغان خۇسۇسىيەتلىرىنىڭ بىرى شۇكى، چىن ئىنسانىي مۇھەببەتكە ئىزچىل، قەتئىي ساداقەتلىك بىلەن قارايدۇ.

كەل ئى دىلبەر، بۇ كۈن ئەمدى مېنى ۋەسلىگە يەتكۈزگىل،
نىتەي سەنسىز تىرىكلىكنى، مېنى ۋەسلىگە يەتكۈزگىل.
گۈزاھ بولۇڭ خالايىق مەنكى كەچتىم خانۇ - مانمدىن،
كى سەندىن ئۆزگە يارىم يوق، مېنى ۋەسلىگە يەتكۈزگىل.

ياكى:

جانىڭنى ئەگەر بەر دېسە ئول دىلبەرى رەنا،
جانىم بېرەيىن يولىدە مەردانە تەسەددۈق.
مىژگان ئوقىغا قىلسا بۇ جانىمنى نىشانە،
كۆكسۈم بېرەيىن يولىدە ھەيران تەسەددۈق.

مەشرەپ لىرىك قەھرىمانىنىڭ يار ۋىسالىغا ئىنتىلىشى، ئەمما ئۇنىڭغا ئېرىشەلمەي ھىجران ئوتىدا ئۆرتىنىشىنىڭ سەۋەبلىرى مەشرەپ ياشىغان ئەينى زامانىدىكى ئىنسانىنىڭ ھەممە ئەركىنلىكىنى بوغقۇچى فېئودال ئىستىبدادلىق سىياسىي، ئىجتىمائىي، ئەخلاقىي، دىنىي، ئەدەبىياتتا ئەڭ ئەكسىيەتچى غازالى ئېكلېكتىزمنىڭ فېئوداللىق سىياسىي تۈزۈمى بىلەن تۇتاشقان بىر پۈتۈن فېئودال ئىستىبدادلىقىدىن ئىبارەت ئىدى. بۇ ھال مەشرەپ ئىجادىدا تېپىك لىرىك قەھرىمان ئوبرازى سۇپىتىدە مۇنداق ئەكس ئېتىدۇ:

كەل ئى دىلبەر، يۈزىڭ ئاچغىل، تەسەددۇقتۇر بۇ جان ئەمدى،
پىراقىڭدا ئادا بولدى كۆيۈپ بۇ ئۇستىخان ئەمدى.
نېچۈك ئەيلەي بۇرادەرلەر بولۇپ مەن دەرد ئىلە ھەيران،
يېتىپتۇ ھەلقۇمغە جانىم ماڭا يوق مېھرىبان ئەمدى.
جاھاندا ھېچ كىشى بارامۇ جۇدالىقتە ئادا بولغان،
داۋاسىز دەرتكە ئۇچراپ مەن ئۆلەرمەن بى گۇمان ئەمدى.
نېچۈك تاقەت قىلاي دىلبەر، كى سەنسىز مەن بۇ دۇنيادا،
چىقار كۆكسۈمدىن ئاھىم ھەم تۇرالماس ئاسمان ئەمدى.

دەپ، فېئودال ئىستېبداتلىق تۈزۈمى شارائىتىدا بوغۇلغان ئىنسان ئەركىنلىكىنىڭ بوغۇلۇش دەرىجىسىنى، ئۇنىڭ قارشىلىق دەرىجىسىنى ۋە ئۇنىڭ قۇدرىتىنىڭ دەرىجىسىنى ئوبرازلىق ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

مەشرەپنىڭ لىرىك قەھرىمانى «ئىشق» نى ئەخمەت يەسەۋى، مۇھەممەت ئەلغازى ئىمام ئېكلېكتىزمىغا قارشى ھالدا يالغۇز «تەڭرى» گە ئەمەس بەلكى كونكرېتنى ئىنسانغا، ئۇنىڭ چىن ئىنسانىي پاك مۇھەببىتىگە، ئۇنىڭ گۈزەللىكىگە باغلايدۇ. ئۇ ئۆز ئىنتىلىشلىرىغا، ئۆز مەقسەتلىرىگە يېتىش ئۈچۈن، جان تىكىپ كۈرەش قىلىدىغان جەڭگىۋار، ئىسيانكار شەخس، ئۇ ئۆز ئىرادىسىنى كەسكىن ھالدا مۇنداق ئىپادىلەيدۇ:

بۇ ئىشق يولىغا كىرگەن ئەلبەتتە كېچەر جاندىن،
كەچمىسە ئەگەر جاندىن، ئەيتقان سۆزىدۇر يالغان.
كۆز ئاشىقى پەرھاتنى، شېرىن ئۈچۈن ئول ئۆلدى،
ئىشق ئوتىدا ئۆرتەنىپ، ئاخىرچۇ فەنا بولغان.
ئول ئاشىقى مەجنۇن ھەم لەيلىغىچە ئىرور شەيدا،
چۆللەرنى ۋەتەن ئەيلەپ، كۆز ياشى راۋان بولغان.
ئول زارى زۇلەيخا ھەم يۈسۈپغە بولۇپ شەيدا،
كۆردۈڭمۇ خەلايىققە راسۋائىي جاھان بولغان.
كۆر زوھرە ئۇ تاھىرنى، خەلق ئىچرە بولۇپ مەشھۇر،
تاشلاپ بۇ تىرىكلىكنى، ئىشقىنىڭ يولىدا ئۆلگەن.

مەشرەپ لىرىك قەھرىمانىنىڭ ئۆز ئىرادىسىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن كەلتۈرگەن يۇقىرىدىكى تارىخىي پاكىتلار، ئەمەلىيەتتە مۇھەببەت شەكلى بىلەن ئوتتۇرىغا چىققان ئوتتۇرا ئەسىر ئىستېبداتلىق تۈزۈمىگە قارشى ئىنسان ئەركىنلىكى ئۈچۈن كۈرەشتىن باشقا نەرسە ئەمەس.

مەشرەپنىڭ لىرىك قەھرىمانى ئىنسانىنى ئىنسان قىلىدىغان چىن ئىنسانىي مۇھەببەتنى ئۇلۇغلىغاندا، ئۇنى ھەممىدىن ئۈستۈن قويۇپ، پانتېئىستىك مونىزم دۇنيا قارىشىنى ئىپادىلەپ خېلىلا ئېگىز پەللىگە قاراپ ئۆرلەيدۇ.

ساقى بولۇبان سۇنسا قەدەھ ناز ئىلە ھەر دەم،
ئول غەمزە① سىدىن ساغەرۇ② پەيمانە تەسەددۇق.
يۈزۈپ سۇپەت ئول جىلۋە قىلىپ چىقسە قاشىمغە،
مەن ئۆرگىلەيىن كەئېيۇ - بۇتخانە تەسەددۇق.

ياكى:

ئول دىلبەر رەنانى مەن يار تۇتاي دەرمەن،
مەي بەرسە بەھەم ئاندىن بىر قەترە يۇتاي دەرمەن.
جەننەتى ھۆرۇ - غىلمانىن، كىرگەن ساراي ئايۇانىدىن،
كىم بولسا خېرىدارىن بىر پۇلغا ساتاي دەرمەن.

ياكى:

بۇ تەنى خاكىنى ۋە روھىي راۋانىنى نە قىلاي،
بولمىسە قاشىمدە جانانە، بۇ جانىنى نە قىلاي.
يارسىز بادەسىز مەككىگە بارماق نېمەدۇر،
قالغان ئىبراھىمدىن ئول ئەسكى دۇكانىنى نە قىلاي.
ئۇراپمۇ باشىمە سەككىز بېھىشتۇ دوزاخىن،
بولمىسا ۋەسلى ماڭا، ئىككى جاھانىنى نە قىلاي،
ئەرشىنىڭ كونگورسىن③ ئاستىگە قويدۇم ئاياغىم،
لامەكانىدىن جاي ئالىپ، مەن بۇ ماكانىنى نە قىلاي.
زەررەئى نۇرى قۇياشتەك بۇ جاھان ئىچرە تامام،
ئاشكارا بولمىسە سىمەرى نىھانىنى نە قىلاي.

---

① غەمزە — جىلۋە، ناز.
② ساغەرۇ — مەي پىيالىسى.
③ كونگورە - قورغان تېمى ئۈستىدىكى دۇمچەكلەر.

بۇ خۇدادىن ئۆزگىسى بارچە غەلەتتۇر مەشرەپا،
كۆل ئەگەر بولماسە تىلىكمىدە تىكانىنى نە قىلاي.

يۇقىرىدا كەلتۈرگەن مىسالىمىزدىن شۇ نەرسە ئېنىقكى، شائىر «نەقشىبەندىيە» لەرچە «بىر خۇدا»، بىر «رېئاللىقتىن» باشقا ھەممىنى رەت قىلىدۇ. ھەتتا ئۇنىڭ مونىزم ئاممىلىرىغا بولغان قاراشلىرى ئوبيېكتىپ جەھەتتىن ئاتېئىزمغا يېقىنلىشىپ قالىدۇ.

شائىرنىڭ لىرىك قەھرىمانى ئەنە شۇ «نەقشىبەندىيە» لەرچە پانتېئىستىك مونىزم پوزىتسىيىسىدە تۇرۇپ، ئۆز زامانىسى — ئوتتۇرا ئەسىر ئاخىرىدىكى ئەكسىيەتچى فېئودالىزمنىڭ روھىي تىرىكىنىڭ مالايلىرىدىن بولغان زاھىد، شەيخلەرنى ساتىرىك قامچا ئاستىغا ئالىدۇ.

زاھىد سۈپەت شەيخلەرنىڭ مەسچىد سەرى يورغۇسى،
قوللىرىدە تەسبىھى رىيا[1] تائەت قۇرغۇسى.
تىل بىرلە زىكىر ئېيتىپ، ئەممەت دەۋرىن سورغۇسى،
ئانىڭ ئۈچۈن يارانلار ئەلدە ئىبرەت قالمىدى.

يۇقىرىقى مىسالدىكى شائىر تىلغا ئالغان «ئەممەت دەۋرىن سۈرمەكچى» دېگىنى ئالاھىدە دىققەتكە سازاۋەر، چۈنكى ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركىي خەلقلەر ئىچىدە ئۆز «ھېكمەت» لىرى بىلەن ناھايىتى چوڭقۇر يىلتىز تارتقان ئەكسىيەتچى ئەخمەت يەسەۋىچىلىكىنى خەلقنىڭ ئېسىگە سېلىپ، رىياكار شەيخ، زاھىدلارنىڭ نىقابىنى يىرتىپ تاشلايدۇ. ياكى:

---

① رىيا - كۆز - كۆز قىلىش.

سەن ئى زاھىد نەسىھەتنى بۇگۈن مىھراب ئارا قىل،
جاھاندا كۆرمىدىم ھەرگىز كىشى سەندەك رىيالىقنى.

مەشرەپنىڭ لىرىك قەھرىمانى «نەقشىبەندىيە» كۆز قارىشى بىلەن جەمئىيەتكە ئېستېتىك مۇناسىۋەتتە بولىدۇ.

مەشرەپكە مەي سۇن، كىرسۇن قەدەھكە،
مەسچىد ئىچرە بۇتخانە بولدۇم.
.....
مەن سالام قىلدىم ساڭا قىلغان ئىشارىتىڭ قېنى؟
مەردى ھەقنى بىلگەلى ئەمدى كارايىتىڭ قېنى؟
بولدى مەقبۇلىڭ سېنىڭ مەردۇتكە ئەمدى ئىنتىزار،
يەتەمىش ئىككى بەھىس ئەيتىپ ئالغان ئاماناتىڭ قېنى؟
ئىتتىمادى قال ئېتىپ قالدىڭ ئارا يوللاردا سەن،
تىنمايىن شامۇ - سەھەر قىلغان تىلاۋاتىڭ قېنى؟
يەتتە مەرتە ھەج قىلىپ، مالىڭنى سەن تاراج ئېتىپ،
دەستىگىرى ئاخىرەت بولغان ساخاۋىتىڭ قېنى؟
بەس تەكەببۇر ئەيلەدىڭ قالدىڭ لەئىن ۋابەستەسى،
فەتھۇ نۇسرەت تاپقالى قىلغان مۇناجىتىڭ قېنى؟
جۇملەرەھتى ئاخىرەت قىلدىڭ بۇ شەيتان ئەلچىسى،
دەفتەرى ئىشقىڭنى سەرپ ئەتكەن خىيالاتىڭ قېنى؟
مەشرەبى دىۋانە تەئىن ئەتمە خۇدا تەقدىرىغە،
ئەمرى پىرىڭ جابەجا قىلماققا غەيرەتىڭ قېنى؟

يۇقىرىقىدىن ئاھايىتى ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، شائىر يەنىلا نەقشىبەندىيەچىلەرنىڭ پانتېئىستىك مونىزم يولى بىلەن ماڭىدۇ.

مەشرەپنىڭ دۇنيا قارىشى ئاھايىتى مۇرەككەپ، بۇ ئۇ

ياشىغان ئوتتۇرا ئەسىر ئىجتىمائىي ھاياتىنى ۋە ئىدىئولوگىيىسىنىڭ زىددىيەتلىك، مۇرەككەپلىكى بىلەن شەرھلىنىدۇ.

مەشرەپ نەقشىبەندىيە سوپىلار كۆز قارىشىدىن تاشقىرى، ئومۇمىي دۇنيا قاراش جەھەتتىن، يەنىلا ئىكىستانچى سوپىلار جالالىدىن رۇمى ئىزىدىن بارىدۇ. ئىكىستانچى سوپىلارنىڭ ئۆز ئىبادەتلىرى، ئەخلاقىي ئىنتىلىشلىرى بىلەن ئاللا بىلەن بىرلىك ياساپ، ئەسلى ماھىيەت ئاللاغا قوشۇلۇپ ئاللا بىلەن تەڭ بولۇپ قېلىشى ئوتتۇرا ئەسىر فېئودالىزمىنىڭ مەنپەئىتىنى جان تىكىپ قوغدىغۇچى مالايلار ۋە ئۇلارنىڭ چىرىك مەنىۋىيىتىنىڭ بىرلىكى بولغان ئەڭ ئەكسىيەتچى سوپىلار گۈرۈھى مۇھەممەت ئەل غازالى، ئەخمەد يەسەۋىچىلىككە ۋە ئۇلارنىڭ خوجايىنى فېئودال ئاقسۆڭەكلەرگە، ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي تۈزۈمىنىڭ مەنبەسى بولغان ماددىي مەنپەئەتلىرىگە زىت ئىدى. شۇڭا ئۇلار بايەزىدىنىمۇ، مەنسۇر ھەللاجنىمۇ، بابا رەھىم مەشرەپنىمۇ ۋەھشىيلەرچە ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلغانىدى.

بابا رەھىم مەشرەپنى ئىكىستانچى سوپىلارنىڭ يىرىك ۋەكىلى دېيىشكە بولىدۇ؛ ئۇ 39 يىللىق سوپىلارچە سەرگەردانلىق ھاياتى ۋە تائەت - ئىبادەتلىرى بىلەن ئۆزىنى ئاللا بىلەن بىرلىك ئورناتقان ۋە ماھىيەتكە قوشۇلغان ۋە «پانىي» بولغان دەپ ھېسابلايدۇ. شۇڭا ئۇ ئىنسانىيەت تەرەققىياتىدىكى زور تارىخىي ۋەقەلەر ۋە ئىسلام ئېتىقادى بويىچە ئاللا دەرگاھىدا بولغان ۋەقەلەرگە گۇۋاھلىق قىلىدۇ:

كىمگە سايەم تۇشسە بىر تۇرى يەقىن بولدى ھەم،
دەفتەرى روھىي قۇددۇستۇرمەن زەبانىغا سىغمادىم.
دەۋرەخى سەقەرمەنەم، جەننەت ئىلە كەۋسەر مەنەم،

بىر ئۆزۈمدۈرمەن بۇ كۈن ھەفتە ساماغە سىغمادىم.
بار ئىدىم نۇھ ۋاقتىدا غەرق ئەتمەدى توفانى ھەم،
مەھرەمى مۇسا بولۇپ، تۇرى سىناغا سىغمادىم.
ئەللىك يىل ئىسا بىلەن يۈردۈم ئۆلۈكنى تىرگۈزۈپ،
بائىسى بىر نۇقتىدىن، مەشرەپ زامانغە سىغمادىم.

ياكى:

ھەزرىتى ئادەم بىنا بولغاندا مەن بىللە ئىدىم،
ھەق رەسۇل مىراجىغا چىققاندا مەن بىللە ئىدىم.
چۈن خەلىل ئاتەشكە كىردى، ئوتنى پەرۋا قىلمادى،
ئوتنى بوستان ئەيلىگەن، گۈلشەندە مەن بىللە ئىدىم.
ھەزرىتى ياقۇپنى كۆر، يۈسۈپ ئۈچۈن قان يىغلادى،
تاجۇ - تەختى دەۋلەتىن قىسقاندا مەن بىللە ئىدىم.
زىكرىيانىڭ باشىغا ھەرە قويۇپ پارە ئەيلەدى،
زىكرى ھەقنى دىلغا جا قىلغاندا مەن بىللە ئىدىم.
چۈن ئەنەل ھەق دېدىلەر، مەنسۈرنى دارغە ئاستىلەر،
قان بىلەن مەنسۇر يۈزىن يۇغاندا مەن بىللە ئىدىم.

دېگىنىدەك ئۇنىڭ ئىكىستانچى سوپىلارچە دۇنياغا قارىشى ئوچۇق ئىسپاتلانغاندىن تاشقىرى، نۇرغۇن تارىخىي ۋەقەلەر ناھايىتى كۈچلۈك ماھارەت بىلەن يېڭىچاق ھالدا شېئىرىي تىل بىلەن قويۇق ھېسسىياتتا يۇغۇرۇلۇپ، ئوبرازلىق ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ.

يازغۇچى ياكى شائىرنىڭ ئىجادىي جەريانى ھاياتقا ئېستېتىك مۇناسىۋەت قىلىش جەريانى بولۇپ، ئۇ ھاياتنى بەدئىي تەتقىق قىلىدۇ، نەتىجىدە، ھاياتى بەدئىي رېئاللىققا ئايلىنىدۇ. بۇ بەدئىي رېئاللىق يازغۇچى ياكى شائىرنىڭ بەدئىي ماھارىتىنى نامايان قىلىدۇ. كىتابخان ياكى تاماشىبىننى ھاياجانغا سېلىشنى بىلگەن ئەسەرلەر يۈكسەك تالانت مەھسۇلى ھېسابلىنىدۇ.

چۈنكى تالانتنىڭ بىرىنچى ئالامىتى كىشىلەردە سەنئەتكار خالىغان ھاياجاننى قوزغىتىشنى بىلىش، يەنى ئۆزىدىكى ھاياجاننى باشقىلارغا يۆتكەپ ئۇزۇشنى بىلىشتۇر. مەشرەپنىڭ شېئىرلىرى مانا بۇنىڭ ھۆددىسىدىن تولۇق چىقتى. بۇنى بىز ئەدەبىيات نەزەريىسىدە «تەسىرچانلىق» دەيمىز. تەسىرچانلىققا ئىگە بولمىغان ئەسەرنى بەدىئىي ئەسەر دېگىلى بولمايدۇ. بۇنى ئەدەبىيات - سەنئەتتىكى بەدىئىيلىكمۇ دەپ ئاتايمىز.

مەشرەپنىڭ 39 يىللىق ھاياتىنى خار - زار، سەرگەردانلىقتا ئۆتكۈزۈشى، ھاياتنىڭ ئەڭ تۆۋەن قاتلىمىغا چۆكۈشى، فېئودالىزم ئىستىبداتىنىڭ ئەڭ مۇدھىش زىددىيەتلىرىگە دۇچ كېلىشى فېئودال سىياسىيسىنىڭ پۈتۈن يېقىن شەرق، ئوتتۇرا ئاسىيادا ئوخشاشلا ياۋۇزلۇقى ۋە ئىنسانلار جەمئىيىتىدە چىنلىق، ياخشىلىق، گۈزەللىك ۋە ئۇنىڭغا قارشى ھالدا ساختىلىق، يامانلىق خۇنۇكلۇكنىڭ پىردەكلىكىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈپ، بىۋاسىتە ھېس قىلىشىغا ئاساس بولدى. نەتىجىدە، ئۇ شۇ زامانغا نىسبەتەن ئىلغار سوپىلار ئېقىمى بولغان نەقشىبەندىيە مەيدانىدا تۇرۇپ، چىن ئىنسانىي مۇھەببەتنى، ئىنسانىي گۈزەللىكنى، ئۇنىڭ سېھىرلىك كۈچىنى ۋە بۇ دەۋردىكى ئىنسانىڭ قارىغۇ قىسمەت - تەقدىرىنى، قايغۇ ھېسىلىرىنى، ئىنتىلىشلىرىنى، ناھايىتى چوڭقۇر ھېسداشلىق بىلەن كۆيۈپ - پىشىپ كۆيلىگەن بولسا، يۇقىرىقى ئىنسان قىسمەت تەقدىرىنىڭ ۋە ئۇنىڭ پاك ئىنتىلىشلىرىنىڭ، ئازادلىق، ئەركىنلىكنىڭ دۈشمەنلىرى بولغان مۇتەئەسسىپ سوپى - زاھىدلار، سۇلتان - ھاكىملار، سۇتخور زالىملارنى قاتتىق پاش قىلىپ مەسخىرە قىلدى. نەتىجىدە، ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركىي خەلقلەر ۋە ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا XII ئەسىردىن باشلانغان دۇنياۋى ئەدەبىياتنىڭ بېيىشىغا ۋە XIII ئەسىر تەنقىدىي رېئالىزملىق ئەدەبىياتنىڭ يۈكسىلىشىگە زور تۆرتكىلىك رول

ئويندى. بۇ «چىنلىق» نى بىز مەشرەپ ئەسەرلىرىدىكى بەدىئىيلىك دېگىنىمىزدە، بۇ چىنلىقنى ئۇ پەننىي ياكى پەلسەپىۋى تەپەككۇر يولى سېلىشتۇرمىلار بىلەن ئەمەس، بەلكى بەدىئىي تەپەككۇر يولى بىلەن تېپىك لىرىك قەھرىمانلار ئارقىلىق ئىپادىلەيدۇ. مەشرەپنىڭ لىرىك قەھرىمانلىرى يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك ئۆز دەۋرىنىڭ سالماقدار مەسىلىلىرى بولغان ئىنسان ئازادلىقى، ئۇنىڭ تەقدىرى ۋە ئىنتىلىشلىرىنى ئۆز ئۈستىگە يۈكلىگەن ئىنسانپەرۋەر ئىسيانكار قەھرىمانلاردۇر.

ھەر قانداق ئەسەردە مەزمۇن بىلەن شەكىلنىڭ ماسلىقى ئەدەبىيات نەزەريىسىدىكى بەدىئىيلىك دېگەن كاتېگورىيىگە كىرىدۇ. ئەسەردىكى شەكىل بىلەن مەزمۇننىڭ ماسلىقى يازغۇچىنىڭ ماھارىتىدىن دېرەك بېرىدۇ.

ئەسەردىكى مەزمۇن بىلەن شەكىلنىڭ بىرلىكىنىڭ ئۆلچىمى ئەسەر شەكىللىرىنىڭ پۈتۈن قىسمى ئەسەر ئىدىيىسىنى ئەكس ئەتتۈرىدىمۇ دېگەن مەسىلە بىلەن، ھەر بىر دېتال قانچىلىك يارقىن تەسۋىرلەنگەنلىكى بىلەن ئۆلچىنىدۇ.

شەكىل بىلەن مەزمۇننىڭ ئېنىقلىقى دېگىنىمىز، ئاپتور غايىسىنى بەدىئىي ۋاستىلەر بىلەن ئېنىق ۋە روشەن ئىپادىلەشتۇر. بۇنىڭ كونكرېت مەنىسى مەزمۇندا چۈشەنمەيدىغان جايلارنىڭ بولماسلىقى، شەكىلدە چۈۋالچاقلىق، خىرەلىك بولماسلىقى، بەدىئىي ۋاستىلەرنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە تولۇق قوللىنىپ، ئاپتور ئىدىيىسىنى تولۇق، روشەن ئىپادىلەش دېگەنلىكتۇر. بىز بەدىئىي ئەسەرنىڭ مەزمۇنىنى، ماھىيىتىنى ئۇنىڭ شەكلى ئارقىلىقلا ئۇقۇپ ئالالايمىز. شەكىل مەزمۇننىڭ مۇھىم خۇسۇسىيىتىدۇر. بەدىئىي ئەسەرلەردە ھايات ئوبرازلاردا، ئوبرازلىق تەپەككۇردا ئۆز ئەكسىنى تاپىدۇ. ئوبرازچانلىق — بەدىئىيلىك، بەدىئىي ئەدەبىياتتا ھاياتنى بىلىش

ۋە ئەكس ئەتتۇرۇشنىڭ ئۆزىگە خاس ۋاستىسى يەنى شەكىلدۇر. ئوبرازچانلىق — بەدىئىيلىك ئەسەردە خاراكتېرلەر تەسۋىرى ئارقىلىق ۋۇجۇدقا چىقىدۇ. بەدىئىي ئەدەبىيات خاراكتېرلەر يارىتىش سەنئىتىدۇر. خاراكتېرلەر بولسا ئەدەبىياتنىڭ تۈرى، ژانىرلىرىدا ئۆزىگە خاس بەدىئىي ۋاستىلەر بىلەن يارىتىلىدۇ. مەسىلەن، ئېپىك تۈرلەردە — كونكرېت ئەسەردە تىل، سۈژېت، كونفلىكت، كومپوزىتسىيە، تەبىئەت مەنزىرىسى ئارقىلىق يارىتىلىدۇ. لىرىك شېئىرىي ئەسەرلەردە شېئىرىي تىل، رېتىم، تۇراق، تۇراقنىڭ تۈرلىرى، مىسرالار، كۇپلېتلار ئارقىلىق ۋە شېئىرىي بۆلەكلەر ئارقىلىق يارىتىلىدۇ.

مۇشۇ نۇقتىدىن قارىغاندا، مەشرەپنىڭ لىرىك قەھرىمانلىرى بەدىئىيلىكنىڭ ئۆز زامانىسىدىكى كامالىتىگە يەتكەن دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. چۈنكى شېئىرىي بۆلەكلەر ئاپتور ئىدىيىلىرى ئۈچۈن تولۇق خىزمەت قىلىدۇ.

مەشرەپنىڭ قەھرىمانلىرى ئاساسەن لىرىك قەھرىمان. لىرىك قەھرىمانىنىڭ چوڭقۇر، نازۇك - قەلب تۇيغۇ-ھېسسىياتلىرىنى شېئىرىي تىل بىلەن ئەكس ئەتتۇرۇش ئۈچۈن بەدىئىي تىلدىن تېخىمۇ روشەنلىك، راۋانلىق، يارقىنلىق ئورنىغاللىق، ئوبرازچان - قويۇق بويالغلىق تەلەپ قىلىنىدۇ. مەشرەپنىڭ بەدىئىي تىلى ئەنە شۇ يۇقىرىقى تەلەپلەرگە تولۇق جاۋاب بېرەلىگەنلىكى ئۈچۈن ئۇنىڭ شېئىرىي شەكىللىرى مەزمۇنغا تولۇق ماس كېلىپ، لىرىك قەھرىمان خاراكتېرىنى تولۇق گەۋدىلەندۈرۈپ بېرەلىگەن. شۇڭا ئۇنى ئۆز دەۋرىنىڭ بەدىئىيلىك چوققىسىغا كۆتۈرۈلگەن شائىر دېيىشكە بولىدۇ.

مەشرەپ شېئىرىيىتىدە ئوبرازچانلىق، ئۇنى شەكىللەندۈرىدىغان تىلدىكى بەدىئىي بويالغىنىڭ قويۇقلۇقى، ئاددىي لېكسىن ئاپوروستىك ئامىللارغا بايلىقى ئالاھىدە كۆزگە

تاشلىنىپ تۇرىدۇ.

ئەرشاق كۆيەر ئاسمىدىن تاڭلا بولسا قىيامەت،
ئىنسۇ - مەلەك يىغلاشۇر ئەيتۇر نېچۈك ئالامەت.
ھۇرۇ - غۇلمان بېھىشنىڭ ئەيتۇشۇرلەر نادامەت،
چىقسا ئوتۇم زەررەچە ھېچكىم قالماس سالامەت.

ياكى:

چۈشتى سەۋدائىي مۇھەببەت باشىمە،
ئار ئېتىپ مەردۇم[1] كېلۇرلەر قاشىمە.
مەن مۇھەببەت كويىدە قان يىغلادىم،
يەتتە ئىقلىم غەرق بولدى ياشىمە.

مەشرەپنىڭ كلاسسىك شېئىرىيەتنىڭ — ئارۇزنىڭ ھەزەج، رەجەز، رەمەل، خەفىف، مۇزارئى، مۇنسار، مۇستەھزاد قاتارلىق شەكىللىرىدە شېئىر يازالىشىنىڭ ئۆزى ئۇنىڭ كلاسسىك شېئىرىيەت — ئارۇز ھەققىدە باي بىلىمگە ئىگە ئىكەنلىكىدىن ۋە ئۇنىڭ چۈشەر ماھىرلىرىدىن بىرى ئىكەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ.

شائىر شېئىر شەكىللىرىنىڭ قايسى بىرىدە شېئىر يازسۇن، ئۇنىڭ شېئىرىدىكى ئىزچىل، مۇستەھكەم تۇراقلار، قاپىيە ۋە رادىفلار، ئىنۇرتسىيىسىدىن تۇغۇلغان مۇزىكىلىق ۋە شېئىر مەزمۇنىدىكى خەلقچىللىق، ئىنسانپەرۋەرلىك روھ خەلق روھىغا مۇڭداش بولغىنى ئۈچۈن خەلق ناخشىلىرىغا ئايلىنىپ كېتىشكە سەۋەبچى بولغان. مەشرەپنىڭ نۇرغۇن شېئىرلىرى ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرىغا ئايلىنىپ كەتكەن:

---

① مەردۇم — خەلق، ئامما.

كۆردۈم يۈزۈڭنى دۇانه بولدۇم،
ئەقلى ھۇشۇمدىن بىگانه بولدۇم.
تارتسام جاپالار ئۆلسەم كويۇڭدا،
تاپماي مەن ئانى جۇيانه[1] بولدۇم.

ياكى:

سەھەرلەر تولغانىپ تولغاقده تاپقان بىر بالاڭ كەلدى،
يۈزى ئاقۇ قىزىل گۈلدەك شەھدى كەر بالاڭ كەلدى.
ئانادەك مېھرىبان قايدا، ئانادەك غەمگۈزار قايدا،
ئۆلاردەك ئىچ كۆيەر قايدا، غېرىب بولغان بالاڭ كەلدى.

ۋە باشقىلار...

ئۇيغۇر خەلق روھىيىتىنىڭ قامۇسى بولغان «ئون ئىككى مۇقام» دىن شائىر ئۆز ئىجادىدا ئوزۇقلانغان ۋە ئۇنى ياخشى بىلسە كېرەك. ئۇ:

ساتارىم تارىغا جان رىشتىسىدىن تار ئېشىپ سالسام،
ئانىڭ كىم نالەسىدىن بۇزاپانىڭ كۆڭلىنى ئالسام.
مۇقالىپ ئالىپ مۇقام ئىچىرە مۇقامنى دىلغا جا قىلسام،
مۇھەببەت كويىغا سالسە، ئانىڭ ئالدىدا مەن چالسام.
مۇقاملارنىڭ ئاتاسىنى ھۆسەينى ۋە ئەجەم دەرلەر،
بۇلاردىن يۇقارى كىم پەردەئى بايادنى چالسام.
بايادى ھەق تەئالا يادىدە چالسام پەياپەي كىم،
كى كۆڭۈل بىناۋا بولغانىنى بىلسەم، ناۋا چالسام.
كەل ئى مەشرەپ، قەدەھ سۇنغىل، بولايىن مەست مۇستەغرەق،
بىر ئېلىگە كاسەئى تەنبۇر، بىرىگە جامنى ئالسام.

---

① جۇيانە ئېزىلگوچى.

دەپ يازىدۇ. بۇندىن باشقا شائىرنىڭ نۇرغۇن تېكىستلىرى ئۇيغۇر «ئون ئىككى مۇقام»نغا سىڭىپ كىرىپ، ئۇيغۇر مەنبۇيىستىگە باقىي بولۇپ قالدى. شائىر بابا رەھىم مەشرەپ ئۆز ئىجادى بىلەن ئۆزىدىن كېيىنكى ئۇيغۇر شائىرلىرىغا زور تەسىر كۆرسەتتى. ئاتاقلىق لىرىك شائىر گومىنىڭ:

ناپىپ مەشرەپ پولىن، تەرىك ئەيلە زاھىدلىق پولىن گومنام،
ئەمەسمەن ماھىي تائەت، مەي ئىچىپ مەستانە مەشرەپ مەن.

دېگەن مىسرالىرى تىپىك ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە.

ئۆزبېك شائىرى مەشرەپ ئۆزبېك كلاسسىك ئەدەبىياتىنى ئېستېتىك غايە، تېماتىكا، بەدىئىي ئۇسلۇب، شېئىرى تىل قاتارلىق جەھەتتىن بېيىتىپ، ھورمەتلىك ئورۇنغا ئىگە بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىمۇ يۇقىرىقى جەھەتتىن بېيىتىپ، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات مۇنبىرىدە ھەقلىق ۋە ھورمەتلىك ئورۇنغا ئىگە بولدى. ئۇ شاھ مەشرەپ نامى بىلەن خەلقىمىز قەلبىدە «ئەۋلىيا» ھېسابلىنىپ ياشاپ كەلمەكتە.

گومنام ۋە ئۇنىڭ ئىجادىي پائالىيىتى

ئۇيغۇر بەدىئىي تەپەككۇر ئاسمىنىدا، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدا ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر شائىر نەۋائىدىن كېيىن ئۆزىنىڭ لىرىك شېئىرلىرى بىلەن ئۇيغۇر لىرىكىسىنىڭ ئاجايىپ نەمۇنىسىنى ياراتقان ئۇيغۇر شائىرلىرىنىڭ بىرى گومنامدۇر.

لىرىك دېگەن نېمە؟ يۇنان تىلىدىكى «لىرىكا» سۆزى ئورلۇك چالغۇ ئەسۋابى «لىرا» دىن كېلىپ چىققان بولۇپ، مەنىسى «مۇزىكا جور قىلىنىپ ئېيتىلىدىغان شېئىرلار» دېگەن بولىدۇ. بۇ ئاتالغۇ لىرىك شېئىرىيەت راۋاجلانغان دەۋرلەردىن خېلى كېيىن تەخمىنەن مىلادىدىن ئاۋۋالقى II — III ئەسىرلەردە ئېللىن زامانىسى ئالىملىرى تەرىپىدىن ئىستېمالغا كىرگۈزۈلگەنلىكى بىزگە تارىختىن مەلۇم. لىرىك قوشاقلارنىڭ مۇزىكا بىلەن جور قىلىنىپ ئېيتىلىش ئەنئەنىسى ئۇنىڭ كېلىپ چىقىش تارىخى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، رېتىم قانۇنىغا تايانغان مۇزىكا، قوشاق (لىرىكا)، ئۇسۇل ئىنسان ئىجادىي مېھنىتىنىڭ مېۋىسى بولۇپ، ئۇزاق تارىخىي جەريانىدا بىللە ياشاپ ئىنسان بەدىئىي تەپەككۇرىنى ئىپادىلەپ كەلگەنىدى. ئىنسان بەدىئىي تەپەككۇرىنىڭ تەرەققىياتى يۇقىرىقى سەنئەت تۈرلىرىنى مۇستەقىل ئۆز ئىپادە شەكىللىرىگە ئايرىغان باسقۇچقا يەتكۈزگەن دەۋرلەردىمۇ شەرق شائىرلىرى يېقىنقى زامانلارغىچە ئۆزىنىڭ لىرىك شېئىرلىرىنى چالغۇ ئەسۋابلىرى بىلەن جور

قىلىپ ئېيتىپ كەلدى. مەددىاھلار، ئاقىنلار ھازىرمۇ ئۆزىنىڭ قوشاقلىرىنى چالغۇ ئەسۋابلىرىغا جور قىلىپ ئېيتىدۇ.

ئەمدى لىرىكىنىڭ ئېتىمولوگىيىلىك مەنىسىدىن ماھىيەتلىك مەنىۋى مەزمۇن يېشىمىگە كەلسەك، ئۇلۇغ رۇس دېموكرات تەنقىدچىسى بېلىنىسكى «لىرمونتوۋ شېئىرلىرى» ناملىق ماقالىسىدە «شېئىرىيەت دېگەن نېمە» دېگەن مەسىلىنىمۇ يورۇتۇپ مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى:

«شېئىرىيەت - بۇ ياشاشنىڭ يورۇق تەنتەنىسى، بۇ بىزنى گاھ - گاھ قامراپ ئالغۇچى ھايات سورورى. بۇ ئىختىراسلار ھالاۋىتى، تىترىكى، ئاۋۇنچ نۇقتىسى، تۇيغۇلارنىڭ دولقۇنى ۋە بورىنى، مۇھەببەت تاشقىنى، زوق - شوق راھىتى، دەردكەش خىياللار تاتقى، ئازاب - ئىزتىراپلار لەززىتى، پۈتمەس - تۈگىمەس كۆز ياشلار چاچقىقى. بۇ — قاياقلارغىدۇر كۆز يەتمەس، جازىبىدار يىراقلارغا پەرۋاز، ئۆزلۈكسىز ئىچكى تەلپۈنۈشلەر، بۇ ھەممە نەرسىنى قۇچۇش، ھەممە نەرسىگە يېتىشنى كۆزلىگەن دائىمىي ۋە تۈگىمەس ئىشتىياق؛ بۇ قەلبىمىز كائىنات بىلەن بىر ئاھاڭدا تېپىپ، مەھلىيا كۆزىمىز ئۈنىڭدا يۈكسەك ھاياتنىڭ جىسىمسىز سايىلىرى، بىر يوللا پەرۋاز ئېتىدىغان، قۇلىقىمىزغا بولسا پەلەكلەر ۋە دۇنيالار ئۈيغۇنلۇقى ئاڭلىنىدىغان ئىلاھىي قىزغىنلىق، بۇ شۇنداق ئىلاھىي قىزغىنلىقكى، ئۈنىڭدا يەر ساماۋى نۇر بىلەن پارلاپ، ئاسمان بولسا يەر بىلەن قوشۇلۇپ كېتىدۇ . . . پۈتۈن دۇنيا، ئۈنىڭدىكى ھەممە گۈللەر ۋە بويالار، تەبىئەت ۋە ھاياتنىڭ بارلىق شەكىللىرى شېئىرىيەت ھادىسىسى بولۇپ قالىدۇ. ئەنە شۇ ھادىسىلەردە يوشۇرۇنۇپ ئۇلارنى ھايات جىلۋىلىرى بىلەن جازىبىدار قىلغان نەرسە شېئىرىيەتنىڭ ماھىيىتىنى تەشكىل قىلىدۇ. شېئىرىيەت — بۇ ئادەم ھاياتىنىڭ تىرىك تومۇرى، ئۈنىڭ قېنى، ئۈنىڭ يېنىپ تۇرغان ئوتى، ئۈنىڭ شولىسى ۋە

قۇباشىدۇر.»

ئەدەبىياتنى ئىنسان مەنۇيىتى دەپ قارالسا، لىرىكا مەنۇيەتنىڭ مەنۇيىتىدۇر، يەنى مېغىزنىڭ مېغىزىدۇر. بۇنى يۇقىرىدا مىسال كەلتۇرگەن بېلىنىسكىنىڭ تەبىرى ناھايىتى ئوچۇق گەۋدىلەندۇرگەن.

ئەمما ئومۇمىي بەلگىلىرى بىلەن ئۇ باشقا ئەدەبىي تۇرلەردىن كەسكىن پەرق قىلمايدۇ. ئۇ ئەدەبىي ئىجادنىڭ بىر تارمىقى، بەدىئىي تەپەككۇرنىڭ شەكلى بولغىنى ھالدا، ئالەمنى كونكرېت ئوبرازلار. ئوبرازلىق تەپەككۇر ۋاستىسىدە ئىنكاس قىلىندۇ. لىرىكا ھەم باشقا ئەدەبىي تۇرلەر (ئېپوس، درامما) قاتارىدا ھاياتنى ئۆگىنىدۇ ۋە ھايات ھادىسىلىرى ئۇستىدىن ھۆكۈم چىقىرالايدۇ، ھاياتنى قايتا قۇرۇشنىڭ ۋاستىسى بولۇپ خىزمەت قىلىدۇ. ئوبېيېكتىپ ئالەم، ئۇنىڭ ئۆگىنىش ئوبېيېكتى بولۇپ خىزمەت قىلىدۇ. شۇنداق قىلىپ لىرىكا ئومۇمىي جەھەتتىن تۆۋەندىكى قانۇنىيەتلەر تەرىپىدىن ئالغاندا سۆز سەنئىتىنىڭ باشقا تۇرلىرىگە، ئۇلارنىڭ ئوسۇللىرىغا رەڭداش، ھەمدە پەس بولۇپ پەقەت ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتلىرى بىلەنلا ئۇلاردىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ.

ھەر قانداق چاغدا ئەدەبىياتنىڭ مەزمۇنى توغرىسىدا گەپ بولغاندا مۇنۇ ئىككى مەسىلىگە دۇچ كېلىمىز:

بىرىنچى، ئىنسانىنى ئوراپ تۇرغان رەڭمۇرەڭ ئالەم، چەكسىز ئوبېيېكتىپ مەۋجۇدات ئەدەبىياتنىڭ بىلىش، ئۆگىنىش ئوبېيېكتى بولسا، ئىككىنچىدىن، ئالەمدىكى تۇرلۇك - تۇمەن مۇناسىۋەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغۇچى ئىنسان ھاياتى ئەدەبىياتنىڭ تەسۋىرلەش ئوبېيېكتىنى تەشكىل قىلىدۇ. بۇ بارلىق ئەدەبىي تۇرلەر، ئۇلارنىڭ ژانىرلىرى ئۈچۈن ئومۇمىي قانۇنىيەت. لېكىن ئۇلار بىرىنچىدىن تەسۋىرىي ئوبېيېكتكە نىسبەتەن نۇتۇقنى تەشكىللەشنى قانداق ئۇيۇشتۇرۇش؛ ئىككىنچىدىن، زامان ۋە

ماكانني قانداق گەۋدىلەندۇرۇش ئۇسۇللىرى بىلەن ئۆزئارا پەرقلىنىدۇ. لىرىكا ئۆزىگە خاس ئوبراز، بىۋاستە ئىچكى كەچۈرمە شەكلىدە بىرىلگەن بەدىئىي پىكىر بىلەن ئىش كۆرىدۇ، شۇنىڭغا تايىنىپ نۇتۇقنى تەشكىللەيدۇ، ئەنە شۇنىڭغا مۇۋاپىق يوسۇندا زامان ۋە ماكانىنى گەۋدىلەندۇرىدۇ.

ئوبراز ئىچكى كەچۈرمە لىرىكىسىنىڭ نېگىزىنى تەشكىل قىلىدۇ. «ئۆز نۆۋىتىدە بۇ ئىچكى كەچۈرمە بەدىئىي ئىپادە ئۇچۇن ئۆز - ئۆزىچە مەقسەت بولۇۋېرىدۇ. ئۇ مەلۇم ئىجتىمائىي شارائىتتا يۈز بەرگەن، مەلۇم ئىجتىمائىي كەيپىياتلارنى ئەكس ئەتتۈرگەن، ئومۇملاشتۇرغاندىلا مەقسەتكە ئايلىنىدۇ.»①

بۇ بايانىنى بىلىنىسكىنىڭ تۆۋەندىكى سۆزلىرى تېخىمۇ چوڭقۇر ئايدىڭلاشتۇرىدۇ:

«بۇيۇك شائىر ئۆزى ھەققىدە، ئۆز «مەن» ى ھەققىدە گەپ قىلىدىكەن، ئومۇم ھەققىدە، ئىنسانىيەت ھەققىدە سۆزلەيدۇ. زاتەن ئىنسانىيەتكە خاس ھەممە نەرسە ئۇنىڭ تەبىئىيىتىدە مەۋجۇتتۇر. شۇنىڭ ئۈچۇن ھەم ھەر بىر كىشى ئۇنىڭ ھەسرىتىدە ئۆز ھەسرىتىنى، ئۇنىڭ قەلبىدە ئۆز قەلبىنى تېپىپ ئالالايدۇ. ئۇنىڭ قىياپىتىدە بولسا پەقەت شائىرنىڭ ئەمەس، ئىنسانىنى، ئۆز قىياپىتى ۋە بۇرادىرىنى كۆرىدۇ».②

دېمەك، شائىرنىڭ ئىچكى كەچۈرمىسىدىن تۇغۇلغان لىرىك قەھرىمان «مەن»، «سەن»، «ئۇ» شەكىللەردە ئوتتۇرىغا چىقسىمۇ، ئۇ بەربىر ئادەم ئىچىدىكى ئادەم، تىپىك شەخسىيلىك قانۇنىيىتىنى ئىپادىلەيدۇ.

ئەمما ئىپوستا ئادەم ۋەقە، ھادىسە ئىچىدە كۆمۈلۈپ، ئۇنىڭ ئىچىدا ئاقىدۇ. دراما ئىنسان ۋەقە ئۇستىدىن

---

① تىمافىيېۋ «ئەدەبىيات نەزەرىيە ئاساسلىرى»، رۇسچە نەشرى، 378 - بەت.
② بىلىنىسكى «ئۇچ تومлуق ئەسەرلەر توپلىمى»، 1 - توم، 671 - بەت.

هۆكۈمرانلىق قىلىپ، ئۇنىڭ قوينىدا تۇرلىنىپ كۆرۈنىدۇ. لېرىكىدا بولسا ئىنسان ئۆز هالىچە قالىدۇ. ئاريستوتېلنىڭ تەبىرى بىلەن ئېيتقاندا: «تەقلىد قىلغۇچى ئۆز قىياپىتىنى ئۆزگەرتمەيدۇ، ئوبراز بىزگە ئىنساننىڭ ئەنە شۇ هالىچە قالغاندىكى قىياپىتىنى سىزىپ بېرىدۇ. ئەمما بۇ ئورۇندا ئىپوستا هۆكۈمران مەۋقەنى ئىگىلەپ، دراما مۇهىت ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەن ۋەقە پۈتۈنلەي يوقالمايدۇ. ئۇ ئېرىپ لېرىكىنىڭ تەن - تېنىگە سىڭىپ كېتىدۇ. ئۇنىڭ ئاهاڭلىرىغا قوشۇلۇپ، ئۇنىڭ هەر بىر پەيتلىرى بىر جاراڭلىق سادا بېرىپ تۇرىدۇ. لېرىكىدا هېس بىلەن پىكىر بىر - بىرىگە شۇنداق كىرىشىپ كېتىدۇ، ئۇلار بىر - بىرىنىڭ مېغىز قاتلاملىرىغىچە ئۆتۈپ كەتكىنى ئۈچۈن ئۇلارنى بىر - بىرىدىن ئايرىپ ئالغىلى بولمايدۇ. شۇڭا لېرىكىدىكى هېس بىلەن پىكىرنىڭ بىرلىكىنى «ئېهتىراسلىق پىكىر»، ياكى «پىكىر ئېهتىراسى» دەپ ئاتايمىز.»

ئۇنداقتا لېرىك كەچۈرمە قانداق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالالايدۇ؟

«دۇنيانى ۋە هاياتنى هەرىكەت قىلدۇرغۇچى كۈچلەر بولغان هەممە ئومۇمىي نەرسە، هەممە سوبىستانسىيگە ئائىت نەرسە، هەر قانداق ئىدىيە، هەر قانداق پىكىر لېرىك ئەسەرنىڭ مەزمۇنى بولالايدۇ. لېكىن بۇ ئومۇمىي نەرسە سۇبېيېكتىپنىڭ ئەڭ يېقىن، ئەڭ ئىچكى نەرسىسىگە ئايلىنىشى، ئۇنىڭ سەزگۈسىگە كىرىشى، ئۇنىڭ بىرەر تەرىپى بىلەن، بەلكى پۈتۈن مەۋجۇدىيىتى بىلەن باغلانغان بولۇشى شەرت.»

بېلىنىسكى بۇ پىكرىنى تېخىمۇ ئېنىقلاشتۇرۇپ «كىشىنى مەشغۇل ئەتكەن، دولقۇنلاتقان، شادلاندۇرغان، قايغۇغا سالغان، زوقلاندۇرغان، تىنچلاندۇرغان، هاياجانلاندۇرغان نەرسىلەر نېمىلەر بولسا، قىسقىسى، سۇبېيېكتنىڭ مەنىۋى

هاياتىنى تەشكىل قىلغان ھەممە نەرسە — سۈبيېكت ئىچىگە نېمە كىرسە، ئۇنىڭدا نېمە پەيدا بولغان بولسا شۇلارنىڭ ھەممىسىنى لىرىكا ئۆزىنىڭ قانۇنىي بايلىقى سۈپىتىدە قوبۇل قىلىدۇ. ماۋزۇ بۇ يەردە ئۆز - ئۆزىچە قىممەتكە ئىگە ئەمەس، ھەممىسى سۈبيېكتنىڭ ئۇنىڭغا بەرگەن ئەھمىيىتىگە باغلىق، ھەممە نەرسە خىيال ۋە سەزگۈ بىلەن ماۋزۇغا كىرگەن روھقا باغلىق، مەسىلەن: شائىرنىڭ كىتاب ئىچىدىن تېپىپ ئالغان، قۇرۇپ قاقشال بولۇپ قالغان گۈل قانداق ماۋزۇ بولۇشى مۇمكىن، لېكىن ئۇ پۈشكىنىنىڭ لىرىك ئەسەرلىرىنىڭ ئىچىدە ئەڭ ياخشى، ئەڭ نەپىس، ئەڭ مۇزىكىلىق بولغان بىر ئەسىرنى يارىتىشى ئۈچۈن ئۇنىڭغا ئىلھام بەردى.»①

لىرىكا يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، بەدىئىي تەپەككۇرنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، ئۇ يۇقىرىقى دائىرىدىكى ھاياتنى لىرىك ئوبراز - لىرىك خاراكتېر (لىرىك قەھرىمان) لار بىلەن ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئۇنداقتا لىرىك خاراكتېر دېگەن نېمە؟

زاماندا ھەم، ماكاندا ھەم چەكسىز بولغان ماددىي ئالەم ھەر قاچان، ھەر نەپەستە ئۆزگىرىپ، يېڭىلىنىپ، خىلمۇ خىل قىياپەتلەردە تاۋلىنىپ، ئۆز ماھىيىتىنى رەڭمۇ رەڭ شەكىللەردە نامايان قىلىپ تۇرىدۇ. بۇيۇكلۇكى ئۇنىڭ چەكسىزلىكىدىلا ئەمەس، بەلكى چەكسىز رەڭگارەڭلىكى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. زاتەن چەكسىز رەڭگا رەڭلىك ماددىي ئالەمنىڭ ھاياتىي خۇسۇسىيىتىدۇر. ئالەم ئىچىدە ئۆزىنى يەنە بىر ئالەم ھېسابلىغۇچى ئادەم يەنە شۇ چەكسىز ماددىي رەڭگارەڭلىكنىڭ قارىشىدا ئۇن - تىنسىز قاراپ تۇرمايدۇ، ئۇنىڭغا جاۋابەن ئۆز مەنىۋى دۇنياسىنىڭ چەكسىز رەڭگارەڭلىكىنى نامايان قىلىدۇ. ئەدەبىيات ئەنە شۇ رەڭگارەڭلىكنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. شۇ مەنىدە

---

① بېلىنىسكى «تاللانما ئەسەرلىرى»، 184 ـ 185 ـ بەتلەر.

خاراکتېرلەرنى ئىنسان مەنۋىيىتىنىڭ چەكسىز رەڭگارەڭ دۇنياسى دەپ ئاتاشقا بولىدۇ. خاراکتېرلەر ئىنسان مەنىۋى هاياتىنىڭ چەكسىز رەڭگارەڭلىكىنى نامايان قىلىپ، شۇ ئارقىلىق ماددىي ۋە مەنىۋى ئالەملەر ئوتتۇرىسىدا ئۆزىگە خاس باغلىنىشلىق ۋە مۇتاناسىپلىقنى مەيدانغا كەلتۈرىدۇ.

ئەدەبىياتنى «هايات دەرسلىكى» ئىنسانشۇناسلىق پېنىگە ئايلاندۇرغان ئاساسىي نەرسىمۇ ئۇنىڭ خاراکتېرلەر دۇنياسى ئىكەنلىكىدىدۇر. لىرىك خاراکتېر بولسا ئىجادكارنىڭ مەلۇم بىر غايىنى ئىدراك ئېتىشىدىكى ئۆزىگە خاس قارىشى، ئۆزىگە خاس مۇناسىۋىتى، ئۆزىگە خاس قىياپىتى دېمەكتۇر. ئەنە شۇ ئۆزىگە خاس مۇناسىۋەت، ئەنە شۇ سۇبېيېكتىپ تونۇش بولمىغان جايدا لىرىك خاراکتېرنى ئىزدەشكە ئورۇن قالمايدۇ. مەلۇمكى ئىنسان خاراکتېرى ئۇنىڭ هايات شەكىللىرىدىن بىرى هېسابلانغان پىكىر ۋە تۇيغۇلاردا نامايان بولىدۇ. لىرىكا ئوبىكتىپ يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئۇ ئىنسان بەدىئىي تەپەككۇرنىڭ پىكىر هېسسىي ئامىللىرىغا ئاساسلىنىپ، كىشىنى هاياجانغا كەلتۈرىدىغان تولۇق، جانلىق خاراکتېرلەر يارىتىدۇ.

لىرىكا ئالەمنى ئوبراز خاراکتېر كەچۈرمىلىرى ۋاستىسى ئارقىلىق يارىتىدىكەن، خۇددى شۇنىڭ تەقەززاسى بىلەن چوڭقۇر ۋە هاياجانلىق ئىپادىلەرنى ئىشقا سالىدۇ. ئىپادىلەرنىڭ چوڭقۇر ۋە هاياجانلىق بولۇشى لىرىكا قىياپىتىنى بەلگىلىگۈچى مۇهىم قىياپەتلەرنىڭ بىرىدۇر. بۇ خۇسۇسىيەت لىرىك ئەسەرلەرنىڭ ئادەتتە هەجمى ئىخچام بولۇش، كىچىك هەجىملەرگە چوڭ مەزمۇننى سىغدۇرۇشنى بىلىش قاتارلىق تەلەپلەرگە هەقىقەتەن ماس چۈشىدۇ. بەدىئىي ئىپادىنىڭ مەزمۇنەن قويۇقلاشتۇرۇش، ئۇنى هېس - هاياجانلارغا يۇغۇرۇش ئۈچۈن لىرىكا سۆز ساهەسىگە تايىنىدۇ ۋە شېئىرىي شەكىللەرگە

مۇراجىئەت قىلىدۇ. لىرىكىدا سۆز ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە، ئېنىقلىق نەچچە ھەسسە ئۈستۈن بولىدۇ.

«مىنتىي يۇلتۇزلار چوڭ يۇلتۇزلاردىن ئۆز تەرىكىبىدىكى ماددىلارنىڭ زىچلىقى، جىپسىلىقى بىلەن پەرق قىلغىنىدەك، لىرىك ئەسەردە سۆز نۇرغۇن تومۇلۇق ئىپوپىيىلەرگە قارىغاندا قويۇقلۇقى، مەنىدارلىقى، ئاھاڭدارلىقى، ئۇرغۇ، پائۇزا، بوغۇم تاۋۇشلىرى بىلەن پەرق قىلىدۇ.»[1]

ھەقىقىي شېئىردا ھەر بىر سۆز شەكىل، رەڭ، بوياق جەھەتتە سالماق ۋە ئاھاڭغا ئىگە. شائىر ئۇنى قەلب كۆزى بىلەن كۆرۈپ، قەلب تارازىسىدا سالماقلاپ، قەلب قۇلىقىدا جاراڭلىتىپ ئىشلىتىدۇ. ئاددىي سۆزلەردىن سۆز ساھىبىگە، ئۇنىڭدىن سۆز سەنئەتكارىغا كۆتۈرۈلۈش ئۈچۈن سۆز سەزگۈسى، سۆز جازىبىدارلىقى، سۆز سېھرى... قاتارلىق باسقۇچلارنى بېسىپ ئۆتۈش كېرەك. لىرىكىدا سېھرىنىڭ ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدا لىرىكىنىڭ ئېگىز چوققىلىرىدىن بىرىنى ئىگىلىدى.

شائىر ماھارىتىنىڭ بۇ ئۈتۈقى ئۇنىڭ ئەرەب، پارس تىللىرىنى پىششىق بىلىپ، ئۆزىدىن ئالدىن ئۆتكەن ئەرەب، پارس شائىرلىرىنىڭ ئەسەرلىرىنى ئۆز يېزىقىدا قېتىرقىنىپ ئۆگەنگەنلىكى، جۈملىدىن ئومۇمىي شەرق تۈركىي ۋە پارس ئەدەبىياتىدا مەيدانغا كەلگەن بارلىق ئۈتۈقلارنى ئىلمىي ھالدا ئۆزلەشتۈرگەنلىكىدىن بولغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولىدۇ.

ھازىرقى تارىخىي ماتېرىياللارغا قارىغاندا، «گومنام»

---

① «قىسقىچە ئەدەبىيات ئېنسىكلوپېدىيىسى»، رۇسچە نەشرى، 212 - بەت.

شائىرنىڭ ئىسمى ئەمەس، بەلكى ئەدەبىي تەخەللۇسى ئىكەنلىكى ئېنىق. شائىرنىڭ تەرجىمھالىغا دائىر تارىخىي ماتېرىياللار تېخى يورۇق دۇنيا بىلەن يۈز كۆرۈشكىنى يوق. پەقەت شائىر ئۆز ئېغزى بىلەن:

ئاتام ئاتى خوجەم قۇلى خوجەدۇر،
زاھىرى قۇل ھەقىقىتى خوجەدۇر.

دېگەن ئىقرارنامىسىدىن ئاتىسىنىڭ خوجام قۇلى ئىكەنلىكى مەلۇم بولىدۇ. بۇ ئىسىم شائىر ھىرقەتىنىڭ ئاتىسى بىلەن «ئاتداش» ئىكەنلىكى راست. لېكىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئات قويۇشىدا بۇنداق تاسادىپىيلىق نورمال ھادىسە ئىكەنلىكىنى ھەممىگە مەلۇم.

شائىر گومىنامىنىڭ «دىۋانى» غا توپلانغان شېئىرلىرىنىڭ ئۆزىگە خاس ئېستېتىك غايىسى، شېئىرىي تىلىدىكى ھېچكىمگە ئوخشىمايدىغان خاسلىقلار، بالاغەتكە يەتكەن لىرىك ماھارەت ئۇنىڭ شائىر «ھىرقەتى» ئەمەسلىكىنىڭ ناھايىتى چوڭ تەۋرەنمەس پاكىتىدۇر. ئۇنىڭ شېئىرلىرىنىڭ مەشرەپ «دىۋانى» غا كىرىپ قېلىشىنى ئۆز زامانىسىدىكى خەتتاتلارنىڭ ئاڭلىق ياكى ئاڭسىز ھالدا ئۆتكۈزگەن سەۋەنلىكى دېيىشكە بولىدۇ.

شائىرنىڭ قەشقەر رادىئىلىق 26 - غەزىلىدىن:

كاشغەر شەھرىن بىلىڭ گومىنامىنىڭ يايلاغىدۇر،
دىلكوشا، ئىشرەت فەزا[1] ھەر سەبزە زارى كاشغەر.

---

① فەزا ئىشرەت يوكسىلگەن، ئىشرەت ئەۋج ئالغان.

ياكى ئۇنىڭ 28 - غەزىلىدىكى تولۇپ تاشقان ۋەتەنپەرۋەرلىك هېسسىياتى بىلەن:

نە هاجەت هەججىي ئەكبەر[1] كاشغەر ئىچرە مازارىم بار،
زىيايى چەشمەم[2] خاكى دەردىن سۇرمە زارىم بار.[3]

دەپ كۆيلىشى ئۇنىڭ يۇرتى قەشقەر ئىكەنلىكىنى ئوچۇق كۆرسىتىدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە پۈتۈن غەزەللىرىدىكى قەشقەر شېۋىسىگە خاس تىل خۇسۇسىيەتلىرى يۇقىرىقى پاكىتنى تېخىمۇ مۇستەھكەملەيدۇ. ئەمما شائىرنىڭ قاچان تۇغۇلغان، قاچان، قەيەردە ۋاپات بولغانلىقى توغرىسىدا هازىرچە قولىمىزدا پاكىتلىق ماتېرىيال يوق. ئەمما شائىرنىڭ «مەشرەپ مەن» رادىفلىق 80 - غەزىلىدىكى:

تاپىپ مەشرەپ يولىن، تەرك ئەيلە زاهىدلىق يولىن گومنام،
ئىمەسمەن چىزى تائەت مەي ئىچىپ مەستانە مەشرەپ مەن.[4]

دېگەن مىسرالىرىدىن ئۇنىڭ مەشرەپتىن كېيىن ئۆتكەنلىكى، ياكى ئۇنىڭ بىلەن زامانداش ئىكەنلىكىنى پەرەز قىلغىلى بولىدۇ.

شائىرنىڭ بىزنىڭ دەۋرىمىزگە ئەنئەنىۋى قائىدە بويىچە قاپىيىسىنىڭ ئاخىرقى هەرپىگە قاراپ ئەرەپ ئىلىپبەسى تەرتىپى

---

① ئەكبەر — ئۇلۇغ هەج، ئۇلۇغ جاينى هەج قىلىش.
② چەشمەم — كۆز روشەنلىكى.
③ يۇقىرىقى نەقىللەر «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 1981 - يىل 3- سانىدىن ئېلىندى.
④ مەشرەپنىڭ ياشىغان يىلى توغرىسىدىكى مەلۇماتلار ئوخشاش ئەمەس، 1951 - يىلى تاشكەنتتە نەشر قىلىنغان ئەدەبىيات ئوقۇشلۇقى (9-سىنىپلار ئۈچۈن) دا 1657 - 1711- يىللار دېيىلسە، 1979 - يىلى ئابدۇرەشىت غۇپۇرۇۋ تەرىپىدىن تۈزۈلگەن، تاشكەنتتە نەشر قىلىنغان «مەشرەپ شېئىرىيىتىدىن» دېگەن كىتابچىدا (1640 - 1711) دېيىلگەن. نىياز خوجا مىگبېگى «دىۋانى مەشرەپ»نى 1643 - يىلى تۇغۇلغان دېيىلىدۇ.

بويىچە تۈزۈلگەن، تولۇق بولمىغان «دىۋانى» يېتىپ كەلگەن. بۇ دىۋاندا 85 غەزەل (بۇنىڭ ئىچىدە 17 ـ ۋە 40 ـ غەزەللەردە كۆچۈرۈلگەندە تاشلاپ كېتىلگەن ۋە سىياھ تۈكۈلۈپ ئۆچۈپ كەتكەن مىسرالار بار)، ئىككى مۇخەممەس (بۇنىڭ بىرى باش تەرەپتىن كەم، بىرىدە گومنام تەخەللۇسى بېرىلمىگەن)، 25 رۇبائىي، 198 مىسرا تەرجىئى بەند بولۇپ، بۇنىڭ شائىرنىڭ ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات خەزىنىسىگە قوشقان قىممەتلىك دۇردانىلىرى دەپ ھېسابلاشقا بولىدۇ.

گومنام شېئىرلىرى توغرىسىدا

گومنام شېئىرىيىتىنىڭ باش ئىدىيىسى، بەدئىي خۇسۇسىيىتى سوفىزمنىڭ ئەڭ ئەكسىيەتچى گۇرۇھى مۇھەممەت ئەلغازالى ۋە ئەخمەت يەسەۋىچىلىك پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيادا ھۆكۈمران ئورۇننى ئىگىلەپ. ئەدەبىياتتا «تەڭرى مەركەزلىك» ھۆكۈمران ئورۇننى ئىگىلەپ تۇرغان چاغدا، ئۇنىڭغا قارشى ھالدا، دۇنيا ۋە ئىجتىمائىي مەۋجۇداتنى سوپىلارچە ئەمەس، مونىستىك ھالدا مۇشائىرە قىلىپ، بەدئىي تەپەككۇر شەكلى بىلەن ئەكس ئەتتۈرگەنلىكىدە. ئۇنىڭ سوفىزم بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى «مەشرەپ مەن» رادىفلىق 80 ـ غەزىلىدە ئەكس ئەتكەن.

تاپىپ مەشرەپ يولىن. تەرك ئەيلە زاھىدلىق يولىن گومنام،
ئېمەسمەن ماھىي تائەت مەي ئىچىپ مەستانە مەشرەپ مەن.

دېيىش ئارقىلىق ئۇنىڭ يەسەۋىچىلىك تەركىدۇنياچىلىقنى رەت قىلىپ، مەشرەپنىڭ ئىسيانكار روھىنى قوبۇل قىلغانلىقى ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. گومنام ئومۇم دۇنيا قاراش جەھەتتىن

سوغىزمىناڭ ئەڭ ئىلغار گۈرۈھى ئەقىىبەندىيەلەرنىڭ پانتېئىستىك ۋە مونىستىك قاراشلىرىنى ئۆزىنىڭ بەدئىي تەپەككۇرىغا سىڭدۈرگەن ئېستېتىك قاراشلىرى بىلەن ئىجاد يولىنى يورۇتتى.

ئۇ ئىنسانىنىڭ ئىنسانى خىسلەتلىرىدىن بىرى بولغان پاك ئىنسانىي مۇھەببەتنى، ئونىڭ سېھرىلىك كۈچىنى، ئىنسانىي گۈزەللىك، ئۇنىڭ كونكرېتنى تەرەپلىرىنى ئەڭ نازۇك، ئەڭ چوڭقۇر ئىنسانىي ھېسسىيات بىلەن سىزىپ، ئۇنى بەدئىي تىلنىڭ سۆز سەزگۈسى، سۆز جازىبدارلىقى، سۆز سېھرى قاتارلىق باسقۇچلىرىدىن يۇقىرى كۆتۈرۈپ، بەدئىي ئەدەبىيات سۆز سەنئەتكارى سۈپىتىدە شۇ تىل بىلەن لىرىك خاراكتېرلەر يارىتىپ، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىكى لىرىكىنىڭ ئېگىز چوققىلىرىدىن بىرىنى ئىگىلىدى.

ئۇنىڭ لىرىك قەھرىمانى ئەڭ ئالدى بىلەن ئىنسانغا مۇناسىۋەتكە باھا بېرىدۇ:

زاتى ئىنسان جەۋھەر ئىچرە گوۋھەرى يەكتانىدۇر،①
چۈنكى ئىنسان ئىشق نەقدىغە② تۇزەتكەن خانەدۇر.

شائىر ئىجادىنىڭ ئاساسىي تېمىسىنى چىن ئىنسانىي مۇھەببەت تەشكىل قىلىدۇ. مۇھەببەت كونفىلىكتى، ماركس ئېيتقاندەك، مەۋجۇت ئىجتىمائىي تەرتىپتىكى كونفىلىكتنىڭ نەتىجىسىدۇر. مۇھەببەت خۇددى بىر دانىشمەن ئېيتقاندەك ئۇ ئاددىي ۋەدە بېرىش ئەمەس، بەلكى ئېغىر خىزمەتتۇر. مۇھەببەت سۆيۈش، كۈرەش قىلىش، باشقىلارنىڭ بەختىنى ئۆچۈن ئىشلەشتىن دېرەك بېرىدۇ. يالقۇنلاپ يېنىش، گۈزەل غايە ئۆچۈن بارلىق زېھنىنى تەقدىم قىلىشتىن ئىبارەتتۇر.

---

① يەكتانە — بىردىنبىر گۆھەر.
② نەقدىغە — ئىشق بايلىقى، ئىشق ئاقچىسى.

شائىر ئىجادىدىكى مۇھەببەت تېمىسىنىڭ كونفىلىكتى ئۇنى بەدئىي لىرىك خاراكتېرلەردە ئەكس ئەتتۈرۈپ، يۇقىرىقى نەزەرىيە ئاساسىنى بەدئىي ھالدا ئىپادىلەيدۇ. بۇنىڭ كونكرېت ئىپادىسى شەرق كلاسسىك ئەدەبىياتى، جۈملىدىن ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىكى ئەنئەنە ئوبراز «گۈزەل يار» ئوبرازىدۇر.

شائىر گۈزەل يار قىياپىتىنى مۇنداق سىزىدۇ:

زۇلفىئىرور شىكەن-شىكەن،[1] كىم يۇزىدۇر چەمەن-چەمەن،
كىرپىكىدۇر تىكە - تىكەن، لەئىلىدە چەشىم جارىدۇر[2]
ئاي بىلە كۈندىن ئىستەمەس روۋشەن ئىتەرگە كۆزلەرىن،
كىم ئىتى باسقان ئىزلارى ھۆسنىن ئېلى سۈرمە زارىدۇر.[3]

ياكى:

قەددىڭ گۈلبۇن، يۈزۈڭ گۈل، قاشلارىڭ سوسەن، كۆزۈڭ بادام،
كىشى بىر توپ شەجەردە تاپمادى گۈلزار مەن ياڭلىغ.

ياكى:

تېشىڭ دوررى، لەبىڭ لەئلى، خەرىدارىغە ئانداغكىم،
قۇلاق ئىرمەس يۇز ئۆزرە ئانى ۋەزىن ئەيلەرگە مىزانىدۇر.
سېپەند[4] ئېرمەس ئوت ئۆزرە ئول سەنىڭكى دانەئى خالىڭ،
ئەسىرىڭ بەند ئەتمەكلىككە ئول بانى زەنەخدانىدۇر.

بۇ جايدىكى يار گۈزەللىكىنى ناھايىتى نازۇك ئىنسانىي تۇيغۇ بىلەن، ئىنتايىن قويۇق بويالقلىق تىل بىلەن كۆز ئالدىمىزدا گەۋدىلەندۈرۈشى، ئەمەلىيەتتە ئىنسان گۈزەللىكى

---

① شىكەن بودۇر - بودۇر.
② جارىدۇر ئاققۇچى، ئاقمىغان.
③ سۈرمىزارلىق.
④ سېپەند قارا ۋۇللۇق قىلغۇچى.

ئىنسانپەرۋەرلىك روھ بىلەن گەۋدىلەندۈرۈشتۇر. چۈنكى ئەدەبىيات «ئىنسانشۇناسلىق» پەنى بولۇپ، ئۇ ھاياتنىڭ ماھىيىتىنى، ئۆزىگە يېقىن تىپىك خاراكتېر دۇنياسىنى يارىتىدۇ، تىپىك خاراكتېر ئومۇميلىق بىلەن ئايرىمىلىقنىڭ بىرلىكى، ئىنسان ئىچىدىكى ئىنسان، پېرسوناژلار ئىچىدىكى پېرسوناژ، بىر كىشى ئۈستىدە يېغىنچاقلانغان ئىنسانىيەتتۇر. شۇڭا بۇ جايدىكى گۈزەل يار قىياپىتى ئىنسان گۈزەللىكىنىڭ تىپىكلەشكەن سۈرىتى بولۇپ، شائىر ئىنسانپەرۋەرلىكىنى بەدىئىي ئىپادىلىنىشىدۇر.

شائىر يارانقان لىرىك قەھرىمانىنىڭ نەزىرىدە ئەسلى گۈزەل يارنىڭ ماھىيىتى بولغان ئىچكى گۈزەللىك بىلەن تاشقى گۈزەللىك بىر گەۋدە بولۇپ بىرىكىپ كېتىدۇ:

قوفلى دىل① فەتھىغە② ئەبرو دىلكۈشايىگدۇر سەنىڭ،
ئۆلمەكىم قەسدىدە چەشمى غەمزەدايىگدۇر③ سەنىڭ.
جان ئارا ئىشقىڭ گۈلىنى تازە - تازە ئەيلىگەن،
كىم مەسىھامىسىل زۇلفى ئەتىر سايەگدۇر سەنىڭ.
دەۋزەخى ھىجران ئازابىدىن خەلاسىم ئىستەسەم،
جەننەتىم خۇرشىدى ھۆسنى خۇش نەمايىگدۇر سەنىڭ.
سۆزى ئىشق جانىمە سۇر، ساچقالى راھەت ئۇچۇن،
جويبارى لوتف لەفزى خۇش ئەدايىگدۇر سەنىڭ.

ياكى لىرىك قەھرىمان نەزىرىدە يار گۈزەللىكى ۋە ئۇنىڭ سېھىرلىك كۈچى بىر گەۋدە قىلىپ يۇغۇرۇۋېتىلىدۇ.

---

① قوفلى دىل — دىلنىڭ قۇلۇپى.
② فەتھىغە — ئېچىش.
③ غەمزەدا — غەمنى كەتكۈزگۈچى، غەمنى باسقۇچى.

ئول ئاي روخسارىغامەي ئەرغەۋانى[1] خوپ ياراشۇپتۇر،
ئانىڭ تەسىرىدىن كۇن چەشمەسىغە ئوت تۇتاشىپتۇر.
خەيال ئەتتىم يۇزىن. باشدىن - ئاياغىمغە تۇتاشتى ئوت،
ئەجەبتۇر تىرە تۇندە چىقمايىن كۇن شۇئلە تاشىپتۇر.
باقالماس دىلبەرىمنىڭ يۇزىگە خۇرشىد يۇزلۇكلەر،
خىجالەتتىنمۇ ياكىم كۇنگە باقسا كۆز قاماشىپدۇر.
ئىرورمۇ باغدا گۇل يا تاغدا لاله يا نىگار ئۆتكەچ،
قىلۇردا سەيىر باغۇ دەشتىنىڭ باغرى قاناشىپدۇر.
قاچار كۇن چىقسا ئاي ئەختەرلەر ئۆزىن ئاشكارا ئەتمەس،
ئانىڭدەك دىلبەرىم بىلە قەيى خوبلار تاقاشىپدۇر.
مېنىڭ يارىمغا باغلانغان يەنەغە كۆز ئۇچىن سالماس،
پەرىيۇ ھۆرغە ئايغىل قەيى ئاشىق ئۇناشىپدۇر.
مەلامەت قىلدىلەر يۇسۇفنى كۆرمەي ئېل زۇلەيخاغە،
نىقاب ئىچىرە يۇزىن كۆرمەي قولىن قانغا بوياشىپدۇر.
يۇزىدىن پەردە ئالىپ چىقسە ئول مېھرى دەرەخشانىم،
فەلەك ئەختەرلىرىدەك خوبلار ھەر يان تاراشىپدۇر.
جەھانغە شەمئى تولسە، چىقماسا كۇن، تىرەلىك كەتمەس،
بۇ رەڭ ئالەمگە ئەي گومنام جانان نۇرى تۇتاشىپدۇر.

بۇنى ئىنسان گۇزەللىكىنىڭ ئاجايىپ سۇرىتى دېيىشكە بولماسمۇ؟ بۇ ئىنسانىي گۇزەللىكنى چوڭقۇر ئىنسانىي ھېس بىلەن سىزىپ، ئەقلىي كۇچ بىلەن گەۋدىلەندۇرۇش ئەمەسمۇ؟

ئىنسانىنى ئىنسان قىلىدىغان چىن ئىنسانىي مۇھەببەتتۇر، ئۇ ئىنسانغا پۇتمەس - تۇگىمەس كۇچ بېغىشلايدۇ. پەرھاتنىڭ تاغنى تالقان، چۆلنى بوستان قىلغان كۇچ غەيرىتى (گەرچە رومانتىك بولسىمۇ) ئۇنىڭ شېرىنغا بولغان چىن مۇھەببىتىدىن

---

① ئەرغەۋانى قىزىل رەڭلىك.

تۇغۇلغان ئەمەسمۇ؟
گومنام لىرىك قەھرىمانى مۇھەببەتنىڭ ئەنە شۇ رېئال سىمبولىك كۈچىنى ئۆز شەخسىيىتىدە مۇنداق سىزىدۇ:

نون ئىچىدە نۇقتەدەك كۆڭلۈمدە خالىڭ داغى بار،
بىر قەفەس ياڭلىغ ئېرۇر كۆڭلۈم ئىچىدە داغى بار.
نون دېدىم كۆرگەچ يۈزۈڭ، ساچىڭ قاراغى نۇقتە خال،
يا كۆڭۈل مۇرغىغە نون شەكلى بىلە قىسماغى بار.
داغ قويدى نىش ئۇرۇپ جەللاد چەشمىڭ كۆڭلۈمە،
بولمادى دافېئى ئەگەرچە جىسمدىن ئولپاغى بار.
ئېھتىراز ئەيلەپ قۇتۇلماغلىق نە ئىمكاندۇر ماڭا،
كىم زەنەخداندەك چەھى ئەنبەر ساچىدىن باغى بار.
كۆزلەرىڭ سەييار، ھۆسنىڭ بىر چەمەندۇر كۆڭلۈمە،
مېھرىڭ ئانداغ قۇش ئىرۇر مىنقار، نې تىرناغى بار.
دايىما ئۆرتەر مەنى ئول يۈز نە ئۆچمەس شەمئى ئېر.
لەھزە ئاقىپ تىنماغان كۆز چەشمەسىدىن ياغى بار.
پۇتمەگەن ھېچ باغدىن يەتمەي ئىلىك، باسماي ئاياغ،
مەينى گومنامىڭغە لەئلىڭ جامىدىن قويماغى بار.

لىرىك قەھرىمان مۇھەببەتنىڭ سىمبولىك كۈچىنى ئۆزىگە قەست قىلىدىغان ياۋۇز دۈشمەندىن ئۈستۈن قويىدۇ.

چەمەندە گۈل فەلەكتە ئەختەر ئىرمەس، قان يوتۇپ ئەفغان،
يۇرەكدۇر، يەرو . كۆكدىن ھۆسنىڭ ئاختارغان نىگاھىمدۇر.
رقىبلەردىن غەمىم يوق بەرسە راھەت غەمزەئىي چەشمىڭ،
ئانى بەرھەم ئۇرارغە كىرپىكىڭ خەيلى سىپاھىمدۇر.

يوتۇردۇم جانۇ كۆڭلۈم بىگۈمان سېندىن گۈمان ئېتتىم،
سۇئىنگەندەك تاپىپ گۆھەر شەكەرخەندەك گۈۋاھمدۇر.

لىرىك قەھرىمان مۇھەببەتنىڭ سېھرىلىك كۈچىگە سوپىلارچە يەسەۋىچىلىككە قارشى ھالدا پانتېئىستىك ۋە مونىستىك قاراش بىلەن يېقىنلىشىپ، ھەتتا «تەڭرى» نىمۇ پىسەنت قىلمايدۇ.

تەڭرىنىڭ كۆزۈڭ قاراسىدەك بەلاسى بارمىكىن.
كىرپىكۈ قاشىڭغە ئوخشە ئوقۇياسى بارمىكىن.
ھەر نەزەر قىلغاندا تېگدى كۆڭلىمە مىڭ يەردە ئوق،
بىر ھەدەپنىڭ خەستە كۆڭلۈمدەك ياراسى بارمىكىن.

گومنامنىڭ لىرىك قەھرىمانى «گۈزەل يار» ئىشقىنى غازالى ۋە يەسەۋىچىلىكنىڭ ئەكسىيەتچى نۇقتىئىنەزىرىگە قارشى ھالدا، ئۇلارنىڭ زاھىدلىق، تەركىدۇنياچىلىق، مەۋھۇم جەننەت ۋە ئۇنىڭ كەۋسەر، ھۇر - پەرىلىرىگە قارشى ھالدا كونكرېت ئىنسانىي چۈشىنىپ دۇنياۋى ئەدەبىيات خەزىنىسىنى بېيىتىدۇ:

زوھد ئېلى جەننەت بىلە كەۋسەر سۇيىن قىلسە تەلەپ،
بىزگە ئول گۈل غۇنچەسى ئىچرە شەرابى نابى بار.
بىز ئېمەس جەننەت تەلەپ نە ۋەجىدىن شاد ئولمالى،
كۈن يۈز ئۆزرە قوش ھىلال ئىچدە ئىشرەت بابى بار.
ئىلىگە بەشىدۇر بىزگە فەرز ئولدى سەلەۋات دايىمۇن،
كىمكى سەندەك قىبلەۋۇ قاشىڭ كەبى مىھرابى بار،
ئېل ئىلىندى كۆرمەيىن ھۆر ئىلە جەننەت بەندىغە.
كىمكى ھۆسنىڭ دامى، خالىڭ دانى لەئلىڭ ئابى بار.

تۇشتى چىقماس، لەھزە تىنماس ھەجرى بىپايان ئارا،
ئېلىگە تۇز ئولسە نەسىپ، گومنامىغە گىردابى بار».

گومنامنىڭ لىرىك قەھرىمانى زاھىدلارنىڭ «ئاللا»غا بولغان ئىشقى بىلەن چىن ئىنسانىي مۇھەببەت ئىشقىنىڭ، زاھىت بىلەن چىن ئىنسانىي مۇھەببەت ئاشقىلىرىنىڭ يۆنىلىشىدە كېلىشتۇرۇپ بولمايدىغان زىددىيەتنىڭ مەۋجۇتلۇقى ئىككىسىنىڭ ئىككى خىل ئادەم، ئۇلارنىڭ مەشغۇلاتى بىر - بىرىگە زىت، تۇپ ماھىيەت جەھەتتىن بىر - بىرىگە ئوخشاشمايدىغان ئىككى خىل ۋەقە ئىكەنلىكىنى چوڭقۇر چۈشىنىدۇ:

ھۆر، پەرى بولغان بىلەن كۆزىدە يوق جەزبى نەزەر.
بىر نەزەردە قۇل قىلۇر چەشمى سىياھى ئۆزگەدۇر.
زوھىد ئېلىدىن ئىشق ئىلى ھەرگىزدە كۆز تۇتماس پەناھ،
بۇ نەزەرباز ئەھلىنىڭ پۇشتى پەناھى ئۆزگەدۇر.
زىرىھۇ قالقان كېبرەك ئىسلام بى دىن ئەھلىغە،
ئاشىقى جانبازنىڭ ئىستەر سەلاھى ئۆزگەدۇر.
لەھزە - لەھزە ئارتادۇر دەردۇ ئەلەم گومنامىغە،
ھەر نەفەستە بۇ ستەمدىن ئۇرغان ئاھى ئۆزگەدۇر.

ياكى:

ئىستەسەڭ ئىشق ئەھلىنى دەردۇ بالادا ئىستەگىل،
زوھىد ئېلىن مەسچىددە ۋۇ تەسبىھ رىيادا ئىستەگىل.

زاھىتلارنىڭ فېئودال ئىستىبداتلىق تۇزۇمىگە روھىي تىرەك بولغان، دىنىي نىقاب بىلەن ئوتتۇرىغا چىققان رىياكار — ئىككى يۈزلىمە، پەسكەش ماھىيىتىنى ئېچىپ تاشلىغان گومنامنىڭ لىرىك قەھرىمانى ئۆزىنىڭ بارلىق ئىش - ھەرىكىتى، ئىمان -

ئېتىقادىنى رېئال ئىنسانىي چىن مۇھەببەتكە بېغىشلاپ، زاھىت ئەھلىنىڭ ئىنسانىيەتنىڭ ئالداپ ئىسلامىيەت قۇللۇقىغا باغلاپ بېرىدىغان مەۋھۇم - يالغان ئېتىقادىغا قارشى قويۇپ، زاھىت ئەھلىنى قاتتىق مەسخىرە قامچىسى ئاستىغا ئالىدۇ:

يوق ئەردى سەجدەگەھىم ئىچىرە تاقى ئەبرۇيۇڭ،
قاشىڭ كۆرۈنسە نەمازىم بارى قەزا قىلايىن.
كى ساقىيا كەرەم ئېيت بادەنى فەنا بولايىن،
نەچە ۋەرەئى ئېلىندەك ئۆزىنى خۇد نەما قىلايىن.
كى ئەھلى زوھىد قىلۇر تاڭلا ئىشرەتى جەننەت،
تەمۇغ ئارا نەچچە مەيخانەلەر بەنا قىلايىن.

گومنامىنىڭ لىرىك قەھرىمانى يەسەۋچىلىكىنىڭ «تەڭرى مەركەزلىك»، «تەڭرىگە ئىشق»، «تەڭرى گۈزەل» لىكىگە قارشى ھالدا «ئىنسان مەركەزچىلىك»، «ئىنسانغا مۇھەببەت» رېئال ئىنسان گۈزەللىكىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، سوفىزمنىڭ يەسەۋىچە مەۋھۇم تەڭرى ۋاھىداتىغا قارشى ھالدا ئىنسانىي مۇھەببەت ۋاھىداتىنى قويۇپ سوفىزم دۇنيا قارىشىنى بۆسۈپ ئۆتتۇپ، ئوتتۇرا ئەسىر پانتېئىستىك، مونىستىك قارىشىنىڭ خېلى ئېغىر چوققىسىغا كۆتۈرۈلىدۇ:

سەمەد بۇرى ئايانۇر ئەي سەنەم مېھرى جەمالىڭدىن،
نەچۈككىم توخسم ئەسلى ھاسىل ئولدى نەۋنىھالىڭدىن.
قەمەردەك شەپ فۇروز ئولدۇم، بۇ جىسمىم لەمئەئى تۇشكەچ،
فەلەك خۇرشىدى ياڭلىغ تاكى ھۇسنى بى زەۋالىڭدىن.
ئىكەنسەن ئەۋۋەلۇ - ئاخىر ھەم ئوق سېن باتىنۇ زاھىر،
ئۇزۇڭ مىرئات ئارا نازىر. نەچۈك سۆز دەي مىسالىڭدىن.
چۈمۇپ مەن بەھرى ۋەھدەتكە، بىلەلمەم باش ئاياغىمنى،

فىراقىڭ قايسى مەنكىم بىخەبەرمەن جۇز ۋىسالىڭدىن،
ئوتۇن گەر نەچچە ئەلۋاندۇر، كۆيۈپ ئوت بولسا يوق فەرقى،
ئەدەد مەئدۇم ئولۇر ئول ئوت كەبى سوزۇ جەلالىڭدىن.
ئۇنەر ھەر سەبزەۋۇ ئەشجار ئەگەر ھەر نەۋئىدۇر يەردىن،
بولۇر ئاخىر فەنا دەير ئىچرە سۇنئى بى مەلالىڭدىن.
ئىككى قاشىڭ ئىشارەت قاب قەۋسەين ئەتتىھادىدۇر،
بۇ ئايەت مەنسى فەھم ئولدى تەئىلىم ھىلالىڭدىن.
كۆزىڭ ئولتۇرسە لەئلىڭ بەردى جان، ھەر كىم سەنى سۆيسە،
بۇ ئېردى تاپتى جان جانىم سەنىڭ ئابى زۇلالىڭدىن.
قەيى دىلغا ئىرادەڭ توشتى قويدى لالە ياڭلىغ دىل،
كىشى سادىق ئىمەس ئىشقىڭدا زىللەت يەتتى خالىڭدىن.
ھەنۇز ئول ئەۋۋەلى ئىشق ئېردى ئادەم كەچتى جەننەتتىن،
بۇ مېھنەتتىن مۇھەببەت دەۋلەتى يەتتى خەيالىڭدىن.
بەقە تاپتى فەنادىن ئېمىدى ئولمەڭ مۇمكىن ئېرمەستۇر،
بۇ گومنام لى مەئللا ۋاقتىنى تاپدى كەمالىڭدىن.

بۇ غەزەلدىن تۇغۇلغان، يۇقىرىدا ئىزاھلاپ ئۆتكەن كۆز قاراشنى شائىر ئىجادىيىتىدىكى تۇپكى، يېتەكچى ئېستېتىك غايە دېيىشكە بولىدۇ. شۇڭا ئۇ ئىنسانىي مۇھەببەتنى ھەممىدىن ئۈستۈن قويۇپ، رېئال مونىستىك تەسۋىرلەيدۇ:

قاشىڭ مېھرابى ئەي دىلبەر مەنىڭكى قىبلەگاھىمدۇر.
يۈزۈڭ مېھرى كۆڭۈلنى رووشەن ئەتمەكلىككە ماھىمدۇر.
ئىبادەتنىڭ قىيامى پايگاھى خانەئى كەئبەڭ،
ئىزىڭ ئول ئاستانى ئالىي ئۆزرە سەجدە گاھىمدۇر.

يار ئىشقىنى ئۆزىگە قىبلىگاھ قىلغان بۇ لىرىك قەھرىمان چىن ئىنسانىي مۇھەببەت مۇناسىۋىتىدىكى ئۆلچەم، تارازا بولغان

«ساداقەتلىك» خىسلىتىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملەشتۇرىدۇ:

ئىككى ئالەم خەيالاتى ماڭا قاتىل ئىرور جانا،
سىپاھىن تارتىپ ئاتلانسا، ماڭا يادىڭ پاناھمدۇر.
بۇ كۆڭلۈم مەيىل قىلسا، غەيرىنىڭ يادىنى قىلماقغە،
غەمىڭ فۇرقەت ئوتىدا ھەرنە قىلسا ئۆز گۇناھمدۇر.
ۋەلى كۆڭلۈم قەبۇل ئەتمەس سەنسىدىن ئۆزگە دىلبەرنى،
ساچىكىنىڭ ھەلقەسى ئول زوملدىن ئارامگاھمدۇر.

ياكى:

سەنسىز نە قىلۇر مىڭ جانى گەر بولسا بۇ گومنام،
جان ساقلاماقى ۋەسىل ئارا قۇربانىڭ ئۇچۇندۇر.

ياكى:

نەچچە زاھىد ۋەسىق ئېتەر جەننەتنى خۇش كەلمەس ماڭا،
شەربەتى قەنىد ئاغزىغە ياقماس كىشى بولسا كېسەل.
سەنسىز باغ ئىچرە ۋۇ سەرۋگۇل سەيىر ئەتكەلى،
سەرۇ يورمەك، گۇلدە كۇلمەك سەن كەبى يوق بى بەدەل.
گەر يوق ئېرسەڭ ھەم ئاتاڭ يوق، ئېلگە ھەمدەم بولغۇچ،
جانىم ئالسۇن دەشتى ھەجرىڭ ئىچرە غەم بىلە ئەجەل.

ياكى:

خاكىپايىڭغا باشىمنى قويدۇمۇ يوق ئالماغىم،
قەئىدە ئى ئىشقىڭدا ئوتىرۇ نەزرا رەسمى،
نە قىيامۇ نە روكوئى يوق ئوڭۇ - سولغا باقماغىم.
يورسەمۇ - تۇرسام ئىرورسەن سايە ياڭلىغ ھەمرەھىم،
ۋەسىل بۇ ئېرسە ئېمەس مۇشكۇل سەنى مەن تاپماغىم.
ۋەھدەتى زاتاڭ مۇيەسسەر سۇ بىلە تۇپراغدەك،
كىم بىلۇر بۇ ئىش بۇ ئېسە سەندىن مەنى ئاجراتماغىم.
تۇنۇ - كۇن ئىشقاڭ مەيى جانۇ - تەنمدىن جۇش ئېتەر،
ھاجەت ئېرمەس قەترەئى كەۋسەر سۇيىدىن تاتماغىم.

ئۇزاق تارىختىن بېرى ۋاپادارلىق، سادىقلىق، راستچىللىق، مېھرىبانلىق، ياخشىلىق ئەخلاقىي كاتېگورىيىنىڭ ئاساسلىرى بولۇپ، ئالىيجانابلىق كاتېگورىيىسىنى شەكىللەندۈرگەن. بۇنىڭ قارشى تەرىپى يالغانچىلىق، ئالدامچىلىق، ۋاپاسىزلىق قاتارلىق سەلبىي ئەخلاقىي ئاساللار چاكىنىلىق كاتېگورىيىسىنى شەكىللەندۈرگەن. بۇلار مەۋجۇدىيەتنىڭ قارىمۇ قارشى تەرەپلىرى سۈپىتىدە ياشاپ ئىنسانىيەتنىڭ ئۆزئارا تەبىئەت ۋە جەمئىيەتلىك ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلىرىدە ئەخلاقىي ئۆلچەم دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلۈپ، ئىنسان ئەخلاقىي مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئىجادىي ۋە سەلبىي تەرەپلىرىنى ئىپادىلىدى.

ئالىيجانابلىق، چاكىنىلىق ئىنسان ھەرىكىتىدە، ئەخلاقىي ئۆلچەملەر سۈپىتىدە، ئەخلاق دائىرىسىدە ياخشىلىق، يامانلىقنى ئىپادىلىسىمۇ، ئۇ كىشىلەرنىڭ بەدىئىي دىتى، سەزگۈسى جەھەتتىن قارىغاندا، ئېستېتىك كاتېگورىيىنى تەشكىل قىلىدۇ. گومنامنىڭ لىرىك قەھرىمانى چىن ئىنسانىي مۇھەببەتتىكى ئەخلاق ئۆلچىمى -- ۋاپادارلىق، سادىقلىق، مېھرىبانلىق، راستچىللىق، ياخشىلىقلار ئارقىلىق يار گۈزەللىكىنىڭ مەنىۋى ماھىيىتى ئالىيجانابلىقىنى تولۇپ - تاشقان ئەقلىي ھېسسىيات بىلەن كۆيلەپ، ئۇنىڭ كۆچىگە مەھلىيا بولغان بولسا، ئۇنىڭ قارشى تەرىپى بولغان يالغانچىلىق، ۋاپاسىزلىق، ئالدامچىلىق، چاكىنىلىق قاتارلىق ئىنسانىي خىسلەتكە يات ياۋۇزلۇقلاردىن يىرگىنىپ ئۇنى سۆكىدۇ:

سىتەمگەرا مەنى نېچۈن بورەك خەراب ئەتتىڭ،
ۋىسال ئوتىنى ياقماي دىلىم كەباب ئەتتىڭ.
رەقىبغە يۈز ئاچىپ ئاي ئەبر ئارا ياشۇنغاندەك،
قاچان دۈچار كەلۈرمەن ماڭا نىقاپ ئەتتىڭ.

فىراق بەزمىدى زەھرى غەمىڭ نەسىبەمدۇر،
ۋىسال ئارا يەنەغە بەزمى لەئلى ناب ئەتتىڭ.
ساچىڭ شەمىمى دىماغىمنى تازە ئەيلەمەدى،
ئۇياتمادىڭ، نە يۈزىڭ، خوي ئىلە گۈلاب ئەتتىڭ.
يەتتىمەدى بۇ يۈزوم خاكى ئاستانىڭغە،
كى غەير ئىلە تۇن - كۈن ئۆيدە خوردۇخاب ئەتتىڭ.
ئاقارمادى شەبۇ روزۇڭ قاراسى ھەرگىز كىم،
كى ماھى تازە يۈزۈڭ نەچە ئاپتاپ ئەتتىڭ.
قوبۇل بولمادى گومنام ئىتلارىڭغە ھەم،
يۈرەڭ قانىن نەچە بەزم ئارا شەراپ ئەتتىڭ.

بۇ غەزەلدە لىرىك قەھرىمان ۋاپاسىز «يار» نىڭ ئىككى يۈزلىمە، ئالدامچىلىقىنى ناھايىتى نازۇك ئىنسانىي تۇيغۇ بىلەن سۆكۈپ، ئۇنىڭدىن يىرگەنسە، 59 - غەزەلدە:

بۇۋاپالىق سەندىن ئۆتكەي دەپ گۇمانىم يوق ئىدى،
جورۇم ئىكەن سەندەڭ ۋاپاسىزغا كۆڭۈل ئالدۇرماغنىم.

دەپ ۋاپاسىز «يار» غا ئالدانغانلىقىدىن چوڭقۇر پۇشايمان قىلسا، 58 - غەزەلدە «ۋاپاسىزلىق» نى دۇشمەن ھېسابلاپ ئۇزۇل - كېسىل مۇناسىۋىتىنى ئۈزىدۇ:

دېدى ئەغياردىن گومنام ئۇزگىل رىشتەئنى مېھرىڭ،
ۋاپاسىز سەنگ دىل دېگەن ساڭى مەن ئۇستۇۋار ئولدۇم.

بۇنى لىرىك قەھرىمانىنىڭ تونۇشىدىكى شەيئىلەر ھادىسىدىن ماھىيەتكە يېتىپ كېلىش جەريانىنىڭ بەدىئىي ئىپادىسى دېيىشكە بولىدۇ.

گومنامنىڭ لىرىك قەھرىمانى ئىنسانىي گۈزەللىكنىڭ، ئۇنىڭ سېھىرلىك كۈچىنىڭ كونكرېت تەرەپلىرىنى ۋە بۇلارنى ئۆز شەخسىيىتىگە توپلىغان تىپىك «گۈزەل‌يار» ۋەسلىگە يېتىشتە ئوتتۇرا ئەسىر فېئودال ئىستىبدادىلىق تۈزۈمىنىڭ توسقۇنلۇقىنىمۇ ناھايىتى چوڭقۇر تونۇپ يېتىپ، ئۇنى ئەڭ نازۇك ئىنسانىي ھېسسىياتىدا گەۋدىلەندۈرىدۇ:

ئوتمۇ ھەم بار، گۈلمۇ ھەم بار يارنىڭ روخسارىدە،
يامۇ ھەم بار، ئوقمۇ ھەم بار ئول كۆزى خۇنخارىدە.
زەئىفران ھەم، موشك ھەم، ئەنبەرمۇ ھەم، سۈمبۈلمۇ ھەم،
جانمۇ ھەم، ئىمانمۇ ھەم ئول لەئلى شەككەربارىدە.
زۇلۇم ھەم، رەھمەتمۇ ھەم، فورقەتمۇ ھەم، ئىشرەتمۇ ھەم،
زەھىر ھەم، شەككەرمۇ ھەم، ئول ۋەسىل ئىشرەتزارىدە.

بۇنى ئاجايىپ چوڭقۇر، ئاجايىپ نازۇك ھېسسىياتقا تولغان تىپىك بەدىئىي يېغىنچاقلاش دەپ ئېيتىشقا تامامەن ھەقلىق بىز.

گومنام ياشىغان دەۋر — جۇڭغار باسمىچىلىرى ۋە خوجىلارنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان دەۋرى بولۇپ، سىياسىي، ئىجتىمائىي تۈزۈمدە فېئودال ئىستىبدادلىق زۇلۇمنىڭ راسا ئەۋجىگە چىققان، ئىدېئولوگىيە نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، ئىدېئولوگىيىنىڭ بارلىق شەكىللىرى، پەلسەپە، سىياسىي، قانۇنشۇناسلىقلارنىڭ ھەممىسى ئىلاھىيەتكە قوشۇۋېتىلىپ، ئىلاھىيەتنىڭ بىر بۆلىكى قىلىپ قويۇلغان تىپىك ھالەت دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن دەۋر بولۇپ، جەمئىيەت، روھىيەت ئاسمىنىنى سوفىزمنىڭ ئەڭ ئەكسىيەتچى گۇرۇھى يەسەۋىچىلىك قاپلىغانىدى. مانا مۇشۇنداق شارائىتتا شائىر ئۆزىنىڭ جەمئىيەتكە بولغان نارازىلىقىنى پەقەت مۇھەببەت كونفىلىكتى ئارقىلىق ۋاستىلىك نىقابلانغان يول بىلەنلا كۆرسىتىش

مۇمكىن ئىدى. گومنامنىڭ لىرىك قەھرىمانى «گۈزەل يار» ۋىسالىغا يېتەلمەي ياش تۆكۈپ ئىگىرايدۇ. ئۇنىڭ ۋىسال يولىنى قانداقتۇر بىر يوشۇرۇن كۈچ مەڭگۈ توسۇپ تۇرىدۇ.

نەتكۈم سەنامە ئىشقىڭ ئوتىدا ۋەتەن ئەتتىم،
ھەر تارى مويۇم شەمئى كەبى شوئلە زەن ئەتتىم.
قان يىغلادى كۆز، قالدى تەنىم قان ئاراسىدا،
ھەر قەترەنى تەن تاغىدا لەئلى يەمەن ئەتتىم.
زۇلفۇڭ خومىدىن كەلدى ماڭا بۇيى مۇھەببەت،
جان ئەھمەدىگە تامۇنى ۋەيسى قەرەن ئەتتىم.
جان تاغىن ئەلەم تىشەسى بىلەن قازادۇرمەن،
ئول كۈنكى خىيالىڭنى تاپىپ كۆھكەن ئەتتىم.
جەننەت تىلەمەن، كەۋسەر ئاتىن ئالمان ئاغىزىغە،
لەئلىڭ غەمى زەھىر ئىچىدىيۇ شەككەر شىكەن ئەتتىم.
ئوتلار تۇتاشۇرگەر نەفەس ئۇرسام ھەمە جانغە،
ئىشق ئەھلىگە ئوتلۇق يۇرەكىمدىن دەھەن ئەتتىم.
سەئىد ئولغۇسى ھەر كىم كەلۇر ئالدىمغە، قۇتۇلماس،
نىچۇنكى كۆڭىل شوئلەسى بىلە رەسەن ئەتتىم.
مەن ئەيلەدىم ئول گۈلشەنى ئىشق ئىچرە نەۋالار،
ھەر بۇلبۇلى توتى ئىدى زاغۇ زەغەن ئەتتىم.
گومنام تېنى زەخمەرى بولدى گۈل ئەفشان،
ئولدۇم غەمى ئىشقىڭدا بۇ گۈلدىن كەفەن ئەتتىم.

ياكى:

سەنىڭ كويىڭغا كىرگەچ كۆپ جەفا يەتتى رەقىبلەردىن،
سەنى كۆرسەم رەقىبلەر يۈزى بولغايمۇ قارا بىر كۈن.
ئەجەب مۇشكۈل ئىكەن بى دەرتلەرگە مۇپتىلا بولماق،
قۇتۇلغايمۇ ئۇ شول بى دەرتلەردىن مۇپتىلا بىر كۈن.

جافا كويۇڭدا چەكسە ئەل ۋەقاسىدىن ئېرۇر بېھراق،
كۆرەرمەنمۇ ۋىسالىڭ ئىشرەتى بىرلە ۋەفا بىر كۈن.

لىرىك قەھرىمانىنىڭ روھىي ھالىتىنى مۇنۇ ئىككى مىسرا تېخىمۇ يارقىن ئىپادىلەيدۇ:

بۇ گومنامنىڭ فىراق ئەندۇھى تاغى ئاستىدا قالدى،
تاپارمۇ بۇ ئاغىر يۈكدىن تاپىپ ۋەسلىڭ ئامان بىر كۈن.

بۇ جايدا لىرىك قەھرىمانىنىڭ يۈرەك - باغرىنىڭ ئۈرتەۋاتقان، ئۇنى چوڭقۇر ئويۇ، قايغۇ - ھەسرەتكە سېلىپ، قاتتىق قىيناۋاتقان مۇھەببەت ئازادلىقى ئەمەلىيەتتە ئېزىلگەن، خورلانغان ئىنسان ئازادلىقىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. ئەمما گومنامنىڭ لىرىك قەھرىمانى ئۈمىدسىز، يىغلاڭغۇ، پاسسىپ قەھرىمان بولماستىن، ئەكسىچە ئۈمىدۋار، ئۆز مەقسەت-تىلەكلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش يولىدا قەتئىي ئىرادىلىك، كۈرەشچان، كۈرەشتە ئۆلۈمنى پىسەنت قىلمايدىغان قەيسەر ئادەمدۇر، گومنامنىڭ قەھرىمانلىرى مانا شۇ خىسلىتى بىلەن ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدا لىرىك قەھرىمان يارىتىشنىڭ چوققىلىرىدىن بىرىنى ئىگىلىدى، بۇ لىرىك قەھرىمانىنىڭ تېپىك خاراكتېرىنى كۆرۈڭ:

جانى ھايىل بولماسە ۋەسل ئىستەگەن جاندىن كېچەر،
مىڭ بالا يۈزلەنسە ھەر كۈن، قايدا جاناندىن كېچەر.
ئۆلتۈرۈرگە مەيىل قىلسە، تىغ ئۇرماس بۇ ئەجەپ،
قان تۆتۈشدىن ۋەھىم قىلماس، قان ساچىلغاندىن كېچەر.
كۆرمەگەي ھەرگىز بەھىشتى جاۋىداندا گۈل يۈزىن،

كسم. يۇزى گۈل، كۆزى ئوتلۇغ، خارى موژگاندىن كېچەر.
ئاشقى سادىق قىيا باقماس پەرىلەر ھۆسنىگە،
تەرىك ئېتىپ جەننەتى رىزۋان ھۆرى غىلماندىن كېچەر.
ئىچمەيىن كەۋسەر سۈيىدىن ئاغزىنى ئەيلەپ چۈچۈك،
زوھىد ئېلى مەي تابىدىن گۈلدەك ئاچىلغاندىن كېچەر.
كىمكى تاپسا جاۋدان يۇز يىلى ئەيلەر نەزەر،
كىمكى خەزاندىن گۈل يۇزى تازۇپ ساچىلغاندىن كېچەر.
جامۇ مەيدىن ئۆزگە ھەسرەت بولماغاي گومنامغە،
كىمكى مەينى بىر تاتىپ قايتىپ ئايىلغاندىن كېچەر.

ياكى:

قاچان يەتەرسەن ئاڭا مىڭ ھەۋا بىلەن گومنام،
كەل ئەمدى بارۇ - يوقۇم بىر يولى فىدا قىلايىن.

ياكى:

ئەگەر باشىمغە سالسا گورز ئىلە تىغ،
ئەزاپ ئەتسە قاتىغ، يىغلاتسە ئاچچىغ.
سەنىڭ ۋەسفىڭدىن ئۆزگە ئايتارىم يوق،
باشىمنى كەسسە سەندىن قايتارىم يوق.

قاتتىق ئىرادىلىك، جەسۇر، مەرد گومنامنىڭ لىرىك قەھرىمانى ئىنسانىي خىسلەتكە يات «نامەرد» لىكتىن قاتتىق ھەزەر ئەيلەيدۇ.

مۇسۇلمان ئەمەس نامەردكە سەن كۆز ياشىڭ تۆكسەڭ،
غەمىڭنىڭ گۆھەرىن ئول كىمسەگە ئىسار ئەتىپ بولماس.

گومنامنىڭ سەگەك لىرىك قەھرىمانى زۇلۇم، قەبىھلىك ھۆكۈم سۈرگەن ئۆز زامانىسىدە دوست تۇتۇش پرىنسىپلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتىدۇ.

بەلاۋۇ مىھنەتى كۆپ ئەسلى پادىشاھلىقنىڭ،
بەسى فەراغەتى بار دوستلار گەدالىقنىڭ.
ھەقىقەتىن كىشىنىڭ بىلمەي ئاشنا بولمە،
كى ئاقىبەت زەرەرى بار ئول ئاشنالىقنىڭ.
ئەتاۋۇ فەرلىڭ ئەگەر ئېلگە بولماسا يارەپ،
يوق ئاندا قائىدەسى زوھىد پارسالىقنىڭ.
نە بولدى قىلساڭ ئىدى تەركى بىۋافالىقنى،
ياماندۇر ئاخىرى ئەي شوخ بىۋاپالىقنىڭ.
فىغانكى ئىشق مەنى ئەتتى خاروزار ئاخىر،
ئەسىرى شىفتەسى قىلدى بىر بەلالىقنىڭ.
تەۋەھھۇم ئەيلەگىل ھەقدىنۇ خوپسەند ئولما،
كى قەھرى زەللەت ئىرور تۇخمى خود نەمالىقنىڭ.
شىكەستە دىل تاپىبان بەندە بول ئاڭا گومنام،
نەزاكەتى كۆپ ئىرۇر دىلغا مۇپتالىقنىڭ.

لىرىك قەھرىمان دوست تۇتۇشنىڭ ماھىيەتلىك تەرەپلىرىگە دىققەت قىلىشتىن تاشقىرى، ئىنسان ئەخلاقىي پەزىلىتىگە يات بولغان تەكەببۇرلۇق، مەنمەنلىك شۆھرەتپەرەسلىك، ئۆزىنى كۆرسىتىش قاتارلىق ئىللەتلەردىن ھەزەر ئەيلەشنى زېرەكلىك بىلەن ئالاھىدە تەكىتلەيدۇ.

گومنامنىڭ لىرىك قەھرىمانى ئەڭ كۆچلۈك ئىنسانپەرۋەر بولۇپلا قالماستىن، ئوتلۇق ۋەتەنپەرۋەردۇر. ئوتتۇرا ئەسىر شائىرلىرىدا كۆپىنچە ۋەتەنپەرۋەرلىك ئۆزى تۇغۇلۇپ ئۆسكەن يۇرتى ياكى شەھىرىگە مېھىر قويۇش، ئۇنى مەدھىيىلەش بىلەن ئىپادىلىنىپ كەلدى.

مەزرەئى لۇتفى ئىلاھىدۇر دىيارى كاشغەر،
ئىشق ئېلىنىڭ قىبلەگاھىدۇر مازارى كاشغەر.

ئىشقۇ ئۇلفەت چەشمەسىدىن دەردۇ مېھنەت جۇش ئېتەر،
تۇپراغى ھەسرەت بىلەن پۇتكەن ھېسارى كاشغەر.
دىلرەبالار باغرىنى لەئلى بەدەخشان ئەيلىگەي،
بىر نىگارى غەمزەسىدىن گۈلئۇزارى كاشغەر.
ئابى روكناباد گۈلگەشتى مۇسەللا سەھل ئىرۇر،
خولدىدىن ئەفزۇن تۇمەن مىڭ لالىزارى كاشغەر.
ئەيش ئېلىگە خارىدىن كەلگەي گۈلى ئىشرەت ئېسى،
چۇن سۇلايمان دەۋلەتىدۇر خارۇ زارى كاشغەر.
ئودۇ ئەنبەر تۇپراغىدۇر، ئابى كەۋسەردۇر سۇيى،
دوررۇ مارجان تاشلارىدۇر كوھسارى كاشغەر.
يا پەرى، يا ھۇر. يا باغى ئىرەم ياد ئەيلەمەس،
شەھرىنى ئۇنتار بولۇر ھەركىم دۇچارى كاشغەر.
ھۇشمەندۇ دەردمەندۇ مەردۇ زەندۇرلەب چوقەند،
ناری خەندان سىبى رەئنا ھەرنا بارى كاشغەر.
كاشغەر شەھرىن بىلىگ گومنامنىگ يايلاغىدۇر،
دىلكۇشا ئىشرەت فەزا ھەر سەبزەزارى كاشغەر.

بۇ غەزەلدە قەشقەرنىڭ ئۇلۇغۋار قەددى - قامىتىمۇ، تارىخىي ھەسرىتىمۇ لىرىك قەھرىمانلىقىنىڭ يالقۇنجاپ تۇرغان يۈرەك قېنى سىڭدۈرۈلگەن سۇرەتتە گەۋدىلەندۈرۈلگەن بولۇپ، كىتابخان قەلبىدە چوڭقۇر مەغرۇرلىنىش ۋە پەخىرلىنىش، جۇملىدىن ئېچىنىشلىق ئېستېتىك ھېس قوزغاپ، كىشى قەلبىنى لەرزىگە كەلتۈرەلەيدۇ. بۇ غەزەلدە ئانا ماكانلارنىڭ بىرى تارىخىي دىيار قەشقەرنى ماھىيەتلىك ھالدا ئىسلام ئېتىقادىدا ئەڭ گۈزەل مەۋھۇم جەننەتكە قارىشى قويۇپ، ئۇنىڭدىن ئۇستۇنلۇكنى مۇئەييەنلەشتۈرسە، 28 - غەزىلدە مۇنىستىك ھالدا:

نه هاجەت هەججی ئەكبەر كاشغەر ئىچرە مەزارىم بار،
زىيايى چەشمىمە خاكى دەردىدىن سۈرمە زارىم بار.

دىيىش ئارقىلىق لىرىك قەھرىمان ئانا يۇرتى قەشقەرنى ئىسلام ئېتىقادىدا ئەڭ ئۇلۇغ ھېسابلانغان مۇسۇلمانلارنىڭ تاۋاپگاھى — ھەج قىلىش ئورنى «بەيتۇللا» دىن رېئال ماھىيەتلىك ھالدا ئۈستۈن قويۇپ، «بەيتۇللا» نى ھاجەت قىلمايدۇ، ئەكسىچە قەشقەرنىڭ مازارلىرىنى تاۋاپ قىلىپ، ئۇنىڭ مۇقەددەس تۈپرىقىنى كۆزىگە سۈرمە قىلىپ سۈرىدۇ. ئوتتۇرا ئەسىر، بولۇپمۇ گومىنام ياشاۋاتقان ئاشۇ شارائىتتا مەسلىنى ماھىيەتلىك ھالدا ئەنە شۇنداق ئوچۇق قويۇشنى شائىردىكى ناھايىتى چوڭ جاسارەت، يۇقىرى سەۋىيىلىك ئالاڭ، يۇقىرى چوققىغا كۆتۈرۈلگەن يالقۇنلۇق ۋەتەنپەرۋەرلىك دىيىش تامامەن توغرا.

ئەنە شۇ يۆنىلىشتە ھاياتقا ئېستېتىك مۇئامىلە قىلغان لىرىك قەھرىمان ئاخىر ئۆزى ياشىغان شۇم - ياۋۇز جاھانغا ئاچچىق سادا بىلەن ئوچۇق، كەسكىن قارشى تۇرۇش پەللىسىگە كۆتۈرۈلىدۇ.

ئەي گومناما يالغان ئۆتۈپ چىن كەتتى،
دۇنيانى تىلەپ تاپمادى ئېلىدىن كەتتى.
ئىنكار ئېلىدىن كۆزۈڭنى يۇم، باقما ئاڭا،
كىم باقتى ئاڭا دىدەئى ھەق بىن كەتتى.

ياكى:

ئەي گومناما ياكى زەمىران كەتتى،
ئوقبا تەرەپكە گوشە گىران كەتتى.
ياتما قوپا قوي نىجىس جاھان ئۈستىدىن،
پاك ئەيلەدى جانۇ - تەننى پىران كەتتى.

ئەنە شۇ يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكەنلىرىمىز گومنام ئېستېتىك قاراشلىرىدىن تۇغۇلغان، گومنام لىرىك قەھرىمانىنىڭ ۋۇجۇدىغا مۇجەسسەملەشتۈرۈلگەن، بەدىئىي ئىپادىۋى مەزمۇنلارنىڭ ئىخچاملاشتۇرۇلغان مۇلاھىزىلىك تەسۋىرىدىن ئىبارەت. بۇنى گومنام ئىجادىيىتىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى دېيىشكە بولىدۇ. چۈنكى ھەر قانداق شائىر ئىجادىنىڭ مەزمۇنى ئۇ ياراتقان بەدىئىي ئوبراز ياكى خاراكتېرلەر بىلەن ئەمەلگە ئاشۇرۇلىدۇ.

كىتابخانىنى ھاياجانغا سېلىشنى بىلگەن ئەسەرلەر يۇكسەك تالانت مەھسۇلىدۇر. چۈنكى تالانتنىڭ بىرىنچى ئالامىتى كىشىلەردە سەنئەتكار خالىغان ھاياجانىنى قوزغىتىشنى بىلىش، يەنى ئۆزىدىكى ھاياجانىنى باشقىلارغا يۇقتۇرۇشنى بىلىشتۇر. بۇنى ئەدەبىياتشۇناسلىقتا «تەسىرچانلىق»، «بەدىئىي تەسىر»، «ئېستېتىك زوق» قاتارلىق خىلمۇ خىل ئاتالغۇلار بىلەن ئاتايدۇ. گومنام شېئىرلىرىنى ھەقىقىي تالانتنىڭ مەھسۇلى دېيىشكە بولىدۇ. چۈنكى ئۇ ھەر بىر شېئىردا ئۆزى خالىغان ھاياجانىنى ئوقۇغۇچىدا قوزغىتىپ، ئۇنى كىتابخانغا يۇقتۇرالايدۇ. ئەگەر بىز بەدىئىي ئەسەرنىڭ «تەسىرچانلىق سىرى» نى چۈشەنمەكچى، بۇنى نېمىلەر كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغانلىقىنى بىلمەكچى بولساق، بەدىئىي ئەسەرنىڭ يارىلىشى بىلەن باغلىق بولغان ناھايىتى نۇرغۇن ھادىسىلەرگە دۇچ كېلىمىز. ئەمما بۇلار ئىچىدىكى ئەڭ مۇھىملىرىنى ئاجرىتىپ ئالساق، بەدىئىي ئەسەرنىڭ «تەسىرچانلىق» نى بەلگىلەيدىغان بەدىئىيلىك ئۆلچەملىرىنى چۈشىنىپ ئالغىلى بولىدۇ. بۇنىڭ باش ئۆلچىمى شائىر ياكى يازغۇچىنىڭ تارىخىدىن ئالغاندا، ئۆز زامانىسىگە نىسبەتەن ئىلغار كۆز قاراشنى ئىگىلەپ، شۇ كۆز قارىشىغا تايىنىپ تۇرۇپ، ئوبرازلىق تەپەككۇر ئارقىلىق ئەينى زامان رېئاللىقىنى ھەققانىي

چىنلىق بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈشتۇر.

گومنام ئۆز زامانىسىگە نىسبەتەن ئىلغار كۆز قاراشتىكى شائىر ئىدى. ئۇ ئۆز دەۋرىدە ھۆكۈمران ئورۇننى ئىگىلىگەن «تەڭرى مەركەزلىك» ئىدىيىسىنىڭ ۋەكىللىرى ۋە سادىق مۇرىتلىرى يەسەۋىچىلىككە قارشى «ئىنسان مەركەزلىك»، دۇنياۋى ئەدەبىيات (ئىنسان ۋە ئۇنىڭ يەر يۈزىدىكى ھاياتنى مەدھىيىلەيدىغان ئەدەبىيات) يارىتىش ئۈچۈن كۈرەشتى.

ئۇ ئىجتىمائىي ھاياتقا يەسەۋىچىلىككە قارشى ھالدا ئاساسىي جەھەتتىن مونىستىك نۇقتىئىنەزىرىدىن ياندىشىپ، بەدىئىي تەپەككۇر ئارقىلىق تولۇپ تاشقان ھېسسىيات ۋە تالانتى بىلەن ئىنسان، ئىنسان گۈزەللىكى، چىن ئىنسانىي مۇھەببەت، ئۇنىڭ سېھرىلىك كۈچى ۋە بۇ جەمئىيەتتىكى رېئال ئادەمنىڭ تەقدىرى، قىسمىتىنىڭ سۈرىتىنى ھەققانىي ھالدا سىزىپ كىشى قەلبىدە ئېزىلگەن ئىنسانغا قىزىقىشلىق ھېسسىنى ئويغىتىپ، ئەينى زامانىنىڭ زۇلمەتلىك، ئىستىبدادلىقىغا يىرگىنىش، ئۆچمەنلىك تۇغدۇردى. شۇڭا ئۇنىڭ شېئىرلىرى كىشى قەلبىدىكى مۇۋازىنەتنى بۇزۇپ تاشلاپ، كىشى قەلبىنى ھاياجانغا سالالايدىغان بەدىئىي كۈچكە ئىگە بولالىدى.

ھەر قانداق ئەدەبىي ژانىر ئۈچۈن بەدىئىيلىكنىڭ ئىپادىسى مەزمۇن بىلەن شەكىلنىڭ بىرلىكىدىن ئىبارەت. گومنام شېئىرلىرى ئۈچۈن ئېيتقاندا، شېئىرىي مەزمۇنلارنى ئىپادىلەيدىغان ۋەزىن، رىتىم، تۇراق، قافىيە ۋە ئۇنىڭ تۈرلىرى، كۈپلېت، بەند، شېئىرىي كومپوزىتسىيەلەر شائىر پىكرىگە ئاساسەن تۈزۈلۈپ، مەزمۇننى تولۇق ئىپادىلەيدۇ. بۇ جەھەتتىن بىرەر نۇقسان تېپىش تەس.

ھەر قانداق بەدىئىي ئەسەرنىڭ بەدىئىيلىكىنى ئىپادىلەيدىغان مۇھىم ئامىللارنىڭ بىرى تىل. بەدىئىي ئەدەبىياتنىڭ خاراكتېرلەر دۇنياسىنى يارىتىدىغان بۇ

ئادەمئوناسلىق پىنسىنىڭ بىردىنبىر قورالى ئەدەبىي تىلدۇر. چۈنكى ئەدەبىي ئەسەردىكى مەزمۇن، ئۇنىڭدىكى غايىلەرنىڭ ئالىيجانابلىقى، تەسۋىرلەنگەن خاراكتېر، ئادەملەر، ھادىسىلەرنىڭ گۈزەللىكى ياكى خۇنۇكلۇكى... ھەممىسى بەدىئىي تىل ئارقىلىق گەۋدىلەندۈرۈلىدۇ. مەشھۇر كلاسسىك يازغۇچى گىيوتى: «كۆزنى ئېچ تاكامۇللاشقان سەزگۈ ئەزا دېيىشكە بولار. ئۇ ئارقىلىق شەيئىلەرنى ئېچ ئاسان ئىپادىلىگىلى بولىدۇ. ئەمما ئىچكى سەزگۈ ئەزالار ئۇنىڭدىنمۇ تاكامۇل بولىدۇ. ئېچ مۇكەممەل تىل ۋاستىسى بىلەن شەيئىلەرنىڭ ئېچ تېز سۈرئەتتىكى ئىچكى ئەزالارغا تەسىرىنى ئىپادىلىگىلى بولىدۇ. چۈنكى تىل ھەقىقەتەنمۇ چېچەكلەپ مېۋە بېرەلەيدۇ» دېگەندى.

ئەدەبىياتنىڭ تەسۋىرلىمەكچى بولغان ئوبيېكتىسى ئادەم. بولۇپمۇ ئىنتايىن مۇرەككەپ بولغان ئادەمنىڭ ئىچكى ھېسسىياتىنى. بۇ ئىچكى ھېسسىياتنىڭ ئېچ نازۇك تەرەپلىرىنى پەقەت ناھايىتى باي بولغان بەدىئىي تىللا ئىپادىلىيەلەيدۇ.

گومنام يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك ئۆز ئىجادىيىتى جەريانىدا سۆز سەزگۈسى، سۆز جازىبدارلىقى، سۆز سېھرى قاتارلىق باسقۇچلارنى بېسىپ ئۆتكەن سۆز سەنئەتكارى بولۇپ، ئۇنىڭ تىلى لىرىك تەقەززاسىغا ماس ھالدا روشەن، راۋان، يارقىن، رەڭدار، بەدىئىي بويىقى قېنىق، چوڭقۇر مەنىلىك، ھېس - ھاياجانغا تويۇنغان، جازىبدار، ئالاھىدە سېھرىي كۈچكە ئىگە، جارانلىق پائۇزا، كۆچلۈك مۇزىكىدارلىققا ئىگە تىل بولۇپ، شائىر ئۇنى قەلب كۆزى بىلەن كۆرۈپ، ئەقىل تارازىسىدا سالماقلاپ، قەلب قۇلىقىدا جارانلاشتۇرۇپ ئىشلىتىدۇ.

شائىر بەدىئىي ستىلىستىك ۋاستىلەر مېتافورا، مېتانومىيە، ئوخشىتىش، ئىستېئارە، جانلاندۇرۇش،

شەخسىلەشتۈرۈش، مۇبالىغە، سۆز تەكرارى، ئىنۇبرسىيە... قىسقىسى، قوللىنىلىۋاتقان ستىلىستىك ۋاستىلەرنىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەك قوللانغان.

شائىرنىڭ مۇتلەق كۆپ شېئىرلىرى كىشى قەلبىگە تەسىر قىلىپ، كىشى روھىي مۇۋازىنىتىنى بۇزۇپ ئوقۇغۇچىنىڭ ھېسسىي غىدىقلاپ، ئۇنى بىپەرۋالىق گىردابىدىن چىقىرالايدۇ. ئۇنىڭ ھەر بىر سۆزى ياكى بىر پىكرىنى ئىپادىلەيدىغان بىر بېيىت — ئىككى مىسرا چوڭ بىر مەنزىرە، ئوبراز ھەرىكىتىنى ئاساسلاپ بېرەلەيدۇ:

بەرقىدەك ئاھىمدىن ئوت تۇشسە جەھان كۆيمەك نە تاڭ،
جۇن مۇھەييادۇر يۈرەكسىم ئىچرە تاشۇ چاقماغىم.

ياكى يار گۈزەللىكىنىڭ سېھرىي كۈچى:

نىقاب ئالساڭ جەمالىڭ تىغىدىن جانمدا يوقتۇر تاپ،
تەجەر روھ ئەيلەيدى كۆڭ ئۆزرە مېھرو تىترەدى يەر ھەم.

ياكى سۆيگۈنىڭ قىممىتى:

بىر باھاسىز توتىيادۇر كۆزۈمە باسقان ئىزىڭ،
ئىشقىڭنىڭ مۇندىنمۇ قىممەت توتىياسى بارمىكىن.

ياكى زۇلمەت باسقان ئوتتۇرا ئەسىردە ئىنسان ئەركىنلىكى:

ماڭا ھەر لەھزە بەرسە تەلبەلىك دەست،
فەلەك يەردىن ئاياغىمدا بولۇر پەست.
ماڭا ھەم تەڭ ئەمەس فەرھادۇ، مەجنۇن،
قەدىم نوندۇر، كۆزۈم جەيھۇن، ئىچىم خۇن.

شائىر سۆزىنىڭ ئىپادىلەش سېغىمچانلىقىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن شەرق كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئەنئەنىسى ھەرپى ئوبراز (ھەرپ شەكلىدىن پايدىلىنىپ ئوبراز يارىتىش) لاردىنمۇ خېلى كەڭ پايدىلىنىدۇ:

قافونون كۆزۈ لەبىك مەد ئەلىپ قەد قاشىك،
رايو ئەسىر باشىگدىن ئايغىك قىران قىز.

يۇقىرىقى ئىككى مىسرادا ئەقىل - پاراسەت، قەددى - قامەتتە قىياسىغا يەتكەن ئىنسان گۈزەللىكىنى تېخىمۇ گەۋدىلەندۈرۈش ئۈچۈن گۈزەل قىزنىڭ كۆزىنىڭ دۇگىلەكلىكىنى قاف (ق) يەنى ئىككى كۆز «ق» ھەرپىنىڭ ئىككى چېكىتىگە، كۆزنىڭ دۇگىلەكلىكىنى «ق» ھەرپىنىڭ شەكلىگە، ئاغزىنىڭ ئويماقتەك كىچىك، دۇگىلەكلىكىنى نون (ن) ھەرپىنىڭ شەكلىگە، قەددىنىڭ تۈزلۈكىنى ئەلف («ا») كە ئوخشىتىپ، سۆزنىڭ ئوبرازچانلىق سىغىمىنى تېخىمۇ ئاشۇرىدۇ.

ياكى:

جىم ئېرىمەس ھەرقى جان ئول ئايىنىڭ شەكلى جەمالىدۇر،
ئەلف ئېرىمەس ئارادا يار قەددىنىڭ مىسالىدۇر.
نون ئېرىمەس غەم يۈكى ئاستىدا قالغان ئىشق ئىلى جىمسى.
مەسەللىك سەرۇ ئەرئەر تابىدىن تۇغقان ھىلالىدۇر.
مۇنىڭدىن ئۆزگە ئېرىمەس ياكى جىم ئولدى بىلىك ئۈچ ھەرپ،
جەفادۇر ئىشق ئېلىگە، غەيرىگە شېرىن زۇلالىدۇر.

تىل تارىخىي ئىجتىمائىي نورماتىۋ ھادىسە بولۇپ، ئېستېتىك تەربىيىۋى ئەھمىيەتكە ئىگە شېئىرىي تىل ۋە ئۇنىڭ ساپلىقى ئۈچۈن كۈرەش ھەر دائىم ئىجتىمائىي - سىياسىي كۈرەشنىڭ، ئىلغار مەدەنىيەت ۋە سەنئەت ئۈچۈن كۈرەشنىڭ تەركىبىي قىسمىنى تەشكىل قىلىپ كەلدى. ئۆز دەۋرىنىڭ

ئىلغار كىشىسى بولغان شائىر گومنام يۇقىرىقى مەسىلىنى خېلىلا چوڭقۇر چۈشەنگەن بولسا كېرەك، ئۇ ئۆز ئىجادىدا بەدىئىي تىلنىڭ سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن ۋە ئۇنىڭ ساپلىقى ئۈچۈن خېلىلا كۈرەش قىلغانلىقى كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇ. ئۇنىڭ ئىجادىدىكى بۇ ئۆزگىرىش «دىۋان» نىڭ باش تەرەپتىكى لىرىك شېئىرىدا ئەرەب، پارس تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر خېلىلا ئېغىر سالماقنى ئىگىلەپ، بارغانسېرى بۇ سالماق ئاجىزلاپ «دىۋان» نىڭ ئاخىرىغا بارغاندا پۈتۈنلەي تۈگەپ، تىلنىڭ ساپلىقىمۇ، بەدىئىي سەۋىيىسىمۇ يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈلىدۇ. بۇ ھال لىرىك شائىر گومنامنىڭ ئۆز دەۋرىنىڭ ئىلغار كىشىسى ئىكەنلىكىنى يەنمۇ ئىسپاتلايدۇ.

شېئىر يېزىشتا كلاسسىك شەكىللەردىن پايدىلىنىش شائىر ئىستېداتى، ماھارىتى، شېئىرىيەت تەجرىبىسى ۋە ئۇنىڭ شېئىرىي نەزەرىيە سەۋىيىسىگە باغلىق.

شائىر گومنام ئۆزىنىڭ ئېستېتىك قاراشلىرىنى بەدىئىي تەپەككۇر ئۇسۇلى بىلەن ئىپادىلەپ، لىرىك قەھرىمانلىرىنى يارىتىش ئۈچۈن كلاسسىك شېئىر شەكىللىرىدىن — رۇبائىي، مۇخەممەس، غەزەل، تەرجىبەند شەكىللىرىدىن ماھارەتلىك ھالدا پايدىلىنىدۇ. بۇ شەكىللەردىن پايدىلانغاندا، ئۇلارنىڭ بىز يۇقىرىدا كۆرسەتكەن ئۆتكەن قانۇن - قائىدىلىرىگە ئاڭلىق ھالدا تولۇق رىئايە قىلىدۇ. بۇ پاكىت شائىرنىڭ كلاسسىك شېئىر نەزەرىيىسىنى ياخشى بىلىدىغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. يۇقىرىقى سۆزلەپ ئۆتكەنلىرىمىز، گومنام شېئىرىيىتىنىڭ بەدىئىيلىكى ھەققىدىكى قىسقىچە بايانىدىن ئىبارەت. شۇنداق قىلىپ، شائىر گومنامنى ئۆز دەۋرىنىڭ ئىلغار ئېستېتىك كۆز قارىشى

ئارقىلىق رېئال ھاياتقا ياندىشىپ، چۈەر سۆز سەنئىتى ئارقىلىق جازىبىدار لىرىك قەھرىمانلار يارىتىپ، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى مۇنبىرىدە ئۆزىگە ئۆلمەس ھەيكەل ياراتقان شائىر دېيىشكە بولىدۇ.

شائىر ئۆز دەۋرىنىڭ ئوغلى ئىدى. ئۇ ئۆز دەۋرىنىڭ ئىجتىمائىي ئىدىئولوگىيە ئاسمىنىنى سوفىزم ئىس - تۈتەكلىرى قاپلىغان مۇھىتتىن نەپەس ئالغىنى ئۈچۈن بەلگىلىك ھالدا سوفىزم تەسىرىگە ئۇچرىغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇ شائىر ئىجادىغا زور تەسىر كۆرسىتەلمىدى، بۇنى شائىرنىڭ دانالىقى دېيىشكە بولىدۇ.

زەلىلى ۋە ئۇنىڭ ئىجادىي پائالىيىتى

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ جۇڭغار — خوجىلار دەۋرىدىكى بەدىئىي تەپەككۇر ساھەسىنىڭ داڭدار ۋەكىلى مۇھەممەت سىدىق زەلىلىنىڭ تەرجىمھالىغا دائىر ياكى ئۇنى بىۋاستە تەپسىلىي كۆرسەتكەن تارىخىي ماتېرىياللار بىزنىڭ دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلمىگەن ياكى يېتىپ كەلگەن بولسىمۇ، تېخى يورۇقلۇققا چىقمىغان. شۇڭا بىز شائىرنىڭ تەرجىمھالى توغرىسىدىكى ئېنىقلىمىنى پەقەت ئۇنىڭ بىزنىڭ دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن ئەسەرلىرىدىنلا ئىزدەشكە مەجبۇرمىز.

نەزمە باغلانغان مەھەلدە ئەي ئەخى،
مىڭ يۇز ئەللىك بەش ئەردى تەرىخى.
بولمادى تارىخو نەزمە سىلسىلە،
ھېچ ۋاقتى فىكرو ئەندىشە.
روزى شەنبە، ئاخىرى ماھى سەفەر،
يەتتى ئەتمامغە نەزمە موختەسەر.
يەتتە يۇز يەتمىش ئىدى، يەتتى تەمام،
نۇسخە ئەيلەپ ئەزبىرايى خاسۇ ئام.
نەسىرى ئەردى نەزمىدە تاپتى زوھۇر
تارىخىي مىڭ يۇزۇ ئەللىك يەتتەدۇر.①

---

① زەلىلى دىۋانى، 346 - بەت.

دېگىنىگە قارىغاندا، ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدىراق يازغان «تەزكىرەئى خوجا مۇھەممەت شەرف بۇزروكۇار»نى ھىجرىيە 1155 ـ يىلدىن باشلاپ (دەسلەپ نەسرى ئىكەن)، ھىجرىيە 1157 ـ يىلى شېئىرغا ئايلاندۇرۇپ پۈتكۈزگەنلىكى ئېنىقلىنىدۇ. شائىر دەل مۇشۇ جايىنىڭ ئۆزىدىلا:

ئۆمرى يەتمىشكە يېتىپ مەرد ئولمادى،
قىرىق يىلدىن تابۇ دەمغە خىرقە پوش.
چەشمە ساری باتىن ئەمدى قىلدى جوش.

دېگىنىدىن قىرىق يىللىق بۇ دەرۋىشنىڭ يۈقىرىقى ئەسىرىنى يەتمىش ياشقا كىرگەن چېغىدا، غۇربەتلىك ۋە ئېچىنىشلىق ھايات قوينىدا يېزىپ تۈگەتكەنلىكى ئېنىقلىنىدۇ.

يۇقىرىقى ئىككى سان سېلىشتۇرمىسىدىن شائىرنىڭ تەخمىنەن ھىجرىيە 1087 ـ يىلى (مىلادى 1676 ـ يىلى) تۇغۇلغان دېيىش ھەقىقەتكە ئۇيغۇن كېلىدۇ. شائىر 87 ـ غەزىلىدە:

كەتتى زەلىلى تەلبە ئىمامەن تەۋافىغا،
يەركەنت ئىچىدە نەيلەسۇن ئابۇ زەمنى يوق.

ياكى:

زەلىلىدىن سەرۋ ـ سامان خىتا ئېلى سورما،
مۇسافىران خوتەن بىرلە خىرقە پوش ئەردىم.

شائىر قەلبىدىن ھەسرەت بىلەن ئېيتىلىپ چىققان يۇقىرىقى ئىككى پاكىت شائىرنىڭ كەمبەغەل ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ. بەزى تارىخىي ماتېرىياللاردا شائىرنىڭ تەخمىنەن 1750 ـ يىلى 76 يېشىدا ۋاپات بولغانلىقى

بايان قىلىندۇ. بۇنى ھەقىقەتكە ئۇيغۇن دېيىشكە بولىدۇ. چۈنكى يۇقىرىدا كەلتۈرگەن پاكىتلارمۇ بۇ ھەقىقەتنى ئىسپاتلايدۇ. ئەگەر شۇنداق بولغاندا، شائىر ياشىغان (1676 1750) دەۋر جۇڭغار ھۆكۈمدارلىرىدىن غالدان دەۋرىدىن تارتىپ، تا چىڭ دورجى دەۋرىگىچە ۋە ئۇنىڭ يەرلىك ھاكىمدارلاردىن ئاپاق خوجا. ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ۋە ئۇنىڭغا قارشى قارا تاغلىقلارنىڭ ۋەكىلى خوجا جاھانىڭ جۇڭغار باسقۇنچىلىرى ھەم ئۇنىڭ قولچۇماقلىرى ئاپاق خوجا ئاق تېررورلۇقىغا ۋە ئۇلارنىڭ سىياسىي، ئىجتىمائىي، مەدەنىيەت ئىستىبداتلىقىغا قارشى ئېلىپ بارغان ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن ئىلغار كۆرەشلىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان بولىدۇ.

شائىرنىڭ ئىجتىمائىي، سىياسىي ۋە ئېستېتىك قاراشلىرىنى شەكىللەندۈرگەن ئىجتىمائىي مۇھىتنى ئېنىقلاش ئۈچۈن شۇنىمۇ تەكىتلەپ قويۇش كېرەككى، شائىر تۇغۇلۇپ ئۆسكەن يەكەن بۇ چاغدا ئۆزىنىڭ ئۇلۇغۋار سەلتەنىتىنى يوقاتمىغانىدى. چۈنكى يالغۇز شىنجاڭدىلا ئەمەس، بەلكى پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيادا بىردىنبىر ئەڭ قۇدرەتلىك سىياسىي كۈچكە ئايلانغان سەئىدىيە خاندانلىقى 160 يىلدىن ئارتۇق ھۆكۈم سۈرگەن ھاكىمىيەت دەۋرىدە يەكەننى مەركەز قىلىپ تۇرۇپ، ئۆز تۇپرىقىنى گۈللەندۈرگەندىن تاشقىرى، يەكەننى ئەرەبنىڭمۇ، ئەجەمنىڭمۇ كۆزىگە ئايلاندۇرغانىدى. شائىر دەسلەپكى مەلۇماتنى «سەپەرنامە» دە ئېيتقىنىدەك:

شەھەر ئىدى شان نىشنى كانى رەخت،
بارچە موغولىيە ئارا پايى تەخت.
مۇلكى موراسسەئى شەھرى تازە،
ئاقسۇ ـ كۈچانىڭ يۈزىگە غازە.

بولغان يەكەن شەھرىنىڭ خانىقا. بىلىم يۇرتلىرىدا بىلىم ئىلىپ، يۇقىرى مەلۇماتنى سەئىدىيە خاندانلىقىنىڭ ئىككىنچى ھۆكۈمدارى ئابدۇرىشىتخان زامانىسىدە تەسىس قىلىنغان «خانلىق مەدرىسى» دە ئالغانلىقىدىن مۇنداق خەۋەر بېرىدۇ:

چەشمە چىراغى ھەمەئى مەملەكەت،
رەۋنەقى باغۇ چىمەنى مەرىفەت.
بىر تەرفى مەدرەسەئى خانىدۇر،
ئىلىم بىلەن فەزىلى گۈلىستانىدۇر.
جەمئى ئىكەن مەدرەسەدە ئالىمان،
رەۋشەن ئولۇپ ھەر بىرى شەمئى جاھان. . .
گەرمى موتالىئە دە ھەنگامە،
دەرس بىرۇر ۋاقتىدە ئەللامە.
ئالىم ھەم ئامىل ئاخۇن ئۇچۇن،
مەسنەدى ھىكمەتدە فىلاتون ئۇچۇن. . .

يۇقىرىقى مەلۇماتتىن «خانلىق مەدرىسى» نىڭ تەبىئىي مەنزىرىسى، ئىلىم ئىمكانىيەتلىرىنى ۋە ئىلمىي دەرىجىسىنى خىلىلا ئوچۇق بىلىپ ئالغىلى بولىدۇ.

ھەر قانداق تەرەققىي قىلغان ئەدەبىيات - سەنئەت ئۆز مىللىي دائىرىسىدە مەڭگۈ چەكلىنىپ تۇرىدىغان مىللىي ھادىسە ئەمەس. بەلكى دۇنياۋى مەدەنىيەت ھادىسىسىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ، دۇنياۋى بىرلىك قانۇنىيىتى يەنى قوبۇل قىلىش، ۋارىسلىق قىلىش، ئىجادىي تەرەققىي قىلدۇرۇش قانۇنىيىتى بويىچە چەكسىز ھالدا ئالغا قاراپ ئىلگىرىلەيدىغانلىقى تارىختىن بىزگە مەلۇم. بۇ مەسىلىدە تىل، تەرجىمانلىق ھەل قىلغۇچ رول ئويناىدۇ. چۈنكى بىر مىللەت باشقا بىر مىللەتنىڭ مەدەنىيەت بايلىقىنى شۇ مىللەتنىڭ تىلى ئارقىلىقلا

ئۆزلەشتۈرۈپ، ئۆز مىللىي مەدەنىيەت بايلىقىغا ئايلاندۇرالايدۇ
ياكى ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىپ ئىجادىي ھالدا ئۆز مەدەنىيىتىنى
راۋاجلاندۇرالايدۇ.

شائىر زەلىلى شۇ چاغدا ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيەت
مەركەزلىرىنىڭ بىرى بولغان يەكەندە ئىلىم تەھسىل قىلغان
چاغلىرىدا، ئەرەب، پارس تىللىرىنى ناھايىتى پۇختا
ئۆگەنگەنلىكى ئۈنىڭ ئىجادىدا ناھايىتى ئېنىق كۆرۈنۈپ
تۇرۇپتۇ. ھەتتا ئۈنىڭ پارس تىلىدا يازغان نۇرغۇن غەزەللىرى
بۇ مەسلىنى تېخىمۇ سۆزسىز ئىسپاتلايدۇ.

ئۆز ئانا تىلى ئارقىلىق ناھايىتى باي بولغان ئۇيغۇر
كلاسسىك ئەدەبىيات مىراسلىرىنى ئۆزلەشتۈرگەندىن تاشقىرى،
ئەرەب، پارس تىللىرى ئارقىلىق پۈتۈن شەرق ئەدەبىيات -
سەنئىتى ھەم ئىلىم - پەن ئۇتۇقلىرىدىن خالىغانچە بەھرىمەن
بولۇشى، شائىرنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىشى ئۈچۈن ھەل قىلغۇچ رول
ئوينىدى دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ.

بۇ چاغدىكى سىياسىي، ئىجتىمائىي مۇھىت، يۇقىرىدا
سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، جۇڭغار ئاقسۆڭەك باسقۇنچىلىرى
پۈتۈن شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى ئۆزلىرىنىڭ مەنپەئەتلىرىگە
ماسلاشتۇرۇش ئۈچۈن ئاپاق خوجا ئەۋلادلىرىنى ۋە ئاق تاغلىق،
قارا تاغلىق خوجىلارنىڭ ھاكىمىيەت تالىشىشلىرىنى ۋاقتى -
ۋاقتىدا تەرتىپكە سېلىپ تۇرۇپ، يەنە بىر تەرەپتىن پۈتۈن
جۇڭگونى بېسىپ ئېلىپ، ئىككىنچى چىڭگىز ئېمپېرىيىسىنى
قايتا تىكلەپ، پۈتۈن دۇنياغا خوجا بولۇشنى خام خىيال
قىلىۋاتاتتى. . . ئوتتۇرا ئاسىيادا بولسا يەنە بىر سىياسىي
كۈچ — چارروسىيە تاجاۋۇزى كافكاز، سىبىرىيىدىن ئۆتۈپ،
ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركىي خەلقلىرىنى بىرىنىڭ كەينىدىن بىرىنى
يۇتۇپ. پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيانى يۇتۇۋېلىش نىيىتى كۈچلۈك
ھەربىكەتكە ئايلانغانىدى.

ئىدىئولوگىيە ساھەسىگە كەلسەك، يۇقىرىدا بايان قىلىنغاندەك «ئوتتۇرا ئەسىردە ئىدىئولوگىيىنىڭ ئالىق شەكىللىرى پەلسەپە، سىياسىي، قانۇنشۇناسلىقلارنىڭ ھەممىسى ئىلاھىيەتكە قوشۇۋېتىلىپ، ئىلاھىيەتنىڭ بىر بۆلىكى قىلىپ قويۇلغان...» ۋە ئەدەبىيات سەنئەت ساھەسىنى تەسەۋۋۇپچىلىق. سوفىزم ئېگىلەپ ئالغان، ئىلغار ئىستېتىك قاراشلار سوفىزم ئىس - تۇتەكلىرى ئاستىدا قېلىپ چىقىش يولى ئىزدەش ھالىتىنى بېشىدىن كەچۈرۈۋاتاتتى... بۇ ھالەت يالغۇز سىنجاڭ ئۇچۇنلا ئەمەس، پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇچۇن ئورتاق ئىدىئولوگىيە ئاتموسفېراسى ئىدى....

سائىر 30 ياشقىچە ئىلىم تەھسىل قىلىش، ئىجاد قىلىش بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئىدىئولوگىيە ساھەسىدىكى يۇقىرىقى سوفىزم ئىس - تۇتەكلىرى ئارىسىدا قايمۇقۇپ يول ئىزدەشكە كىرىشىدۇ. ئۇ 133 - غەزىلىدە:

ھەۋەسى سەيرى چىن ئەيلەر زېھى بۆكىلكى نەققاشىم،
خۇدا بىلگەي مېنىڭ ماچىن ئىچىدە ئەمدى توختاشىم.
خەرابى چېھرەگەندىم گۈنى بىپەرۋا ئۇچۇن ھەربار،
قەرار ئەتمەي چۇ چەرخى ئاسىيادەك چۆرۈلۈر باشىم.

بۇ شائىرنىڭ جۇڭغار ئاقسۆڭەك ھۆكۈمدارلىرى ۋە قورچاق ھاكىمدارلارنىڭ ئىستىبدادلىق سىياسىتىنىڭ زۇلۇمى ۋە ئۇلارنىڭ ئىدىئولوگىيە تىرىكى بولغان سوفىزم ئىس - تۇتەكلىرى ئىچىدە نىجاتلىق ئىزدەپ تەمتىرەپ قالغان لىرىك ئوبرازى ئەمەسمۇ!

ئىچتىم لەئلى بەدەخشان كانى ياڭلىغ شوئلە ئەيلەيدۇر،
ئەگەرچە تىغلى تاشىدىن قاراۋۇز، كۆك ئىرور تاشىم.

شائىر نىجاتلىق ئىزدەپ يۇرت كېزىشكە قارار قىلىدۇ.

قەنا دەيىرگە كىردىم ئەي زەلىلى تالبەۋۇ تەنها،
تەۋەككەلدىن قەدەم ياندۇرماغايمەن ئىشق يولداشىم.

شائىرنىڭ جاھان كېزىشىدىكى مەقسىتىمۇ ناھايىتى ئېنىق:

سەيرى جەھان قىلماغىم تەركى جاھاندۇر غەرەز،
ئەيلەگەلى ئىتتىھان ياخشى - ياماندۇر غەرەز.

شائىر «ياخشى»، «يامان» نى، «ھەق»، «ناھەق» نى ئاجرىتىش ئۈچۈن ئىنىسى دەلىلى ۋە موللاغەزەل (ئېھتىمال بۇ شۇ كىشىنىڭ ئەدەبىي تەخەللۇسى بولسا كېرەك) نى ئۆزىگە يولداش قىلىپ، ئون يىللاپ مۇشەققەتلىك سەپەر قىلىپ، ئارتۇچ (مەشھەد)، كاشغەر، خوتەن، ئەردەۋىل (ئاقسۇ)، كۇچا، تۇرپان، قۇمۇل قاتارلىق 18 يۇرتنى كېزىپ چىقىدۇ. ئۇنىڭ خۇلاسىسى:

چىنى تۇركىستان زەمىنىنىڭ خەلقىغە ھەيىپىم كېلۇر،
شەھرى ماچىندىن ئۆتۈپ تاۋاپ ئىمامەن ئەيلىمەس.

(چىنى تۇركىستان زېمىنىدىكى خەلقنىڭ تارتىۋاتقىنى جەۋرى-جاپادۇر، خوتەن شەھرىدىن ئۆتۈپ باشقا مازارلارغا تاۋاپقا بارمايدۇ.) شائىرنىڭ بۇ خۇلاسىسى دەۋرنىڭ ھەقىقىي رېئاللىستىك ئىنكاسى ئىدى. چۈنكى ئۇ 18 يۇرتنى كېزىپ

چىقىپ سىياسىي زۇلۇم، ئىقتىسادىي قاششاقلىق، خار - زارلىق، مەنىۋى ھاياتتا ئىلاھىيەتچىلىك، سوغۇرۇم ئىس - تونەكلىرى قاپلىغان زەھەرلىك ئاتموسفېرادىن باشقىنى كۆرمىدى.

فەرەر ئەتمەي چۇ چەرخى ئاسىيادەك چۇرۇلۇر باشىم.

دېگەندەك ھالەتكە چۈشۈپ قالغان شائىر نىجات يولىنى بۇ ئۇزاق سەپەر جەريانىدا قەشقەر شەھىرى مەشھەتتىكى سۇلتان سۇتۇق بوغراخان ۋە قارا سايدىكى مۇھەممەت سادىق جەپىرى مازارلىرىدىن ئىزدىدى، چۈنكى ھەر ئىككىسىلا خەلقىمىز بولغىنىدەك ئىسلام دىنىنىڭ ھاميلىرى ئىدى.

ئەيسا خرىستىئان دىنىنى رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ زۇلۇمىغا قارشى ھالدا ئىنسان ئىزگۈ نىيىتى، ئۆزئارا مېھرىي مۇھەببەت، باقىي ئالەم جەننىتى شەكلىدە قويغان بولسا، ئىسلام دىنىنىڭ ئىجادچىسى مۇھەممەت ئەلەيھىسسالام تېخى قەبىلىچىلىك دەۋردە تۇرغان ئەرەب خەلقىنى قاششاقلىقتىن قۇتۇلدۇرۇپ، ئۇلارغا مىللەت، دۆلەت چۈشەنچىسىنى سىڭدۇرۇپ، بىر گەۋدىگە ئايلاندۇرۇپ، بەخت - سائادەتكە ئېرىشتۇرۇش ئۈچۈن ئىسلام دىنىنى ئېتىقاد سۇپىتىدە بايراق قىلىپ كۆتۈرگەنىدى.

خەلق دەسلەپتە دىن پەيغەمبەرلىرىنى شۇنىڭ ئۈچۈن ياخشى كۆرەتتىكى، ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىدەك جاپا چەككەنلىكى، ئۆزلىرى ئۈچۈن، ئىنسان باراۋەرلىكى ئۈچۈن كۆيۈپ - پىشىپ سۆزلەشلىرى، خەلقنىڭ كۆڭلىنى مايىل قىلغانىدى.

دىن پەيغەمبەرلىرى دېموكراتىك، خەلقپەرۋەر دىنىي قاراشلىرى، دىنىي تەلىماتلىرى ئارقىلىق ھاكىم مۇتلەق، ئاچكۆز، زالىم فېئوداللارغا قارشى تۇراتتى. دىنىنىڭ قىسمەن

ئەكسىيەتچى ماھىيەتىدىن قارىغاندا، دىن ھۆكۈمران سىنىپلار ئۈچۈن خەلقنى بىر خىل قۇللاشتۇرۇش قورالى سۈپىتىدە رول ئوينىغان بولسىمۇ، ئومۇمىي ئېتىقاد نۇقتىسىدىن ئېزىلگۈچى سىنىپ ئۈچۈن «تەڭرى ئالدىدا ھەممە باراۋەر» دېگەن مەنىدە ئۇلارغا نىجات ئاتا قىلغۇچى ساماۋى يورۇق يۇلتۇز سۈپىتىدە كۆرۈنۈپ كەلدى. شۇڭا ئۇلارنىڭ ھامىيلىرى خەلققە «ئۇلۇغ»، «سۈرلۈك»، «سېھىرلىك» كۆرۈنۈپ، ئۇلارنىڭ مەقبەرلىرى مازارلارغا ئايلىنىپ تاۋاپ قىلىش، ئىستىقامەت قىلىش، چوقۇنۇش بارگاھلىرىغا ئايلاندى.

ئەسلى مەنىدىن ئېيتقاندا، شائىر ئىزدىگەن ئازادلىق، ئەركىنلىك، باراۋەرلىك، بەخت - سائادەت يولىنى كۆرسەتكۈچى نۇرلۇق تالانت شائىر دەۋرىدىن تېخى ناھايىتى يىراقتا ئىدى. مازار، ماشايىخلار ئۇنىڭغا ھېچقانداق ياردەم بەرمەيدىغان خام خىيال ئىدى. بۇ ھەقىقەت شائىر كېزىپ ئۆتكەن ئون نەچچە يىللىق مۇشەققەتلىك سەپىرىنىڭ ئاچچىق رېئاللىقى بىلەن ئىسپاتلاندى. نەتىجىدە ئۇ قاتتىق ھەسرەت بىلەن:

چىنى تۇركىستان زەمىنىنىڭ خەلقىغە ھەيىپىم كېلۇر،
شەھىرى ماچىندىن ئۆتۈپ تاۋاپ ئىمامەن ئەيلىمەس.

دېگەن ئەقلىي خۇلاسىنى چىقاردى - دە، جەندە كىيگەن بېلىنى مەھكەم باغلاپ، قالغان ئۆمرىنى يەكەندە خار - زارلىق تۇرمۇش ئىچىدە ئىجادىيەت بىلەن ئۆتكۈزۈشكە مەجبۇر بولدى. بىزنىڭ دەۋرىمىزگە شائىرنىڭ «دىۋان زەلىلى»، «كولىيات زەلىلى» دېگەن ئىككى توپلىمى، بىر رىسالىسى يېتىپ كەلگەن. شائىرنىڭ ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىغا قوشقان بۇ زور تۆھپىسى قىممەتلىك بەدئىي يادىكارلىق سۈپىتىدە ئىمىن تۇرسۇن تەرىپىدىن نەشرگە تەييارلىنىپ، مىللەتلەر نەشرىياتى

تەرىپىدىن «زەلىلى دىۋانى» نامى بىلەن نەشر قىلىندى.
بۇ «زەلىلى دىۋانى»غا شائىرنىڭ 196 غەزەل، 27 رۇبائىي، 18 مۇخەممەس، 5 مۇستەھزاد، 2 قەسىدە، 2 ساقىنامە، 2 تەزكىرە، 1 سەپەرنامىسى كىرگۈزۈلگەن.

زەلىلنىڭ ئىجادىيەت يولى ۋە لىرىك قەھرىمانى توغرىسىدا

«ئىنسانشۇناسلىق» دەپ ئاتالغان ئەدەبىيات ئىجتىمائىي مەۋجۇدىاتنى تونۇش ۋە ئۇنى ئەكس ئەتتۈرۈش جەھەتتە باشقا ئۇستقۇرۇلما شەكىللىرىگە ئوخشىمايدىغان ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيىتى بويىچە ئوبرازلىق تەپەككۇرغا تايىنىدۇ. ئەدەبىياتنىڭ بۇ خۇسۇسىيىتىدىن مەشھۇر نېمىس پەيلاسوپى گېگىل: «شېئىرىي تەسۋىرنى بىز ئوبرازلىق تەسۋىر دەپ بەلگىلەيمىز، چۈنكى ئۇ بىزنىڭ كۆز ئالدىمىزدا ئابستراكت ماھىيەت ئورنىغا ئۇنىڭ كونكرېت رېئاللىقىنى قويىدۇ» دەپ كۆرسىتىدۇ. گېگىلنىڭ بۇ چۈشەنچىسىنى بېلىنىسكى تېخىمۇ ئايدىڭلاشتۇرۇپ: «پەيلاسوپ سېللىگىزملار بىلەن، شائىر بولسا ئوبرازلار بىلەن، مەنزىرىلەر بىلەن سۆزلەيدۇ. ئىككىلىسىلا ھەم بىر نەرسە توغرۇلۇق سۆزلەيدۇ... بىرى ئىسپاتلايدۇ، ئىككىنچىسى كۆرسىتىدۇ ۋە ئىككىلىسىلا ئىشەندۈرىدۇ. پەقەت بىرى مەنتىق دەلىللەر بىلەن ئىشەندۈرىدۇ، ئىككىنچىسى بولسا مەنزىرىلەر بىلەن ئىشەندۈرىدۇ» دەپ كۆرسىتىدۇ.

ھاياتنى ئوبرازلاردا ئەكس ئەتتۈرىدىغان شائىر ياكى يازغۇچى ھاياتنى غەرەزسىز ھالدا خۇددى ئەينەكتە ئەكس ئەتكەندەك ئەكس ئەتتۈرمەيدۇ. ئەينەكنىڭ ئىنكاسى پاسسىپ، چۈنكى ئۇ ئۆزى ئىنكاس قىلىۋاتقان ئوبيېكتقا قاتناشمايدۇ،

ئۇنىڭغا مەنە بەرمەيدۇ. ئۇنىڭ مېغىزىنى چاقمايدۇ. شائىر ياكى يازغۇچىنىڭ ئىنكاسى بولسا ھاياتنىڭ مېغىزى چېقىلغان، چوڭقۇر تەھلىل قىلىنغان، ئۇنىڭغا ئۆزىنىڭ ھېسسىياتى، كۆز قارىشى قوشۇلۇپ، ھۆكۈم چىقىرىلغان، ھايات تېپىكلەشتۈرۈلۈپ، ئىندىۋىدۇئاللاشتۇرۇلغان ئوبرازلاردا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ئىنكاس بولۇپ، ئۇ رېئال ھاياتنىن ئۈستۈن تۇرىدۇ. شائىر ياكى يازغۇچى بۇ ئىشلارنى ئۆزىنىڭ ئېستېتىك غايىسىگە تايىنىپ ئەملگە ئاشۇرىدۇ. بەدىئىي ئەسەردىكى ھەر قانداق ۋەقە، ھەر قانداق دېتال يازغۇچى ياكى شائىرنىڭ ئېستېتىك غايە غەلۋىرىنىڭ تاسقىشىدىن ئۆتۈپ، ئەسەر گەۋدىسىنىڭ تەشكىلىي قىسمىغا ئايلىنىدۇ.

شائىر ياكى يازغۇچى ئوبېيېكتىپ ھاياتقا يانداشقاندا ئۆز ئېستېتىك غايىسىنىڭ پرىنسىپلىرى بويىچە ياندىشىدۇ، دېگىنىمىز، ھاياتنى گۈزەللىك قانۇنىيەتلىرى بويىچە ئوبرازلاردا ئەكس ئەتتۈرىدۇ دېگەن مەنىنى بېرىدۇ. بۇ جەريانىنىڭ دائىرىسى كەڭ، ئىنتايىن مۇرەككەپ جەريان بولۇپ، يازغۇچى دۇنيا قارىشىنىڭ ھەممە ئامىللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئېلىشى مۇمكىن.

شائىر ياكى يازغۇچىنىڭ ئېستېتىك غايىسىنىڭ خاراكتېرى ئۆز دەۋرىنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى تەرەققىياتى ۋە بۇ دەۋردە ھۆكۈمران بولغان ئىدېئولوگىيىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغىنىدەك، ئەدەبىيات - سەنئەتكە خاس بولغان نىسپىي مۇستەقىللىقى كۆچلۈك ئەنئەنىۋى ۋە دۇنياۋى خاراكتېرگە ئىگە ئىدېئولوگىيە تەسىرىگىمۇ ئۇچرايدۇ. يەنى ئۆتمۈش سىنىپىي جەمئىيەتتە مەيدانغا كەلگەن ئەسەر ھۆكۈمران سىنىپ ۋە ئۇنىڭ ھۆكۈمران ئىدېئولوگىيىسىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغىنىدەك، جەمئىيەتنىڭ ئەسلى گەۋدىسىنى تەشكىل قىلغان خەلق ئۇنىڭ خەلقچىللىق ۋە ئىنسانپەرۋەرلىك ئىدىيىسىنىڭ تەسىرىدىن خالىي بولمىغاندەك، دۇنياۋى مەدەنىيەتنىڭ بىر قىسمى بولغان ئەدەبىيات ياكى

بەدىئي ئەسەر دۇنياۋى بىرلىك قانۇنىيىتى، قوبۇل قىلىش، ئىجادىي راۋاجلاندۇرۇش قانۇنىيەتلىرىدىن خالىي بولمايدۇ. شۇڭا ھەر قانداق دەۋردىكى شائىر ياكى يازغۇچىنىڭ ئىجادىغا باھا بېرىشتە ئالدى بىلەن ئۇنىڭ ئېتقادىغا قوماندانلىق قىلىدىغان ئېستېتىك غايىسىنى ئېنىقلاپ ئېلىش ئۇنىڭ ئىجادىغا توغرا باھا بېرىشنىڭ كاپالىتى بولۇپ قالىدۇ.

شائىر زەلىلى ياشىغان دەۋرده فېئودالىزم چىرىك روھىي مەدەنىيىتىنىڭ تىرىكى بولغان تەسەۋۋۇپچىلىق - سوفىزم ھۆكۈمران ئىدېئولوگىيە ئورنىدا ئىدى، ئۇنىڭ مەزھەپلىرى ناھايىتى نۇرغۇن. ئوتتۇرا ئەسىر كلاسسىك ئەدەبىياتى ەتقىقاتىنىڭ نەتىجىلىرى شۇنى ئىسپاتلىدىكى ئىدېئولوگىيە ەكىللىرىنى ئىلاھىيەتكە قوشۇۋەتكەن بۇ دەۋرده، ئوتتۇرا ئەسىرده ئىجاد قىلغان ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە مۇسۇلمان شەرقىدە سوفىزم مەزھەپلىرىنىڭ بىرەرىگە قاتناشمىغان ياكى ئۇنىڭ ئەسىرگە ئۇچرىمىغان شائىر ياكى يازغۇچىنى تاپقىلى بولمايدۇ.

ئۇنداقتا شائىر زەلىلى سوفىزمنىڭ قايسى مەزھىپىگە مەنسۇپ؟

ئەسەۋۋۇپ - سوفىزم ئىسلام دىنى مەيدانغا كېلىشتىن بۇرۇن ئايرىم. سىستېمىلاشمىغان كۆرۈنۈشكە ئىگە ئىدى. ئىسلام دىنىي پەيدا بولغاندىن كېيىن فېئوداللىق قاتمۇ قات زۇلۇم، كەمبەغەلچىلىكنىڭ، قاشقاقلىقنىڭ ئېغىر دەردىنىڭ زەربىسىده ئۇنىڭغا قارشى تۇرۇن قاتلام سىنىپلارنىڭ ئاھ - زارى ۋە نارازىلىقى سۇپىتىده مەيدانغا كەلدى. ئۇ VII ئەسىردىن XI ئەسىرگىچه شەكىللىنىپ سىستېمىلاشقان پەلسەپىۋى تەلىماتقا ئايلاندى. شەرقته ئەسەۋۋۇپ سوفىزمنىڭ پەيدا بولۇشىدا بۇددىزمنىڭ ۋە خرىستىئان دىنىنىڭمۇ بەلگىلىك ھەسسىسى بار. ئەسەۋۋۇپ سوفىزم ئۇزۇنىڭ تۇپكى پەلسەپە ئاساسىنى گرېك ئىدېئالىست پەيلاسوپى پلاتۇن (ئەپلاتۇن)،

پلاتىن، نىئوپىلاتونچىلىق ۋە گېنوسىنتېزم ھەم ئارىستوتېل (ئەرەستو) نىڭ ئىدېئالىستىك مىستىك تەرەپلىرىدىن ئېلىپ قۇراشتۇرىدۇ.

سوفىزمنى تەبىئەتكە، بۇ دۇنياغا، ھاياتقا ۋە ئىنسان دىنىغا بولغان قاراشلىرىغا قاراپ ئاساسەن ئۈچ (ئۇلارنىڭ مەزھەپلىرى خېلى نۇرغۇن) ئېقىمغا بۆلۈنىدۇ. ئىكىستانچى (ھاياجانچى) سوپىلار. بۇلارنىڭ يېرىك ۋەكىللىرى: رابىئە، ئىبن ئەل - ئەرەبى، ئىبراھىم ئەدھەم، پەرىددىن ئەتتار، ھەسەن ئەل بەسرى، ھەسەن ئەل - بەستامى، ئەبۇبەكرى ئەش شىبلى، ئەبۇ مەنسۇر ئەل ھۇسەيىن ئەل ھىلاج قاتارلىقلار. بۇلار ئىكىستانچى سوپىلارنىڭ يېتەكچىسى ۋە نەزەرىيىچىلىرى ئىدى. بۇلارنىڭ تۇپكى ئارزۇسى، دۇنيادا بىرلا رېئاللىق بار، ئۇ بولسىمۇ ئاللا، ئۇنىڭ ئاۋۋال - ئاخىرى يوق، ئۇ ماكان، زامانغا ئىگە ئەمەس، ئۇ بارلىق دۇنيا، كائىنات، جان - جانىۋار، ئادەمزاتنى ياراتقان، ئۇلار ئاللانىڭ شولىسى — تەجەللۇسى بولۇپ، ئۇ ھېچقانداق ماھىيەتكە ئىگە ئەمەس، دەپ قارايدۇ.

ئۇلارچە، ئاللا دۇنيانى پانىي، باقىي دەپ ئىككىگە بۆلۈپ خاتا قىلغان. ئۇلارچە بۇ دۇنيانىڭ ماددىي، مەنىۋى ھۇزۇر - ھالاۋىتىدىن، گۈزەللىكتىن پايدىلىنىشنىڭ ھاجىتى يوق. چۈنكى ئۇلارنىڭ ھەممىسى بىر ئاللاغا تەئەللۇق بولۇپ، ئاللانىڭ شولىسى — تەجەللۇسى، سايىسىدىن ئىبارەت. تەنمۇ جانغا نىسبەتەن قەپەس، ئۇنى بۇ قۇللۇقتىن ئازاد قىلىش ئۇلارنىڭ ۋەزىپىسى. ئۇلارنىڭ تەرىپىچە، «ئاللا چەكسىز دېگىز»، ئوبىيېكتىپ مەۋجۇدات ئەنە شۇ ھېسابسىز قۇدرەتلىك مەۋج ئۇرۇپ تۇرغان دېگىزدىن چاچراپ چىققان سۇ تامچىلىرى ياكى كۆپۈك. ئۇلارچە ئەنە شۇ سۇ تامچىلىرى ياكى كۆپۈك ئەسلى ماھىيەت بولغان ئاللاغا قوشۇلۇپ كېتىشى — ۋاسىل بولۇشى كېرەك. بۇنى ئۇلار ۋۇجۇدۇل ۋاھىدات دەيدۇ.

ئۇلارنىڭ بۇ مەقسەتكە يېتىش ئۈسۈلى بىرىنچى، شەرىئەت قانۇنلىرىغا تولۇق رىئايە قىلىش. ئىككىنچى، تەرىقەت بىرەر شەيخنى ياكى دەرۋىشنى ئۈستاز تۇتۇپ ھەممىدىن كېچىپ خۇدا توغرىسىدىلا ئويلاش. ئۈچىنچى، مەرىپەت پوتۇن ئوبيېكتىپ مەۋجۇداتنىڭ ھېچنەرسە ئەمەس ئىكەنلىكىنى، ئۆزىنىڭ ئەسلى ماھىيىتى بولغان ئاللاغا قوشۇلۇپ كېتىش ۋاھدات قىلالىشىنى بىلىش، ئېنىقلاش. ئۈچىنچى. فەنا بۇنىڭدا ئۇ ئاللا بىلەن بىرلەشكەن بولۇپ، فەنا نامىنى ئېلىپ مەنسۇر ھەللاجدەك ئەنەل ھەق (مەن ھەق) دېيىشكە ئېرىشىشتىن ئىبارەت. بۇلارنىڭ ھەربىرىدە شەكلى ئاممىدىن ئۆزۈل ـ كېسىل ئايرىلىپ دەرۋىشلىك يولى بىلەن ئىستىقامەت قىلىش، ئاللانى كۆزى بىلەن ئەمەس، بەلكى قەلب كۆزى بىلەن كۆرۈش، ئۇلارنىڭ تىپىك ۋەكىللىنىڭ بىرى بولغان شىبلى ئوبيېكتىپ مەۋجۇدات بىلەن ئۆزۈل ـ كېسىل مۇناسىۋىتىنى ئۈزۈپ، قەلب كۆزى بىلەن ئاللانى كۆرۈش ئۈچۈن كۆزىگە تۇز قۇيۇپ كور بولۇپ ئالغانىدى.

ئىكىستانچى سوپىلار يۇقىرىقى ھەربىرىدە پرىنسىپلىرى بىلەن ئاللاغا ۋاھدات بولغان چېغىدا ئاللا بىلەن تەڭ بولۇپ قالىدۇ ـ دە، ئىجابىي جەھەتتە ئىسلام ئېتىقادىنىي رەت قىلىشقۇچە بارىدۇ.

سوفىزمنىڭ ئىككىنچى ئېقىمى ئېكىلىكتىك خاراكتېرىگە ئىگە بولۇپ، ئېكىلىكتىك سوفىزم دېيىلىدۇ.

بۇ ئېقىم يۇقىرىقى ئىكىستانچى سوپىلار تەلىماتىنىڭ كۆپرەك ئەكسىيەتچى تەرىپىنى قوبۇل قىلىپ، ئۇنى ئىسلام دىنىي تەرتىپ ـ قائىدىلىرىگە ئۇيغۇنلاشتۇرۇپ، سوفىزم بىلەن دىننى بىرلەشتۇرگەن ئىنتايىن ئەكسىيەتچى ئېقىم بولۇپ، دىن ۋە سوفىستىك ئەدەبىيات ئارقىلىق ئەكسىيەتچى فېئودالىزم تۈزۈمىنىڭ روھىي تىرىكى بولغان ھالدا خەلقنىڭ ئىنقىلابىي

ئېگىنى زەھەرلەپ، خەلقنى قۇللۇققا ئۈندەپ كەلدى. ئۇلار:

زالىم ئەگەر جەفا قىلسا ئاللا دېگىل،
ئىلىگىڭ ئاچىپ دۇئا قىلىپ بويۇن سۇنغىل

دەيدۇ. بۇ ئېقىمنىڭ نەزەرىيە ئاساسىنى سالغۇچىسى زەينىددىن بىننى مۇھەممەد ئىمام غەززالى (مىلادىي 1058 ـ 1111) بولۇپ، ئۇنى بەدىئىي ئوبرازلاردا ئىپادىلىگۈچىلەر ئەخمەد يەسەۋى، سۇلايمان باقىرغانى، سۇپى ئاللايارلار بولدى.

سوفىزمنىڭ ئۈچىنچى ئېقىمى نەقشىبەندىيە دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇ XIII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ۋە XIV، XV ئەسىرلەردە ئوتتۇرا ئاسىيادا راۋاجلانغان ۋە شەكىللىنىپ ئوتتۇرىغا چىققان سوفىزم ئېقىمى بولۇپ، ئۇ مۇھەممەد ئىبنى مۇھەممەد باھاۋىددىن نەقشىبەند بۇخارى (مىلادى 1314 ـ يىلى بۇخارا قەسرى ئارىغان دېگەن جايدا دۇنياغا كەلگەن) نامى ۋە تەلىماتى بىلەن باغلىنىدۇ، بۇ ئادەم بۇ ئېقىمنىڭ ئاساسىنى سالغۇچىسى ئىدى. تارىخىي مەلۇماتلارغا قارىغاندا، بۇ كىشى مەشھۇر سوپى ئەمىر كولالىدىن تەلىم ئالغانكەن.

XIII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا مەيدانغا كېلىشكە باشلىغان دۇنياۋى ئېقىم ئۇ رېئاللىق، رېئال ھاياتتا پانتېئىزم روھىدىكى يېڭى ئىدىيىنىڭ ۋە ئەدەبىياتتا شۇنداق ئىدىيىنىڭ پەيدا بولۇشىدا ۋە ئۆسۈشىدە زور رول ئوينىدى. ئۇ پەلسەپە قاراشتىن ئالغاندا، سوپىلارچە پانتېئىزم ۋە ئىدېئالىستىك مونىزم نۇقتىئىنەزەرىدە تۇرىدۇ. ئۇلارچە بىرلا خۇدا بار. ئۇ بىز كۆرۈۋاتقان رېئال نەرسىلەردە ئىپادىلىنىدۇ دەپ قارايدۇ. ئۇلارنىڭ يۇقىرىقى تەلىماتىنىڭ نەتىجىسى تەبىئىي ھالدا شۇ يەرگە ئېلىپ كېلىدۇكى، بىرلا رېئاللىق بار، ئەسلىنى ئالغىنىمىزدا شۇ دۇنيا، بىرلا ھايات بار. شۇنداق قىلىپ

نەقشىبەندىيە بەزى تەرەپلەردىن ئىسلام دىنىنىڭ دۇنيالىزمىنى ئاساسسىز دىيىشكە يېتىپ كېلىدۇ.

ئىككىنچى تەرەپتىن، نەقشىبەندىيە ئېقىمى ئۆزىنىڭ پانتېئىزم ئاساسىدىكى مونىزم پەلسەپىۋى قارىشى بويىچە تەركىدۇنياچىلىققا ئېلىپ بارىدىغان خۇلاسە چىقارمايدۇ. ئۇلار يۇقىرىقى ئەكسىيەتچى سوپىلاردەك ئەكسىيەتچى مىستىكا، ئىكستاتىچىلىق، مۇتلەق خىلۋەتچىلىك (دەرۋىشلىك)، رىيازەت ۋاستىسىدە ئاللا بىلەن ۋاھىدات تەشكىل قىلىپ، مەڭگۈ پانىي بەخت ـ سائادەتكە ئېرىشىمىز دېمەيدۇ. ئۇلار «ئاللا بىر دېگىز»، ئۇ ماھىيەت، ئوبيېكتىپ مەۋجۇدات. بۇنىڭ قارىشىدا كامىل ئەمەس، ئۇ ھېچنەرسە ئەمەس، تەن جانغا نىسبەتەن بىر قەپەس، ئۇنى رىيازەت يولى بىلەن بەربات قىلىپ، ئۇنى ئازاد قىلىمىز دېمەيدۇ. ئۇلار «ئاللا بىر دېگىز». ئوبيېكتىپ مەۋجۇدات، ئۇنىڭ بىر تامچىسى، كۆپۈك، ئۇ رىيازەت چېكىش، تەننى يوقىتىپ ئەسلى مەنبە بىر ئاللا «دېگىز»غا، ئەسلى مەنبەگە قايتا قوشۇلۇپ. مەڭگۈ نىجات تېپىپ، مەڭگۈلۈك بەخت ـ سائادەتكە ئېرىشىمىز دېگەن غايىنى ئىلگىرى سۈرمەيدۇ. ئەمما نەقشىبەندىيەچىلەر خۇدانى ئىنكار قىلمايدۇ، ئۇلارچە ئىچىدىن خۇدا بىلەن، سىرتتىن خەلق بىلەن، ھايات بىلەن، تەبىئەت بىلەن بىللە بولۇش كېرەك دەپ قارايدۇ.

نەقشىبەندىيەچىلەر تۈۋەندىكى تۆت پرىنسىپتا ئۆزلىرىنىڭ دۇنيا قارىشىنى نۇقتىلىق ھالدا ئىپادىلەيدۇ:

1. خىلۋەت دەر ئەنجومەن. بۇنىڭدا ئىنسانلاردىن ئايرىلىپ، تەركىدۇنيا بولۇپ، دەرۋىشلىك ھايات كەچۈرۈشنى رەت قىلىپ، خەيرىيەت جەمئىيەتتىن دەپ قارايدۇ، يەنى ئىنسانلار ئارىسىدىن ئورۇن ئېلىپ، ئۇلار بىلەن ئۆزۈك ئۈچۈنمۇ، ئۇلار ئۈچۈنمۇ پايدىلىق سۆھبەتتە بولۇش دەپ قارايدۇ. بۇنىڭ مەنىسى ئىنسان ئىجتىمائىي بولۇش دېگەن

خۇلاسىگە ئېلىپ بارىدۇ. ئۇلار بۇنىڭ زۆرۈر شەرتلىرىنى بىرى قىلىپ بىراۋنىڭ ئەمگىكى ھېسابىغا تەييارتاپلىق بىلەن ياشاشنى رەت قىلىپ، ئۆزى ئەمگەك بىلەن تىرىكچىلىك قىلىپ، ئۇنىڭ بەدىلىگە كەلگەن ھالال مەھسۇلات بىلەن خۇشال - خۇرام ياشاشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. ھەتتا مۇشۇنداق ئۆز ئەمگىكى بىلەن ھالال ياشاشقا تەسىر يەتكۈزگۈچى دىنىي ئەقىدىلەرنى رەت قىلىشقۇچە بارىدۇ. ئۇلار مۇشۇ نۇقتىنىزەردە تۇرۇپ «قول تۇتۇپ خوجا» بولۇشنى جىنايەت دەپ قاراپ، يېتىم - يېسىر بىچارىلەرگە ياردەم بېرىشنى بۇرچ، دەپ قارايدۇ.

2. سەفەر ۋەتەن. بۇنى يۇقىرىقىنىڭ داۋامى دەپ قاراشقا بولىدۇ. بۇنىڭدا دەرۋىش بولۇپ، خىلۋەتتە ئولتۇرۇشنى رەت قىلىپ، شەھەرلەرگە، باشقا مەملىكەتلەرگە ساياھەت قىلىپ، ھاياتلىق ئالىمىگە كەڭرەك، چوڭقۇرراق چۆكۈپ، ھاياتلىق ئالىمىنى، تەبىئەتنى، ئۇنىڭ بايلىقلىرىنى يېقىندىن كۆزىتىپ ئۇلاردىن پايدىلىنىش زۆرۈر دەپ قارايدۇ. مۇشۇنداق بولغاندا ئۇلارچە ئىنسان ھاياتلىقنىڭ بۇ دۇنيانى، ئۇنىڭ لەززەتلىرىنى چوڭقۇر چۈشىنىدۇ. ئەكسىيەتچى سوپىلار ئېيتقاندەك بۇ دۇنيا تەبىئەتنىڭ «غۇربەتخانا»سى ئەمەسلىكىنى، بۇ دۇنيا چەكسىز باي، گۈزەللىككە ئىگە ئىكەنلىكىنى چوڭقۇر چۈشىنىپ، شۇنداق دۇنيادا، تەبىئەتتە ئۆز ئۆمرىنى خىلۋەت (دەرۋىشلىك) تە، رىيازەت چېكىپ ئۆتكۈزۈش خۇدا ئالدىدا گۇناھ، نانكورلۇق بولىدۇ، دەپ قارايدۇ.

3. نەزەردەر قەدەم. ھەربىرىتەبىئەت ۋە ھاياتقا نىسبەتەن ھەر بىر قەدەمنى چوڭقۇر ئويلاپ ئالغا تاشلاشنى، بۇ قەدەملەر ئىنسانغا، ئۆزىگە بالايىئاپەت، قايغۇ - ھەسرەت، نادامەت ئەمەس، بەلكى پايدا، خۇشاللىق، ھۇرلۇك ئېلىپ كەلسۇن، دەپ قارايدۇ.

4. خۇش دەرھەم. ئۇلارچە ھەر بىر نەپەسنى ئولجا

غەنىيمەت دەپ بىلىپ، ئۇنى ھەمىشە ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە، شادلىق، خۇرسەنلىك بىلەن ئۆتكۈزۈشكە تىرىشىش كېرەك. ئۇلارچە بۇ دۇنيا، تەبىئەت گۈزەللىكى، نازۇنېمەتلەردىن لەززەتلىنىش ماكانىدۇر. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ نازۇنېمەتلەردىن پايدىلىنىدىغان ئىنسانىنىڭ ھاياتى چەكلىك، ۋاقىتلىقتۇر. تېخى ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇ ماددىي نازۇنېمەتلەر ئىنسان ئۈچۈن يارىتىلغان بولغىنى ئۈچۈن ئۇنىڭدىن تولۇق پايدىلىنىش كېرەك دەپ قارايدۇ. جۇملىدىن ئۇلار تەبىئەتتىن پايدىلىنىشتا ئۇنىڭ قانۇنىيەتلىرى بويىچە ئىش كۆرۈشنىمۇ غۇۋا چۈشىنىدۇ. ئۇلار تەبىئەت، ئويناق، جىلۋىگەر، ئىنسان ئۇنىڭ ئالدىدا قانات سۈندۈرمىسۇن، ئۇنىڭغا بەرداشلىق بېرىپ، كۈچ سەرپ قىلىپ، ئۇنىڭدىن بەھرىمەن بولسۇن، دەپ قارايدۇ.

ئۇلار يۇقىرىقى مەقسەتلىرىگە يېتىش ئۈچۈن ئۇنىڭ كاپالىتى بولغان جىسمانىي ساغلام بولۇشنى، بۇ مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن بارلىق ئەقلىي ۋاستىلەرنى ئىشلىتىپ، تەتقىق قىلىپ، تەجرىبە قىلىپ، جىسمانىي ساغلاملىقنى بۇزىدىغان ماددىي، مەنىۋى نەرسىلەرگە قەتئىي قارشى تۇرۇش، ھەتتا ئۇلارنىڭ يۇقىرىقى پرىنسىپلىرىغا ئۇيغۇن كەلمىگەن ئىسلام پېشۋالىرىنىڭ پەتىۋالىرىنى رەت قىلىشنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئۇلار «روزا» تۇتۇشنى تەجرىبىدىن ئۆتكۈزۈپ سالامەتلىككە زىيان قىلغىنى ئۈچۈن ئۇنى رەت قىلىپ، نەفى ناماز ئوقۇش، روزا تۇتۇشتىن كۆرە يېتىم - يېسىر، بىچارىلەرگە ياردەم قىلىشنى ئەلا دەپ ھېسابلايدۇ.

چوڭ سوپى سەئىدىي ئەمىر كولالى:

ئەۋلىيالار ئەۋلىيالىقنى (سوپىلار تېپىدىكى) تۆت نەرسە بىلەن ئىگىلەيدۇ «ئاچلىق، ئىزتىراپ، جىسم تۇرۇش ۋە يالغۇزلۇق (خىلۋەت)» دەپ ئوتتۇرىغا قويسا؛ نەقشىبەندىيە-چىلەر كۆڭۈل تەلەپ قىلغانىنى قىلىش، يېتەرلىك دەرىجىدە تاماق

يېيىش، ساغلام بولۇش، زەئىپلەشمەسلىك ۋە ئەمگەك بىلەن شۇغۇللىنىش قاتارلىقلارنى قويىدۇ. يۇقىرىقى كەلتۈرگەن مىساللىرىمىزدا نەقىسبەندىيەچىلەر تەلىماتىدا پائىئىستىك مونىزم ئاساسىي سالماقنى ئىگىلەيدۇ. لېكىن ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، نەقشىبەندىيەچىلەر پائىئىزم ئىدىئالىستىك مونىزم نۇقتىسىنەزىرىدە تۇرغان بولسىمۇ، ئۇنىڭدىن ئاساسەن ھاياتنى، دۇنياۋى ئۇمىدۋارلىق نەتىجىلەرنى چىقارغان بولسىمۇ، دىنىنىڭ بەزى ئەكسىيەتچى تەرەپلىرىگە ۋە فېئودالىلىق زۇلۇمغا قارشى تەنقىد ئېلىپ بارغان بولسىمۇ لېكىن ئۇلارنىڭ قارىشىدىن، فېئودالىلىق زۇلۇمنىڭ نەتىجىسىدە چەككەن قاتتىق روھىي كەچۈرمىشلىرىنىڭ مېۋىسى بولغان ئۇمىدسىزلىك ۋە پاسسىپلىقتىن ئاممىلىرىدىن، ئىزچىل ئىسلامچانلىقتىن، پەيغەمبەرلەرگە سېغىنىشتىن خالىي ئىدى، دېگەن خۇلاسە چىقماسلىقى كېرەك. نەقشىبەندىيەچىلەرنىڭ يۇقىرىقى كەمچىلىكلىرى زامان چەكلىمىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئۆز دەۋرىدىكى فېئودالىلىق تۈزۈم ۋە ئۇنىڭدىكى ماھىيەتلىك سىنىپىي زىددىيەتلەرنىڭ سىرى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

شائىر زەلىلى دۇنيا قاراش جەھەتتىن ئاساسەن نەقشىبەندىيە دۇنيا قارىشىغا تەئەللۇق بولۇپ، ئەنە شۇ دۇنيا قاراش ئارقىلىق شەكىللەنگەن ئېستېتىك غايە ئارقىلىق ئوبيېكتىپ ھاياتقا ياندىشىپ ئۆز ئىجادىنىي ئېلىپ بارىدۇ.

شائىر نەقشىبەندىيە ئىجادچىسى باھاۋدۇن نەقشىبەندىگە بولغان ئېتىقادىنىي تۆۋەندىكىدەك ئىپادىلەيدۇ:

كۆركى بۇخارادا، شەھى نەقشىبەند،
مەئنى سىپېھرىدە مەھى نەقشىبەند.
دايىرەئى نۇقتەئى تەۋھىدە ئۇچۇن،
پادشەھى ئالەم تەجرىدە ئۇچۇن.

راهی نۇردان شەرىئەت بولۇپ،
سىلسە داران تەرىقەت بولۇپ.
قاپىلە سالار جەمئىي ئومەم،[1]
يەر يۈزىدىن ئەرشى ئاڭا بىر قەدەم.
ئاينەئى مەئنى ئۇچۇن پاكۇ ساپ،
خىرقەلەرىن قىلدى مالائىك تەۋاپ.
كىمكى بەلا ئىلكىدە بولدى ئەسىر،
قۇتپى باھاۋىدىن ئېرور دەستىگىر.

ئۇ ئىسلام ئېتىقادى بويىچە ئېيتقاندا، ئەرەب خەلپىلىرىنىڭ بىرى تۇت چاريالارنىڭ بىرى بولغان ھەزرىتى ئۇمەرنى نەقشىبەندچى دەپ چوقۇنۇپ، ئۇنى مۇنداق مەدھىيىلەيدۇ:

ئەدلى ئۇمەر پىلەن جاھان تازالىك،
بابى ئادالەتتە پۈر ئاۋا زەلىك.
.....
دەرلەر ئانى سىلسەئى نەقشبەند،
ھەق يولىدا بويىنما ياخشى كەمەندە.
بەندە زەلىلى سەگى ئەسھاپ ئېرور.
سىلسە بوينۇمە قوللاپ ئىرۇر.

نەقشبەندىيىلەر ئالەم كېزىشتە جەندە كىيىپ ئاددىي ھايات كەچۈرسىمۇ، ئۇ يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، دەرۋىشلىك ئەمەس بەلكى خەلق بىلەن چوڭقۇر ئارىلىشىپ، ھاياتنى چوڭقۇر چۈشىنىشتىن ئىبارەت. زەلىلىنىڭ 10 يىلغا

---

① ئومەم ئۇممەتلەر.

يىقىن جاپا چېكىپ 18 يۈرتنى ئايلىنىپ چىقىشىمۇ، يۇقىرىقى مەزمۇننى مەقسەت قىلغان نەقشىبەندىيەچىلىكتۇر.

شائىر سەپەر ئۈستىدىكى نەقشىبەندىيەچىلىكنىڭ پەزىلەتلىك ئاددىي تەلىپىنى مۇنداق ئوبرازلىق ئىپادىلەيدۇ:

نەقشىبەندىلەركى① نەقشى بوريايى بەس،
ئەتلەس گەردۇن② ئەگەر بالىن بىستە③ بولمىسا.

نەقشىبەندىيەچى سوپىلار ھېئودالىزم زۇلۇمىغا قارشى تۇرۇشتا، ھېئودالىزم زۇلۇمىنى قانۇنلاشتۇرغۇچى شېئىرىيەت قانۇنلىرىغا قارشى تۇرۇشتا ئىكىستانچى سوپىلار بىلەن ئورتاق نەزەرىيە تىل تاپالايدۇ. شۇ نۇقتىدىن ئىكىستانچى سوپىلارنىڭ يىرىك ۋەكىلى پەرددىن ئەتتارنى شائىر ئۈستاز دەپ تۇتۇپ، ئۆزلىرىنى ئۇنىڭ مۇرىتى دەپ ھېسابلايدۇ:

بۇ زەلىلى ۋەقفى سىررى ئىلاھى بولمىغاچ،
جانۇ دىل بىرلە مۇرىدى شەيخى ئەتتار ئولمىشەم.

لېكىن شائىر زەلىلى تەسەۋۋۇپ - سوفىزم ئېقىملىرىنىڭ نەزەرىيىسىنى چوڭقۇر بىلمىگەن نەقشىبەندىيە مۇرىتى ئىدى. ئۇ ئىكىستانچى سوپىلارنىڭ دەرۋىشلىك، كىشىلەردىن ئايرىلىپ ئىستىقامەت قىلىپ، رىيازەت چېكىش يولى بىلەن ئاللا بىلەن ۋاھىدات، ۋاسىل بولۇپ قوشۇلۇپ كېتىشىگە ئىشەنمەيدۇ. ئۇلارنىڭ بۇ كۆز قارىشىنى مۇنداق تەنقىد قىلىدۇ:

---

① نەقشىبەندىيەلەر — خوجا باھاۋىددىن نەقشىبەند بولغا قويغان سوپىلىق تارمىقىنىڭ تەرەپدارى، نەقشىبەندىيە مۇرىتلىرى.
② گەردۇن — ئاسمان (ئەتلەس گەردۇن - كۆك ئاسمان).
③ بالىن بىستە — ياستۇق، كۆرپە.

چېكىپ قىرىق يىل رىيازەت بەزىلەر بويى خۇدا ئالدى،
ساڭا ئاسان كۆرۈنۈر تالىبا مەردۇ خۇدا بولماق.
ئەگەر تىغى قازا ھەلقىڭغە يەتسە مەسەل ئەيتماغىل،
خەلىل ئاسا فەرماننى مەردۇ خۇدا بولماق.

ۋە ئۆزىنىڭ نەقشىبەندىيە نۇقتىسىنەزەرىنى ئۇلارغا قارشى قويىدۇ:

رىيايى خانىقاھ چۈن كەلىمى مەرىفەت يوقتۇر،
مۇھەببەت ئەھلىنىڭ ئىشىكىدە نەقشى بوريا بولماق.

ياكى

تەرىقى نەقشىبەندى ئاڭلادىم زىبا رەۋىشىنلىكتۇر،
كۆڭۈل مەستى ئىلاھى ئەل كۆزىدە پەرسا بولماق.

ياكى:

بۇ ھەنىفە مەزھەبىن نەقشىنى كۆرگۈزگەيمەن دەپ،
شافئىنىڭ مەسچىتىگە بوريا كەلتۈرمىشەم.
تىرە ئاھمەدىن قەدىمنى ھەلقەئى نون ئەيلەبان،
ئىنتىزار ئەھلىنى ئاتماغلىققا ياكەلتۈرمىشەم.

شائىر زەلىلى نەقشىبەندىيەچىلەرنىڭ مەشھۇر ھامىيلىرى بولغان جامى، نەۋائىلارنى ئۆزىنىڭ پۇشتى - پاناھى دەپ قارايدۇ:

ھەزرىتى مەختۇم جامى بىرلە مەۋلانى رۇم،
ھەر بىرى ۋاقتى بەلا پۇشتى پاناھىدۇر سېنىڭ.
يۇز نەۋائى نالەئى نەي يۇز سەدايى ئەرغە نۇن،
بىر سەھەر چەككەن سورود[1] ئۆزرە خاھىدۇر سېنىڭ.

---

[1] سورود ناخشا، قوشاق، كۈيلەش.

شائىر زەلىلى ئەرغەنۇن، مۇقام، ئومۇمەن ساز، مۇزىكا ئەسۋابلىرى توغرىسىدا كۆپ سۆزلەيدۇ. بۇ ئۇنىڭ مۇزىكانىتلىقىدىن ئەمەس، بەلكى نەقىبەندلىكىدىن دېرەك بەرسە كېرەك. چۈنكى نەقىبەندلەر ئۇزۇنغا ئىستىقامەت شەكىللىرىنى شېئىر ۋە ئۇنىڭغا خور قىلغان مۇزىكا بىلەن ئېلىپ باراتتى، نەقىبەند دېگەن ئىسىمنى ئەنە شۇنىڭدىن كېلىپ چىققان.

شائىر زەلىلىنىڭ سوۋېت زامانىدا نەقىبەند ئېقىمىغا تەئەللۇقلۇقىغا يۇقىرىدا كەلتۈرگەن پاكىتلىرىمىز يېتەرلىك بولسا كېرەك.

زەلىلىنىڭ لىرىك قەھرىمانى توغرىسىدا

ھەر بىر تاشقى ھادىسىنىڭ تەسىرىدە ئاۋۋال تىلەك، ئارزۇ، نىيەت، خۇلاسە قىلىپ ئېيتقاندا پىكىر تۇغۇلىدۇ، ھەر بىر تاشقى ھادىسە ئىچكى يوشۇرۇن كۇچلەرنىڭ پائالىيىتى نەتىجىسىدۇر. شېئىرىيەت ۋەقەنىڭ مانا شۇ ئىككىنچى تەرىپىگە، كۇچلەرنىڭ تۇپ نېگىزىگە كىرىپ بارىدۇ. تاشقى رېئاللىق، ۋەقە ۋە ئىش - ھەرىكەت ئەنە شۇ كۇچلەردىن ئۆسۈپ چىقىدۇ. مۇنداق شېئىرىيەت يېڭى ۋە قارىمۇ قارشى تۇرده كۆرۈنىدۇ. بۇ ئوبيېكتىپلىق سەلتەنىتى، بۇ ئىچكى دۇنيا، ئۆز ئىچىدە قالغۇچى ۋە تاشقىرىغا چىقمايدىغان تەشەببۇسلار دۇنياسىدۇر. بۇنىڭدا شېئىرىيەت ئىچكى ئامىلدا تۇيغۇ ۋە ئاڭ دائىرىسىدە قالمىدۇ، بۇنىڭدا روھ تاشقى رېئاللىقتىن ئۆتۈپ يوشۇرۇنىدۇ، تاشقى ئالەمنى ئۆزىدە ئەكس ئەتتۈرگەن ئىچكى ھاياتنىڭ مىسلىسىز جىلۋىلىرىنى شېئىرىيەتكە ھەدىيە قىلىدۇ. بۇنىڭدا شائىرنىڭ شەخسىيىتى (ئۆزى) بىرىنچى ئورۇندا

تۇرىدۇ. بىز ھەممە نەرسىنى پەقەت ئۇ ئارقىلىقلا قوبۇل قىلىمىز ۋە ئۇقۇپ ئالىمىز، مانا بۇ لىرىك شېئىرىدۇر. شۇنداق قىلىپ شائىر لىرىك قەھرىمان سۈپىتىدە مەيدانغا چىقىدۇ.

شائىر زەلىلى ئىجادىنىڭ ئاساسىي قىسمىنى ئۇنىڭ لىرىك غەزەللىرى تەشكىل قىلىدۇ. شۇڭا بىز شائىرنىڭ ئۆزى يەنى «مەن» ئارقىلىق ئوتتۇرىغا چىققان لىرىك قەھرىمانىنى زەلىلىنىڭ لىرىك قەھرىمانى دەپ ئاتايمىز، چۈنكى بىز «مەن» شەكلىدە ئوتتۇرىغا چىققان لىرىك قەھرىماندا يالغۇز زەلىلىنى ئەمەس بەلكى ئۇ ياشىغان ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىكى ئادەمنىڭ، ئىنسانىنىڭ قىياپىتى، ھېسسىياتى، ئوي - پىكرى، جەمئىيەتتىكى مۇناسىۋەتتىدىن تۇغۇلغان دۇنيا قارىشىنىڭ خىلمۇ خىل تەرەپلىرىنى كۆرسەتكەن.

بۇ ئەدەبىيات نەزەرىيىسىنىڭ تىلى بىلەن ئېيتقاندا، شائىر ئىندىۋىدۇئاللىقىدا ئەكس ئەتكەن تىپىك ئوبراز خاراكتېرىدۇر.

شائىرنىڭ لىرىك قەھرىمانى شائىرنىڭ ئېستېتىك قارىشىنىڭ پائالىيىتىدىن مۇستەقىل قاراشلىرىنى مەنبە قىلغان دەپ قاراشقا بولىدۇ. شائىر ئىنسان ۋە ئۇنىڭ ئالەمگە بولغان مۇناسىۋىتىنى تۆۋەندىكىدەك بايان قىلىدۇ:

دۇنياچورابات، كارۋان ئادەمدۇر،
ھەر ئادەمنىڭ ئىچىدە يۈز ئالەمدۇر:
مىڭ يىل ياشىساڭ جەھاندا چۈن نوھى نەبى،
ئاخىرى ئۆلىسەن غەنىمەت ئوشبۇ دەمدۇر.

ياكى:

بوقرات ھەكىم ساھىبى تەدبىر ئىدى ئۇنتى.
جاماس فونون[1] بابىدا بىر ئەردى ئىدى ئۆتتى.

---

(1) فونون — پەنلەر، ئىلىملەر.

كۆزىنى يۇمۇپ ئاچقۇنچە تەمام ئولدى بۇ ئالەم،
تۇش كۆردۈمۇ يا نوسخەئى تەبىر ئىدى ئۆتتى.

بۇ ماھىيەتنى چۈشەنگەن شائىر ئەمدى ئۆزىگە مۇنداق ۋەزىپىنى ئۆتەشنى بورچ قىلىپ ئالىدۇ:

كۆڭلۈمنى خەزىنە جەۋاھىر بىلدىم،
تىل بەلكى گۆھەر ساچقالى ماھىر بىلدىم.
توغىيان ئىتەدۇر ھەر دەمى كەيپىيەتى باتىن،
كۆز شىشەلەرىدىن ئەردى زاھىر بىلدىم.

ئېپىك قەھرىمان يارىتىش ئۈچۈن يازغۇچىغا ئىجتىمائىي ۋەقە، ئۇنىڭدىن پىششىقلاپ ئىشلەنگەن سۈژىت (بەدىئىي رېئاللىق) لازىم بولسا، شائىر لىرىك قەھرىمان يارىتىش ئۈچۈن ئوبىيېكتىپ مەۋجۇدات، جەمئىيەتتىن تۇغۇلغان ھېسسىيات بايلىقىغا تايىنىدۇ - دە، بەدىئىي تىل ياردىمى بىلەن ئىنسان قەلبىنى ھاياجانغا سالىدىغان لىرىك قەھرىمانىنى مەيدانغا كەلتۈرىدۇ. يۇقىرىدا كەلتۈرگەن نەقلىمىز شائىر ئىجادىيىتىنىڭ يۇقىرىقى جەرياننى بېسىپ ئۆتكەنلىكىنى ئوبرازلىق ھالدا ناھايىتى ئوچۇق، چوڭقۇر بايان قىلغان.
ئەمدى زەلىلى لىرىك قەھرىمانى سوپىلارچە تەڭرىگە مۇھەببەت ئەمەس، ياكى تەڭرى مەركەزلىك ئەمەس بەلكى ئۇنىڭغا قارشى ھالدا ئىنسان مەركەزلىك نۇقتىسىدا تۇرۇپ ئىنسانىنى ئىنسان قىلىدىغان مۇھەببەت تۇيغۇسى بىلەن كۆيۈپ - پىشىپ ئوتتۇرىغا چىقىدۇ.

دىل ئارامىغا كۆڭلۈم بولدى بۇلبۇل،
لەبى غۇنچە يۈزى چۈن خرمانى گۈل.

شىكەستى بەرمەگىل جان رىشتەسىدۇر،
باشىگىدا ھەلقە - ھەلقە تارى كاكۇل.
سىپاھى چىنۇماچىن بىر بولۇپتۇر،
ھۇجۇم ئەيلەپ خەتتى موشكىنگە سۇنبۇل.
مېنىڭ ئىشقىم سېنىڭ ھۆسنىڭ ئىگارا،
توشۇپتۇرلا جەرەم ھۆسنى تەقابۇل.
خۇمارى مەن يېتىپتۇرجان لەبىمگە،
قەنى جامۇ، قەنى ساقى، قەنى مول.

ياكى:

جەفاڭۇ جەۋرۇ زۇلۇمۇڭ داغىدىن باغرىمنى قان ئەيلەپ،
تەنمنى تەختە بەندۇ دەرد قىلدىڭ ناتەۋان ئەيلەپ،
سىرىشكىمدىن سەخى مژگانلىرىمنى خۇن پىشان ئەيلەپ،
چىمەن سەيرىگە چىقتىڭ يۈز بىلە زۇلفۇڭ ئەيان ئەيلەپ،
كەلامۇ ۋەززوھا ۋەل لەيلىنىڭ[1] شەرھىنى بايان ئەيلەپ.

ئېكىلىكتىك سوفىزم بولسا مۇھەممەت ئەل غازالى ۋە يەسەۋىچىلىك فېئودالىلىق ئىستىبداتلىقىنىڭ مەنىۋى تىرىكى بولۇپ تۇرغان: ئەدەبىيات - سەنئەتتە، ئومۇمەن بۇ دەۋر مەنىۋىيىتىدە ئېكىلىكتىك سوفىزم ھۆكۈمران ئىدىئولوگىيە بولۇپ تۇرغان دەۋردە تەڭرى گۈزەللىكىگە ۋە ئۇنىڭ «ياراتقۇچىلىق» سېھرىلىك كۈچىگە قارشى ھالدا ئىنسان گۈزەللىكى ۋە ئۇنىڭ سېھرىلىك كۈچىنى قارشى قويۇش دۇنياۋى ئەدەبىيات (ئىنسان توغرىسىدىكى ئەدەبىيات) تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتىكى زور غەيرەت - جاسارەتلا ئەمەس، بەلكى فېئودالىزم تۈزۈمىگە ۋە ئۇنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەت ئىدىيىسى بولغان ئېكىلىكتىك سوفىزمغا ئۇرۇلغان

---

① قۇرئان 93 - سۈرىسىنىڭ باشلانمىسى.

ئۆتكۈر خەنجەر بولۇپ، بۇنى ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن ئاجايىپ زور قەھرىمانلىق دەپىشكە بولىدۇ.

زەلىلىنىڭ لىرىك قەھرىمانى ئىنسان گۈزەللىكىنى ۋە ئۇنىڭ سېھرىلىك كۈچىنى، «يار گۈزەللىكى» ۋە ئۇنىڭ سېھرىلىك كۈچىنى ئەدەبىياتقا خاس تېپىكلىك ۋە ئىندىۋىدۇئاللىق خاراكتېرلەردە مۇنداق ئىپادىلەيدۇ:

چىقىپ شوخلۇقتىن مەھۇەشىم ئەزىمى شىكار ئەيلەپ،
جەھاننى قەتل ئېتەرگە قاشىنى چون زۇلفىقار ئەيلەپ.
بەھادۇر كۆزلىرى كىرپىكلىرىنى نەيزىدار ئەيلەپ،
چو زۇلفى ئەنبەرىنى ھەلقە - ھەلقە موشكبار ئەيلەپ،
سەراپا گۈلشەنى ھۆسنىنى سەرجۇش باھار ئەيلەپ.

ياكى:

شەبنەم ساچىلدى سۇبھى يۈزۈڭنىڭ زىياسىدىن،
كۈلگۈل ئاچىلدى غۇنچە لەبىڭنىڭ ھە ياسىدىن.
قاشىڭ قىيامەت ئەيلەدى پەيۋەستە ياسىدىن.
ئىشق ئەھلى ساقۇن ئالسە ئىزىڭ توتىياسىدىن.
قىلغىل تەرازۇ ئىككى كۆزۈمنىڭ قاراسىدىن.

گۈزەللىك چىنلىقى بىلەن ئېستېتىكىنىڭ بىر كاتېگورىيىسىنى تەشكىل قىلىدۇ. رېئالىست ئەدەبىياتنىڭ تەسىرچانلىق ئېستېتىك كۈچىمۇ چىنلىقتا. لىرىك قەھرىمان ئىنسان گۈزەللىكىنىڭ ئەنە شۇ ماھىيەتلىك تەرىپىنى ياسالما، سۇنئىي ئەمەس، بەلكى تەبىئىي گۈزەللىكنى سۆيىدۇ.

ئەسىر ئولمايدۇ ھەرگىز سۇرمەئى سۇنبۇل ئۈچۈن كۆڭلۈم،
بەھار ئولمايدۇ ھەرگىز ئۆمرىم ئىچرە گۈل ئۈچۈن كۆڭلۈم؛
گۈلىستانى ۋىسالى يارغە بۇلبۇل ئۈچۈن كۆڭلۈم،

تەرەننۇم ئەيلەدى ھەر ھەلقەئى كاكۇل ئۇچۇن كۆڭلۇم؛
چېكەرمەن رەگلەرنى نالەئى ئاھۇ ئىغان ئەيلەپ.

لىرىك قەھرىمان گۈزەل يارنى دىنىي شەيخلەر ئاللاغا ئاشىق، ئاللا گۈزەللىكىنى سۆيگەندەك ئەمەس، بەلكى رېئال ئادەمنىڭ ئىنسانىي گۈزەللىكىنى، ئۇنىڭ ماھىيىتىنى سۆيگەندەك سۆيىدۇ.

قىيا باقىشلەرنىڭدىن ئەي سەنەم ھەر كوشەدە خۇندۇر،
بەسى قۇربانىڭ ئولغان تىيرەئى خاك ئىچرە مەدفۇندۇر؛
نەمازى ئىشق قىلماق مەزھەپى فەرھادۇ، مەجنۇندۇر،
قىرائەت قاشلەرىڭ سەھرايى ئىچرە سۇرەئى نۇندۇر؛
زىھى زۇلفۇڭ يۇزىڭنىڭ دۇرىنى لەيلۇ ناھار ئەيلەپ.

زەللىلى لىرىك قەھرىمانىنىڭ بۇ كۆز قارىشىنى «زەللىلى دىۋانى» نىڭ نۇرغۇن غەزەللىرى ۋە بەزى مۇخەممەسلىرىدە خىلمۇ خىل تەرەپلەردىن تۇرلۇك تېما ئارقىلىق ئەكس ئەتتۇرگەن. بۇنىڭدىن زەللىلى لىرىك قەھرىمانىنىڭ روھىي بايلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ. زەللىلىنىڭ لىرىك قەھرىمانى رېئال ئادەم سۈپىتىدە ئۆزىنىڭ گۈزەل يارىنى ئىسلام ئېتىقادىغا، مەۋھۇم جەننەت ھۇر - پەرىلىرىگە قارشى قويىدۇ.

سېنى ئەل ساھىبى سەججادە[1] ئىسلامدىن دەرلەر،
ئىنابەت ئەيلەمەككە مورىشىدىم ئىلمۇل يەقىن دەرلەر.
تەبەررۇك ئاستانىڭ تۇپراغىنى كېمكى ياستاندى،
بەلاۋۇ فىتنەۋۇ ئاخىر زاماندىن ھەم ئەمىن دەرلەر،
ھەمىشە خانىقاھى مەرىفەتدە شەيخى كامىل سەن.

---

[1] جەينامازى، سەجدە قىلىدىغان ئورۇن.

فەرشتەدىن ھەنالىق ھەلقە رويى زەمىن دەرلەر.
.....
مۇئەييەن كۆرگەنىگدىن ھەر نەزەردە جەننەتۇ دەۋزەخ،
كارامەت قولزۇمىناڭ كىشتىسىدە دوربىن دەرلەر.

ھەتتا لىرىك قەھرىمان يار گۈزەللىكىنى ئېكىلىكتىك سوپىلارغا قارشى ھالدا تەڭرى گۈزەللىكىگە تەڭ قويىدۇ:

باقىبان ئەل ساری جانا يۈزۈڭدىن بىر نىقاب ئالساڭ،
روخۇڭنى چۈن مەھى ئەنۋەر تەجەللىئى خۇدا دەرلەر.
تەبەسسۇم ئەيلەبان تاكى نەزەر قىلساڭ گۈزۈستانغە،
قوپۇپ گوردىن بارى مورده ھەمە ۋا ھەسرەتا دەرلەر.

سادىقلىق، ۋاپادارلىق جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ھەر قانداق فورماتسىيىسىدە ئەخلاق كاتېگورىيىسى بولۇپ، ئۇ ئىنسان ھەرىكىتىنىڭ ئەخلاقي ئۆلچىمى بولۇپ كەلدى. زەللىلىنىڭ لىرىك قەھرىمانى ئۆز دەۋرىنىڭ ئەڭ پەزىلەتلىك ئادىمى بولۇپ، ئۇنىڭ ئىنسانىي مۇھەببەت تۇيغۇلىرى بىلەن ـ پاك، ئۇ ئۆز سۆيگۈسىنى گۈزەل يارىغا ئالىيجانابلىق ھېسسىيات ۋە سەمىمىي سادىقلىق بىلەن مۇنداق ئىپادىلەيدۇ:

تەنمنى تەختى تابۇتقا سالماغلىق نە ھاجەتتۇر،
كويۇڭدا نەچچە يىللاردىن ئاقارغان ئۇستىخان بولغاي،
كەفەنگە قان ساچىپ تاڭلا شەھىدلىك شۆھرەتى بەرسەم،
قىيامەت كارىبەلا ياڭلىغ قىزىل قان ھەر يان بولغاي.
ياكى:
شەكەر لەبىڭگە بېھا جانۇ ـ دىل ھەۋالە قىلاي،
نەزەرگە كەلمىسە جانىم يەنە قەۋالە قىلاي.

ستاره شۇئله كۆزىگدىن ۋۇجۇدۇم ئۆرتەندى،
قەمەر يۈزۈڭگە قارا كاكۇلۇڭنى هاله قىلاي.
يۈزۈڭ باهارى چىمەندەك هەمىشه تازه ئوچۇن،
كۆزۈمنى شىشەئى گۈلگۇن كۆڭۈل پىياله قىلاي.
بەرەھمەنى سەنەمى سۈرەتى فەرەنگى مەن،
كى سومىنات ئىشكىده هەمىشه ناله قىلاي.
ئاق ئۆڭ ئىچىده سارىغ يۈزلەگه تەرەههۇم قىل،
كى هەلقەئى خەمى هەر ساچىڭ رىساله قىلاي.
نەهايەتكى بەلا يولىنى سۇراماڭلار،
جەۋابىن ئەيتۇرىده ئىبتىدائى ناله قىلاي.
خۇمار ئول لەب مەيگۇن خەراپ ئەتتى مېنى،
يۇرەك قانىنى زەلىلى مەي دۇساله قىلاي.

لىرىك قەھرىمانىنىڭ بۇ ئالىيجاناب قىياپىتى 18 -، 110 -، 145 -، 177 - غەزەللەردە ۋە 9- ھەم 17 - مۇخەممەسلىرىده خىلمۇ خىل تەرەپلەردىن گەۋدىلەنگەنلىكىنى كۆرەلەيمىز. بۇ لىرىك قەھرىمان خىيال بايلىقى دىنامىكىسىنىڭ تەرەققىياتى لىرىك قەھرىمانىنى مۇنداق خۇلاسىگە ئېلىپ كېلىدۇ.

مەردان ئەرۇنسى دەهر نەزەر قىلسه باقماغاي،
يەئنى جەهاننى تودەئى زەر قىلسه باقماغاي؛
دەرياۋۇ دەشت تاشىنى گۆهەر قىلسا باقماغاي،
هۇرى بېهىشت جىلۋه ئەگەر قىلسه باقماغاي،
هەر ئاشىقىكى ئايرىلادۇر دىلرەباسىدىن.

بۇنى لىرىك قەھرىمانىنىڭ تونۇشىدىكى مۇهەببەت مەسىلىسىدىكى ئەخلاقىي مەسىلىنىڭ پەلسەپىۋى خۇلاسىسى

دېيىشكە بولىدۇ. ھەر قانداق لىرىك ئەسەردە لىرىك قەھرىمانىنىڭ خاراكتېرى ئۇنىڭ مەنبەسى بولغان ئوبيېكتىپ رېئاللىق، ئىجتىمائىي مەۋجۇدات زىددىيىتىنىڭ ئىنكاسى بولغان لىرىك ھېسسىيات زىددىيىتىدە ئۆسۈپ يېتىلىدۇ. لىرىك قەھرىمان ئوبرازىنىڭ كەڭ ۋە تار گەۋدىلەندۈرۈلۈشى لىرىك قەھرىمان چېتىلىدىغان ئوبيېكتىپ ئىجتىمائىي مەۋجۇداتنىڭ دائىرىسىگە باغلىق بولىدۇ. زەلىلىنىڭ لىرىك قەھرىمانى ناھايىتى كەڭ تەسۋىرلىنىدۇ. ئىنسانپەرۋەر، ئىنسان گۈزەللىكىنى «گۈزەل يار» ئىندىۋىدۇئاللىقىدا چىن دىلى بىلەن سۆيگەن، ئۇنىڭغا مەڭگۈ سادىق بولغان زەلىلى لىرىك قەھرىمانىنىڭ تەقدىرى بارغانسېرى چوڭقۇرلىشىپ ماھىيەتكە قاراپ تەرەققىي قىلىدۇ. ئۇ ئەمدى ئۆزى سۆيگەن «گۈزەل يار» ھىجرانىغا دۇچ كېلىدۇ:

گەھى گەردۇر يۈزىدە مەئىسىيەتدىن دودى ئاھ ئولدۇم،
گاھى زاھىدلار ئىچرە مەشئەلى فانۇسى ماھ ئولدۇم،
ئەگەرچە ئەۋۋەلۇ ئاخىر گەدالەر ئىچرە شاھ ئولدۇم،
قىغانكىم شوخلار سەر مەنزىلىدە خاكسراھ ئولدۇم،
قەدەم تۇفراغىم ئۆزرە قويمادىلەر يەئنى ئار ئەيلەپ.

ياكى:

كاشكى گۈلدەك يۈزۈڭنى كۆرمەگەي ئەردىم بۇگۈن،
بۇلبۇلى ئاشوفتە ياڭلىغ كۆيمەگەي ئەردىم بۇگۈن.
مەۋجى رەفتارى قەدىڭنى كۆرمەسەم ئەي سىمبەر،
جوشوشى سىمافتەك كىم ئۇيمەگەي ئەردىم بۇگۈن.
ئىنتىزارۇ ۋەئدەئى دىدار ئەگەر ئەتمەم ئۇمىد،
ئىتتىلەرىڭ ئىزىغا كۆزۈم سۈرمەگەي ئەردىم بۇگۈن،
نوسخەئى تۇمارى غەم بەرسەك پەرىزادىم ماڭا،
تەۋق ئېتىپ جان پەردەسىگە يۈرگەگەي ئەردىم بۇگۈن.

ئەي زەلىلى تەبىر ئېتەلمەسلىغىنى ئاڭلاسام،
ھېچ ئادەمگە تونۇمىنى ئۆرىمەگەي ئەردىم بۇگۈن.

بۇ ھىجران قېئودالىزم ئىستىبداتلىق قۇللۇقىنىڭ «ئاشىق»، «مەشۇق»لار مەيلىنى، ئازاد - ئەركىنلىكىنى ۋەھشىيلەرچە بوغقان ئىجتىمائىي ماھىيەتكە قارشى ھالدا ۋۇجۇدقا كەلگەن مىڭلىغان، ئونمىڭلىغان ياشلارنىڭ ئاھ - زارىنىڭ تېپىكلەشتۈرۈلۈپ، لىرىك قەھرىمان ئىندىۋىدۇئاللىقى تەرجىمھالىغا ئايلاندۇرۇلغان سۆزىتىدىن باشقا نەرسە ئەمەس.
لېكىن زەلىلى لىرىك قەھرىمانىنىڭ ئۆزىگە خاس خاراكتېرىنىڭ بىرى شۇكى، ئۇ ئۆز ئالدىغا قويغان مەقسەتلىرىگە ئۈمىد بىلەن قارايدۇ ۋە ئۆز مەقسەتلىرى، ئارزۇ - تىلەكلىرى ئۈچۈن قەتئىي ئىرادىگە كېلىپ كۈرەشكە ئاتلىنىدۇ:

چو تاراجى سەۋادى كوفرى زۇلفۇڭ ئەيلەدى ئاجىز،
نە قۇدرەتتۇر سىپاھى لەشكەرى دارانى يىغماقلىق.
زەلىلى تەلبەنى دىلبەر كويىدىن قوغلاغانىڭلار،
چو بۇتخانە ئىچىدىن كافرو تەرسانى يىغماقلىق.

ياكى:

قىيامەت قامەتا ئازادەلەر قەيدىگەدۇر بەندە،
ئاياغىم ئىستەرىگىدىن قالماغاي تاباش ئېرۇر تەندە؛
نە فىكرى گۈزى كۆڭلۈم نى پەرۋاي كەفەن مەندە،
گوزەر قىل قەبرىم ئۈستۈن ئەي شەھى خوبانىم ئۆلگەندە؛
يەقىن بار مەۋەلى شەمئى مازارىم ئىمتىھان ئەيلەپ.

ياكى:

باھارى كەر بالارەڭ ئالمايىن گۈلگۈنە قانمىدىن،
سەدايى نەغمەئى ئىشقىڭ كۈلۈرمۇ خەستە جانمىدىن.
خەلايىققە نە بارى تاشلايىن دەلقى گەرانمىدىن،

زەلىلى تەرىك ئېتىپ ئالەمنى كەچتى خانە بانىمدىن ؛
بەلى، ئازادەلەرنى كۆڭلۈم ئىچرە مېھمان ئەتكەچ.

مۇھەببەت كونفىلىكتى ئىجتىمائىي تەرتىپتىكى كونفىلىكتىنىڭ نەتىجىسىدۇر. لىرىك قەھرىمان ئۆز دەۋرىدىكى مۇھەببەت تراگېدىيىسىنىڭ يېلتىزى فېئودالىزم تۈزۈمىنىڭ نەتىجىسى ئىكەنلىكىنى سېزىدۇ. ئۇ ئۆز جەمئىيىتىنىڭ ھەقىقىتىنى چوڭقۇرراق چۈشىنىش ئۈچۈن تەڭرى تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي، شىمالىنى كېزىپ جەمئىيەتنى تەكشۈرگەندى.
ھەقىقەت ئابستراكت چۈشەنچە شەكلىدە ماركسىزىم ئىنكاس نەزەرىيىسىنىڭ بىر كاتېگورىيىسىنى تەشكىل قىلسىمۇ، ئەمما ئۇ جەمئىيەتتە كونكرېت ۋەقەدۇر. ئۇ دانىشمەنلەر ئېيتىپ ئۆتكىنىدەك، ھەقىقەت خەلقنىڭ ئىشلىرىدا ۋە جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ زىددىيەتلىرىدە، قەھرىمانلىق ۋە ئاددىي مېھنەت كۈنلىرىدە، غەلىبىلەردە ھەم مۇۋەپپەقىيەتسىزلىكلەردە، يەنى ھاياتنىڭ ئۆزىدە، ئۇنىڭ كۆپ تەرەپلىرىدە، خىلمۇ خىل شەكىللەردە، چەكسىز ھالدا مەڭگۈ مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. زەلىلىنىڭ لىرىك قەھرىمانى جەمئىيەتنى تەكشۈرۈپ چىقارغان خۇلاسىسى تەرىقىسىدە:

ئەي زەلىلى بۇ نېچۈك سۆز دېبان ئەيىپ ئەتمەگىل،
جىلۋە بەرمەيدۇ ھەقىقەتنىڭ مەجازى بولمىسا.

دەپ ھەقىقەتنىڭ كونكرېتلىقىنى ئوبرازلىق ئىپادىلىسە،

ھەقىقەت ئەھلىگە سەن تەئنە قىلماغىل ھەرگىز،
جاھان ـ جاھان غەم ئارا قالسا گەر ئۆلەر مەھجۇپ.

دېيىش ئارقىلىق ھەقىقەتنى ئەملگە ئاشۇرغىلى بولمايدىغان ئۆز جەمئىيىتىنىڭ ماھىيىتىنى پاش قىلىدۇ. لېكىن ھەقىقەت كۆزنى ئېتەك بىلەن ياپقىلى بولمىغىنىدەك، رېئال مەۋجۇدىيەت ئىكەنلىكىنى مۇنداق ئوبرازلىق ئىپادىلەيدۇ:

ھەقىقەت جىلۋىگەردۇر دەرھەقىقەت يوشۇرۇپ بولماس،
مەجاز ئەھلى زەللى تەلىبگە مۇنداق قەباپ ئەيلەپ.

ئەمما زەللىنىڭ لىرىك قەھرىمانى ھەقىقەتنىڭ خەلق بىلەن مەڭگۈ بىرلىكىگە چوڭقۇر ئىشەنچ باغلايدۇ.

ھەققانىئى زەللى ئەھلى يەقىن دەللى،
يوق مۇندا قالوقىلى، تەڭرى گۇۋاھ ئەمەسمۇ؟

زەللىنىڭ لىرىك قەھرىمانى «ھەقىقەت» توغرىسىدىكى ئوبرازلىق ئەكس ئەتكەن پەلسەپە قارىشى ئارقىلىق خەلق بېشىغا چۈشكەن تراگېدىيىنىڭ يىلتىزىنى جەمئىيەتتىن ئىزدەپ مۇنداق خۇلاسىلەرنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ:

ئالىمنى زالىم ئەيلەدى پاسىقنى پەرسا،
رەددى قەبۇل بىرلە ئەجەپ كارخەنەدۇر.

ياكى:

جاھان بىر بېشەدۇر ھەر تەرەپتە شىرو - ئەجدەرھا،
شەھى دۇلدۇل سوۋارى ھەيدەر كەرار بولغايمۇ؟

مانا بۇ زەللىنىڭ ياشىغان جەمئىيىتىنىڭ ماھىيەتلىك، ئوبرازلىق كۆرۈنۈشى. ئەنە شۇ جەمئىيەتنىڭ چىرىك، فېئوداللىق سىياسىي تۈزۈمى خەلقنىڭ بېشىغا ئېلىپ كەلگەن

بالايئاپەت مۇنداق گەۋدىلەندۈرۈلىدۇ:

گەنج پىنھانى دېمەك ئۇستىدە ماڭى بولمىسا،
ئەل ئەنەل ھەقدىن تىلسىن ساقلارمۇ دارى بولمىسا؛
ئادەم ئەۋلادى ئەمەس ھەر كىمكى يارى بولمىسا،
دا مەنى سەھرا دېمەسلەر لالىزارى بولمىسا؛
زىننەتى گۈلشەن بېرور مۇسەبزازارى بولمىسا.

زەلىلىنىڭ لىرىك قەھرىمانى خەلق ئازادلىقى ۋە بەخت - سائادىتى ئۈچۈن بىر ئۆمۈر جان تىكىپ كۈرەش قىلىدۇ. ئۇ بۇ جەريانىنى مۇنداق ئوبرازلىق گەۋدىلەندۈرىدۇ:

ھەم شوئىلەئى فىغانىم ئالەمنى ياروتوپدۇر،
ھەم قان ياشىم چو دەريا مەۋج ئىلە بولدى جارى.

ئەمما ئۇنىڭ شەخسىي كۈرىشى، جۈملىدىن ھەتتا ناھايىتى چوڭ دېھقانلار قوزغىلىڭىمۇ بۇ شارائىتتا خەلقنى ئازادلىق، بەخت - سائادەتكە ئېرىشتۈرەلمەيتتى. ئەمما زەلىلىنىڭ لىرىك قەھرىمانى ئۆز كۈرىشىنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرىدۇ. ئۇنىڭ ئومۇمىي شوئارى:

مۇنافىقلارغا بۇ مەيدان ئىچىدە،
تىلىمدۇر زۇلفىقار، ئەقىل دۇلدۇل.

ئىدى. زەلىلى بۇ مۇناپىقلارنىڭ ئىچىدە ئىدېئولوگىيە ساھەسىدە فېئودالىزم سىياسىي تۈزۈمىنىڭ روھىي تىرىكىسى بولغان زاھىتلارنى ئەڭ ۋەھشىي دۈشمەن دەپ ساناپ، «تىل زۇلفىقار» نى ئۇلارغا قارىتىپ، ئۇلارنى ئەجەللىك ساتىرا نەيزىسى ئاستىغا

ئالىدۇ:
بۇگۈن مېھراپ مۇنبەر ھەرپىدىن دەم ئورماغىل زاھىد،
سوجۇ داتىم سەنەم قاشىغە يەئنى تەركى ھۇش ئەتكەچ.

ياكى:
زەلىلى خانقاھى كۆڭلۈڭ ئىچرە ئەربە ئەيىن ئولتۇر،
مەجازى شەيخلارنىڭ سۆھبەتى ئۆجبۇ رېيا ئاخىر.

ياكى:
ئەربە ئەيىن ئولتۇردى بولغايكىم رېيادىن شەيخلەر،
قول ئاچىپ ھەرگىز دۇئا قىلماس نىيازى بولمىسا،
خەلقەئى ئاخىر زامانلارغا بۇ مىسرائىدۇر نىياز،
بەرگى سەبزى خانقا بىر باش پىيازى بولمىسا.

زاھىتلارنىڭ ھۇجۇمىغا دادىل، ئۆزۈل - كېسىل مۇنداق جاۋاب بېرىدۇ:

باشىڭ كېتەر دېمەگىل قورقۇتۇپ مېنى زاھىد،
مۇھەببەت ئەھلىنى ئىستەرمە تا ئاياغىم بار.

لىرىك قەھرىمان زاھىتلار ماھىيىتىنى مۇنداق ئېچىپ تاشلايدۇ:
مەغرور ناماز ئولماغىل ئەي زاھىدى خودبىن،
دېھقان سەمەندەر قاشىدا تودەۋۇ خەستۇر.
ئەتلەسنى زەلىلى كۆزگە قىلمامۇ باھات،
پەشمىنە كولاھ بىلە بوخىرقەسى بەسىدۇر.

ياكى:
شەبى ئىبرەتكەدۇر ئەيىن ناماز،
ئەيۋانۇ ئىمارەتكىچە كىم بۇتخانە يوق.

ياكى:
رىيايى شەيخلەردىن تاپماغاي بويى مۇسۇلمانلىق.

بەرھەمەن سومناتى ئىچرە گەبرىيەن پەردست ئولدۇم.

ياكى:

رىشتەئى تەسبىھى زاھىددىن نە خاسىيەت ماڭا،
سومناتۇ تەندە كۆرگىل قەپدى زۇننار ئولمىشدم.

ياكى:

شاراپخانەئى تەۋھىدنى ماقام ئەيلەپ،
كى زاھىدان رىياللارغا ئەدۇۋ بولدۇم.

لىرىك قەھرىمانىنىڭ يۇقىرىقىدەك قاراشلىرى 26 ـ، 69 ـ، 81ـ، 88 ـ، 91 ـ، 100 ـ، 106 ـ، 112 ـ بەيىتلىرىدىمۇ ئىپادىلىنىدۇ.

زەلىلىنىڭ لىرىك قەھرىمانى ئۆز دەۋرى جەمئىيىتىنىڭ ناھايىتى كەڭ ساھەسىنى كەزىپ ئۆتۈپ، رىئاللىقنىڭ قېتى ـ قېتىغا كىرىپ بارىدۇ. بۇنى شائىرنىڭ جەمئىيەتنى چوڭقۇر تەكشۈرۈش نەتىجىسىدە تۇغۇلغان ئىستېتىك غايىسىنىڭ خىلمۇ خىل كۆرۈنۈشى دېيىشكە بولىدۇ. زەلىلى لىرىك قەھرىمانىنىڭ رىياكار شەيخلەرگە ئەجەللىك ئاتقان ئوقلىرىنىڭ يىلتىزى ئۇنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىلىرى بىلەن تۇتۇشىدۇ؛ بۇ دەۋردىكى خەلقنىڭ ئەڭ ۋەھشىي سىياسىي ۋە مەنىۋى دۈشمىنى بولغان ئاپاق خوجا ۋە ئۇنىڭ مۇرتلىرىنىڭ خائىنلارچە:

سەمەرقەند سەيقەلى روھىي زىمنەس،
بۇخارا قۇۋۋەتى ئىسلامى دىناس.

(سەمەرقەند روھىيەت دۇنياسىنىڭ ئۇزۇك كۆزى، بۇخارا ئىسلام قۇدرىتىنىڭ قورغىنى) دەپ كۆتۈرگەن چۇقانلىرىغا قارشى ھالدا زەلىلىنىڭ لىرىك قەھرىمانى تولۇپ ـ تاشقان ئوتلۇق ۋەتەنپەرۋەرلىك روھ بىلەن:

جاهاننی سەیر ئېتەرگە نەچچە كۈن باغۇ - چىمەن ياخشى،
دەمى ئۆلپەت ئالۇرغا دىلبىرى شىرىن سۆخەن ياخشى.
سەمەرقەند سەيقەلى ئالەم، بۇخارا قۇۋۋەتى ئىسلام،
بىزنىڭدەك تۇركىي ئادەملەرگە بۇ شەھرى خوتەن ياخشى.

دەپ جاۋاب بېرىدۇ. بۇنىڭغا ئۇلاپلا زەلىلى لىرىك قەھرىمانى زاھىت شەيخلەر بىلەن مۇنىستىك هالدا دۇنيا هېساباتىنى مۇنداق روشەنلەشتۇرىدۇ:

سەبىز خەتتى دىلبەران شەھرى ماچىن بىزگەدۇر،
سىزگە جەننەت چار باغىدىن گۈلى رەيهان كېرەك.

زەلىلىنىڭ لىرىك قەھرىمانى كەبە - قىبلىگاهلارنى چەتئەل، باشقا ئەلدىن ئەمەس بەلكى ئۆز ئانا تۇپرىقىدىن ئىزدەيدۇ:

دۇر هەزرەتى سۇلتان سۇتۇق بوغراخان،
مەشهەدىگدەك قىبلە ئالەم جاهاندا يوق.
رەۋاقى تەندە ئەيلەيدۇر هەمىشە بۇندا،
جەننەتول مەئۋادا ئەيلەر سۆهبەتى جانانە يوق.

زەلىلىنىڭ لىرىك قەھرىمانى ئۆز دەۋرىدىكى سوفىزم ئىس - تۇتەكلىرى ۋە فېئودالىزم سىياسىي زۇلمىتى بىلەن ئورالغان قاراڭغۇ زۇلمەت دۇنياسىنى يېرىپ ئۆتۈپ، ۋەتەنپەرۋەرلىكىنىڭ شۇنداق چوققىسىغا كۆتۈرۈلدىكى، كەبە، تاۋاپىنى ئۆز ۋەتىنىنىڭ تىكەنلىكىگە تەڭ قىلمايدۇ:

يول باشلاغۇچى كەئىبە تاۋافىغە نەھاجەت،
ھەر خارى خەسى دەشتى سەۋاد ھەرەمىدۇر.

دەيدۇ. بۇنى زەللىلى دەۋرى بىلەن سېلىشتۇرغاندا ئاجايىپ زور قەھرىمانلىق، يالقۇنلۇق ۋەتەنپەرۋەرلىك ۋە جاسارەت دېيىشكە بولىدۇ. تۆۋەندىكى مۇنۇ قۇرلار لىرىك قەھرىمانىنىڭ يۇقىرىقى پىكىرلىرىنى تېخىمۇ تولۇقلايدۇ:

ھاجى ھەرەم ئىچرە تەف ئەيلەمەك نەھاسىل،
ۋەيرانە ئى كۆڭۈلنى ئاباد ئەگەر قىلمىسا.

زەللىنىڭ لىرىك قەھرىمانىنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك ئېستېتىك قاراشلىرىنى 4 ـ، 59 ـ، 75 ـ، 88 ـ، 90 ـ، 105 ـ، 134 ـ غەزەللىرىدە خىلمۇ خىل تەرەپلەردىن كۆرۈشىمىز مۇمكىن.

زەللىنىڭ لىرىك قەھرىمانى ھەقىقەتەن ماھىيەتلىك ۋە كۆپ قىرلىق قەھرىمان، ئۇنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك قاراشلىرى تەبئىي ھالدا خەلقچىللىق، خەلقپەرۋەر ئىدىيىلىرى بىلەن قوشۇلۇپ بىر گەۋدە بولۇپ مەيدانغا چىقىدۇ. ئۇ ئۆز ۋەتىنىنى سۆيگەندەك، بۇ ۋەتەنگە بايلىق يارىتقان، ئۇنى باغۇ بوستانغا ئايلاندۇرۇپ، ئۇنىڭغا ھايات بېغىشلىغان، شانلىق ماددىي ۋە مەنىۋى تارىخ يارىتقان، تارىخنىڭ ئىگىسى بولغان ئۆز خەلقىنى سۆيىدۇ، ئۇنىڭ دەردىگە دەرمان، مۇڭغا مۇڭداش بولۇپ، ئۇنىڭ ئۈچۈن كۆيۈپ - پىشىدۇ.

دىلى تىغى سىتەمدىن پارە بولغان خەلقىنى كۆردۈم،
تەنى دەردۇ ئەلەمدىن پارە بولغان خەلقىنى كۆردۈم؛
كۆزى ۋەقتى سەھەر سەيىارە بولغان خەلقىنى كۆردۈم،

فەنا شەھسرىدىكى ئەۋۋارە بولغان خەلقنى كۆردۈم؛
جۈنۈن توغيان ئېتىپدۇر ھەر بىرىنى دەر بەدەر تەنھا.

خەلقنىڭ بەخت - سائادىتى ئۇچۈن بىر ئۆمۈر كۈرەش قىلغان لىرىك قەھرىمان ئۆز كۈرىشىنىڭ نەتىجىسىنى توغرا مۆلچەرلىيەلەيدۇ.

شەيخان رېيايىغە ۋەقىتكى مەساق ئەتتىم،
كۆڭلۈمگە غۇبار ئولماي ئاينە ساق ئەتتىم.
شەيدالىقىم ئەل بىلدى، تىل بىرلە يۈرەك تىلدى،
ئول قانچە جەفا قىلدى، مەن ئانچە مەئاق ئەتتىم.

بۇ دەۋردە خەلقنى جۇڭغار مۇستەبتچىلىرىگە يەم قىلىپ بەرگەن چوڭ ئىجتىمائىي سەۋەبلەرنىڭ مۇھىمى ئاق تاغلىق، قارا تاغلىق مەزھەپلىرىنىڭ ئۆزئارا جەڭگى - جېدەللىرى، ھاكىمىيەت تالىشىش كۈرەشلىرى ئىدى. لىرىك قەھرىمان خەلق بېشىغا ئاپەت ئېلىپ كېلىۋاتقان بۇ بەختسىزلىكنىڭ مەنبەسىنى چوڭقۇر چۈشىنىپ ئۇنىڭغا ئېتىراز بىلدۈرۈپ، ئامالسىزلىقتىن چوڭقۇر ئەپسۇسلىنىدۇ.

كەلسە ھەپتادۇ مىللەت فىرقەسىدىن قەۋملەر،
ئېتىرازۇ مەزھەبۇ ئايىن ئۆچۈن قىلماڭ جەدەل.
ئەي زەلىلى ئەھلى دۇنيادىن نە پەرۋا ئەيلەيىن،
ھەر نەسىھەتكىم قىلۇر كۆڭلۈمگە باغلارمەن غەزەل.

دەيدۇ. لىرىك قەھرىمان خەلقنى يۇقىرىقى ئاپەتتىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن بىردىنبىر يول بولغان «ئىتتىپاقلىشىش» ئىكەنلىكىنى چوڭقۇر چۈشەنگەن. بۇ يولدا خېلىلا ھەرىكەت

قىلغان بولسىمۇ ئۇ چوڭ نەتىجىگە ئېرىشەلمىگەنلىكىدىن چوڭقۇر ئەپسۇسلىنىدۇ:

قەۋمى ھەپتاددۇ مىللەت كى زەللىلى سۈلھ ئۈچۈن،
ئاشنالىغ ئەيلەگىل بىسار ناچار ئولمىشەم.

لېرىك قەھرىمان خەلقنىڭ بەخت - سائادىتى، ئازادلىق ھەرىكىتى ئۈچۈن تۈككەن قان - تەرنىڭ نەتىجىسىنىڭ ۋۇجۇدقا چىقمىغانلىقى، خەلق ئىستىقبالىنىڭ قاراڭغۇلۇقى، خەلق تۇرمۇشىنىڭ خانۋەيرانلىقىنى كۆرۈپ، بىئارام بولۇپ، يۇرەك باغرىنى قان قىلىپ ساقىغا مۇراجىئەت قىلىشقا مەجبۇر بولىدۇ.

باغى كۆڭۈل خەزانىدىن كىمكى چۈلاله داغ ئەمەس،
قومرى شاخ سەرۋە ئېرور ساھىبى چار باغ ئەمەس.
بولدى سۇ راھى سەرىنگۈن مەينى قۇيۇڭ دىماغىدىن،
ساغەر ئاتەشىن تۇتۇڭ ساقى چۈبىدماغ ئەمەس.

خەلق بىلەن تەقدىرداش لېرىك قەھرىمان خەلقنىڭ بەخت - سائادىتى، ئازادلىق، ئەركىنلىكى ئۈچۈن بىر ئۆمۈر كۈرەش قىلىپ، ئۇنىڭ نەتىجىسى كۆرۈلمىگەنلىكى ئۈچۈن يول تاپالماي تەمتىرەپ قالىدۇ. نەتىجىدە، بىرىنچى قېتىم ئۇيغۇر ئىسلام مەدەنىيىتىنى ئېلىپ كىرگەن قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ قۇدرەتلىك دۆلەت بولۇپ ئۆسۈشىگە ئاساس سالغان ئۇيغۇر مىللىتىگە XI ئەسىردە قايتىدىن دۆلەت، مىللەت چۈشەنچىسى ئاتا قىلغان، ئەنە شۇ ئۇلۇغ ئىشلىرى ئۈچۈن ئەل خاتىرىسىدە ئۇلۇغ مازارغا ئايلانغان سۇلتان سۇتۇق بوغراخان مازىرىدىن، سۇلتان سۇتۇق بوغراخان روھىدىن مەدەت تىلەپ،

يول ئىزدەپ كېلىدۇ. بۇ ئوتتۇرا ئەسىر ھېئودال روھانىيەت پەلسەپىسى ئىدى.

ئايا سولتان ساتۇق ئالەمگە سىزنى شاھ دەپ كەلدىم،
خەلايىق ھالىدىن شامۇ سەھەر ئاگاھ دەپ كەلدىم.
كەرامەتلەركى سەندىن زاھىر ئولدى ھېچ تەك يوقتۇر،
كەمىنە - بۇ قۇلۇڭ مەئىنىدە ئەھلىللاھ دەپ كەلدىم.
ئۇتتۇپ ئىت يولىدىن سۇرتۇپ كۆزۈمنى ئەت،
ئىنايەت كۆزلەرىنى ئاچقايمىكىن ناگاھ دەپ كەلدىم.
ياتا يۇلدۇز كەبى ئارتۇشدا ھەر يان تورفە بۇزۇرگلار،
ۋە لېكىن ھەزرەتى سۇلتان ساتۇقنى ماھ دەپ كەلدىم.
بەھەققى ھۇرمەتى توغى - لىۋايى ئەھمەدى مۇرسەل،
زەلىلى يولىدىن ئازمىش يولغە سال گۇمراھ دەپ كەلدىم.

لىرىك قەھرىمانىنىڭ بۇ ھەرىكىتى «پۈتۈنلەي دىنىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان ئاممىنىڭ ھېسسىياتى ئۇچۇن بەلگىلىك «ئىجابىي» ئالقىشقا ئىگە بولغان بولۇشى مۇمكىن. ئەمما كونكرېت ھەرىكەتتە ھېچقانداق رولى بولمىدى. بولۇشمۇ مۇمكىن ئەمەسلىكى ھازىرقى زامان ئەقىل ئىگىسىگە مەلۇم.

بۇنىڭدىن ھېچقانداق نەتىجە چىقىرالمىغان لىرىك قەھرىمان ئوتتۇرا ئەسىر كلاسسىك ئۇسۇلى ئېتىقادى ئەبۇ ناسىر فارابىدىن باشلانغان. N ئەسىر ئۇيغۇر مۇتەپەككۇر شائىر يۈسۈپ خاس ھاجىپ تەرىپىدىن ئېستېتىك غايىگە ئايلانغان «ئادىل شاھ» قا ئۇمىد باغلاش، ئۇنىڭغا خىلمۇ خىل يوللار بىلەن بېسىم ئىشلىتىپ ئۇنى «ئىنساب» قا دەۋەت قىلىش خام خىيالىغا ئۆتىدۇ ۋە شاھقا ئۇمىد باغلىغانلىقىنى مۇنداق ئىپادىلەيدۇ:

سەيد بىپەرۋا يۈرۈرگەر شەھبازى بولمىسا،
مەملىكەت ۋەيران بولۇر شاھىناق ئايازى بولمىسا.

دەپ خوجىلار دەۋرى ھاكىمدارلىرىنى مەملىكەت ۋەيرانلىقىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن خوجىلار باشباشتاقلىقىنى چەكلەشكە چاقىرىدۇ. لىرىك قەھرىمان بۇ پىكىرنىڭ داۋاملاشتۇرۇپ، تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇپ ئۆز دەۋر ھاكىمدارىنى مېھرىبانلىق، ھىممەتلىك، ئادالەتلىك بولۇشقا ئۈندەيدۇ.

ئەي شاھ خۇدا ھەمىشە يارىڭ بولسۇن،
گەردۇن قەدىمىكى غۇبارىڭ بولسۇن.
بۇ سەلتەنەتۇ توغ - ئەلەم سەندە مۇيەسسەر،
ھىممەت ئىلكىڭدە زۇلفىقارىڭ بولسۇن.

لىرىك قەھرىمان ئۆز پىكىر لوگىكىسىنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇپ، شاھقا ھايات دىئالېكتىكىسىنى ئېيتقە سېلىپ، بېسىم ئىشلىتىشكە ئۇرۇنۇپ كۆرىدۇ.

دۇنيايىبى مادارا، تۇرماس كىشىدە يارا،
ئىسكەندەرۇ، نە دارا ئۆتتى نىقار① ئىچىدە،

ياكى:

ئۆمرىڭنى باقى دەرسە، دۇنيا غەمىنى يەرسە،
قالمايدۇ ھېچ كىمەرسە، بوگىيرۇدار ئىچىدە.
دەم ئۇرمە رومى رەيدىن، تەخت ھەم تاجى كەيدىن،
كىمكى ئىچەر بۇ مەيدىن، رەنجى خۇمار ئىچىدە.

① نىقار — ئاداۋەت، دۇشمەنلىك، جاڭجال.

ياكى:

قىش بولدى باھارۇ چىمەن قەنى،
مورغان سەھەر تىلىدە تەۋھىد قەنى.
شاھان جەھان، بوزىرى خاك ئولماسالەر،
كەي خىسراۋ، كەي قوباد، جەمشىد قەنى.

زەللى لىرىك قەھرىمانىنىڭ بۇ كۆرەش ئۇسۇلىمۇ ئۆز دەۋرىنىڭ ھاكىمدارىغا قىلچە تەسىر قىلمىغان، تەسىر قىلىشىمۇ مۇمكىن ئەمەس.

زەللىنىڭ لىرىك قەھرىمانى خىلمۇ خىل شەكىللەر بىلەن خەلق بەخت - سائادىتى ئۈچۈن قىلغان كۆرەشلىرىدىن ئەمەلىي نەتىجە چىقمىغاندىن كېيىن «كەمبەغەل»، «مۇساپىر» شاھ مەيدانغا كېلىدىغان جەمئىيەتنىڭ سۈرىتىنى خىيالەن مۇنداق سىزغان:

ئىقلىمغە شاھ ئولسا ئەگەر مەردۇ مۇسافىر،
غۇربەت ئەلەمى كۆڭلىدە چۇن بۇلبۇلى دىلگىر،
خان ئەتسە پادىشاھدىنكى ھەمىشە،
بىر نوقل نە باتىكى ئالۇر دانە ئى زەنجىر.

لىرىك قەھرىمانىنىڭ بۇ خىيالىي رومانتىكىسى ئۆز دەۋرىدە ئەلگە ئاشمايدىغان قۇرۇق خىيال بولسىمۇ، ئەما ئۇنىڭ ئومۇمىي جەمئىيەت نەزەرىيات قانۇنى بويىچە، شۇ قاراڭغۇ دەۋردە تۇرۇپ، نۇرلۇق كېلەچەككە قاراپ تەلپۈنگەن بىر ئۇلۇغۋار ئىنتىلىشنىڭ سۈرىتى سۈپىتىدە تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە ئىلغارلىق دەپ قاراشقا بولىدۇ. زەللىنىڭ لىرىك قەھرىمانى ئەنە شۇ ئىلغار رومانتىك قاراشتا تۇرۇپ، ئۆز دەۋرىنىڭ زۇلمەتلىك سىياسىي، ئىجتىمائىي تۈزۈمىنى «باقىي

ئەمەس» ، ئۇ ئۆزگىرىدۇ دەپ قارايدۇ.

بىر مەرتىبەدە تۇرماس ئىمىش شاھ نە دەرۋىش،
بەس خىرقەنى كىدىم ئۆزۈم دەر بەدەر ئەتتىم.

ئۇنىڭ مانا شۇ نۇقتىئىنەزىرىدىن تۆۋەندىكى سوپىلارچە ئىسيانكارلىقى تۇغۇلغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۇرۇشكە بولىدۇ.

مەيى مەنسۇرىدىن مەستى ئەزەل ھەق بولمىغانىڭ ھاجەت،
سەراپا ئۇستىخانىڭ تەختە بەند جويدار ئەمەس.

زەلىلىنىڭ لىرىك قەھرىمانى ئۆز دۇشمەنلىرى بىلەن ئېلىپ بارغان كۈرىشىدە سۆز سەنئىتى بولغان ئەدەبىياتنى سىنىپىي كۈرەشنىڭ ئەڭ ئۆتكۈر قورالى دەپ قاراپ، ئۇنىڭ كۈچىگە ھەققانىي ھالدا ئىشىنىدۇ.

تىغى زەبانىم ئاتەشىن بولغاندىن زەلىلىيا،
سەفھە يۈزىنى كۆيدۈرۈر شوئلەسىدىن نەي قەلەم.

ياكى:

مۇنافىقلەرگە بۇ مەيدان ئىچىدە،
تىلىمدۇر زۇلفىقار، ئەقىل دۇلدۇل.

دەيدۇ. زەلىلىنىڭ لىرىك قەھرىمانى ئۆزىنى خەلق بەخت - سائادىتى، ئازادلىقى ئۈچۈن بېغىشلىغان قەتئىي ئىرادىلىك قەھرىمان بولۇپ، بۇ يولدىن قايتمايدۇ.

قەدەم بۇ مەرھەلەر ئوزرە قويارمە، قورقۇتماڭ،
زەلىلى تەلبەسى باردى، كۆرمەدى خەتەرى.

ياكى:

باشىڭ كېتەر دېمەگىل قورقۇتۇپ مېنى زاھىد،
مۇھەببەت ئەھلىنى ئىستەرگە ئاياغىم بار.

زەلىلىنىڭ لىرىك قەھرىمانى ئىجتىمائىي مەنىدىن ئېيتقاندا. ئۆز ئۈمىدىنى دانىشمەنلەرچە كېلەچەك ئەۋلادقا باغلايدۇ.

نەسلى جەھاندا قالمادى تەلبە زەلىلىنىڭ دېمەك،
ئۆلگەندىن كېيىن كۆرۈڭ ھەر غەزەلدۇر بىر ئوغۇل.

ئوتلۇق ۋەتەنپەرۋەر، خەلقپەرۋەر، خەلق بىلەن تەقدىرداش زەلىلىنىڭ لىرىك قەھرىمانى بىر ئۈمۈر كۆرەش يولىنىڭ تارىخىي تراگېدىيىسىنى ئاجايىپ جوشقۇر پەلسەپە روھ سىڭگەن ئىككىلا مىسرادا تۆۋەندىكىدەك ئىپادىلەيدۇ:

سورما مەندىن نە دەپ قارا كېيدىڭ،
بۇ زەلىلى ھەمىشە ماتەمدە.

دەيدۇ. مانا بۇنى ئۇنىڭ بىر ئۆمۈر كۆرەش يولىنىڭ مۇقەررەر ھالدا يەكۈنلەنگەن خۇلاسىسى دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ.

«ئەگەر ئەسەر ئوقۇغۇچىنى ھاياجانغا سالالمىسا، ئۇنىڭ ئېستېتىك دۇنياسىنى بېيىتالمىسا، ئۇنىڭ ياخشىلىققا ۋە ياماناڭلىققا مۇناسىۋىتىنى ئۆتكۈرلەشتۈرەلمىسە، ئۇنىڭدا نېمىلەر ئېيتىلسۇن، قانداق ئىنتايىن پايدىلىق ۋە ئىنتايىن مۇھىم پىكىرلەر ئىزھار قىلىنسۇن، قانداق تېما ۋە مەسىلىلەر قويۇلسۇن، ئۇ ھەقىقىي سەنئەت ئەمەس.» (چىڭگىز ئايتماتوۋ) ئەسەردىكى ئەنە شۇ سېھىرلىك كۈچ بەدئىيلىك

دېيىلىدۇ. بەدىئىيلىكنىڭ باش ئۆلچىمى ئىلغار دۇنيا قاراش، ئېستېتىك قاراشتىن تۇغۇلغان بەدىئي چىنلىقتۇر. شۇڭا بېلىنىسكى «شېئىرنىڭ ئەسەرنىڭ قەدرىنى بەلگىلىگۈچى ئۆلچەم ئۇنىڭ ۋەقەلىككە توغرىلىقىدۇر» دېسە، ئېنگېلىس ۱۱۱ ئەسىر رېئالىست رومانچىلىرىنىڭ مۇھىم پەزىلەتلىرىنى كۆرسەتكەندە «رېئال مۇناسىۋەتلەرنى ھەققانىي تەسۋىرلەپ بېرەلىگەنلىكىدۇر» دېگەنىدى.

بۇلارنىڭ ھەممىسى بەدىئىيلىكنىڭ باش ئۆلچىمى «بەدىئي چىنلىق» ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدىغان ماركسىستىك ئېستېتىكىنىڭ نەزەريىۋى ئاساسلىرىدۇر. بېلىنىسكى: «مېنىڭ ۋە يۇرەكنىڭ شۇنداق جايلىرى بارکى، ئۇلارغا پەقەت شېئىرىيەت ئارقىلىقلا كىرىش مۇمكىن» دەيدۇ. بىز يۇقىرىدا مىسال كەلتۈرگەن زەلىلىنىڭ شېئىرلىرىنى ئوقۇغىنىمىزدا قەلبىمىزنى تىترەتمەي قالمايدۇ. ئۇ كۈچ زەلىلى شېئىرىيىتىنىڭ تېماتىكىسىنىڭ كەڭ، خىلمۇ خىللىقى، ئۇنى شائىر ئۆز زامانىسىگە نىسبەتەن ئىلغار ئېستېتىك كۆز قاراش بىلەن كۆزىتىپ، يېتىلگەن بەدىئي ماھارەت بىلەن ھەققانىي رېئالىستىك ھالدا لىرىك بەدىئىي ئوبرازلاردا ئەكس ئەتتۈرگەنلىكى بىلەن ئىزاھلاش مۇمكىن.

زەلىلىنىڭ ھەر بىر لىرىك شېئىرى ئۆزىگە خاس بىر ئىجتىمائىي ماھىيەتنى ئىپادىلەيدۇ. جۇملىدىن زەلىلىنىڭ ھەر بىر لىرىك شېئىرىدا كونفىلىكت لىرىكىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان تېپىشماقنىڭ يېشىمى ئارقىلىق نامايان بولىدۇ.

زەلىلىنىڭ ھەر بىر لىرىك شېئىرى رېئال ھاياتنىڭ شائىر قەلبىنى كۆيدۈرۈپ ئۆتكەن، يۈرەكلىرىنى زىلزىلىگە سالغان، ھاياجانلىق ئىچكى كەچۈرمە، بۇ ئىچكى كەچۈرمە ئۆز دەۋرىدىكى مىڭلىغان، ئونمىڭلىغان ئىنسانلارنىڭ ئىچكى كەچۈرمىسى بولۇپ، شائىر تەرىپىدىن يۇغۇرۇلغان، تەرجىمھالىغا

ئايلاندۇرۇلغان، تىپىكلەشتۈرۈلگەن، لىرىك قەھرىمان تەرىپىدىن ئىندىۋىدۇئاللاشتۇرۇلغان ئىچكى كەچۈرمىدۇر.

زەلىلىنىڭ ھەر بىر لىرىك شېئىرىدا پىكىر بىلەن ھېس، ياكى ئەقىل بىلەن ھېس مۇستەھكەم بىرلەشتۈرۈلگەن بولۇپ، پىكىر سەزگۈ ئارقىسىدا يوشۇرۇنۇپ، ئەسەرنى بەدىئىي ئەسەرگە خاس چوڭقۇر خاھىشچانلىققا ئىگە قىلىدۇ.

ئەنە شۇ يۇقىرىقىلار زەلىلى شېئىرىيىتىنى بەدىئىي كۆچكە ئىگە قىلغان بەدىئىي چىنلىقىنىڭ كونكرېت ئامىللىرىدۇر.

ئەسەر بەدىئىيلىكىنى ئۆلچەيدىغان ئەڭ مۇھىم ئاساسىي ئامىللارنىڭ يەنە بىرى شەكىل بىلەن مەزمۇننىڭ ئۆز ئارا ماس كەلگەن بىرلىكىدىن ئىبارەت. شەكىل مەزمۇندىن تەشكىل تاپىدۇ. لىرىكىدا مەزمۇن رېئال ھاياتنىڭ شائىر تەپەككۇرىدا پەيدا قىلغان ئىنكاس بىلەن شائىر ئېستېتىك غايىسىنىڭ بىرلەشمىسىدىن ئىبارەت. مەزمۇن شەكىلنى بەلگىلەيدۇ، شەكىل مەزمۇننى ئىپادىلەيدۇ. بۇ ئىپادە شۇنداق بولۇشى كېرەككى شېئىرىي شەكىل ئامىللىرى مىسرا، شېئىرىي مىسرانى تەشكىل قىلىدىغان رېتىم، تۇراق، قافىيە، ھاجىپ، رادىف، بەندلەر شېئىرىي مەزمۇننى تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈشى كېرەك. مانا بۇنى شېئىردىكى مەزمۇن بىلەن شەكىلنىڭ بىرلىكى دەيمىز.

شائىر بەدىئىي تەپەككۇرغا خاس ژانىرلار بىلەن تەپەككۇر قىلىدۇ.

مەسىلەن:

مەغرۇر ناماز ئولماغىل‌ئەي‌زاھىد خودبىن، مىكرى‌ئىلە رىيادىن،
دىخان سەمەندەر قاشىدە تودەئى خەسدۇر ماناند پوچەك پۇل.

زەلىلىنىڭ بۇ مۇستەھزادىدا ئەكس ئەتكەن مەزمۇن 57 - غەزەلدە:

مەغرۇر نامەز ئولماغىل ئەي زاھىدى خودبىن،
دېھقان سەمەندەر قاشىدا تودەۋۇ خەسدۇر.

دەپ ئىپادىلەنگەن. يۇقىرىدىكى ئىككى شېئىرنى شەكىلدىكى مەزمۇننى سېلىشتۇرغاندا بىرىنچىسىدىكى مەزمۇن ئىككىنچىسىدىن كەڭرەك، بايراق ۋە كونكرېتراقكلىكى ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇ. بۇ جايدا بايراق مەزمۇن مۇستەھكەملىنى مەيدانغا كەلتۈرگەن بولسا، تارىخ مەزمۇن غەزەل شەكلىنى بەلگىلىگەن. مەزمۇن شەكلىنى بەلگىلەيدۇ دېگىنىمىز ئەنە شۇ. ئەمدى شەكلىنىڭ مەزمۇنغا خىزمەت قىلىشى، ئۇنىڭغا ماس كېلىشى، يەنى شېئىر ئامىللىرىنىڭ مەزمۇننى ئىپادىلىشىگە كەلسەك، يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكەن پرىنسىپىمىزغا ماس ھالدا ئىككىلا مىسالدا تولۇق ئەكسىنى تاپىدۇ. زەلىلى شېئىرىيىتىنىڭ مەزمۇنىنىڭ كەڭلىكى، تېمىسىنىڭ خىلمۇ خىللىقى، بەدىئىي تەپەككۇر قىلىشتا غەزەل، رۇبائىي، مۇخەممەس، مۇستەھزاد، قەسىدە، ساقىنامە قاتارلىق ژانىرلاردا ئىپادىلىشى، مەزمۇن بىلەن شەكلىنىڭ ماسلىقى جەھەتتىن، ئۇنى ئۆز دەۋرىنىڭ ماھارەت چوققىسىغا كۆتۈرگەن دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ.

زەلىلى شېئىرىيىتىنىڭ ئاساسىي قىسمىنى غەزەل تەشكىل قىلىدۇ. شەرق كلاسسىك ئەدەبىياتىدا غەزەل ئاساسەن 7 ـ 9 بېيىتتىن ئىبارەت بولۇپ، زەلىلى غەزىلىدە بەش بېيىتلىق خېلى ئاساسىي سالماقنى تەشكىل قىلىدۇ. غەزەل ماھىيەت جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئاساسەن لىرىك ژانىر. لىرىك ھەجىم جەھەتتىن كىچىك بولۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. لىرىك ھەجىم جەھەتتىن چوڭايغانسېرى قانۇنىي ھالدا لىرىك ھارارەت سۇسلىشىپ، لىرىك تەسىرچانلىق ئۆز كۈچىنى ئاجىزلاشتۇرىدۇ. شېئىردىكى ھەجىم كىچىكلىكى شېئىرىي مۇۋەپپەقىيەتنى تەمىنلەيدۇ. شۇڭا زەلىلى غەزەلىيىتىدىكى بەش

بېيتلىق سالماقنى زەلىلى شېئىرىيەتتىكى يەنە بىر بەدئىي ئالاھىدىلىك دېيىش كېرەك.

زەلىلى شېئىرىيەتتىكى مۇزىكىلىقنىمۇ يەنە بىر بەدئىيلىك دېيىشكە بولىدۇ.

ئومۇمەن، شېئىرىيەتتىكى مۇزىكىلىقنى ئۇيۇشتۇرغۇچى ئاساسىي ئامىل ۋە يارەمچى ئامىللار بولىدۇ. دائىمىي ئاساسىي ئامىللار: رېتىم، قاپىيە، بەند بۆلۈپ، ئۇلار زەلىلى شېئىرىيەتتىكى ماھايىتى مۇۋاپىقىيەتلىك ماھارەت بىلەن ئىشلىتىلىدۇ، جۈملىدىن دائىمىي ئىشلەنمەيدىغان ئەمما ماھارەتلىك شائىر قوشۇمچە ئىشلىتىپ، شېئىرىي بەدئىيلىكنى ئاشۇرىدىغان مۇزىكىلىقنى تېخىمۇ گەۋدىلەندۈرىدىغان سۆز تەكرارى (باشلانغۇچ سۆز تەكرارى، ئاخىرقى سۆز تەكرارى، ھاجىپ، رادىف). تەجنىس (ئومۇنىم) لارمۇ زەلىلى شېئىرىيەتتىكى ماھايىتى ئۇنۇملۇك قوللىنىلىدۇ. تەجنىستىن بىر مىسال كەلتۈرەيلى:

يۈزۈڭنى پۈركەگەچ ئول سۇنبۇلى سىياھ قارا،
سەھەر سىتارەنى ئەيلەيدۇر دودى ئاھ قارا.
قەلەم لەبىڭدەكى خالىڭنى نۇقتەئى خەت دەر،
كى ئىككى تىللىغىدىن تەلئەتى گۇۋاھ قارا.
نە كافىر، نە مۇسۇلمان، تاك ئاتتى زەررىن پوش،
كىيەر يەنە كېچىلەردە گەداۋۇ شاھ قارا.
چۈكەربالا تەرەپىدىن سەۋەد زاھىر دۇر،
گەھى قىزىل كۆرۈنۈر كۆزلەرىمگە گاھ قارا.
قارا كۆزۈم كۈلۈپ ئېيتۇر: زەلىلىنى كۆرگىل،
كۆڭۈل قارالىغىدىن جەندەۋۇ كۈلا قارا.

بۇ قارا سۆزنىنى شېئىر مىسرالىرىدا مەزمۇننى ئىپادىلەشتە

بەش بېيىتلىق بىر بەند غەزەلدە يەتتە ئورۇندا ئىشلىتىپ، ئىنتايىن زور ماھارەت كۆرسەتكەن «تەجنىس» نىڭ كلاسسىك شەكلى دېيىشكە بولىدۇ. بۇنداق ماھارەتنى ئوتتۇرا ئەسىر شېئىرىيىتىدە نەۋائىدىن باشقا شائىردا ئۇچرىتىلى بولمايدۇ.

ئاخىر ئەسەر بەدىئىيلىكىنى ئىپادىلەيدىغان ئاساسىي ئامىل بەدىئىي تىلدۇر. بەدىئىي ئەسەرنىڭ ئاساسىي قورالى بولغان بەدىئىي تىل سەنئەت تۈرلىرىنىڭ ئىچىدە شۇنداق كارامەت قورالكى، ئۇ ھېچ نەرسە بىلەن چەكلەنمەيدۇ.

ئەدەبىي ئەسەردىكى مەزمۇن ئۇنىڭدىكى غايىلەرنىڭ ئالىيجانابلىقى، تەسۋىرلەنگەن ئادەملەر، ھادىسىلەرنىڭ گۈزەللىكى، يارىتىلغان بەدىئىي ئوبراز خاراكتېرىنىڭ ئەڭ مۇرەككەپ، نازۇك ھېس تۇيغۇلىرى، بىزنىڭ قەلبىمىزگە بەدىئىي تىل ئارقىلىق كىرىپ كېلىدۇ. ئەسەردە يارىتىلغان بەدىئىي ئوبراز، خاراكتېر، پۈتۈن ئەسەر مەزمۇنىغا نىسبەتەن شەكىل بولسا، تىلغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، مەزمۇن ھېسابلىنىدۇ. ئەمما بەدىئىي ئوبراز خاراكتېرلىك ھۈجەيرىسىدىن تارتىپ، پۈتۈن گەۋدىسى پەقەت بەدىئىي تىل ئارقىلىق يارىتىلىدۇ. يازغۇچى ياكى شائىر سەنئەتنىڭ كىشىگە مەنىۋى تەسىر كۈچى شۇ سەنئەتكارنىڭ بەدىئىي تالانتىنىڭ ئۆلچىمى دېگىنىمىزدەك بۇنىڭ مۇھىم بىر تەرىپىنى بەدىئىي تىل ئىگىلەيدۇ. چۈنكى بەدىئىي چىنلىق پەقەت بەدىئىي تىل ئارقىلىقلا قايتا رېئاللىققا ئايلىنالايدۇ. شۇڭا ئەدەبىياتنى سۆز سەنئىتى دەپ ئاتايدۇ.

زەلىلىنىڭ بەدىئىي تىلى سۆز سەزگۈسى، سۆز جازىبدارلىقى، سۆز سېھرى قاتارلىق باسقۇچلارنى بېسىپ ئۆتكەن سۆز سەنئەتكارىغا كۆتۈرۈلگەن ھەقىقىي مەنىدىكى بەدىئىي تىلدۇر. زەلىلىنىڭ بەدىئىي تىلى روشەن، يارقىن، رەڭدار تىلدۇر.

زەلىلى تىلىنىڭ ئەڭ خاراكتېرلىك تەرىپى شۇكى، كلاسسىك شېئىرىي تىلغا خاس يۇقىرى دەرىجىلىك ماھارەت بىلەن پىششىقلاپ ئىشلەنگەن چوڭقۇر مەنىلىك، قويۇق بەدىئىي بوياقلا ئىگە، ئوبرازلىق تىلدۇر. مەسىلەن:

ھەر ئاھ چېكەر بولسام‌فەلەككە ھەزەرىم‌بار، ۋاقتى، سەھەر ئىچىدە، كۆيگەي مەلەك ئالەمي ئوتلۇغ شەررىم بار، كۆڭلۈم خەتەر ئىچىدە.

ياكى:

باشىم ئەگەرچە گۈنبەزى ئەينە خا نەدۇر،
ياشىم مۇھەببەت ئەھلىنىڭ مۇرغىغا دانەدۇر،
دەريايى ئەشك كۆز ئىچىدىن بى كەرانىدۇر،
ھەر شۇئلە ئىكى ئاھىم ئوتىدىن زەبانىدۇر،
ئەھلى جۇنۇنغە شوئلى ئەمەس تازيانەدۇر.

ياكى:

ئىشق ئەھلى ئالىسا ئىزنىڭ توتىياسىدىن،
قىلغىل تارازۇ ئىككى كۆزۈمنىڭ قاراسىدىن.

ياكى:

ئەھۋالى كۆڭۈل ئەيغالى بىر مەھرەمى تاپماي،
زۇلمىڭنى قەرنداش، غەمىڭنى پەدەر ئەتتىم.

ياكى:

سىپاھى چىنۇماچىن بىر بولۇپتۇر،
ھۇجۇم ئەيلەپ خەتتى مۇشكىنگە سۇنبۇل.

ياكى:

كۆڭۈل ھەرفىنى سەن تىغى زەبانىدىن ساقلاغىل زىنھار،
ۋەلى ئاسان ئەمەس ئوق بىرلە ئاتقان يانى يىغماقلىق.
قەلەندەر سەيرنى ۋەقتى سەپەردە كىمكى مەنئى ئەيلەر،
ئېرور زەنجىر ئىلە باشىدىن ئاياغ دەريانى يىغماقلىق.

زەلىلىنىڭ شېئىرىي تىلىدىن ھازىر بىزگە مەلۇم بولغان ستىلىستىك ۋاستىلەرنىڭ ھەممىسىنى تېپىشقا بولىدۇ.
زەلىلى كلاسسىك ئەدەبىياتقا خاس «ھەرپىي ئوبراز» لاردىنمۇ كەڭ پايدىلىنىدۇ. مەسىلەن:

تىيىرە ئاھىمدىن قەدىمنى ھەلقەئى نون ئەيلەبان،
ئىنتىزار ئەھلىنى ئاتماغلىققا يا كەلتۈرمىشەم.

سىدىنى: «شېئىر ھەممىگە تونۇلغان ئېسىل خەلقلەر ۋە تىللار ئارىسىدا نادانلىققا تۈنجى نۇر ۋە شادلىق بېغىشلىغان دەسلەپكى سۆت ئانىلىق (ئىنىكئانا) رولىنى ئوينايدۇ... شائىر ئەمەلىيەتتە ئاممىنىڭ ھەقىقىي پەيلاسوپى» دېگەنىدى. زەلىلى ئەنە شۇ يۇقىرىقى تەلەپكە لايىق شېئىر يازغان، خەلق قەلبىنى ئويغاتقان، ئەمەلىيەتتە خەلق ئېڭىغا ئايلانغان پەيلاسوپ بولۇپ، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى، ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدا يۇقىرى چوققىلاردىن بىرنى ئىگىلەيدۇ.

زەلىلى تەزكىرىلىرى توغرىسىدا

تەزكىرە ئەرەبچە سۆز بولۇپ، ئۇ «ئەسلىمە»، «يادنامىلىق» قاتارلىق مەنىلەرنى بېرىدۇ. ئوتتۇرا ئاسىيادا ئەدەبىياتشۇناسلىققا ئائىت تەزكىرىلەردىن باشقا دىن، تارىخقا ئائىت تەزكىرىلەرمۇ كەڭ تارقالغان. ھەر قانداق پەن تەتقىقاتى ئۈچۈن ماتېرىيال يىغىش، ئۇنى رەتلەش ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. چۈنكى مۇنداق ماتېرىياللار شۇ پەن تەتقىقاتىنىڭ كېيىنكى تەرەققىياتى ئۈچۈن كەڭ تارقالغان تەزكىرىچىلىك كىشىنىڭ دىققىتىنى تارتىدۇ.
ئەدەبىي تەزكىرىلەرگە ئەدەبىيات تارىخىغا ئائىت

ماتېرىياللار، يەنى ئېنىقراق قىلىپ ئېيتقاندا، ئايرىم شائىرلار ۋە ئەدەبىياتچىلارنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىيىتى ھەققىدىكى مەلۇماتلار. ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىدىن نەمۇنىلەر كىرگۈزۈلگەن بولىدۇ. بۇ تەزكىرىلەر ئەدەبىيات تارىخىنى ئۆگىنىشتە بەزى دەۋر تارىخىي شارائىتىدا بىردىنبىر مەنبە بولۇپ قالىدىغان چاغلارمۇ بولىدۇ. ئۆتمۈشتىكى تەزكىرىچىلەر ئۆزى توپلىغان ماتېرىياللىرىغا مەلۇم دەرىجىدە تەنقىدىي مۇناسىۋەتتە بولغانلىقى مەلۇم.

بىزگە ١١١١ ئەسىردىن مۇھەممەت ئاۋفىنىڭ «لوبابول ئەلباب» تەزكىرىسى يېتىپ كەلگەن. بۇ تەزكىرىدە ئاۋفى شائىرلار بىلەن چەكلەنمەستىن، بەزى ئالىملارنىڭ ھاياتى ھەققىدە ھەم مەلۇماتلار بېرىدۇ، ئاۋفى ئوتتۇرا ئاسىيانى بويلاپ خېلى ئۇزۇن سایاھەت قىلىپ ماتېرىيال توپلىغان. ئۇ بۇ توپلىغان ماتېرىياللىرى ئاساسىدا «جەمئۇل ھېكايەت» ۋە لاۋامئۇل رىۋايەت» قاتارلىق ئەسەرلەرنى مەيدانغا كەلتۈرگەن. بۇ ئەسەرلەردە خەلق ھېكايە، لەتىپىلىرى ھەمدە تارىخىي ماتېرىياللار توپلانغان. بۇلاردىن باشقا مەيدانى نىشاپورى (1124 - يىلى ۋاپات بولغان) نىڭ «مەجمۇئال - ئامسال» ناملىق ئەسىرىدە ئەرەبلەرنىڭ ئۇرغۇن ئاپورىزمىلىرى توپلانغان. مەشھۇر ئالىم زەماھشارىمۇ بۇ ئىشقا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلگەن بولۇپ، ئۇ «رابىئول ئەبرار» (ياخشىلار باھارى) ناملىق ئەسىرىنى بىزگە يادىكار قىلىپ قالدۇرغان بولۇپ، بۇ ئەسەردە ئۇرغۇنلىغان خەلق ماقال - تەمسىللىرى، ھېكمەتلىك سۆزلىرى قاتارلىق خەلق ھېكمەتلىرى توپلانغان. بىزنىڭ دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن ئەدەبىي تەزكىرىلەر ئىچىدە نەۋائىنىڭ «مەجالىسۇن نەفائىس» (گۈزەللەر يىغىنى) نى ئەدەبىي تەزكىرىلەرنىڭ نەمۇنىسى دېيىشكە بولىدۇ. بۇ ئەسەردە نەۋائى تۈركىي تىلىدا شېئىر يازغان 333 شائىرنىڭ تەرجىمھالى،

ئەسەرلىرىدىن نەمۇنىلەر ۋە ئۇلارغا قىسقىچە باھا بەرگەن.

بۇ ئەسەر نەۋائى دەۋرىدىكى تۈركىي تىلىدا شېئىر يازغان شائىرلارنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىي پائالىيىتىنى تەتقىق قىلىشتا بىردىنبىر مەنبە بولۇپ، ئەدەبىياتشۇناسلىق تارىخى ئۈچۈن ناھايىتى زور قىممەتكە ئىگە ئەسەردۇر.

«زەلىلى دىۋانى»غا «تەزكىرى چىلتەن» ۋە «خوجا مۇھەممەت بۇزۇرۇكۋار تەزكىرىسى» كىرگۈزۈلگەن. «تەزكىرى چىلتەن» يېزىلىش شەكلى جەھەتتىن ۋە سۈژىت قۇرۇلۇش ماھارىتى جەھەتتىن بايان قىلىش ئۇسۇلى، شېئىرىي تىل جەھەتتىن خېلىلا ياخشى لىرىك ئېپىك داستان دېيىشكە بولىدۇ. ئەمما سۈژىتى دىنىي رىۋايەت ئۈستىگە قۇرۇلغان.

ۋەقەلىك شائىرنىڭ نەقشىبەندىيە سوپىلارچە پەلسەپىۋى كۆز قارىشىغا تايانغان ئېستېتىك كۆز قارىشى بويىچە چىلتەنلەر ئوبرازى ئىلاھلاشتۇرۇپ تەسۋىرلىنىدۇ. ئىسلام رىۋايىتى بويىچە چىلتەنلەر جىن، ئالۋاستى، پەرى ئەمەس، بەلكى ئىنسان بولۇپ، جاپا، زۇلۇم چەككەن، خارلانغان ئىنسانلارغا ياردەم قىلىش جەھەتتىن خىزىرىدەك ھېكمەتكە ئىگە ئىكەنمىش.

بۇ تەزكىرىدە مۇھەممەت ئەلەيھىسسالامنىڭ خوتۇنى قاتتىق ئاغرىپ قېلىش سەۋەبىدىن پەيغەمبەرنىڭ خۇداغا ئىلتىماسى بويىچە چىلتەنلەردىن ياردەم سورايدۇ، ئۇنىڭ خىزمەتچىسى مۇختار جەبرائىلنىڭ يول باشلىشى بىلەن يەتتە قات ئاسمان گۈمبىزىنىڭ تۆتىنچى قەۋىتىدە چىلتەنلەرنى تاپىدۇ. تەزكىرىدە شائىرنىڭ سوپىلارچە ئېستېتىك قارىشى بويىچە چىلتەنلەر سوپى قىياپىتىدە تەسۋىرلىنىدۇ.

سەدىر بابادىن بىرى دەر جوش ئېرور،
رۇيى قىبلە بىرلەرى خامۇش ئىرور.
سۆھبەتى گەرەمىدە قىرىق ژۇلىدەمۇ،

يەتكۈزۈبان ئەرشىغە ئاۋازى ھو.
زىكرىنغە مەشغۇل ئولۇپدۇرلەر بارى،
غەيرى ھەقدىن ئۆزگە يوق پەرۋالەرى.

ياكى:

زاھىرى قىرىق تەن ۋەلىبىر تەن ھەمە،
زىنھار ئەي بىزگە ئىنكار ئەيلىمە.
ئەيدى ئول بۇ سۆزنى بۇزۇرۇكۈار،
ۋەندە تىكەن يىگىنەنى مەردانەۋار.
سانجىدى قوللىرى ئۆزرە ناگەھان،
بولدى قىرىق تەننىڭ قولىدىن قان راۋان.

خۇدا ئۇلاردىن يەتتىسىنى پەيغەمبەرنىڭ ئىلتىماسىغا بىنائەن ياتىمەنىڭ ئاغرىقىنى داۋالاشقا يەرگە ئەۋەتىدۇ.

بىر ئىشارەت بىرلە مەردانى خۇدا،
قىرىق تەندىن يەتتە تەن بولدى جۇدا.
ئەزبىرايى بەھرى ھاجاتى رەسۇل،
قىلدىلەر رويى زەمىن ئۆزرە نوزۇل.

يەتتە چىلتەن رەسۇللىلا ئۆيىدىكى ئىشنى تۇگىتىپ ئۆز جايىغا قايتىش ئۈچۈن تەكرىدىن رۇخسەت سورايدۇ.

خەتمى «تا - ھا» قىلدىلەر ئاندىن كېيىن،
قوپتىلەر رۇخسەت تىلەپ مەردانىدىن.
تەكرى بەردى سىھھەتى بىمارغە،
ئەيد: يانساق گۈنبەزى داۋۋارىغا.
ئەيدىلەر: يانماققا رۇخسەت يوقتۇرۇر،
لوقمەئى رويى زەمىن سىزلەرگىدۇر.

ئۇممەتىمدىن بولسا ھاجەتمەند ئەگەر،
ئاغرىقىيو يا گىرىپتارى سەپەر.
يا بەلايى نا گەھانغە ئۇچرىغان،
يا يەتمى، خەستائى زېرى جىغان.
يا تەنى كىشىنى دەريا قىلسە غەرق،
يا زىرا ئەتگاھىنى كۆيدۈرسە بەرق.
زالىمى مەزلۇمىغە قىلسە ستەم،
تىغى باتىن بىرلە قىلغاي سىيەر قەلەم.
ھەر بالايى كەلسەرو ئەيلەپ ھونۇز،
كىمكى ئاجىزدۇر مەدەد ئەيلەپ ھونۇز.
قويماڭىز رويى زەمىنده بىر ئەدۇ،
ھەق‌تائالادىن سىلەرگە ئەمىر بۇ.

ئاخىرى ئاشۇ خۇدانىڭ «ئەمرى» بىلەن ئەرشكە چىقماي، يەر يۈزىدە خار- زار، زۇلۇم چەككەن، ئاجىز، مۇساپىر، يېتىم- يېسىرلار ئۈچۈن خىزمەت قىلىشقا قالىدۇ...

خېلى ۋاقىتلار ئۆتكەندىن كېيىن ئەرەب يېرىدىن كېتىشكە رەسۇلىللادىن رۇخسەت ئالىدۇ.

نا گەھانى زاھىر ئۆلدى مۇستەفا،
بەردىلەر بۇ يەتتە تەنگە بىر ئەسا.
ئەيدىلەر: تەندە تا جانىڭلار بار،
بۇ ئەسا سىزلەرگە بىزدىن يادىكار.
قايدا كەچ بولسا مونى سانچىپ قويۇڭ،
سەبزە بولغان يەر ئۈزە مەنزىل ئويۇڭ.
تور بەتىڭلار بولسۇن ئول يەردە مازار،
فەيزى ئالسۇنلار خەلايىق سەدھەزەر.

ئۇلار بىلەن ئەمدى ھېچكىمنىڭمۇ كارى بولمايدۇ. ئۇلار شەھەرمۇ شەھەر جاھان كېزىپ تۇركستانغا يېتىپ كېلىدۇ.

خەلقنى ئەيلەپ بەلالەردىن ئىمىن،
ئاقىبەت يەتتىلەر تۇركستان زېمىن.
مۇلكى تۇركستان زىمىنىدە يەركەند،
پايتەخت ئەردى بارى يۇرتىدىن بەلەند».

ئۇلار بۇ تېررىتورىيىدە يېتىم - يېسىر، خارلانغان، زۇلۇمغا ئۇچرىغان ئىنسانغا باش پاناھ بولىدۇ. مۇستافا بەرگەن ھاسىنىڭمۇ رولىنى جارى قىلدۇرىدۇ.

ھەر تەرەف تىيرى كەرامات ئاتتىلەر،
شامۇ - خۇپتەننى ئوقۇبان يانتىلەر.
ئەرتەسى كۆردىلەركىم تىككەن ئەسا،
سەبىز خورمەم شاخۇ بەرگىدۇر رەسا.

دېمەك، يەتتە چىلتەن زۇلۇم - سىتەم كۆرگەن، خار- زار بولغان ئىنسانىنىڭ بەخت - سائادىتى ئۇچۇن كۆرەش قىلىدۇ. ئەمما ئۆزلىرىمۇ قانچە جاپا - مۇشەققەت چەكسىمۇ، باشقىلارنىڭ ئەمگىكى ھېسابىغا تەييارتاپلىق بىلەن ياشىماي، ئۆز ئەمگەكلىرىگە تايىنىپ ھايات كەچۈرىدۇ.

شائىر ئۇلارنىڭ ئاددىي - ساددا، خالىس، دىنىي مەرىپەت ئىش ئىزلىرىنى ۋە ۋاپاتىنى سوپىلارچە نەقىشلەندىيە دۇنيا قارىشى بويىچە مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ:

مەئلۇم ئولدىكسم دەرەختىن تېرەك،
مۇجىزە بۇندىن زىيادە كېرەك.

سینەپۇر دەردى يۇرەكدىن خون چىكان،
ئەيدىلەر «بىزلەرگە بۇ يەردۇر ماكان».
نەچە ۋاقتۇ نەچە سائاتتىن كېيىن،
رىھلەت ئەيلەپ بولدىلەر زىرو زەمىن،
بىلمەدى ھېچكىم بولار ئەھۋالىنى،
چىل چېمەننىڭ مورغى زەررىن بالىنى.

تۆۋەندىكى مىسرالاردا شائىرنىڭ كۆز قارىشى تېخىمۇ ئوچۇق نامايان بولىدۇ:

گەۋھەرى قىممەت باھالى كىم تانۇر،
يەنى داۋۇد ئاڭلغاي ھەرفى زەبۇر.
بۇلبۇل بىچارە بىلگەي قەدرى گۈل،
ئاشىقى مەيخارە بىلگەي قەدى مول.
قوينى قويچىيۇ شوتورنى ساربان،
ئۇي سامانلىقنى تانۇر، ئىت ئۇستىخان.
فەرق ئەيلەر باغىبانى چار باغ،
نالەئى قۇمرى بىلەن غەۋغايى زاغ.

ئەمما بۇ چىلتەننىڭ قەبرىستانىڭ يەكەندە قانغانلىقىنى 41 چىلتەن بىلىدۇ. ئۇ 41 چىلتەن شۇ دەۋرنىڭ دىنىي مەركەزلىرىدىن بىرىگە ئايلانغان مەدەنىيەتلىك تارىخي شەھەر بۇخارادىن شىنجاڭغا قاراپ يولغا چىقىدۇ.

ئىشقىنىڭ مەيخانەسىدىن جورئەنوش،
مورشىدى گەنجى گوروھى جەندە پوش.
ئاتلەرى شاھ تالىب سەر مەست ئىدى،
ئەۋلىيالار ئىچرە بالا دەست ئىدى.

قىرىق بىر تالىپلىرىنى باشلابان،
نەجدىھادەك ئاغزىدىن ئوت تاشلابان.
قىلدىلەر شەھرى بۇخارادىن سەپەر.

.تەزكىرىدە يەتتە چىلتەننىڭ تۈركىستانغا (شىنجاڭغا) كەلگەن ۋاقتى يەكەن، خوتەنلەر تېخى ئىسلام دىنىغا كىرمىگەن چاغ ئىكەن.

مۇلكى تۈركىستان زىمىنىدە يەركەند،
پايتەخت ئەردى بارى يۈرتدىن بەلەند.
كافىرىستان ئەردى لېكىن سەربەسەر،
با ۋۇجۇدى قىلدىلەر ئاندا مەقەر.

دېگىنىمىزدەك قارىغاندا، بۇ يەتتە چىلتەن بۇ جايغا ئىسلام دىنىنى تارقىتىش ئۈچۈن كەلگەن بىرىنچى مىسسىئونىرلا بولۇشى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن. شۇڭا ئۇلارنىڭ ھەرىكىتىنىڭ ھېچقانداق داغدۇغلىق ھەيۋىسىمۇ يوق. تەزكىرىدە تەسۋىرلىنىشچە، ئىككىنچى قېتىم كەلگەن 41 چىلتەن ئىسلام دىنىي جەنۇبىي شىنجاڭ تېررىتورىيىسىدە مۇستەھكەم ئىستىھكام قۇرغان، جەنۇبىي شىنجاڭدا ئاباباكرى ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان ۋاقىتقا توغرا كېلىدۇ. ئىككىنچى قېتىم كەلگەن 41 چىلتەن بىرىنچى قېتىم كەلگەن يەتتە چىلتەننىڭ قەبرىسىنى تېپىپ ئۇنى ئىسلام ئېتىقادى بويىچە مازارغا ئايلاندۇرىدۇ:

بوي سالدىلەر بۇ قىرىق بىر ئەھلى ھال،
ئۇشبۇ مەنزىلدىن كېلۇر بۇيى ۋىسال.
ئەلگە ئەيدىلەر: بۇ ئەھلىللاھ ئۇلۇغ؛
باغلادىلەر ئۆزلىرى بىر نەچچە تۇغ.

يەتتە تەنگە يەتتە قەبرە ئەتتىلەر،
ئەلگە تەۋىق ئەيلەرنى ھەم ئۆرگەتتىلەر.
خانە قاھۇ مەسچىدۇ كۆل سالدۇرۇپ،
كى تىلاۋەت بىرلەكى سۆھبەت قۇرۇپ.
ھاجەتى مۇئمىنلەرگە ئەيلەپ دۇئا،
ئولتۇرۇپ ئەردىلە شاھ ئەۋلىيا.

ئەنە شۇ يول بىلەن يەتتە چىلتەننىڭ «ئۇلۇغ» ئىشىنى ئەبەدىيلەشتۈرۈپ، ئۇلارغا مەڭگۈلۈك مۇنار تىكلىدى. مانا بۇ ئىسلام غازاتچىلىرىنىڭ ئىسلام ئېتىقادىنىي سىڭدۈرۈشنىڭ، ئۇنى ئەبەدىيلەشتۈرۈشنىڭ ئەڭ ياخشى چارىلىرىنىڭ بىرى ئىدى. يەتتە چىلتەن مازىرىنى ھازىرمۇ يەكەن خەلقى، جۈملىدىن پۇتۇن ئىسلام ئېتىقادى كۈچلۈك بولغان مۇسۇلمانلار «ئۇلۇغ» بىلىپ تاۋاپ قىلىشىدۇ.

«تارىخى رەشىدىيە» نىڭ مەلۇماتىدا يەكەننى پايتەخت قىلىپ، جەنۇبىي شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئاباباكرى پەۋقۇلئاددە ئېگىز ھەم كۈچلۈك، ئۆزى زېرەك ھەم ئىنتايىن قۇۋۇ، ئىسلام دىنىنى ئۆز ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن قورال ئورنىدا ئىشلىتىدىغان، كۆرۈنۈشتە ناھايىتى تەقۋادار، ئەمما ئەمەلىيەتتە ئىچكى جەھەتتە ئۇنىڭ ئەكسىي ئىدى دېيىلىدۇ.

تەزكىرىدە ئاباباكرى بۇخارادىن كەلگەن ھېلىقى 41 چىلتەننىڭ يەتتە چىلتەننىڭ قەبرىسىنى مازارغا ئايلاندۇرۇپ، خەلقنى ئەتراپىغا يىغىۋالغانلىقىدىن گۇمانلىنىپ، ئۇلارنى تەقىب قىلغان، شۇنىڭدىن كېيىن ئۇلار ئامالسىز شىنجاڭدىن چىقىپ كەتكەن بولسا كېرەك. لېكىن تەزكىرىدە ئۇنى ئۆزىنىڭ سوپىلارچە نەقشىبەندىيەچىلىك نۇقتىئىنەزىرىگە بويسۇندۇرۇپ، 41 چىلتەننىڭ باشلىقى شام تالىپنى ئەۋلىيا قىلىپ

كۆرسەتمەكتە. تەزكىرىدە تەسۋىرلىنىشىچە، ئاتابەكرى شاھ تالىپنى سىناش ئۈچۈن ياساۋۇللىرىدىن بىرىگە بۇيرۇق قىلىپ، بىر قارا مۇشۇكنى پىشۇرغۇزۇپ، ئېسىل داستىخانغا يۆگەپ شاھ تالىپقا ئەۋەتىدۇ. شاھ تالىپ ئۆز ئادەملىرى ئالدىدا بۇنى ئەۋلىيالارچە بىلىپ قالىدۇ. دە، ئۇنى «پەش!» دېسە ھېلىقى قارا مۇشۇك ئەسلىگە قايتىپ، بۇ چوك سورۇننى ھاي- ھۇي ئىچىدە بۆسۈپ چىقىپ كېتىدۇ. بۇ شائىرنىڭ چىلتەنلەرنى يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك سوپىلارچە ئىلاھلاشتۇرۇپ كۆرسەتكەن مىستىك ئېستېتىك غايىسىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. ئەمدى 41 چىلتەننىڭ بۇ جايدىن كېتىشىنىڭ سەۋەبىنى مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ:

شاھ ئىنكار ئەھلىدىن تارتىپ ئىزا،
تۇرمايىن كەتمەككە بولدىلەر رىزا.

بۇ شائىر تەزكىرىسىگە ئاساس قىلىپ ئالغان دىنىي ئەپسانىنىڭ لوگىكىسىغا ماس ھالدا توقۇلغان بەدئىي توقۇلمىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. تۇپ مەنىدىن ئېيتقاندا، ئۇلارنىڭ كېتىشى ھۆكۈمدار ئاتابەكرىنىڭ فېئۇدال ھەربىي دىكتاتورلىقىنىڭ مەجبۇرلاش كۈچىنىڭ نەتىجىسىدىن باشقا نەرسە ئەمەس.

گرىتسېن«... سىياسىي ئەركىنلىككە ئىگە بولالمىغان خەلق قولىدا ئەدەبىيات پېگانە مۇنبەر بولۇپ، بۇنىڭ چوققىسىدىن ئۇ ئۆزىنىڭ غەزەب ۋە ۋىجدان ئاۋازىغا قۇلاق سېلىشقا مەجبۇر قىلالايدۇ»[1]. زەلىلى ئۆزىنىڭ نەقىسبەندىيەلىك سوپىلارچە نۇقتىئىنەزىرىدە تۇرۇپ، نەقىسبەند سوپىلارنىڭ

---

① گرىتسېن«روس يازغۇچىلىرىنىڭ ئەدەبىي ئەمگىكى توغرىسىدا». روسچە نەشرى، 43- بەت.

ئوبرازىنى يارىتىدۇ. ئۇنىڭ يەتتە چىلتەن بولسۇن، مەيلى قىرىق بىر چىلتەن بولسۇن ئۇلار ئىلاھىيلاشتۇرۇلغان، ئۆز دەۋرىدىكى فېئودال ئىستىبداتلىق زۇلۇم - ستەملىرىگە قارشى تۇرىدىغان دىنىي دېموكرات زاتلار بولۇپ، خەلقنىڭ دىنىي تۇس ئالغان ئاھ - زارىغا مۇڭداش بولۇپ، ئۇلارغا ياردەم بېرىشنى ئىستەيدۇ. بۇ مەسىلىنىڭ بىر تەرىپى، مەسىلىنىڭ ئىككىنچى تەرىپى، شائىر تەزكىرىنىڭ باش قەھرىمانلىرى دەۋرىدىكى جەمئىيەتنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي گۈزەل مەنزىرىسىنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق ئۆزى ياشاۋاتقان دەۋرنىڭ قاباھەتلىك ھاياتىغا بولغان نارازىلىقىنى ناھايىتى ئۇستىلىق بىلەن مۇنداق بىلدۇرىدۇ:

مەسنە دىدۇر پايتەخت - يەركەند،
نېكى نامۇ نېكى بەخت يارىكەند.
ھاكىمى ئالىي نىشان ئاۋازەلىك،
تاپتى بۇ ئىقلىم ئۇلاردىن تازەلىك.
ھەزرىتى بەك ھاكىم ئولغاندىن بۇيان،
يۇرت ئاباد ئولدىيو دارىلئامان.
سايىسى گويا دەرەختى مېۋىدار.
كافىرو مۇئمىن ئارا ئەئزاسى بار.
خەيرۇ ئىھسان ساخانىڭ سانى يوق،
مۇددەتى دەۋلەت كۆرۈپ ئەرمانى يوق.
با تەجەممۇل با تەھەممۇل ھۆشمەند،
با تەسەۋۋۇر با تەۋەككۇل دىلىپسەند.
ئەسرىدە ئالىملار نەۋئىل قەلەم،
سايەبانى دەۋلەتى تۇغۇ ئەلەم.
دائىما ئالىملەر بىرلە ھەمنىشىن،
قاراخانى مۇلكى تۇركىستان زىمىن.

تەزكىرىدە شائىر تەرەپتىن ئالغا سۈرۈلگەن يۇقىرىقى ئىككى خاھىشنى ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن زور ئىلغارلىق دەپكىلى بولىدۇ.

تەزكىرىنىڭ خېلىلا پىشقان سۈژىت شەكلى، قۇرۇلمىسى، بايان قىلىش ئۇسۇلى راۋان، چۈشىنىشلىك ۋە بەدىئىي بويىقى قېنىق، رەڭمۇرەڭ جىلۋىلىك بەدىئىي تىلى ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدا، ئۆز دەۋرىدە ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋرلەردە ئېپىك ئەسەرلەر ۋە داستانلارنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشى ئۈچۈن مۇقەررەر ھالدا زور تەسىر كۆرسەتكەنلىكى بىلەن ئالاھىدە قىممەتكە ئىگە بولسا، ئىككىنچى تەرەپتىن، بۇ تەزكىرە شىنجاڭدىكى ئىلاھىيەتچىلىك ۋە سوفىزمنىڭ تارىخى ۋە ئۇنىڭ مەزھەپ، ئېقىملىرىنى ئۆگىنىش ئۈچۈنمۇ بەلگىلىك ئىلمىي قىممەتكە ئىگە بولۇپ، تارىخىي تەتقىقات ماتېرىيالى سۈپىتىدە خىزمەت قىلىدۇ.

تەزكىرە ھەزرىتى خوجا مۇھەممەت شەرىف بۇزۇرۇكۋار توغرىسىدا

بۇ تەزكىرە سەئىدىيە ئۇيغۇر خاندانلىقىنىڭ ئىككىنچى ھۆكۈمرانى ئابدۇرىشىتخان دەۋرىدە ئۆتكەن ئاتاقلىق ۋە زور تەسىرگە ئىگە، ھەتتا ھۆكۈمدار ئابدۇرىشىتخان قول بېرىپ مۇرىت بولغان، پىر - ئۇستاز تۇتقان، ئۇنىڭغا ئابدۇرىشىتخان كاتتا يەر، سۇ، ۋەخپە بەرگەن مۇھەممەت بۇزۇرۇكۋار-نىڭ ھايات - پائالىيىتىگە بېغىشلانغان.

شائىرنىڭ:

نەزمە باغلانغان مەھەلدە ئەي ئەخى،
مىڭ يۈز ئەللىك بەش ئەردى تەرىخى.

بولمادی تاریخو نەزمە سلسلە،
هیچ ۋەقتی فیکرو ئەندیشە ئیلە. .
روزی شەنبە ئاخیری ماهی سەفەر،
یەتتی ئەتمامغە نەزمە موختەسەر.
یەتتی یۈز یەتمیش ئیدی یەتتی تەمام،
نۈسخە ئەیلەپ ئەزبیرایی خاسۈ ئام.
نەسری ئەردی نەزمیدە تاپتی زۈهۈر،
تەریخی میاڭ یۈزۈ ئەللیك یەتتەدۈر.
قیلدی قەبرستان ئیچیدە بۈ بەیان،
ئیتلەریدین كیم زەللی ناتەۋان.
ئۆمری یەتمیشكە یەتمیپ مەرد ئولمادی،
پیری مورشیددەك جەهانگەرد ئولمادی.
قیرىق یىلدین تا بۈ دەمغە خیرقە پۈش،
چەشمە ساری باتین ئەمدی قیلدی جوش.

دەپ گۈۋاهلیق بیرىشیدین ناهایىتی ئینىقكی، ئەسەر 777 بیىتلیق هەجمیدیكی یىرىك ئەسەر بولۈپ، ئۇ بۈرۈن نەسرىي یېزىلغان. شائیر ئۇنی هیجرییە 1155 - یىلی شیئیرلاشتۇرۇشقا كیرىشیپ، هیجرییە 1157 - یىلی ئیككی یىل ئیچیدە تاماملیغان، بۇ ۋاقیتتا قیرىق یىل دەرۋیشلیك هایاتنی بیشیدین كەچۈرگەن شائیر 70 یاشقا كیرگەن بولۈپ، بۇ ئەسىرنی ناهایىتی قییین شارائیت ۋە غۇربەتچیلیكتە یېزىپ تاماملیغان.

تەزكیرنیڭ سۈزۈتی مۇهەممەت شەرىفنیڭ ئۆسۈپ-یېتیلیش تەرەققیيات جەریانیغا قۇرۇلغان بولۈپ، بۇ جەریان شائیرنیڭ سوپیلارچە ئیستیتیك قارىشی بویىچە ئیدیئاللاشتۇرۇلیدۇ. نەتیجیدە مۇهەممەت شەرىف ئەۋلیيا دەرىجیسیگە كۆتۈرۈلیدۇ. ئەسەر باشتین ئاخیر سوغۇتیمیك قاراش بیلەن چوڭقۇر سۇغۇرۇلغان بولۈپ، ئیلاهییەتچیلیك

گەۋدىلەندۇرۇلىدۇ. بۇنى قىرىق يىل ئۆز غايىسى ئۈچۈن كۈرەش قىلىپ ھېچقانداق نەتىجىگە ئېرىشەلمىگەن شائىرنىڭ «تەقدىر چىلىك» كە چېكىنگەن ئىدىيە ھالىتىنىڭ بەدئىي ئىنكاسى دېيىشكە بولىدۇ.

تەزكىرىدە شائىر بىر ئۆمۈر ئۆز تەقدىرى ۋە خەلق تەقدىرىنى يېشىش ئۈچۈن يول ئىزدەپ، تەمتىرەپ يۈرۈپ، ئاخىر ئىلاھىيەتكە «سېغىنىش» تىن پەيدا بولغان، شىنجاڭدا بىرىنچى قېتىم ئىسلامىيەتنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن، خەلققە ئىسلامىيەت ئېگىنى بەرگەن سۇلتان سۇتۇق بوغراخان قەبرىسى «ئۇلۇغ مازار» غا ئايلىنىپ، ئۇنىڭ روھى خەلق روھىيىتىدە «قۇتۇلدۇرغۇچى» ئىلاھىيەت داھىيغا ئايلانغان ئومۇمىيەت شائىرنىڭ ئېستېتىك غايىسىدە تېپىكلەشتۈرۈلۈپ، ئۇنىڭ تەرجىمھالىغا ئايلانغان مىستىك سوفىستىك غايىسى باشتىن-ئاخىر ھەل قىلغۇچ رول ئويناپدۇ.

تەزكىرە شەرق كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ يېزىش ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ئاللا ۋە ئۇنىڭ ۋەكىللىرى بولغان تۆت چاريارغا ھەمدۇسانا ئوقۇش بىلەن باشلىنىدۇ.

خوجا مۇھەممەت شەرىف سايراملىق بولۇپ، يەتتە يېشىدا ئاتىسىدىن يېتىم قېلىپ، ئانىسى ئۇنى قېينىچىلىقتا يېتىپ ئىگىرىپ شۇنىڭدىن كىرگەن خىراجەت بىلەن ئوقۇتىدۇ. بەختكە قارشى ئون ياشقا كىرگەندە ئانىسىدىن ئايرىلىپ قارا يېتىم بولۇپ قالىدۇ. ئىلاھىي تەقدىر بىلەن چۇشىدە بېشارەت بەرگەن بىر كالاننىڭ ھېكمىتىدە سەمەرقەندكە ئوقۇشقا بارىدۇ. سەمەرقەند مەدرىسىدە كەمبەغەل مۇساپىرلاردەك ھايات كەچۈرۈپ ئوقۇۋاتقاندا، ئۇ بىر باي سودىگەرنىڭ غايىبانە چۇشىگە كىرىپ قالىدۇ، ئۇ باي ماددىي ياردەم ۋە ساخاۋەت قىلىپ تۇرىدۇ. بۇ جايدا 30 يىل ئېتىكاپتا ئولتۇرۇپ ئىلىم تەھسىل قىلىپ يېتىلگەن چاغدا تۇيۇقسىز ئۇنىڭ چۇشىگە مۇنداق ھادىسە ئايان

ياتمايسن ئوتتۇز يىل ئىچىره بىر كېچه،
جەهد ئەيلەك ئىش شۇ بۇدۇر ئۇلگۈچه.
هارماڭۇ ئاچماڭ مۇشەققەت بىرلەسىز،
مۇنچه مېهنەت هەم رىيازەت بىرلەسىز.
سىزده بىر ئىبرىتقۇ خىشتو بوريا.
كۆڭلۈڭىزده قالمادى بويى رىيا.
بىز ئىككۈلەن جۇمله ئالەم سەيىر ئېتىپ،
كۇن تۇغۇشتىن كۇن پاتىشقا يېتىپ،
تاپمادۇق سىزنىڭچه قابىل بىر كىشى،
ئاينه ساف ئەيلەگەن ئەركەك - چىشى.
ئىلگەرى كەلمەك كېرەك موللا شەرف،
بارچەغا مەقبۇل زىياۋۇ زەرىف.
نەفىس شەرىدىن بولۇڭ ئەمدى ئىمىن،
بەرىلەر ئىلكىگه بىر قۇر سۇ جەۋىن.
خوجا پەرياد ئىله قىلىلەر سوئال:
ئۆزلىرى كىم بولىلەر ئەي ئەهلى هال.
ئول قارا قاشقا توپىچاقلىق جۇۋان،
ئەيىلەر: بىل، مەن ساتۇقى بوغراخان.
كاشغەر مۇلكىنى ئىسلام ئەيلەگەن،
دىن دىيارىنى سەرانجان ئەيلەگەن.
مەنزىلىمدۇر قىبله رويى كاشغەر،
سەر گورۇهى غازىيانى بەهرۇبەر.
بىرلەرى ئەيىلەر: بىزنى بىلمىسەڭ،
سۇرەتىمدىن مەردۇ پىر هەيبەت دېسەڭ.
مەنكى سۇلتان خوجا ئەهمەد يەسەۋى،
هەم ۋىلايەت هەم كارامەتده قەۋى؛

رەھنەمۇنى ئەسىرى مەن، يوق غالىبىم،
بار ئىرور يۇزمىڭ مەشايىخ تالىبىم.
تۆلارنىڭ بۇيرۇقى بىلەن كۆزىنى يۇمىدۇ، كۆزىنى ئاچقاندا ئۆزىنى چۆل - باياۋاندا كۆرىدۇ. . . .
قارا قاشقا ئارغىماق مىنگەنلەر،
ئەيدىلەر: موللا شىرىن كەل - كەل بىرى.
گەرمىنى ئىستەرسە بارغىل كاشغەر،
مەقسەدىگدىن ئاندا تاپقايسەن خەبەر.
ۋەر بولارنى ئىستەسەڭ بىئىختىيار،
تۇرماغايسەن مۇندا، تۇركستانغە بار.
غايىب بولدىلەر بۇ بۇ سۆزلەردىن كېيىن،
موشكۇ ئەنبەرغا تولۇپ رويى زەمىن.

ئۇچ كۈن. مېڭىپ، بۇرۇنقى ھۇجرىسىغا كېلىدۇ. يەنە بۇرۇنقى غېرىبانە مۇساپىرچىلىق ھايات. . . ، ئاخىر يۇقىرىقى ئىككى ئەۋلىيانىڭ سۆزلىرىدا جاراڭلايدۇ-دە، قەشقەرگە كېتىشكە تەرەددۇت قىلىدۇ. . . دەل مۇشۇ چاغدا، دەسلەپتە غايىبانە چۈش كۆرۈپ، ياردەم قىلغان سودىگەر يەنە موللا شەرىپنىڭ يولغا تەرەددۇت قىلىۋاتقىنىنى كۆرۈپ ئۆز ئادەملىرى ئارقىلىق غايىبانە ياردەم قىلىدۇ. داغدۇغلىق خوشلىشىپ يولغا چىقىدۇ. . . ئۇنىڭ ئېتىقادى روھىي داھىيسى:

فىكىر قىلدىلەر ماڭا ھادىيۇ راھ،
قارا قاشقا ئارغىماقلىق پادىشاھ.
تەربىيەت قىلغان فەقىرنى ئول ئەزىز،
ئىشقىنىڭ مەيدانىدە شەمشىرى تىز.

ئۇ قەشقەرگە كېلىپ «سۇلتان سۇتۇق بوغراخان» مازارىنى تاۋاپ قىلىپ، ئىستىقامەت قىلىشقا ئىنتىزار بولىدۇ. بىر كۈنى تاڭ سەھەردە:

ھەزرەتى سۇلتان نە مايان بولدىلەر،
ئەيدىلەر: ھارماڭ، كېلىڭ سىز ئىلگىرى.
كوھسارى جەزبەنىڭ شىرى نەرى.
خوپ رىيازەت چەكتىڭىز مەردانە ۋەر،
ئەۋلىيا خەيلى بۇ خىزمەتدىن تاپار.
بىزنى ئىستەم كەلدىڭىز، خوش كەلدىڭىز،
تەربىيەت قىلغانىمىزنى بىلدىڭىز.
مۇندانى دەپ ئولتۇرورسىز بىقەرار،
بىز بىلۇرمىز سىزدە ھەر ئەندىشە بار.
ئەيدىلەر: شاھ مۇبارەك قەبرىڭىز،
تەۋق ئېتىبان كەلدى بۇبى سەبرىڭىز.
تاپمادىم ئۇچ كۈن ئۆتۈپ ھەيرانىدۇمەن،
گەردى بادۇ دەشتى سەرگەردانىدۇمەن.
شاھ ئەيدىلەركى ئەي موللا شەرىف،
ساۋاتى بولغايسە بىزلەرگە رەددىف.
خوجە بىر نەچچە قەدەم مەھراھ ئىدى،
ھەرنە تەلقىن ئاگاھ ئىدى.
مەنزىلىم بۇ يەردە دەپ كۆر كەتتىلەر،
كۆزلەرىدىن غەيىپ ئولۇبان كەتتىلەر.

موللا شەرىف ئۆيىگە چۈشكەن باي ئۇنىڭدىن گۇمانلىنىپ، ئۇنىڭ بوغراخان قەبرىسىگە بېرىپ قىلغان ئىستىقامىتىنى مارايدۇ. ئەمما بۇنى موللا شەرىف بىلمەيدۇ. ئۇنىڭغا بوغرا نامايان بولۇپ، ئۇنىڭغا ئۇقتۇرۇپ، ئۇنى سەگەكلەشتۇرىدۇ. . .

ئاخىر ئۇ مۇنداق مۇراجىئەت قىلىدۇ:

. . . سەندىن ئوردى مەۋجى دەريايى ئۈلۈم،
چىنىماچىن مۈلكىدىن تا ھەددى روم.
شۆھرەتىڭ پۈر شەھرى تۈركىستان ئارا،
ماجرا سالغان مۇغۇلۇستان ئارا.
خوجە بۇ نەسرى ۋەلىنىڭ تالىبى،
ھەم ۋەلىيۇ ھەم پىسەر خانى نەبى.
شەۋقى مەيدانىدا سەن شەمشىرى تىز،
كېچەلەر قەندىلى قەبرىڭ شوئىلە رىز.
ئۆتتى مەندىن بى ئەدەد سەھۇ خەتا،
رەخمە ئەيلەپ قىل ماڭا لۇتىف ئەتا.

سۈلتان سۈتۈقنىڭ جاۋابى:

كەلدى ئاۋازى: بۇگۈن پەرۋاز قىل،
مەكە تۇللاھ تەۋفىغە ئاغاز قىل.
ئاشنا ئاشنانىڭ فەرقى بار،
باتىنىڭ روخسارىنى تۆتتى غۇبار.
ساف بولمايدۇر بارىپ ھەج قىلمىساڭ،
تىغى مېھنەت بىرلە تەننى تىلمىساڭ.

خوجا ئەنە شۇ بۈيرۇقنى ئاساسەن زور تەييارلىق بىلەن ھاجىلارغا قوشۇلۇپ مەككىگە ماڭىدۇ. ئەمما شور دەريا (قىزىل دېڭىز) دا كېمە بورانغا ئۇچراپ قاتتىق پاراكەندىچىلىك بولىدۇ. . . . ھەممىسى «ئاللا! ئاللا!» بىلەن چۈقان كۆتۈرۈشۈپ، ساراسىمگە چۈشكەن چاغدا، يەنە دەريا ئىچىدىن سۈتۈق بوغراخان مۇنداق پەيدا بولىدۇ:

ئات تاۋۇشى كەلدى ھەر يان باقتىلەر،
كوسى ئىسكەندەرنى قورقۇپ قاقتىلەر.
كۆردىلەركى خوجا بۇزۇرۇكۋار،
بىر قارا قاشقا توپىچاقلىق سوۋار.
سەكراتىبان ئاتنى ئول ئەرجومەند،
بەرقەدى ئادەمچە دەريادىن بەلەند.
تۇغ چىقارغىچ سۇ يۇزىدىن نا گەھان،
ھەزرەتى سۇلتان ساتۇقى بوغراخان.
ئاتلەرى دەريا ئۆزە ئۇيناپ ئۆگۈن،
سويلار ئەردى ئەبىرى ياڭلىغ يا تۇتۇن.
يەتتىلەر مىيل ئۆزرە كەلدىلەر بىرى،
ھەم ۋەلى ھەم غازىلەرنىڭ سەرۋەرى.
ئەيدىلەر: ئەۋۋەلقى كۆرگەن شاھ مەن،
باتىنىڭدا ھەرنە بار ئاگاھ مەن.
قورقماغىل تەربىيەت ئەيلەرمەن ساڭا،
يۇم كۆزۇڭنىيۇ قولۇڭنى بەر ماڭا.
كۆزلەرىنى يۇمدىلەر، قول سۇندىلەر،
ئانقە مىنگەشتۇردىلەر ئول راھىبەر.
باز ئون كەلدى: كۆز ئاچ، سەھرانى كۆر،
قالدى گىردابۇ لەبى دەريايى شور!
كۆز ئاچىبان كۆردىلەر بۇزۇرۇكۋار،
ھەزىرىتى سۇلتان ئات ئويناتىپ تۇرار.
ئەيدىلەر: ئاچ قالماغايسەن بەگدە زەيىن،
ئال، دىبان بەردىلەر بىر قورسى جەۋىن.
بارمايىن بىر نەچچە كۈن بۇ يەردە تۇر،
ئاڭلاغايسەن بولغاي ئەسرارى زوھۇر.

غافىل ئولماغىل لەبى دەريادە سەن،
تىنمايسن جەمئە ئەيلەگىل چەندان رەسەن.
تۇدە - تۇدە ئايلەبان قويغىل بۇگۇن،
قۇنقارورغا نەچچە يۈز بەختى نىگۇن.
تاڭلا يەتكەيلەر جەمئىي كارىۋان،
تارتىبان بىر - بىر ئۇلارنى ئال بۇيان.
ئەيدىلەر بۇ سۆزنى غايىب بولدىلەر،
ئەمرى بىرلەن خوجەئى ساھىپ نەزەر.

خوجا سۇلتاننىڭ يولىورۇقى بىلەن ئىش كۆرۈپ كېمىنى قىرغاقتا كۇتۇپ تۇرۇپ، ئاغامچا ئارقىلىق قىرغاققا يېقىنلاشتۇرۇپ، كىشىلەرنى قولىدىن بىر - بىرلەپ تارتىپ ئېلىپ، ھەممىسىنى بالا - قازادىن قۇتۇلدۇرىدۇ. بالا - قازادىن قۇتۇلغان بۇ ھاجىلار نەزىر - چىراغ قىلىپ، تۈركىستانلىق خوجىنى ماختاپ شۆھرىتىنى ئالەمگە يايىدۇ ۋە «بۇزۇرۇكۋار» دەپ ئىقرار قىلىشىدۇ. ھەتتا ئۇلار مەككە تۇللاھقا بېرىپ «72 مىللەت» دۇنياسىدىن كەلگەن ھاجىلار بىلەن ھەج قىلغان دۇنياسى خوجا شەرىپ رەھبەرلىكىدىكى «دۇنيا» بىلەن ئاللا تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسىگە ئۇ سۇلتان سۇتۇق بوغراخان ياردىمى بىلەن ئېرىشىدۇ. ئۇلار مەككىدىن مەدىنىگە بېرىپ، مۇھەممەت ئەلەيھىسسالام قەبرىسىنى زىيارەت قىلىدۇ. قەدىر كېچىسى مۇستاپا پەيدا بولۇپ خوجىغا مۇنۇلارنى ئۇقتۇرىدۇ:

ئەۋۋەل ئاخشام ئەردى ئاخىر مۇستافا،
گەۋھەرى رەخشانى دەريايى سافا.
رەۋزەدىن شۇل ھىندە پەيدا بولدىلەر،
شەمسىدىن رەۋشەن ھۇۋەيدا بولدىلەر.

لەيلەتۇل قەدىر ئەردى ئايا ئول كېچە،
خوجەغە تەلقىن قىلدىلەر نەچە.
ئەيدىلەر سۇلتان بىزنىڭ فەرزەندىمىز،
تۇتىغىل ئەمرىن سەن دەغى دىلبەندىمىز.
ھەرنە سۇلتان ئەيتۇر ئانداغ ئەيلەگىل،
ئەمرى سۇلتاننى خۇدا ئەمرى دېگىل.
پىرى گەر سەندىن رىزادۇر بىز رىزا،
تارتماغۇڭدۇر ئىككى ئالەمدە ئىزا.
بەئىدە روخسەت بەردىلەر غەيىپ ئولدىلەر،
خۇجا دەريادەك لەبا لەپ تولدىلەر.

خوجىنىڭ مەككىدىن قايتىپ كېلىپ، مەشھەتتە يەتتە يىل تۇرۇپ ئىستىقامەت قىلىشى، كېيىنكى شۆھرىتى، ھەتتا «ئەۋلىيالىق» دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلۈشلىرىنىڭ ھەممىسى يەنىلا سۇلتان سۇتۇق بوغراخانىنىڭ روھىنىڭ قوللىشى بىلەن بولدى. تەزكىرىدە رېئال تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە قەشقەرنىڭ ھۆكۈمدارى بولغان ئابدۇرىشىتخانىنىڭ چوڭ ئوغلى ئابدۇلىتىپخانىنىڭ ئەينى زاماندا رىشتخان ھۆكۈمرانلىقىدىن چىقىپ كېتىشكە ھەرىكەت قىلغان (قىرغىزلار توپىلاڭ قىلغان) چېغىدا، ئۇلارنى ئەدەپلەشكە بېرىپ، قىرغىزلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن ۋەقەسى تەسۋىرلەنگەن، لېكىن بۇ ۋەقە زەلىلىدىن ئالدىن ئۆتكەن مىرزا ھەيدەر كوراگاننىڭ «تارىخى رەشىدىيە» سىدە ناھايىتى تەپسىلىي بايان قىلىنغاندىن تاشقىرى، ماخمۇت جوراسنىڭ «تارىخى رەشىدىيە» («زەيلى») دىمۇ بېرىلگەن، بۇ جەھەتتىن بۇ تەزكىرىدىكى بايانات يۇقىرىقى ئىككى ئاپتوردىن ئېشىپ كېتەلمەيدۇ. بۇ جايدا بۇ ۋەقەلىك بەدىئىي شەكىلدە ئىپادىلەنگەنلىكى بىلەن ئەدەبىيات تارىخىدا ئۆز قىممىتىنى تاپىدۇ. تەزكىرىدە ئابدۇرىشتخانىنىڭ ئوغلى ئابدۇلىتىپخان

ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىنكى زوھرى ھالىتى، ئەسكەر توپلاپ قىرغىزلاردىن ئۆچ ئېلىش، ئۇلارنى يەنە ئۆز ھاكىمىيىتىگە بويسۇندۇرۇش جەريانىمۇ بەدىئى ھالدا تەسۋىرلەنگەن.

ئابدۇرىشىتخان قىرغىزلارنى بېسىقتۇرۇشقا ماڭغاندىمۇ، مەشھەتكە بېرىپ، سۇلتان سۇئۇق بوغراخان قەبرىسىگە بېرىپ ئۇنىڭدىن مەدەت تىلىسە، قىرغىزلارنى بويسۇندۇرۇپ قايتقاندىن كېيىن غەلىبىنى تەبرىكلىگەندە يەنە سۇلتان سۇئۇق بوغراخان مازىرىنى تاۋاپ قىلىدۇ.

تەزكىرىدە باشتىن - ئاياغ سىڭدۇرۇلگەن «سۇلتان سۇئۇق بوغراخان» مىللىي روھى ئىسلامىيەت ئېتىقادى بىلەن غايىۋىلەشتۈرۈلۈپ، ئوتتۇرا ئەسىر شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى - مۇسۇلمانلىرىغا بەخت - سائادەت ياراتقۇچى، ئۇلارنى قۇتقازغۇچى دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن. بۇ تەسىرنى ھېلىمۇ خەلق ئېڭىدىن كۆتۈرۈلۈپ كەتتى، دېگىلى بولمايدۇ. بۇنى تەزكىرىنىڭ ئۆزىگە خاس بىردىنبىر ئالاھىدىلىكى دېيىشكە بولىدۇ. تەزكىرىدە مۇھەممەت شەرىفنىڭ مەككىدىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، بىر ئۆلىمانىڭ ئۆز قەبرىسىدە كۆزىگە تىكەن ئۇنۇپ چىقىپ 300 يىل جاپا چەككەنلىكىنى بىلىپ، ئۇنى ئازاد قىلغانلىقى؛ قاغىلىقتا بىر ئەۋلىيا قەبرىسىگە سېلىنغان خانىقاھنى تۆگىنىڭ ئۆرۈۋېتىشى، بۇنىڭ سەۋەبىنى، ئۇنىڭ بىلەن بىر بۇتنىڭ كۆمۈلگەنلىكىنى بىلىپ، قەبرىنى ئېچىپ بۇتنى ئېلىپ تاشلاپ خانىقا قۇرغان... كارامەتلىرىنى تەسۋىرلەپ، ئۇنى ئەۋلىيا دەرىجىسىگە كۆتۈرىدۇ. بۇنى كۆرگەن ئابدۇرىشىتخان ئۇنىڭغا قول بېرىپ مۇرىت بولغان قىلىپ كۆرسىتىلىدۇ.

يۇقىرىقى ئىككى كارامەت ئىسلام تەپسانىسى، ئەمما ئابدۇرىشىتخانىنىڭ ئۇنىڭغا قول بېرىپ مۇرىت بولۇشى ئوتتۇرا ئاسىيا ئىسلام دۆلەتلىرىدە تۇمۇرلەر دەۋرىدىن كېلىۋاتقان، دۆلەت باشقۇرۇشتا ئىسلام تۇسىنى ئالغان خەلقنى

ئىنتىپاقلاشتۇرۇشنىڭ تەدبىر - چارىلىرى بولۇپ كەلدى. پۈتۈن جەنۇبىي شىنجاڭ مۇتىۋەرلىرىنىڭ (دىنىي زاتلىرىنىڭ) ئەڭ ئىناۋەتلىك كاتتىبېشى بولغان مۇھەممەت شەرىفنىڭ قولغا كەلتۈرۈش ئابدۇرىشىتخان دۆلىتىنى ئۆچۈن كەم بولسا بولمايدىغان ئەگگۈشتەرنىڭ بىرى ئىدى. تەزكىرىدە مۇھەممەت شەرىف بۇزۇرۇكۋارنىڭ «ئۇلۇغلۇقى»نى گەۋدىلەندۈرۈش ئۈچۈن شائىر سوفىزم نۇقتىسىدا تۇرۇپ، ئۇنىڭ قاچان «ۋاپات» بولىدىغانلىقىنىمۇ ۋەھىي ئارقىلىق ئۆزى بىلىدىغان قىلىپ تەسۋىرلەيدۇ، ئۇنىڭ ئۆلۈم ماتىمىنى رېئال ھالدا تەسۋىرلەيدۇ:

بولدى مەھشار گاھ يۈرتى يەركەند،
تۇردى ماتەمدىن خەلايىق بەندۇ بەند.
ھېچكىشى قالمادى سىياھ پۈش ئولدىلەر،
ئاتو، ئوشتورغە قارا كېيدۈردىلەر.

پۈتۈنلەي دىنىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان ئاممىنىڭ ھېسسىياتى ئۈچۈن ئەمدى ئابدۇرىشىتخان سىياسىي زۆرۈرىيەت نۇقتىسىدىن يەنە بىر چوڭ ئۆلىماغا مۇرىت بولۇش كېرەك ئىدى، بۇنى تەزكىرىدە مۇنداق كۆرسىتىدۇ:

نەچچە سائەتتىن كېيىن خانى دەلىر،
ئەيدىلەر: بىزلەرگە بولغان ئەمرى پىر.
ئىنتىپاق ئەيلەپ تەمامى ئوڭۇ - سول،
بەردىلەر مۇھەممەت ۋەلى سوپىغا قول.

بۇنداق قىلىش ئابدۇرىشىتخانىنىڭ ئىچكى ۋە تاشقى سىياسىتىنىڭ مۇقەررەر ھالدىكى ئايرىلماس زۆرۈر قىسمى

ئندى. بۇ هال ئابدۇرىشىتخان دەۋرىدە سوفىزمنىڭ تەرەققىياتى يۇقىرى پەللىگە يەتكەنلىكىنىمۇ ئىپادىلەيدۇ. ئەمما «تارىخى رەشىدىيە» نىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا سوفىزم سەئىدخانىنىڭ ئاخىرقى ئۆمرىدە بۇ خاندانلىقتا راسا ئەۋجىگە چىققانىدى. لېكىن ئابدۇرىشىتخان هاكىمىيەتكە چىققاندىن كېيىن ئۇ سوفىزمنى خېلىلا قاتتىق چەكلەپ، دىنىنىڭ سىياسىينىڭ تىزگىنىنى تۇتۇشىغا يول قويمىغانىدى.

تەزكىرىدە شائىر ئابدۇرىشىتخان دەۋرىدىكى ئىقتىسادىي يۇكسىلىشىنى مۇھەممەت شەرىف «كارامىتى» گە باغلىسىمۇ، بۇ ئاۋاتچىلىقنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق، ئۆز دەۋرىدىكى ۋەيرانچىلىققا ۋاستىلىك هالدا قارشى قويىدۇ.

بىر نەزەر قىلغان بىلەن مەردان كار،
بولدى پەيدا ئۆز ئۆزىدىن جوييار.
ئۆتكەزىپ بازار ئىچىدىن قويدىلەر،
هەم زىرائەت هەم خەلايىق تويدىلەر.
نەچچە كەنت ئاباد بولدى بۇ سۆزدىن،
كۆپ زىرائەت قىلدىلەر ئاندىن كېيىن.
قەرىيە ئۆڭ يىلدا تەييار ئەتتىلەر،
ئافەرىن دۇشەنبە بازار ئەتتىلەر.

بۇ كىچىككىنە مەنزىرە ئابدۇرىشىتخاننىڭ سىياسىي ئىقتىسادىنىڭ باي، بايىاشاتلىقىنىڭ تامچا سۈدا ئاسمان مەنزىرىسى ئەكس ئەتكەندەك تېپىك مىسالىدۇر.

تەزكىرىگە باشتىن - ئاخىر قويۇق سوفىستىك تۇس بېرىلسىمۇ، ئەمما تەزكىرىدىكى خېلىلا پىشقان سۆزۈت ۋە ئەدەبىي كومپوزىتسىيە، ئۇنى بايان قىلىدىغان بەدىئىي ماهارەتتە، يېتىلگەن قويۇق بەدىئىي بوياقتا ئىگە بەدىئىي تىل،

ئۆز دەۋرى ۋە كىلەچەك بەدىئىي ئەدەبىيات تارىخىدا، ئېپىك ئەسەرلەر، ئېپىك قەھرىمانلارنىڭ مەيدانغا كېلىشىدە، ناھايىتى زور رول ئوينىغانلىقىغا شەك كەلتۈرگىلى بولمايدۇ.

«سەپەرنامە» توغرىسىدا

شائىرنىڭ سەپەر قىلىشىدىكى مەقسىتى يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك:

سەيرى جاھان قىلماغىم تەركى جەھاندۇر غەر،
ئەيلەگەلى ئىمتىھان ياخشى ياماندۇر غەرەز،

مانا شۇ مەقسەت بىلەن 10 يىلغا يېقىن ۋاقىت ئىچىدە 18 يۇرتنى كېزىپ چىققان شائىر ئۆز تەسىراتىنى «سەپەرنامە» سىدە مەركەزلىك ھالدا بايان قىلغان. شائىر بۇ ئەسىرىدە:

نوسخە ئىرۇر نوكتەلەرى ئابدار،
كىمكى ئوقۇر يا ئىشتۇر يادىكار.
مىڭ يۈز ئوتتۇز بىر ئىدى تەرىخى،
بېشى مىڭ ۋۇ ئوتۇزو يۈز بىر تەخى

دەيدۇ. دېمەك بۇ ئەسەر ھېجرىيە 1131 - يىلى يېزىلغان بولۇپ، ئۆزىنىڭ مەلۇماتى بويىچە شائىر بۇ چاغدا 40 ياشتا ئىدى. ئەسەر يېزىلىش جەھەتتىن شەرق كلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە ئۇنىڭ بىر قىسمى بولغان ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ يېزىلىش ئىستىلىغا ۋارىسلىق قىلىپ، ئاللاغا ۋە ئۇنىڭ ۋەكىلى دەپ ھېسابلانغان مۇھەممەت ئەلەيھىسسالام ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى بولغان تۆت چارىيالارغا ھەمدۇ سانا ئوقۇش بىلەن باشلىنىدۇ ۋە

مۇھەممەت ئەلەيھىسسالامنىڭ «مىراج»غا چىققانلىقىنى ئۇلۇغلايدۇ. بۇ ھەربىكەتنى خېلىلا كەڭ بايان قىلىدۇ. بۇ ئەسەردە شائىرنىڭ سوپىلارچە پەل ،پۇى ۋە ئەخلاقىي قارىشىمۇ ئىپادىلىنىدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ «نەقشىبەندىيە» كۆز قارىشىنى ئادالەتلىك، خەلقپەرۋەر كۆز قاراش دەپ ھېسابلايدۇ، ئۇ بۇ نۇقتىئىنەزىرىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن ئەرەب خەلىپىسى ئۆمەرنىڭ «نەقشىبەند» ئىكەنلىكىنى تۆۋەندىكىدەك گەۋدىلەندۈرۈپ ئۆزىنى ئۇنىڭ شاگىرتى ھېسابلايدۇ.

ئەدلى ئۆمەر بىلەن جەھان تازەلىك،
بابى ئادەلەتتە پۈر ئاۋا زەلىك.
.....
دەرلەر ئانى سلىسلەئى نەقشىبەند،
ھەق يولىدا بوينىمە ياخشى كەمەند.
بەند زەللىلى سەگى ئەسھاب ئىرۇر،
سلىسلەسى بوينىمە قوللاپ ئىرور.

دەيدۇ. ۋە نەقشىبەندىيە ئىجادچىسى بۇخارالىق نەقشىبەند باھاۋەددىننى مۇنداق تەرىپلەيدۇ:

كۆركى بۇخارادا شەھى نەقشىبەند،
مەئنى سىپھىرىدە مەھى نەقشىبەند.
دائىرەىنى نۇقتەئى تەۋھىدە ئۇچۇن،
پادىشاھى ئالەم تەجىرىد ئۇچۇن.
راھى نۇردان شەرىئەت بولۇپ،
سلىسلە داران تەرىقەت بولۇپ.
قافىلە سالار جەمئىي ئۇممەم،
يەر يۈزىدىن ئەرشى ئاڭا بىر قەدەم.

ئەينەئى مەئنى ئۇچۇن پاكۇ ساف،
خىرقەلەردىن قىلدى مەلائىك تەۋاف.
كىمكى بەلا ئىلكىدە بولدى ئەسىر،
قۇتىبى باھاۋىدىن ئىرور دەستىگىر .
ۋەجىدى جۇنۇن ساغەرىدىن روز - شەپ،
ئەيلىدى سىراپ بارى تەشنەلەپ.

دەيدۇ. ئۇ ئۆزى نەقشىبەندىيە نۇقتىئىنەزىرىدە تۇرۇپ، ئادالەت، خەلق بەخت - سائادىتى، راستلىق، ھەقىقەت ئۇچۇن كۇرەش قىلغانلىقىنى مۇنداق ئىپادىلەيدۇ:

راس ئۇچۇن قامەتى سەرۋىبەلەند،
تىغىل تاشتىن ئاڭا توقتۇر گەزەند.
ئەگرىلىكتىن چىمەن ئىچرە تىكەن،
خار تۇرۇر گەرچە گۇل ئۆزرە ۋەتەن.
تەلبە زەلىلى بەتامام ئەگرىدۇر،
دەرگاھى خاسكىدىن ئانى قىلمادۇر.

شائىر ئۆزىنىڭ جەندە كىيىپ ھەقىقەت ئىزدىگىنىگە تارىخىي ئىسپات ئۇچۇن نوھ ۋە ئىبراھىم ئەلەيھىسسالاملارنىڭ ئاللا ئالدىدا گۇناھىنى تونۇپ، جەندە كىيىپ دەرۋىش بولغانلىقىنى بايان قىلىدۇ. شائىر جەمئىيەتنى تەكشۇرۇپ چىقىپ مۇنداق خۇلاسىگە كېلىدۇ:

دىلى تىغى سىتەمدىن پارە بولغان خەلقنى كۆردۇم،
تەنى دەردۇ ئەلەمدىن يارە بولغان خەلقنى كۆردۇم؛
كۆزى ۋاقتى سەھەر سەيىارە بولغان خەلقنى كۆردۇم،

فەنا شەھرىدە ئەۋۋارە بولغان خەلقنى كۆردۈم:
جۈنۈن توغيان ئېيتىپدۇر ھەر بىرىنى دەربەدەر تەنها.

بۇ شارائىتتا يەنى ئوتتۇرا ئەسىر شارائىتىدا، خەلقنى زۇلۇمدىن قۇتقۇزۇشنىڭ كۆرەش شەكلى ۋە ئۇنىڭ قورالى توغرىسىدا ئېنگېلس: «ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئىدېئولوگىيىنىڭ بارلىق شەكىللىرى پەلسەپە، سىياسىي، قانۇنشۇناسلىقلارنىڭ ھەممىسى ئىلاھىيەتكە قوشۇۋېتىلىپ، ئىلاھىيەتنىڭ بىر بۆلىكى قىلىپ قويۇلدى. شۇڭا، ئۇ چاغدىكى ھەر قانداق ئىجتىمائىي ھەرىكەت ۋە سىياسىي ھەرىكەت ئىلاھىي تۈسىنى ئېلىشقا مەجبۇر ئىدى. پۈتۈنلەي دىنىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان ئاممىنىڭ ھېسسىياتى ئۇچۇن ئېيتقاندا. زور ھەرىكەت قوزغاش ئۇچۇن ئاممىنىڭ جانجان مەنپەئىتىنى دىنىي تون كىيگۈزۈپ ئوتتۇرىغا چىقىرىش كېرەك ئىدى» دېگەن.

بۇ مەسىلىنى ئاڭلىق چۈشەنگەنلەر تاكتىكا ئۇچۇن شۇ ھالدا قوللىنىشى مۇمكىن. بۇ مەسىلىنى ئاڭلىق چۈشەنمىگەنلەر ئۇچۇن ستىخىيىلىك ھالدا پەقەت ئاللادىن، ئۇنىڭ يەردىكى ۋەكىللىرىدىن پاناھ تىلەش شەكلىدە كۆرۈنىدۇ.

كى ئەل ئارا گاھ چۇ ئوز لەت بىلە،
تاقەت ئالالماي بۇ مۇھەببەت بىلە.

دەپ مۇراجىئەت قىلغان شائىرنىڭ مەقسىتىگە، خەلقنى تەكشۈرۈپ چىقارغان يۇقىرىقى خۇلاسىسىنى قوشساق، «سەپەرنامە» دىكى مەقسىتى تېخىمۇ ئايدىڭلىشىدۇ. ئۇ سەپەرگە چىقىپ خەلقنى قۇتقۇزۇشنىڭ يوللىرىنى ئۇچ نۇقتىدىن يەنى شىنجاڭدىكى ئىسلامىيەتنىڭ روھىي داھىيىسىغا ئايلانغان سۇلتان سۇتۇق بوغراخان مازارىدىن؛ ئىككىنچىسى، ئىسلام

غازاتچىلىرىدىن كۆزگە كۆرۈنگەن مۇھەممەت سىددىق جەپىرى ۋە سۇلتان سۇتۇقنىڭ شاگىرتى مۇھەممەت شەرىف مازاردىن؛ ئۇچىنچى، ناھايەت ئىسلام دىنىنى تارقاتقۇچىلار كەلگەن مىسسىئونىرلار، ئىسلام رىۋايەتلىرىدە ئەۋلىيالار دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن 41 چىلتەندىن، «ئىنسانلار ئىھتىياجىنى ئەملگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن» بۆلۈنۈپ چۈشكەن يەتتە چىلتەن مازاردىن روھىي مەدەت تىلەيدۇ.

ئايا سۇلتان ساتۇق ئالەمگە سىزنى شاھ دەپ كەلدىم،
خالايىق ھالىدىن شامۇ سەھەر ئاگاھ دەپ كەلدىم.
كارامەتلەركى سەندىن زاھىر ئولدى ھېچ تەڭ يوقدۇر،
كەمىنە بۇ قۇلۇڭ مەئنىدە ئەھلىللاھ دەپ كەلدىم.
ئۆتۈپ ئىت يولىدىن سۈرتۈپ كۆزۈمنى ئەت،
ئىنايەت كۆزلەرىن ئاچقايمىكىن ناگاھ دەپ كەلدىم.
ياتار يۇلتۇز كەبى ئارتۇشدا ھەريان تورفە بۇزۇرۇكلار،
ۋە لېكىن ھەزرىتى سۇلتان ساتۇقنى ماھ دەپ كەلدىم.
بە ھەقىقى ھۇرمەتى تۇغۇ - لىۋايى ئەھمەدى مۇرسەل،
زەلىلى يولىدىن ئازمىش يولغا سال گومراھ دەپ كەلدىم.

ياكى:

مەن زەر ئېتىپ مەنزور ئۇچۇن بارمادىم،
بىر ۋەلىنىڭ ئىتەكىن قارمادىم.
زەرنى سىيەھ تابىدە زەرگە تانۇر،
ئەرنى تۇنۇر بولسا يەنە ئەر تانۇر.
ئەلغە زەر ئول تاغ توبىدىن ئويان،
سەرھەرى سۇلتان سۇتۇق بوغراخان.
.....
سىدىقى بىلەن ھەربىرى ھاجەت تىلەپ،
ھەزرىتى سۇلتاندىن ئىجابەت تىلەپ.

ئارزۇيى ۋەسلى بىلەن ئىنتىزار،
ھەرنە تىلەر بولسا مۇرادىن تاپار.
ئۇچ يىلى ئۇچ ئاي زەلىلى غەربپ،
ياتىپ ئىدىم مىسلى خەزان سارغايىپ.
ژەندە بىمەنى كەفەن ئەيلەپ،
دەر بەدەر تەركى ۋەتەن ئەيلەپ.
خىرئەئى ئەھمەدىنىي قىلىپ پەردە پوش،
رەئد كەبى ئەيلەر ئىدىم مەن خورۇش.
بەرقى سۇپەت خەندە قىلىپ ھەر نەپەر،
بۇلبۇل گويياكى ئەسىرى قەپەس.
ئېتىپ ئايا شاھ سۇتۇق بوغراخان،
رازدىلىم سەندىن ئەمەسدۇر نىھان.
ھەددىدىن ئاشىپ نالەئى ئاھىم مېنىڭ،
دە ئىشى ئىشقىڭغا گۇۋاھىم مېنىڭ.
خەستە زەلىلىنى بۇگۈن شاد قىل،
كۆڭلى بۇزۇغ كەلدى سەن ئاباد قىل.
سەن ماڭا گەر لۇتىف ۋافا قىلمىساڭ،
يول تونۇتۇپ ئەھلى رىزا قىلمىساڭ.
.....
كېتۇر كۆزۈم پەردەسىدىن خىرەلىك،
بەلكى كۆڭۈل لەۋھىدىكى تىرەلىك.
نەقىش ئاڭا باغلا سوخالىڭ سېنىمڭ،
جىلۋىگەر ئولسۇن بۇ جامالىڭ سېنىڭ.

ياكى:

ھەر ھەمەتى ئەيلەسەلەر نا گەھان،
ھەزرىتى سۇلتان ساتۇق بوغراخان.
سوردۇم ئۇلەر نەئىتىدە گوفتارىمەن،
شەۋىق كەمەندىدە گىرىفتارىمەن.

تاپتی مەشايىخلار ئۇلاردىن مۇراد،
فەيزى ئىشكى قەسىدىن كوشاد.
روشەن ئىرور مىللەت ئاينىلۇرى،
مۇلكى موغۇلىيە خەزاينىلىرى.
لەشكەرى كوفىر ئەتسە بىناكى ستىز،
فەرقى ئەدۇ ئۆزرە چۇ شەمشىرى تىز.
ئۆمۇر تۇگەنگۇنچە قىلىبان غەزات،
بەزى دەمىشلەركى جەھاندا ھايات.
ئەۋۋەلىدىن جالەربدۇر كاشغەر،
مەنزىلى مەئۋالىربدۇر كاشغەر.

بۇ چاغدا خەلقنى قۇتقۇزغۇچى، بەخت ـ سائادەتتىن يول ئىزدىگۈچىلەر ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ مەنۇىيىتى بولغان دىنىي شەكىلدىن سىرتقا چىقىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. مەشھەتتىكى سۇلتان سۇتۇق بوغراخان مازاربدا ئۇچ يىل، ئۇچ ئاي ئىستىقامەت قىلىپ ھېچ نەرسىگە ئېرىشەلمىگەن شائىر ئەمدى تۇمىدىنى يەكەندىكى يەتتە چىلتەن ۋە سۇتۇق بوغراخانىڭ ساگىرتى ھېسابلانغان مۇھەممەت شەرىف بۇزۇرۇكۋار مازارلىرىغا باغلايدۇ.

يەتتە مۇھەممەتنى بايان ئەيلەگىل،
مەرقەدى پاكنى ئەيان ئەيلەگىل.
غافىل ئولۇپ يەتتە مۇھەممەت دېمە،
غەيىپ ئىرانلاردىن ئىدىلەر ھەممە.
بائىسى ئول ئەخمەدى مۇختاربدىن،
تۇشكەن ئولار گىمبەزى دارۋازىدىن.
كۆردى جاھاننى كەزبان يەتتە تەن،
ئاقىبەت بولدى بۇ مەنزىل ۋەتەن.

رەۋزەنىڭ ئەترافى قۇمۇشلۇقدۇر،
فەيزىلەر بەندىدۇر گۈرۈستانى نۇر.
جەمئى بولۇپ بارچە يېقىنۇ يىراغ،
جۇمئەۋۇ پەنجىشەنبە ئىبەرەچىل چىراغ.
سومئە ھوجىرىلىرى ھەر قايان،
تۇغ - ئەلەم مەرقەند ئوزە سايبان،
فەيزى فوتو ھانلارى كەم ئەمەس،
كىمكى تاۋاپ ئەتمەدى ئۆمرى بەس.

ياكى:

شەھەر ئىدى شاھ نىشىن كانى رەخت،
بارچە موغۇلىيە ئارا پايتەخت.
مۇلكى موراسەئى شەھىرى تازا،
ئاخسۇ، كۇچانىڭ يۇزىگە غازە.
بىر تەرەپى ئابى رەۋانى مىشار،
جەزبە ئېلى بارسا قازاندەك تاشار.
ئالدىدەدۇر رەۋزەئى ئەھلى رىزا،
خوجامۇھەممەت شەرىفى ئەۋلىيا.
سەرۋەرى سەردار ئاشقان،
تالىبى سۇلتان سۇتۇق بوغراخان.
تازا ئۇلاردىن شەھىرى يارکەند،
خوجائىي ۋالا گۆھەرى يارکەند.
پىرى ھەمە شاھ - گەدادۇر بىلىك،
ھامىيۇ مەردان خۇدادۇر بىلىك.
گۇمبەزى ئالىيۇ يەنە خانىقاھ،
ئاندا ئالۇر بارچە مۇسۇلمان پاناھ.
يەنى تويار ھەر كىشى كىم ئاچىدۇر،
پۇشەش ئالۇر كىمكى يالىڭاچىدۇر.
جۇمئەۋۇ پەنجىشەنبە كۇنى كېچىسى،

خەلق زىيارەتكە بارۇلەر بەسى.
تەزرەنيا زىنى ئالىپ دەمبە دەم،
تۇرىك، تاجىگو ئەرەپ ھەم ئەجەم.

بۇ جايدىكى ئېتىقادنىڭ مەركىزى قۇتقۇزغۇچى «ئەۋلىيا» مۇھەممەت شەرىپ بۇزۇرۇكۋار.
بۇ ئەسەردە يەنە بىر «تارىخىي ئېتقۇزغۇچى» نىڭ مەقبەرىسىنىڭ مەنزىرىسى ۋە ئۇنىڭ كارامىتى مۇنداق تەسۋىرلىنىدۇ:

يۇقىرى باقتىمكى مازاراتدۇر،
تورفە قارا ساي كارامەتدۇر.
تەرزى قاراساي توشۇپ تەل كەبى،
ساي يۇزى چون قارا بەخمال كەبى.
تۇغ - ئەلەم بىھەدۇ بىسياردۇر،
مەقبەرەئى شاھ نەمەكزاردۇر.
ئالدىدا بىر نەھىرى ئەزمى ئاقار،
ئول تەرىپى سومبئەئى گوھنازار.
تۇبرۇكىدە خەتتى پۇلۇكلۇك ئىرۇر،
كىمككى بارىپدۇر ئېتىدىن بىلگۇرۇر.
تەئبىيەدۇر ھەم تەرەفى تۇغلەر،
كۇندە مەھەلكى نەمازى دىگەر.
چەنگى نە قارەۋۇدو ھول چالدىلەر،
دەشتى بەيابانغە غىرەۋ سالدىلەر.
ئۇچماقدىن قالدىلەر پەرەندىلەر،
ئوتلاشدىن قالدىلەر چەرەندىلەر.
ھۇي چىكەر بارچە زە مانۇ زەمىن،
غولغە لەئى نەغمە كېلۇر غەيبىدىن.

شاهقا كىم ئاندا مەكان ئەرمىشا،
خەلق كۆزىدىن چۇ نهان ئەرمىشا.
جەنفەرى سادىقدۇر شەهى بەهرو بەر،
كىرە ۋىلايىتىغادۇر ھۆددەگەر.
هاجەتنى قىلسە كىشى ئىلتىجا،
كۆز يۇمۇپ ئاچقۇنچە قىلۇرلەر راۋا.
چارە تاپار جۇملەئى بىچارىلەر،
يولنى تانۇر ئاجىزۇ ئاۋۋارىلەر.
قايداكى بار رەنجۇ بەلاغا ئەسىر،
جەنفەرى سادىقتۇر ئاڭا دەستىگىر.
قۇتۇبى جەهان ئارىفى بەرهاق ئىرۇر،
قارۇغۇۋۇ ساغرۇغۇغە يول بېرۇر.
گوك ئەگەر بولسە زەبانى تاپار،
مورده تەۋەف ئەيلەسە جانى تاپار.
شۇكرى خۇدا ياكى تەۋاف ئەيلەدىم،
سىنەدىكى گىنەنى ساپ ئەيلەدىم.
بۇ نەكەرەم، بۇ نە ئىنايەت دۇرۇر،
بۇ نە مەدەد، بۇ نە هىدايەت دۇرۇر.

يۇقىرىقىلار شائىرنىڭ سوپىلارچە پەلسەپىۋى «قۇتقۇزغۇچى» چۇشەنچىسىنىڭ ئىپتىدائى ئوبرازلاشتۇرۇلۇشى ئىدى. ئەمما شائىرنىڭ 40 يىللىق سەرگۈزەشتىلىرى، هايات هەقىقىتى بۇلارنىڭ هەممىسىنى رەهىمسىزلەرچە رەت قىلىدۇ. شۇڭا ئاخىر ئۆزىنىڭ سوپىلارچە قاراشلىرىنىڭ خاتا، ئەمەلگە ئاشمايدىغان ئىسلام ئەپسانىلىرى ئىكەنلىكىنى چۇشىنىپ يېتىپ، مۇنداق خۇلاسىگە كەلگەنىدى:

چىنى تۈركىستان خەلقىغە ھەيپىسىم كېلۈر،
شەھىرى ماچىندىن ئۈنۈپ تاۋاپ ئىمامەن ئەيلىمەس.

شۇندىن كېيىنكى ئۆمرىنى يەكەندە ئۆتكۈزۈپ ھەممىدىن
ۋاز كەچكەنلىكىنى مۇنداق ئىپادىلەيدۇ:

يەتمىشكە يېتىپتۇرمەن ئاغزىمدا تىشىم توق،
ھەپتاددۇ ئېلىگە ئەمدى ئىشىم يوق.
ياران مۇساھىبان جاھاندىن كەتتى،
غەمكىن مەن مۇڭداشقىلى ھەيھات كىشىم يوق.
(مەزمۇنى: يېشىم يەتمىشكە بەتتى ئاغزىمدا چىشىم يوق،
يەتمىش ئىككى مىللەت خەلقى بىلەن ئەمدى ئىشىم يوق.
سۆھبەتلىشىدىغان دوستلار ئالەمدىن ئۆتتى،
ۋاي - دات، غەمكىن مەن، مۇڭداشقىلى كىشىم يوق).

«سەپەرنامە» دە سوۋېتنىڭ قۇرۇلۇشى، شائىرنىڭ سوۋېتلارچە ئېستېتىك قاراشلىرى بويىچە ئىسلام غازاتچىلىرى، ئىسلام دىنى ئەربابلىرى ئىلاھلاشتۇرۇلۇپ يارىتىلغان بەدئىي ئوبرازلاردىن تاشقىرى، ئۇزاق سەپەر جەريانىدا رېئال كۆرۈنۈشلەر، رېئال ئوبرازلار ناھايىتى يۇقىرى ماھارەت بىلەن گەۋدىلەندۈرۈلگەن.

سۇلتان سۇلتۇق بوغراخان مەقبەرىسى جايلاشقان مەشھەتنىڭ تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي مەنزىرىسى مۇنداق تەسۋىرلىنىدۇ:

ئەل غەرەز ئول تاغ توبىدىن ئۇيان،
سەرھەدى سۇلتان ساتۇق بوغراخان.
تۆت جەۋانىدە ھەمە تاغلار،
سەھنە گۈلۈستان يەنە باغلار.

يازۇ قىشىن مەشھەد ئىچىدە ئاقار،
چەشمىلەردىن جوي بە جوي ئاشار.
جۇمئە كۈنى ئەرتەسىدىن تابەشام،
جەمئى بولۇپ تەۋف ئۇچۈن خاسۇ ئام.
خەلق قىلۇر رەۋزەلەرنى ھۇجۇم،
سەف - سەف ئولۇپ مىسلى مەلەك يا نوجۇم.
يەكەن خەلق تۇرمۇشى:
كىردى نەۋابى سوسى بازارلەر،
ھەر تەرەفى جوش خىرىدا لەر.
نىئىمەتى ئەلۋان فەراۋان ھەمە،
كۆلچىلەر چىچەكۇ دەندان ھە.
سانبۇسا، قاتلىما بىر يان بولۇپ،
بەش پۇلى بار ئادىمى سۇلتان بولۇپ.
باشتىدىن ئاياغ سوسىدە شەرپ قوروش،
يەتمىش ئۇچ تايىپە جوش خوروش.
زىننەتى بازار بۇ باققاللەر،
ئولتۇرۇبان نەچە كوھان ساللەر.
ھەر بىرسى ئەردى چو ساھىبى ھۇنەر،
بەر ئوغۇلى چۇ ئابى گۆھەر.
نەقلى گۈلى قەند سۆزىدىن خىجىل،
سېبى سەمەر قەند يۇزىدىن خىجىل.
مېۋىلەرنى خونغە تىزىپ خىل - خىل،
بۇيى قەلەمفور، يىدى زەنجىبىل.
گوشە ئىدىن ئاچچىق ئېتىپ فىياز،
فەررە كىچىنىك زەردەكى فىل - فىل دەراز.
سەيىر ئېتىپ باز دىلۇ جان بىلە،
كەيىپ فۇرۇشلۇق رەكىستان بىلە.
بار ئىدى يادىمدە مۇقەددەم سۆزى،
سەھنى رەكىستاندۇ شەھەرنىك كۆزى.

مانا بۇ ئەينى زامان ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ مەركىزى بولغان يەكەن بازىرى خەلق تىجارەتچىلىكىنىڭ تېپىك سۈرىتى. ئەمدى شائىر خەلق تۇرمۇشىنىڭ يەنە بىر تەرىپى ۋە پىسخولوگىيىسىنىڭ تېپىك مەنزىرىسىنى مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ:

تەكىيە قىلىپتۇرلەر غەربىان شەھەر،
گۈرۈسنە تەشنا فەقىران شەھەر.
بىرسى تىكىپ ژەندە بىرسى كولاھ،
ھەر بىرى بىر پادىشاھى بى سىپاھ.
كەلتۇرۇبان قۇرۇپ ئىشىگىگە روي،
جەلىلى جالالىغە ئانىڭ ھەمد گوي.
جىم جەمالىدىن ئىچىپ بادىلەر،
«مىم» موجەررەد بىلە ئازادىلەر.
«قاپ» قەلەندەرگە قانائەت قىلىپ،
«لام»نى زىكرىغە دالالەت قىلىپ.
«نونى» نادامەت كۈنىدىن ئەسەرى،
«دال» دىيانەت كۈنىدىن خەبەرى.
«رى» كى رىيازەتكە ئىشارەتتۇر،
بىلگۈچىگە تورفە بېشارەتتۇر.

شائىر خەلق ھاياتىنىڭ كۆرۈنۈشىنى، ياكى پسىخولوگىيە ئېتىقادىنىي تەسۋىرلىسۇن، خەلققە تولۇپ تاشقان قىزغىن مۇھەببەت، ۋەتەنپەرۋەرلىك مەيدانىدا تۇرۇپ ئىش كۆرىدۇ.

سەئىدىيە خانداڭلىقى دەۋرىدىن تارتىپ ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ مەركىزى بولۇپ كەلگەن يەكەن — بۇ تارىخىي شەھەر جۇڭغار خوجىلار دەۋرىدە زور بۇزغۇنچىلىقلارغا ئۇچرىغاندىمۇ ئۆزىنىڭ مەدەنىيەت سەلتەنىتىنى بەلگىلىك ھالدا ساقلاپ قالغانىكەن. شائىر بۇ مەنزىرىنى مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ:

بىر تەرەفى مەدرەسەئى خاندۇر،
ئىلىم بىلەن فەزىلى گۈلىستاندۇر.
ۋاقتى پىشىپ ئەردى ئىبادەت ئۈچۈن،
ئەھلى فەزىلەتنى زىيارەت ئۈچۈن.
كىردىم ئۇ شول مەدرەسەگە دەرد ئىلە،
ھويى چىكىپ يەئنى روخو زەرد ئىلە.
سالدىم ئو شول لەھزە بەھەر سۇ نەزەر،
مەدرەسە توق جەننەتى ئەلا مەگەر.
ھوجرەلەرى بىر - بىرىدىن دىل پىسەند،
پەنجىرەۋۇ لەنفەۋۇ تاقى بەلەند.
جەمئى ئىكەن مەدرەسەدە ئالىمان،
روشەن ئولۇپ ھەر بىرى شەمئى جەھان.
بىرلىرى ياش ئەردى بىرسى قارى،
بارچەسىدىن ئىككى ئەزىز يۇقارى.
پىر ئىدى گەرچە دەرەختى كۆھەن،
مېۋە بېرور ئەردى بۇۋەقتى سۇخەن.
خىزىرى سۇفەت تەگرى يولىغا ئەسا،
ھاجى مۇھەممەت يۇسۇپ پارسا.
موتتەقىيو مۇئمىنوپەرھىزكار،
ئارىغا ھەم ئاشىق، شەپ زىندەدار.
شامۇ سەھەر ئارازىدە نۇر ئىدى،
سۇبھى ساقاللىرىدە كافور ئىدى.
.....
ياشلارىكىم ئەردى ئۇلارغا يىقىن،
ئاخون موللا كېپەكى نازىنىن.
گەرەم موتەلىئەدە ھەنگامە،
دەرس بېرور ۋەقتىدە ئەللامە.

بارچه موددەرىسىنىڭ ئېرۇر زوبدەسى.
مىسى مەلا ھەتتا جەمالى بەسى.
ئالىم ھەم ئاسىل ئاخون ئۇچۇن،
مەسنەدى ھېكمەتدە فىلاتون ئۇچۇن.
ئىلىم بىلەن بەسكى ھايا پوش ئولۇپ،
موسھەفى رەببانى ھەم ئاغۇش ئولۇپ.
مەنى ھەۋاسغا ئىتىبار ئوروج،
قىلدى موغۇلىيەدە ھەي - ھەي خوروج.
مەسنەدى پەيغەمبەرنىڭ شەھلىرى،
رويى زىمىننىڭكى فەرشتەلىرى.

مانا بۇ شائىر ياشىغان دەۋرنىڭ روھىيەت دۇنياسىنىڭ رېئال تىپىك سۈرىتى ئىدى.

بۇ چاغدا گۈمىنىڭ بەزى چەت يېزىلىرىنىڭ تېخىچە ئىسلام دىنىغا كىرمىگەنلىكىنى مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ:

ۋاقتى، پىشىن ئەردى يېشتىم گۈما،
خەلق ھەمە قەلئەسىدە كۈچ ئىكەن،
كۈچكە گۆكۈرمەككە ئەجەپ ئۆچ ئىكەن.
ھەزرىتى سۇلتان سۆزىدىن بىگۈمان،
قالدى گۈما ئىچىدە دىدىلەر گۈمان.
بالكى موجى[1] ئەردى تەمامى كوفرى،
كىشۇەرى ماچىنىدە داۋامى كوفرى.

بۇنى كىشىنىڭ دىققىتىنى بۆلىدىغان ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە تارىخىي مەلۇمات دېگىلى بولىدۇ. شائىر بۇنىڭغا ئۇلاپ،

---

① موجى — قارا قاش بىلەن گۈما ئوتتۇرىسىدىكى يەرنىڭ نامى.

گۈما بىلەن قارىقاش ئارىلىقىدىكى قۇملۇقتا قەد كۆتۈرگەن مازالارنى كۆرۈپ، ھەقلىق ھالدا مۇھەممەت سىددىق جەپسىرىنىڭ غازاتچى ئىمامىلىرى خوتەنىنىڭ بۇددىسىت ھۆكۈمرانى چوكتى رىشىت بىلەن قىلغان جەڭدە «شەھىد» بولغانلىكەن دەپ تارىخقا ئۇيغۇن گۈزەللىق بېرىدۇ. شائىر قاراقاش خەلقىنىڭ ئەخلاقىي، ئەقلىي، جىسمانىي گۈزەللىكىنى سۈرىتىنى ئۇستىلىق بىلەن مۇنداق سىزىدۇ:

سىنەم ئۇزە داغ، كۆزۈم ئىچرە ياش،
بولدى ھۇۋەيدا ئەسىرى قاراقاش.
نىمەت ئالسىپ كەلدى خالايىق يىدىم،
ھەربىر ئانىڭ باغى بېھىشتى دېدىم.
خەلقىنى كۆردۈمكى ئەجەپ دىلرابا،
يارەب، ئۇلار كۆرمەسۇن ھەرگىز بەلا.
بىر - بىرىدىن خوپ چۇ پاكىزە دېن،
چىھرى تاماشە قىلىڭىز ياسىمىن.
غۇنچە ئى ماچىن گۈلى قاراقاش،
شوئىلە بېرور چىن ئېلىگە چۇن قوياش.
كەنتى داغى خانە ئۇزە خانە،
ھەر تەرەپى جىلۋەدە خانە.
خالى خەتتى زۇلفى بىنەقىش نىكار،
مورغى كۆڭۈللەرنى قىلۇرلەر شىكار.
كاكۇلىنىڭ تارى دەغى دام ھەر،
كۆزلەرى گويا كى چو بادام ھەر.
شەھرى قاراقاش ئىچىدىن ياشلەر،
يىغىلىشىبان چىقسە قاراقاشلار.
ھەم قارا كۆز ھەم قارا قاشى ئەجەپ،
ھەم قارا زۇلفى - يۇزىدۇر روزى شەپ.

ئوسما - هىنا بىرله قىيامەتدۇرۇر،
سۇرمەئى سۇمبۇلغه نه هاجەتتۇر.
باقسا كۆزى گوشەلەردە قان قىلۇر،
جەمئى كۆڭۈللەرنى پەرىشان قىلۇر.
زاهىد ئەگەرچەند ئىرور پاك باز،
كۆرسە ئۇلار قاشىدا قىلغاي ناماز.
هۇللەنىشىن شەيخ قاچار قاشىدىن،
گەرچە مەلەك ئايلانادۇر باشىدىن.

شائىر هەر بىر يۇرتقا بارغاندا ئۇ جايىنىڭ تەبىئىي مەنزىرىسى، تارىخى، هەتتا مەدەنىيەت ئىزلىرىغچە ئىنچىكىلىك بىلەن سەپسالىدۇ. خوتەن تارىخىدىن بىزگە مەلۇمكى، خوتەن بۇددا مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن بىرى، شائىر خوتەن بەگلىرىنىڭ خەلقنى باشقۇرۇش قانۇن - قائىدىلىرىدە بۇددا دەھرلىك ئىزلىرىنى سەگەكلىك بىلەن كۆرىدۇ.

شەھەر موراسسائى ئىكەن پايتەخت،
مەنزەلى مەئۇايى نەچە نېكبەخت.
هەر بىرى شاهى مەئانى ئىكەن،
لاچىنى ماچىنى مەئانى ئىكەن.
.....
ئەيلەدىلەر ۋەسفى ئەمرانى چىن،
پەلكى ئەمرۇل ئومەرخانى چىن.
بەگ بورەڭ، شەھەر بۇ ياڭلىغ كېرەك،
قائىدە ئى دەھرى بۇ ياڭلىغ كېرەك.

دەيدۇ. لوپ خەلقىنىڭ ئەركىن، شىجائەتلىك خەلق ئىكەنلىكىنى مەغرۇرلىنىپ هۇرمەت بىلەن تىلغا ئالىدۇ.

چىرىيىنىڭ تەبىئىي مەنزىرىسى ۋە بايلىقى مۇنداق بەدىئىي سۈرەتتە ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ:

ئۇشبۇ مەھەل ناله بولۇپ ئىستىخاپ،
چىرىيىگە كىم يەتتىم، ئىدى ۋاقتى خاپ.
چىرىيە چو نان مەۋزىئى نېكۇ سىرشىت،
ياد بېرۇر ئابى ھاۋاسى بېھىشىت.
تۆت تەرەفى چىرە ھەمە باغلار،
كۆرمەگەن ئادەم يۈرەكى داغلار.
مېۋەسى ھەددىدىندۇر ئانىڭكى فوزون،
نەشفىتى، شاپتالۇ ۋە ئۈزۈم، قاغۇن.
قىش كۈنىدە ئالما، چىلان، قاقىدۇر.
جەننەت ئەگەر بولسا تەگىدە دۇرۇر.

تەبىئىي بايلىقى، گۈزەللىكى، ھاياتىي كۈچى جەنىەتتىن يۇقىرى تۇرىدىغان بۇ جايغا ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ خوتەنگە پاتمىغان ئىسلام غازاتچىلىرى مىرزا رىشىد بىلەن مەشھۇر مۇھەممەت سىددىق جەپىرىلەر قاتتىق جەڭ، قىزىل قانلىرى بىلەن ئېلىپ كېلىپ يايغانلىقىنى شائىر سوپىلارچە قارىشى بىلەن ئېستېتىك ئوبرازلار ئارقىلىق بايان قىلىدۇ.

ئەسەردە كىرىيە ۋە نىيەنىڭ تەبىئىي مەنزىرىسى خەلق تۇرمۇشى، ئېتنوگرافىيىسى ھەققىدە مەلۇمات بەرگەندىن تاشقىرى، بۇ ماكانلارغا ئىسلام ئېتىقادى، ئىسلام مەدەنىيىتىنى ئېلىپ كەلگەن مەشھۇر ئىسلام غازاتچىسى مۇھەممەت سىددىق جەپىرى باشلىق ئىسلام ئۆلىمالىرى، ئۇلارنىڭ تارىخىغا دائىر مەلۇماتلار، رىۋايەتلەر بايان قىلىنىدۇ. بولۇپمۇ نىيەدىكى «قارا ساي» غا جايلاشقان مۇھەممەت سىددىق جەپىرى مەقبەرىسى ۋە ئۇ جايىنىڭ تەبىئىي مەنزىرىسى ناھايىتى يۇقىرى ماھارەت بىلەن

ئوبرازلىق سىزىپ بېرىلىدۇ. مۇشۇ ئۇزۇن سەپەر جەريانىدا لەشكەرلەر تەبئىي مەنزىرىسى چىرايلىق بەدىئىي سۈرەت ئارقىلىق سىزىپ بېرىلگەندىن تاشقىرى، لەشكەرلەرنىڭ ئورنى، ئىسمى ناھايىتى ئېنىق ئېيتىلغان، بۇ كەلگۈسى شىنجاڭ فوتونومىيىسىنى ئىشلەشتە ناھايىتى ياخشى تارىخىي مەنبە بولۇپ خىزمەت قىلىشى مۇقەررەر.

شائىر نىشانلىغان زىيارىتىنىڭ ئاخىرقى نۇقتىسى بولغان نىيەنىڭ قاراسای دېگەن جايىغا جايلاشقان مەشھۇر مۇھەممەت سىددىق جەپىرى مەقبەرىسى بولۇپ، بۇ جاينى ئون كۈن زىيارەت قىلىپ قايتىپ كېلىپ، خوتەندە يەتتە يىل تۇرۇپ قالىدۇ. بۇ جايغا 70 ياشقا كىرگەن ئانىسىنى ۋە ئىككى بالىسىنى ئەكەلدۇرىدۇ. ئانىسى بەختكە قارشى ۋاپات بولۇپ، ئىككى بالىسى يېتىم قالىدۇ. مانا شۇ ۋەقەگە باغلىق ھالدا بېرىلگەن لىرىك چېكىنىش ئارقىلىق مۇھەممەت ئەلەيھىسسالامنىڭ يېتىملارغا قىلغان شاپائىتى رىۋايەت قىلىنىپ، ئۆزىنىڭ ئىسلامىيەت ئەخلاقىي كۆز قارىشى ئوبرازلىق ھالدا گەۋدىلەندۇرۇلىدۇ.

ئەسەردە سوفىزم تۇسى خېلىلا ئېغىر، ئۇ شائىرنىڭ يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەن ئىسلامىيەتنى قۇرغۇچى ۋە ئىسلامىيەت ئۈچۈن غازات قىلىپ قۇربان بولغانلارنىڭ مازارلىرىدىن مەدەت تىلەش پائالىيەتلىرىدە ۋە ئۇلارغا قاراش نۇقتىسىنەزەرلىرىدە نۇقتىلىق ھالدا ئىپادىلىنىشتىن تاشقىرى، ئەسەردىكى لىرىك چېكىنىش، ۋەقەلىك چېكىنىشلەردىمۇ گەۋدىلىك ھالدا ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن: تۆۋەندىكى لىرىك چېكىنىشنى ئالايلى:

ناله بىلەن ئەيدىم، ئايا، كىردىگار،
سەندىن ئىرور جۇملە جاھان ئاشكار.

رەخمىتى ئامىگدۇ سېنىڭ بىھىساب،
قۇدرەتىڭ ئالدىدا فەلەكدۇر ھوباب.
سەندىن ئىرور بۇ ئەدەد قۇملەر،
بارچە قۇم سەندىن مەر قۇملەر.
جانىۋارانكى ۋۇھۇشى تەيۇر،
ئادىمى بەلكى مەلەك بىرلەھور.
توفراغۇ سۇ، ئوتۇ شامالكى بار،
بەندەئى فەرمانىڭ ئىرور فەرۇ يار.
سىزدى تېنىم قالدى مۇشەققەتتە پوست،
بىزگە نەسىپ ئەيلە نامام شايى دوست.
كەلدى قۇلۇڭ تەۋاف ئىمام ئەتكەلى،
تەۋبە قىلىپ روخسەتى ئام ئەتكەلى.

مانا بۇ نەقشىبەندىيەلەرچە دىنىي پانتېئىستىك، سوفىستىك قاراش شائىرنىڭ پۈتۈن ئىجادىيىتىدىن قارىغاندا سوفىزمنىڭ ئەڭ ئەكسىيەتچى مەزھىپى ئېكىلىكتىك ئەلغازالى يەسەۋنچىلىك مەيدانىغا ئۆتۈپ قالىدىغان چاغلىرىمۇ ئۇچرايدۇ. ئەمما ئۇنىڭ ئاساسىي كۆز قارىشىنى سوفىزمنىڭ نەقشىبەندىيە ئىدېئالىستىك پانتېئىزم پەلسەپىۋى دۇنيا قارىشىغا ئاساسلانغان ئېستېتىك قاراش ئىگىلەيدۇ. بۇ كۆز قاراش ئىنسان گۈزەللىكىنى سۆيۈش، ئۇنىڭغا مۇھەببەت قويۇشنى رەت قىلمايدۇ. شۇڭا «سەپەرنامە» دىكى لىرىك چېكىنىشلەردە ئىنسان گۈزەللىكى، ئۇنى سۆيۈش «گۈزەل يار» ئىشقى بىر قانچە يەردە ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

بولدى خىرامان بارىدىن ئىلگەرى،
سەرۋى قەددىي سىيىم تەن دىلبەرى.
ئابى ھەۋاسى يۈزىنىڭ گۈل تۇشۇپ،

گۈل يۈزىگە توررەئى سۈنبۈل تۈشۈپ.
ھەلقەئى زۇلفىغە پەرشان كۆڭۈل،
ھەم خەمى كاكۈلدە ھەزاران كۆڭۈل.
لەبلەرى گويا گۆھەرى ئابدار،
قاشى قىلىچلەرىن ئىدى زۇلفىقار.
جانغە چېكىپ كىرفىكى تىرى بەلە،
خالى بەلالى ھەبەشىدىن قارا.
تىشلەرىنىڭ مەركەزى ھەم سىن كەبى،
خەتتى لەبى سۆرەئى ياسىن كەبى،
سۈبھى تولۇئى ئەتتى گىرىبانىدىن،
سائىدۇ بازۇلەرۇدۇر ياسىمەن.
پەنجەلىرى شاخى گۈلۈ نەستەرەن.
سىنەدە پىستانى گۈل قەند ئولۈپ،
رەشتەئى ھەسرەتلەر ئاڭا بەند ئولۈپ.
قوببىئى نۇر ئەيلەپ ئىكەن كىردىگار،
خىرمانى گۈل ئۆزرەدۇ جۇپتى ئانار.
نازۇك ئىدى خومچەئى گۈلدىن كەمەر،
نوقرەئى خام ئەردى بەدەن سەر بەسەر.
قىلدى زەلىلىگە نىگاھى ئەجەپ،
چەكتى دىلۇ - جان بىلە ئاھى ئەجەپ.

ياكى:

كەلدى كۈنى تەۋىفكە بىر نازىنىن،
ئارەزى جەننەت گۈلىدىن ھەم مىھمىن.
ھەر كىشىكىم كۆردى پەرىدۇر دېدى،
رىشتە جائى پۈرخەم زۇلفى ئىدى.
خال مائانى خەتتىنىڭ نۇقتەسى،
خەتتى ھەياۋۇ قىزنىڭ بەچەسى.
كۆزلىرى بادام سىياھدىن قارا،

كاكۇلىدۇر دەغى گۈنەھدىن قارا.
قامىتى سەمشەد پەرىزادە،
ئەلىنى ئەسىر ئەيلىگەي ئازادە،
جىلۋە سالىپ ئۆتتى بىيكبار ئول،
كۆرسەتىبات زەررەئى دىندار ئول.
ئىشقى جۇنۇن سەرى مېنى باشلادى،
ئەقىل ھايا پەردەسىنى تاشلادى.

«سەپەرنامە» نىڭ خاتىمە تەرىقىسىدە بېرىلگەن خۇلاسىسىنى ئۇنىڭ پۈتۈن ئۆمرىدىن چىقىرىلغان پەلسەپىۋى خۇلاسە دېيىشكە بولىدۇ.

خىر تىمگەلىئە دەم ئۆمرۇ ئاز،
فىكىر بىلەن ئۆتتى چو ئۆمۇر دىراز.
بۇلبۇل خامۇش بولۇپ تابەكەي،
بەند ئەسىرى غەزەلى چاغۇ نەي.

دېگەن ھەسرەتلىك ئاۋازلار كەينىدە بىر ئۆمۇر بەخت - سائادەت ئىزدەپ تەمتىرىگەن شائىرنىڭ قەددى - قامىتى كىشىگە نامايان بولغاندەك تۇيۇلىدۇ.

ئەسەرنىڭ بەدئىيلىكى ئۇستىدە توختالغاندا، مۇنداق بىر مەسىلىگە دۇچ كېلىمىز: «ئەگەر بەدئىي ئەسەر يالغان، ئويدۇرما ئىدىيىگە مۇپتىلا بولسا، ئۇ ئاخىر ئەسەرنى شۇنداق ئىچكى قارىمۇ قارشىلىققا ئېلىپ كېلىدۇ، ئاقىۋەت مۇنداق ئەسەرنى ئېستېتىك مۇۋەپپەقىيەتتىن مەھرۇم قىلىدۇ.»[1]
يۇقىرىدا «سەپەرنامە»نى تەھلىل قىلغان چېغىمىزدا،

---

① پىلىنوۋ: «ئىجتىمائىي ھايات ۋە سەنئەت»، رۇسچە نەشرى، 150-، 158 - بەتلەر.

ئەسەردە سوفىزمنىڭ ئېغىرلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتتۇق. بۇ بەدئىي ئەسەرنىڭ بەدئىيلىكىنى ئۆلچەيدىغان بىرىنچى ئۆلچەم بەدئىي چىنلىققا تەسىر يەتكۈزەمدۇ - يوق؟ دېگەن مەسىلىدىن ئىبارەت.

ئىر يوقىرىدا زەلىلنىڭ ئېستېتىك غايىسى توغرىسىدا توختالغاندا، ئۇنىڭ پەلسەپە قارىشى سوفىزمنىڭ ئۆز زامانىسىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا ئىلغارراق بولغان مەزھىپى ئەقشىبەندىيەگە مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى ئىزاھلاپ ئۆتكەنىدۇق. ئۇنىڭ ئېستېتىك قارىشى ئەنە شۇ ئەقشىبەند سوپىلارچە پەلسەپىۋى قارىشى ئاساسىغا قۇرۇلغان.

ئەقشىبەندىيە يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك خۇدانى، ئۇنىڭ يارالتۇچىلىق قۇدرىتىنى باشقا سوفىزم ئېقىملىرىغا ئوخشاشلا ئىنكار قىلمايدۇ. بۇ دۇنيا قاراش جەھەتتىكى سوپىلارچە ئېتىقاد. ئەمما شائىرنىڭ ئېستېتىكا نۇقتىئىنەزىرى جەھەتتىن ھايانىنى ئەينەن ئەكس ئەتتۈرۈشكە رېئالىستىك مېتود جەھەتتىن ئۇنىڭ ئەقشىبەند سوپىلارچە قارىشى كاشىلا قىلمايدۇ. چۈنكى رېئالىستىك مېتودقا ئاساسلانغان ئېستېتىك جەريان، ناھايىتى مۇرەككەپ بولىدۇ. ھەتتا بەزەن ئۇنىڭ رېئالىستىك ئېستېتىك نۇقتىئىنەزىرى ئىسلام ئېتىقادىنىي رەت قىلىش دەرىجىسىگە يېتىپ بارىدۇ.

شائىر «سەپەرنامە» دە يۇقىرىقى نۇقتىلار ئاساسىدا ئۆز دەۋرىنىڭ سوفىستىك مەنىۋى مۇھىتىنىمۇ، ئۆزى سەپەر قىلىپ بېسىپ ئۆتكەن يۇرتلارنىڭ تەبىئىي مەنزىرىسىنىمۇ، خەلق تۇرمۇشىنىمۇ، ئۇنىڭ ماھىيەتلىك تەرەپلىرىنىمۇ، ئىنسان گۈزەللىكىنىمۇ بەدئىي ئوبرازلار ئارقىلىق ئەينەن، ئۆز شەكلى بىلەن تېپىك ھالدا ئەكس ئەتتۈرگەن.

ئەسەردە رېئالىستىك ۋە خەلقچىللىق روھ ئۇنىڭ ئەقشىبەندىيە دۇنيا قارىشىدىن ھالقىپ كەتكەن ھالەتنى

شەكىللەندۇرگەن بولۇپ، ئەسەرنىڭ مەزمۇنىدىكى ئاساسىي مەسىلىگە چوڭ تەسىر يەتكۈزۈلمىگەن، شۇڭا ئەسەر يەنىلا ئۆز ئوبرازلىرى بىلەن تەسىرچانلىققا ئىگە. شۇڭا ئەسەرنىڭ بۇ نۇقتىدا يەنىلا ئۆزىگە خاس بەدئىيلىككە ئىگە دېيىشكە بولىدۇ.

ئەسەر سۈژىت قۇرۇلۇشى جەھەتتىن فابۇلا[1] شەكلىنى ئالغان بولۇپ، بىر-ر زور نۇقتىنى ئۆزىگە تۇتۇن قىلمايدۇ. شۇڭا كىشىدە زور ھاياجانمۇ تۇغدۇرالمايدۇ. سۈژىت بىر خىللا ھەرىكەت رىتىمى بويىچە داۋام قىلىدۇ. ئەمما مۇرەككەپ، قىزىقارلىق قۇرۇلۇشقا ئىگە ئەمەس. ئەسەردىكى مۇڭاپىق ئورۇنلاردا تەكرارلىنىپ تۇرىدىغان لىرىك چېكىنىشلەر سۈژىتتىكى سۈسلۇق، قۇرۇلمىدىكى ئاجىزلىقلارنى يېپىپ ئەسەرگە نۇر بېرىپ جانلاندۇرىدۇ. مەسىلەن:

ساقى گۈلچېھرە ماڭا بەر ئاياغ،
كۆڭلۈم ئىزۇر لالە سىفەت داغ - داغ.
خار ئىستەم بىلەن ھەم ئاغۇش مەن،
غۇنچە سەۋسەن كەبى خاموش مەن.
تەبەكى ئەي دوست چەككەي ئىزتىراپ،
مىسلى بىنەفشە سەھەرى پېچىتاپ.
باش چىقاراي چون گۈلى رەئنا كەبى،
جان بېرەيىن سۆزىگە مەسھا كەبى.

مۇنداق لىرىك چېكىنىشلەر ئەسەردە خېلىلا زور سالماقنى ئىگىلەپ، شائىرنىڭ ئۆزى تەسۋىرلەۋاتقان ئوبيېكتكە مۇناسىۋىتىنى بىلدۇرۇشتىن تاشقىرى، ئەسەر سۈژىت بۆلەكلىرىنى بىر - بىرىگە ناھايىتى چىرايلىق ھالقىلار بىلەن

---

① فابۇلا — ئەگرى - توقاي ئەمەس، ھەر قانداق ھەرىكەتنىڭ توز ھەرىكەت تەرتىپى بويىچە ھەرىكەت قىلىشى.

باغلاپ ۋەقە تەرەققىياتىنى راۋانلاشتۇرۇشتىن تاشقىرى، ئەسەرگە كىشىنى ھاياجانغا سالىدىغان ئېستېتىك جان بېغىشلاپ، ئەسەردىكى بەدئىيلىكنىڭ يادروسى بولغان تەسىرچانلىقنى ئاشۇرىدۇ...

ناھايەت ئەسەردە بەدئىيلىكنى ئەمەلگە ئاشۇرىدىغان، ئەسەردە ئاپتورنىڭ غايىسىنى توشۇيدىغان، بەدئىي ئوبرازلارغا شەكىل بېرىدىغان، بەدئىي ئەسەرنىڭ غايەت قۇدرەتلىك، ھېچ نەرسە بىلەن چەكلەنمەيدىغان بىردىنبىر قورالى بەدئىي تىل بولۇپ، بۇ بەدئىي ئەسەردە غايە، ئۇنى ئىپادىلەيدىغان ۋەقەلىك ھازىرلانغاندىن كېيىن ھەل قىلغۇچ رول ئوينايدۇ.

بۇ ئەسەردە ئاپتورنىڭ تىلى يېتەرلىك ھالدا روشەن، راۋان، يارقىن، ئۆزىگە خاس ئورنىغاللىقلا، جۇملىدىن قويۇق بەدئىي بوياقلا ئىگە. خەلقنىڭ جانلىق تىلىدىكى ئاپوزىتىنى ئۆزىگە يېقىملىق، كۆچلۈك لاكانىزمغا ئىگە، پىشىقلىق، ھەقىقىي سۆز سەنئىتىگە كۆتۈرۈلگەن تىل دېيىشكە بولىدۇ، ئەسەر تىلىدا ھازىرقى ئەدەبىياتشۇناسلىق تەتقىقاتچىلىرى ئىخچاملاپ چىققان، شېئىرىدا ئىشلىتىشكە تېگىشلىك بولغان ستىلىستىك ۋاستىلەرنىڭ ھەممىسىنى تاپقىلى بولىدۇ، بۇ جايدا ئاپتور تىلىدىكى ئالاھىدىلىكنىڭ پەقەت ئىككى خىلىدىنلا مىسال كەلتۈرەيلى.

شائىر ئۆزىنىڭ سەپەرگە چىقىش ئالدىدىكى ماددىي ۋە مەنىۋى ھالىتىنى مۇنداق قىسقا ئاپورستىك لاكانىزمدا ئىپادىلەيدۇ:

مەن دەغى بۇشەرتى تەۋەككۈل بىلەن،
بىرتە نان بەلكى نە بىر پۇل بىلەن.
بار گەران ھەمراھ ئاھىم تا باغ،
خۇن جىگەر تۇشە ئۇلاغىم ئاياغ.

ياكى سەپەر ئۇستىدىكى ئابىھاۋانىڭ ئۆزگىرىشچان ھالىتىنى:

تەرفا بايابانى جەپپارول قەمەر،
تەتىر ئوي ئول سايدا ساۋۇقغە ھەجەر.
كۈندۈزى كۆيدۈردى ئەجەب ئافتاپ،
كىچىسى چالدۇردى ساۋۇقغە رەباپ.

شەرق ۋە ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتلىرىنىڭ بىرى ئەرەب ئېلىپبەسىدىكى ھەرپلەرنىڭ فىياپىتى ئارقىلىق ھەرپىي ئوبراز يارىتىش بولۇپ، بۇمۇ پەقەت شېئىرىي ماھارەتتە پىشىپ، يۇقىرى كامالەتكە يەتكەن تالانتلىق شائىرلارنىڭ قولىدىن كېلىدىغان سۆز سەنئەت ماھارىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

شائىر زەلىلى ئىجادىيىتىدە بىز ئۇنىڭ تۇرلىرىنى ئۇچرىتىمىز.

ساقى يەنە جۇرئەتى مەستانە تۇت،
گوشەئى كۆزلەردە كېلىپ خانە تۇت.
تا ئىككى كۈن بولۇبان ھەم نەپەس،
سىندۇرەلى بەند بۇ ئاھسن قەپەس.
جۇملە ئەزا ئەئزانى تۇتۇپدۇر جۇنۇن،
قەددىم «ئەلف» ئەردى، بولۇپتۇركى «نون».

ياكى:

پەردە تارتىپكى بەسى قىيسر گۈن،
كەلدى ئەسسر ئەتكەلى خەيلى جۇنۇن.
ئاھسم ئوق ئەردى، قەددىم يا ماڭا.

ئالتۇن ئىدى مەنزىلى مەئۋا ماڭا.
مەشئەلى داغ ئەردى يۈ فانۇس تەن
خىرقە تىنىم ئۇزرەچۈ دودى كىفەن.

ياكى:

كەلتۈرۈبان قۇرۇپ ئىشككە روي،
جەلىلى جالالىغا ئاناڭ ھەمد گوي.
«جىم» جەمالىدىن ئېچىپ بادەلەر،
«مىم» مۇجەرەد بىلە ئازادەلەر.
«قاپ» قەلەندەرگە قانائەت قىلىپ،
«لام»نى زىكرىغە دالالەت قىلىپ.
«دال» دىيانەت كۆنىدىن خەبەرى،
«رى» كى رىيازەتكە ئىشارەتدۇر.

ئەنە شۇ يۇقىرىقىلار ئەسەردىكى ھەرپىي ئوبراز ئارقىلىق يارىتىلغان بەدئىيلىكنىڭ نۇقتىلىق ئىپادىلىرىدىن ئىبارەت.

شائىر زەلىلىنىڭ ئىجادىيىتى تېمىسىنىڭ كەڭلىكى، رەڭمۇرەڭلىكى، ئۇنى ئەكس ئەتتۈرگەن ئوبرازلىرىنىڭ تىپىك، ئىنندىۋىدۇئاللىق روشەنلىكى، ئۇلارنى گەۋدىلەندۈرگەن بەدئىي تىلىنىڭ بايلىقى، قويۇق بەدئىي تۇسى، ئاپورىستىك لاكانىزملىقى، ئومۇمەن چۈشەر بەدئىي تىل قۇرۇلمىسى جەھەتتىن ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدا ئۇلۇغ نەۋائىدىن كېيىنكى ئەڭ ئېگىز چوققىلارنىڭ بىرىنى ئىگىلەيدۇ.

زەلىلى ئۆزىنىڭ ئىجادى بىلەن ئۆز دەۋرى ۋە ئۆزىنىڭ كېيىنكى ئۇيغۇر كلاسسىك شائىرىيىتىگە، بولۇپمۇ ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدا ئېپىك ئەسەرلەرنىڭ ۋە رېئالىستىك ئېپىك قەھرىمانلارنىڭ يارىتىلىشىغا ۋە مەيدانغا كېلىشىگە غايەت زور تەسىر كۆرسەتكەن دەپ ھۆكۈم قىلىشقا بولىدۇ.

«تىل تارىخىي، ئىجتىمائىي ۋە نورماتىۋى ھادىسە بولۇپ،

ئېستېتىك تەربىيىۋى ئەھمىيەتكە ئىگىدۇر. شېئىرىي تىل ئۇچۇن كۆرەش ھەردائىم ئىجتىمائىي، سىياسىي كۆرەشنىڭ، ئىلغار مەدەنىيەت ۋە سەنئەت ئۇچۇن كۆرەشنىڭ تەركىبىي قىسمىنى تەشكىل قىلىپ كەلگەن.»[1]

گەرچە زەلىلى شەرق ۋە غەرب ئويغىنىش دەۋرلىرىنىڭ ۋەكىللىرى دانتى، يۇسۇپ خاس ھاجىپ ۋە ئەلىشىر نەۋائىلاردەك ئۆز مىللىي بەدىئىي تىلىنىڭ ساپلىقى ئۇچۇن ھەم نەزەريە، ھەم ئەمەلىي جەھەتتە كۆرەش ئېلىپ بارمىغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇنى ئۆز بەدىئىي ئىجادىيىتى ئارقىلىق كۆرەش ئېلىپ بارغان دېيىشكە بولىدۇ. بۇ ھال ئۇنىڭ ئىجادىي پائالىيىتىنىڭ كونكرېت جەريانىدا ناھايىتى ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇ. ئۇنىڭ ئىجادىيەت جەريانىغا سەپسالىدىغان بولساق، دەسلەپكى ئىجادىيەت پائالىيىتىدە ئەرەب، پارس تىللىرى خېلىلا ئېغىر سالماقنى تەشكىل قىلىپ، ئىجادىيەت - پائالىيەت جەريانىنىڭ داۋاملىشىشىغا ئەگىشىپ بارغانسېرى ئەرەب، پارس ئىبارىلىرى ئاساسەن تۇگەيدۇ. بۇ مەسىلىنى شائىرنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىسىنىڭ، ئەدەبىيات - سەنئەت ئىجادىيىتىنىڭ بەدىئىي تىلدىكى ئىپادىسى دەپ قاراشقا بولىدۇ.

شائىرنىڭ ئىجادىيىتىدە ئىدىيىۋى دۇنياغا قارىشى بىلەن بەدىئىي ئىجادىيەت، ئۇنىڭ مەھسۇلى بولغان بەدىئىي ئەسەرلىرى ئوتتۇرىسىدا بەلگىلىك ھالدا زىددىيەت بارلىقىنى ئىنكار قىلغىلى بولمايدۇ. بۇنى شائىر ياشىغان ئىجتىمائىي رېئال ھاياتتىكى زىددىيەتلەرنىڭ لوگىكىسى بىلەن ئىزاھلاش كېرەك. چۇنكى ئۇ ھەممىدىن ئاۋۋال ئۆز دەۋرىنىڭ ئەڭ ئۇلۇغ پەرزەنتىدۇر.

---

① م. گورکی: «ئىككى تومлуق ئەدەبىيات نەزەرىيىسى»، 1 تۇم، 356 - بەت.

نۆبىتى توغرىسىدا قىسقىچە بايان

نۆبىتى شائىرنىڭ ئىسمى ئەمەس. ئۇ شائىرنىڭ ئەدەبىي تەخەللۇسى بولۇپ، ئۇنىڭ ئىسمى، ئۇنىڭ تۇغۇلغان جايى، قەيەردە، قاچان ۋاپات بولغانلىقى قاتارلىقلارنىڭ ئېنىق كۆرسىتىدىغان پاكىتلىق ماتېرىيالغا ئىگە ئەمەسمىز. پەقەت ئۇنىڭ ئەسىرىدىكى مەلۇماتلارغا ئاساسلىنىپ خۇلاسىگە كېلىشكە بولىدۇ.

ئۆمرۈم ئەللىككە يېتىپ قالدى ھەنوز مەن ئەل ئەمەس،
قىلمادىم ياخشى ئەمەل بىھۇدە ئۆمۈر ئۆتتى دەرەخ.

يېشىم 50 كە يەتكەن بولسىمۇ، تېخىچە ئادەم بولمىدىم. ئىسىت، ياخشى ئىش قىلالمىدىم، ئۆمرۈم بىھۇدە ئۆتۈپ كەتتى، دېگەن مەلۇماتىغا ۋە دىۋانىنىڭ رەتلىنىپ توپلام قىلىنغانلىقى ھەققىدىكى 31 - روبائىيىسىدا:

ئى يارانلار بىز ئۆلۈرمىز، يادىكار قالدى كەلام،
كىشىدىن قالغاي جاھاندا بىر نىشانە ياخشى نام.
مىڭ يۈز ئاتمىش ئەردى پەيغەمبەر نەبىنىڭ ھىجرىتى،
بۇ كىتابنى نۆبىتى سىنىغى بولدى ۋەسسالام.

(ئەي دوستلار، بىز ئۆلىمىز، سۆزىمىز يادىكار قالىدۇ، كىشىدىن جاھاندا ياخشى نام، نىشانە قېلىشى كېرەك،

هىجرىيىنىڭ بىرمىڭ بىر يۈز ئاتمىشىنچى يىلى، نۆبىتى بۇ كىتابنى يېزىپ تۈگەتتى). يۇقىرىقى ئىككى سانىنىڭ مۇناسىۋىتىنى ھېسابلاپ چىقساق، شائىرنى ھىجرىيە 1110 - يىلى (مىلادى 1697 - يىلى) ئۆپچۆرىسىدە تۇغۇلغانلىقىغا ھۆكۈم قىلغىلى بولىدۇ. شائىرنىڭ پۈتۈن ئىجادىيىتىدە ھېچقانداق جايدا شەخسىي تۇرمۇشىدىن زارلانغانلىقى ئۇچرىمايدۇ. شۇنىڭغا قارىغاندا، هاللىقراق ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن بولسا كېرەك. ئەمما غەزەللىرىنىڭ بىرنەچچە يېرىدە ئۆزىنىڭ يېتىم ئىكەنلىكى تەكرار - تەكرار ئېيتىلغىنىغا قارىغاندا، ئەر يەتكىنىدە ئاتا - ئانىسىدىن ئايرىلىپ، يالغۇز هايات كەچۈرگەن بولسا كېرەك. تارىخىي مەلۇماتلارغا قارىغاندا، شائىر ياشلانغۇچ مەلۇماتنى ئۆز يۇرتىدا (خوتەن توغرۇلۇق بازغان غەزىلىدە ئۇنىڭ خوتەنلىك ئىكەنلىكى بايقىلىدۇ) ئېلىپ، كېيىن يۇقىرى مەلۇمات ئېلىش ئۈچۈن يەكەن ئارقىلىق قەشقەرگە كېلىپ قەشقەر مەدرىسىلىرىدە خېلى ئۇزاق ئىلىم تەھسىل قىلغان بولسا كېرەك. ئۇنىڭ ئىجادىيىتىگە مۇشۇ ئوقۇغۇچىلىق چاغلىرىدىلا ياشلانغانلىقىنى شائىر ئۆزى مۇنداق ئىسپاتلايدۇ:

بۇ ئەلەم فانىغە مەن كېلىپ گۈزەر ئەتتىم،
تۆت ياشىمدا ئىلىم ئىستەگەلى مەن سەپەر ئەتتىم.
بۇ ئىلمىي شەرئىەت يولىدا قالدىمۇ هەيران،
بىر رەهبەرى تاپمايى ئۆزەم دەر - بەدەر ئەتتىم.
تەۋپىق بولۇپ كەلدىمۇ ئۇستاد قاشىغا،
بىر نەچچە مەهەل تەھسىل ئىلىم ئىختىيار ئەتتىم.
يۈز شۈكرى ئىلاهىمغە، ماڭا قىلدى بۇ ئىنئام،
بىر زەررە ئىلىم تەھسىل ئېتىپ، بەهرەۋەر ئەتتىم.
هەر بارگى قەسىد ئەتسە ماڭا لەشكىرى ئەئدا،

ئاياتو ھەدىسلەرنى ئۆزۈمگە سۈپەر ئەتتىم.
ھەر يەردىكى بىر ئالىمى خۇش فەھمنى تاپسام،
بىر لەھزە ئانىڭ مەجلىسىدە مەن موقەر ئەتتىم.
كىم ئىلمى شەرىئەتنى ماڭا بەرسلەر تەلىم،
گويا كى ئانى پىر تۆتۈپ مەن پەدەر ئەتتىم.
بىھۇدە كۆپ سۆزلەئى نۆۋبەتى ئاجىز،
شەرئى نەبىدىن ئۆزگەنى مەن مۇختەسەر ئەتتىم.

ئۇنىڭ شەرىئەت ئىلمىنى ئۆزى ئېيتىپ ئۆتكىنىدەك چوڭقۇر، پۇختا ئۆگەنگەنلىكى، ئۇنىڭ ئىجادىغا زور تەسىر كۆرسەتكەنلىكى ناھايىتى ئوچۇق بىلىنىپ تۇرىدۇ. جۇملىدىن شائىر مەدرىسلەردە ئىلىم تەھسىل قىلىش جەريانىدا تەبىئىي ھالدا ئەرەب، پارس تىللىرىنى پىششىق ئۆگىنىپ، ئۆزىدىن ئالدىن ئۆتكەن شەرق كلاسسىكلىرىنىڭ ئەسەرلىرىنى ئۆز ئوريگىنالىدا ئوقۇپ ئىجادىي ئۆزلەشتۇرگەنلىكىمۇ ئىجادىيىتىدە ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇ.

مەشھۇر شائىر نىزامىنىڭ بىزنىڭ دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن ئەدەبىي يادىكارلىقىدىن ھازىر شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزىيدا ۋە شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى تارىخ تەتقىقات ئىنىستىتۇتىدا ساقلىنىۋاتقان «دىۋان نۆۋىتى» ناملىق ئىككى توپلىمى بولۇپ، ئۇنىڭ بىرى، ھىجرىيە 1160 - يىلى تۈزۈلگەن، بۇ توپلام نۆۋىتى شېئىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان 100 بەتلىك قول يازمىدىن ئىبارەت. يەنە بىرى، ھىجرىيە 1309 - يىلى خوتەننىڭ باميا يېزىسىدا ئولتۇرۇشلۇق موللا ئەخمەت ئىسمىلىك كىشى تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن 1600 مىسرادىن ئارتۇق غەزەلدىن تەركىب تاپقان قول‌يازمىدۇر. بۇ ئىككى توپلامنىڭ مەنبەلىرى باشقا - باشقىدەك كۆرۈنىدۇ. چۈنكى بىرىنچى توپلامنىڭ ئاخىرىغا داڭلىق تەسەۋۋۇپ شائىر ھۇۋەيدانىڭ

(خوجام نەزەر) 69 پارچە شېئىرى كىرگۈزۈپ قويۇلغان. بۇ هال كىشىنى شائىرنىڭ تېخى بىز بىلمەيدىغان، خەلق قولىدا ساقلىنىۋاتقان، تېخىمۇ تولۇق بولغان «دىۋانى» بارمۇ دېگەن ئويغا سالىدۇ.

نۆۋىتىنىڭ دۇنيا قارىشى ۋە تۈپكى ئېستېتىك قارىشى

«ئىنسانشۇناسلىق» دېگەن بۇ پەن ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەر يىغىندىسى بولغان ئادەمنى، ئۇنىڭ هاياتىنى تەتقىق قىلىپ ئۆگەنگەندە ئۇنىڭ نەتىجىسىنى ئېلان قىلغاندىمۇ، بەدىئىي ئوبرازلار ئارقىلىق ئىش كۆرىدۇ. بەدىئىي ئوبرازلاردا ئالغا سۈرۈلگەن ئاساسىي ئىدىيىنى ماركس، ئېنگېلسلار «خاهىش» دەپ ئاتاشقانىدى. شۇ مەنىدە يازغۇچىنىڭ دۇنيا قارىشى، پەلسەپىۋى قارىشى، ئوخشاشلا يازغۇچى تەرىپىدىن تەسۋىرلەنگەن بەدىئىي ئوبرازلار، سۈرەتلەر ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. «دىۋان نۆۋىتى» دە:

ۋەهىي كەلتۈردى نەبىگە ئەيدى ئولدەم جەبرائىل،
چۈن پەرىشتەلەردۈرۈر، ئەيدى سالام رەببى جەلىل.
هەقتە ئالا پەرهىز قىلدى ئۈممەتىڭغا ئىرەسۇل،
بەش نامازۇ روزەئى، هەج ۋە زاكاتىدۇركى، بىل.
ئەمرى هەقنى هەر كىشى بەرپا تۇتۇپ، تەرك ئەتمەسە،
جەننەتى فىردائۇس ئىچىدە نوش ئەيلەر سەلسە بىل.
قەسىد ئىلە هەر كىم نەمازۇ-روزەنى تەرك ئەيلەسە،
قەبىز ئەيلەر مىلك ئوقۇبەت بىرلە جانىن ئەزرائىل.
سەكسەن ئوقۇبە بولغۇسىدۇر كىم گىرىپتارى جەهىم،
يىمى زوقغۇمى بولۇرلەر ئىچكۈچى زەهرى قەتىل.

تەڭرىدىن قورقۇپ مەگەركسم ئىچمەسە شەربەت - شاراپ،
ھەق غەمىدىن پەرھىز ئەيلەپ، قىلسە تائەت موتتەسىل.
ھەقتە ئالا رازى بولغاي بەندەسىدىن ھەم رۇسۇل،
داخىلى جەننەت بولۇرغا باردۇرۇر ئايەت دەلىل.
رەڭ - بەرەڭ ھوللا كىيىپ، تاجى موراسسەئى باشىغا،
خىزمەتتىدە ھۇرلەر ئالدىدا تۇرغاي خەيىل - خەيىل.
ئىلتىپات ئەيلەپ خۇدا ھەر بەندەگە تۇرلۇك تاتام،
ھەر نەچە قىلسا تەتەۋۇل، كەلمەگەي ھەرگىز سەقىل.
نۇر بولغاي ئول تەئامى بەۋلىر - غايەت بولماغاي،
يوقتۇر ئۇلمەك، قېرىماق ھەم بولماغاي ھەرگىز كېسەل.
لوقمەئى داۋۇر ئەيلەپ مېھمان قىلغاي خۇدا،
بەندەلەرگە ئاخىرى دىدار بەرگەي ئەل ۋەكىل.
پاسىقى كىرمەس تومۇغقە، ئول ساخاۋەت ئەيلىسە،
ئەقۋى ئەيلەر ھەق، گۇناھىنى ئالۇر، رىزۋان كەفىل.
ئاقىل ئىرسەڭ تائەت ئەيلەپ ھەم ساخاۋەت پىشە قىل،
بولماغاي جەننەتكە داخىل، ئابىدى بولسا بېخىل.
مەڭ نىدامەتلەر بىلەن گۇناھىڭ پاد ئېتىپ،
ھەر سەھەرلەر زار يىغلاپ، تەۋبە ئىستىغپار قىل.
روزى مەھشەر نېتىكا سەن بىچارە - ئاجىز نۆبىتى،
جورىمى ئىسيانىڭ تولادۇر، خەيرى ئىھسانىڭنى قىل.

مانا بۇ تەرجىمىدە شائىرنىڭ سوپىلارچە مىستىك پەلسەپىۋى دۇنيا قارىشى ئىپادىلەنگەن. بۇنى ئوتتۇرا ئەسىر شارائىتىدىكى سوفىزم مەزھەپلىرىنىڭ تىپىك، نەقىشىدىيە گۇرۇھىغا تەئەللۇق دىنىمىستىك پەلسەپىۋى قاراش دەپىشكە بولىدۇ.

چۇنكى شائىر ئۇ دۇنيا — باقىي دۇنيا ھالاۋىتىگە شەرئەت نىزاملىرى ئارقىلىق يېتىشنى تەكىتلەيدۇ. ئۇ ئېكىلىكتىك

سوپىلاردەك تەركىدۇنياچىلىق، ياكى جىسمانىي خارلىق «جاننى تەن قەپىسىدىن ئازاد قىلىش»، جىسمانىي بەربات بولۇش يولى بىلەن ئاللاغا ۋاھىدات بولۇشنى ئوتتۇرىغا قويمايدۇ. ئەكسىچە بۇ دۇنيانىڭ ماددىي نېمەتلىرىدىن ھالال ئەمگىكى بىلەن پايدىلىنىپ، زاكات، خەيرى - ئېھسان يولى بىلەن ئۇ دۇنيا راھەت - پاراغىتىگە ئېرىشىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ.

سەنئەتكارنىڭ ئېستېتىك قارىشى ئاساسەن پەلسەپىۋى قارىشى ئۈستىگە قۇرۇلغاچقا، شائىر ئىجادىيىتىدىكى مەنىۋى مەھسۇلاتنىڭ خېلى ئېغىر سالمىقىنى يۇقىرىدا مىسالغا ئالغان شېئىرىدەك دىنىمىستىك روھىدىكى شېئىرلار ئىگىلەيدۇ.

ئەمما سەنئەتكار ئېستېتىك قارىشى بىلەن پەلسەپىۋى قارىشى ئارىسىغا باراۋەرلىك ئالامىتىنى قويغىلى بولمايدۇ. ئۇنداقتا ئېستېتىك قاراش دېگەن نېمە؟

ھاياتىي ماتېرىيال ئەدەبىياتقا ئۆز - ئۆزىدىن شۇنداق ئاددىيلا كىرىپ كېلىۋەرمەيدۇ. ئۇنى ئەدەبىي ئەسەرگە شائىر ياكى يازغۇچى ئېلىپ كىرىدۇ. ھاياتىي ماتېرىيال سەنئەتكار ئەسىرىدىن ئورۇن ئېلىشتىن ئىلگىرى ئۇنىڭ «شېئىرىي ئادىل سودىيىسى»[1] سوتىدىن ئۆتىدۇ. «سەنئەتنىڭ ئەڭ مۇھىم ئەھمىيىتى تۇرمۇشتا كىشى ئۇچۇن قىزىق بولغان ھەممە نەرسىلەرنى تەسۋىرلەپ بېرىشىدۇر. ناھايىتى نۇرغۇن ھاللاردا بولۇپمۇ شېئىرىي ئەسەرلەردە تۇرمۇشنى بايان قىلىپ بېرىش، تۇرمۇش ھادىسىلىرى ھەققىدە ھۆكۈم چىقىرىش ھەم بىرىنچى ئورۇنغا قويۇلىدۇ.»[2]

سەنئەتكارنىڭ «شېئىرىي ئادىل سوتى» ۋە «تۇرمۇش ھادىسىلىرى ھەققىدىكى ھۆكۈمى» قايسى ئومۇمىي قانۇنغا

---

① ماركس، ئېنگېلس: «سەنئەت توغرىسىدا»، رۇسچەنەشرى، 1- توم 509 - بەت.

② چېرنىشېۋسكى: «تاللانما ئەسەرلىرى»، ئۇزبېكچە نەشرى، 408 - بەت.

ئاساسلىنىدۇ؟

سەنئەتنىڭ ئەڭ مۇھىم قانۇنى، ھەر قانداق ھاياتىي ھادىسىنى ئېستېتىك باھالاش يەنى گۈزەللىك نۇقتىئىنەزىرىدىن بەدىئىي تەتقىق قىلىشتۇر. ھايات سەنئەتكە (شۇ جۈملىدىن ئەدەبىياتقا) گۈزەللىك «ئەگلىكى» دىن ئۆتۈپ كىرىدۇ. چۈنكى ئىنسان «گۈزەللىك قانۇنىيىتىگە مۇۋاپىق»[1] ئىجاد قىلىدۇ.

گورکىنىڭ پىكرىچە، ئىنسان ئۆز تەبىئىتى جەھەتتىن سەنئەتكاردۇر. ئۇ ھەممە جايغا قانداق قىلىپ بولسۇن، گۈزەللىك ئېلىپ كىرىشكە ھەرىكەت قىلىدۇ. ئىنسانىنىڭ گۈزەللىك ھەققىدىكى تەسەۋۋۇرلىرى تارىخىي ۋە ئىجتىمائىي بولىدۇ. ئەمما گۈزەللىك ھەققىدىكى تەسەۋۋۇرلارنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى ئەۋلادتىن ئەۋلادقا مىراس بولۇپ ئۆتىۋېرىدۇ. چۈنكى بىزنىڭ گۈزەللىك ھەققىدىكى تەسەۋۋۇرلىرىمىز دائىما بىرىنچى نۆۋەتتە ئادەمنىڭ مەنىۋى قىياپىتىگە تەئەللۇقتۇر. جەمئىيەتنىڭ مەنپەئەتلىرى ۋە كىشىلەرگە بولغان مۇناسىۋىتىدە نەمۇنە بولارلىق ئادەمنى «گۈزەل ئادەم دەيمىز»، گۈزەللىك ئەخلاقنىلا ئەمەس، جىسمانىي مۇكەممەللىكنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. گۈزەللىك ھەققىدىكى تەسەۋۋۇرلىرىمىز ئاساسىدا ھاياتقا مېھرىمىز يېتىدۇ، شۇڭا روھىي ۋە جىسمانىي جەھەتتە ساغلام بولمىغان ئادەم بىز ئۈچۈن گۈزەل كۆرۈنمەيدۇ. گۈزەللىك ناھايىتى كەڭ چۈشەنچە، ئۇنىڭغا ئىنسان شەخسىيىتىنىڭ پەزىلەتلىرى ھەققىدىكى تەسەۋۋۇرلىرىلا ئەمەس، بەلكى جەمئىيەت ۋە ئۇنىڭ ئادىل، مۇكەممەل شەكىللىرى ئوبيېكتىپ تەبىئەت گۈزەللىكلىرى توغرىسىدىكى چۈشەنچىلەر ھەم كىرىدۇ. ئادالەت ۋە ئەقىلگە ئاساسلانغان جەمئىيەت ئەسەرلىرىدىن بىرى ئىنسانلار تەرىپىدىن ئەڭ گۈزەل جەمئىيەت

① ماركس، ئېنگېلس: «سەنئەت توغرىسىدا»، رۇسچە نەشرى، 1 - توم، 150 - بەت.

ھەققىدىكى ئارزۇ بولۇپ كەلدى. شۇنداق قىلىپ گۈزەللىك ھەققىدىكى تەسەۋۋۇرلارغا مەۋجۇت رېئاللىقنىڭ ئىجابىي تەرەپلىرىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان ئارزۇلارلا ئەمەس، بەلكى مەۋجۇت رېئاللىقنى مۇكەممەللەشتۈرۈش جەريانىدىكى ئارزۇلارمۇ كىرىدۇ. ھەر بىر تارىخىي دەۋرنىڭ ئىلغار تەپەككۇرىدا جەمئىيەتنىڭ ئەڭ ياخشى تۈزۈلۈشى ۋە ئادەملەر ئارىسىدىكى ئەڭ ياخشى مۇناسىۋەتلەر ھەققىدە تۇغۇلغان تەسەۋۋۇرلار «ئىجتىمائىي غايە» دەپ ئاتالدى. ھەر دەۋرنىڭ «ئىجتىمائىي غايىسى» شۇ دەۋرنىڭ سەنئىتىدە ئۆز ئىنكاسىنى تاپىدۇ. چۈنكى ئەدەبىيات - سەنئەت غايىسىز ياشىمايدۇ. بالزاك «ئىنسان كومېدىيىسى» نىڭ كىرىش سۆزىدە «رومانىدىن پەرقلىق بولغان تارىخ (پەن) ئالىي غايىگە ئىنتىلىشقا مەجبۇر ئەمەس، تارىخ قانداق ياكى قانداق بولۇشى لازىم بولسا، شۇنداقتۇر، ئەمما رومان بولسا ياخشىراق ئالەم تەسۋىرى بولۇشى كېرەك» دەپ يازغانىدى.

سەنئەت ئىجتىمائىي غايىنى ئۆزىگە خاس ۋاستىلەر — كىشىلەرنىڭ تەقدىرى ۋە روھىي ھالىتىنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق ئىپادىلەيدۇ (شۇ مەنىدە گوركى ئېيتقان، ئىنسانشۇناسلىق تەرىپى مەلۇم دەرىجىدە سەنئەتنىڭ ھەممە ساھەلىرىگە ئائىت دېيىشكە بولىدۇ). سەنئەتتە ئۆزىگە خاس ئىپادىسىنى تاپقان ئىجتىمائىي غايە يېڭى بىر پەزىلەتكە ئىگە بولىدۇ. ئۇ كىشىلەرنىڭ ئېڭىغىلا ئەمەس، بەلكى ھېسسىياتىغا، قەلبىگە ھەم قاتتىق تەسىر كۆرسىتەلەيدۇ. ئۇلارغا ھۆزۈر، زوق، لەززەت بېغىشلايدۇ. شۇ سەۋەبتىن سەنئەتتە ئىنكاس قىلىنغان ئىجتىمائىي غايە ئېستېتىك غايە قاراش دەپ ئاتىلىدۇ. ئەدەبىيات - سەنئەت ئەسىرىدە ھايات ئەنە شۇ ئېستېتىك غايىگە تەققاسلىنىپ ئۇنىڭ غەلۋىرىدىن ئۆتكۈزۈلۈپ، تاسقىلىپ ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ. ئېستېتىك غايە ئىمتىھانىدىن ئۆتكۈزۈلۈپ

تەسۋىرلەنگەن ھايات ھادىسىلىرى بىزدە ئۆز گۈزەللىكى بىلەن زوق قوزغايدۇ. شۇنىڭ ھەم ئەستە تۇتۇش كېرەككى، كىشىلەرنىڭ جەمئىيەت ۋە ئەخلاق ھەققىدىكى تەسەۋۋۇرلىرى ئۆزگىرىپ تۇرغانلىقى سەۋەبلىك، ئۇزاق ئۆتمۈشتىكى ئىلغار ئەدەبىيات بىلەن ھازىرقى دەۋردىكى ئەدەبىياتنىڭ ئېستېتىك غايىسى ئارىسىدا پەرق بولۇشى مۇمكىن، مەسىلەن: نەۋائى زامانىسىدە «گۈزەل كىشى» چۈشەنچىسىگە دىندارلىق ھەم كىرەتتى. ئەمما ھەممە دەۋردە ھەم ئىلغار ئەدەبىياتنىڭ ئېستېتىك غايىسىدە ئىنسانغا ئادىل مۇناسىۋەت، ئىنسانپەرۋەرلىك سىياسىي ئورۇنىنى ئىگىلىگەنلىكى تۇپەيلى، ئۆتمۈشتىكى ئېستېتىك غايە مەلۇم دەرىجىدە كېيىنكى ئەۋلادلار ئۈچۈن ھەم قەدىرلىك ۋە ئۆز قىممىتىگە ئىگە يۈكسەك ئېستېتىك غايە بىلەن سۇغۇرۇلغان ئەدەبىيات - سەنئەت ئەسەرلىرى ئۆلمەس قىممەتكە ئىگە. مەسىلىنىڭ يەنە بىر تەرىپى شۇكى، ھاياتنىڭ سەلبىي ھادىسىلەرنى تەسۋىرلىگەندىمۇ شائىر، سەنئەتكار ئۆزىنىڭ ئېستېتىك غايىسىگە ئاساسلىنىدۇ، ئۇنىڭغا ئاشۇ غايە نۇقتىسىنەزىرىدىن تۇرۇپ باھا بېرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن سەلبىي ھادىسىلەر تەسۋىرى نېگىزىدە ياتقان ئېستېتىك غايە ئۆزىنىڭ جازىبىدارلىقى بىلەن ئوقۇغۇچىنى ئۆزىگە مەپتۇن قىلالايدۇ. يازغۇچى ھاياتتىكى سەلبىي ھادىسىلەرنى يورۇتقاندا ھەم ئىجابىي مەقسەتنى كۆزدە تۇتۇشنى يەنى ئىجتىمائىي ۋە ئېستېتىك غايىگە ئەمەل قىلىشنى لېنىنىنىڭ تۆۋەندىكى سۆزلىرىدىنمۇ چۈشىنىۋېلىشقا بولىدۇ «تولستوي تولۇپ تاشقان نەپرەتنى، ياخشى تۇرمۇشقا ئىنتىلىشىنىڭ يېتىلگەنلىكىنى، ئۆتمۈشتىن قۇتۇلۇش ئىستىكىنى ۋە شۇنىڭ بىلەن ئارزۇ - خىياللارنىڭ خاملىقىنى، سىياسىي تەربىيىسىزلىكىنى،

ئىنقىلابىي بوشاڭلىقنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ»[1]. چېخوۋنىڭ «6 - نومۇرلۇق پالاتا» ناملىق ھېكايىسىدە تەسۋىرلەنگەن ھايات مەنزىرىسى ئىنتايىن دەھشەتلىك. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ بىزدە ئېستېتىك زوق ئەمەس، بەلكى ئەڭ كۈچلۈك نەپرەت - غەزەپ تۇغدۇرىدۇ. ئەمما بۇ غەزەپنىڭ ئۆزى ئالىيجانابلىق ھېسسىيدۇر، چۈنكى ئۇ بىزنى ھاياتنى ئۆزگەرتىشكە، ئۇنى ئەقىل ۋە ئادالەت ئاساسىدا قايتا قۇرۇشقا چاقىرىدۇ.

چېخوۋدا ئويغانغان ۋە ئۇلۇغ يازغۇچىنىڭ ماھارىتى نەتىجىسىدە بىزدە ھەم ئويغانغان ئەنە شۇ بىئاراملىق، غەزەپ ۋە گۈزەل ھاياتنى سېغىنىش ھېسسىيسى يازغۇچى ئىجادىدىكى ئېستېتىك غايىنىڭ نەتىجىسىدۇر. رېئالىزمدا ئېستېتىك غايىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى چېخوۋ: «رېئالىستلار ھايات قانداق بولسا شۇنداق تەسۋىرلەيدۇ. ئەمما ھەر بىر قۇر مەقسەتنى چۈشىنىش شارائىتى بىلەن سۇغۇرۇلغانلىقى سەۋەبلىك سىز مەۋجۇت ھاياتنى سىزنىڭ تاشقىرى، يەنە بولۇشى لازىم بولغان ھاياتنى سىزنىڭ تۈرتسىز ۋە بۇ ھال سىزنى مەپتۇن قىلىدۇ.» دېگەندى، شۇڭا ساتىرادا «كۇلكە» يازغۇچىنىڭ غايىسى پوزىتسىيىسىنى ۋە ئېستېتىك غايىسىنى توشۇغۇچى «قەھرىمان» سۈپىتىدە مەيدانغا چىقىدۇ. خۇلاسىلىگەندە، ئەسەرنىڭ ئالاھىدە تەسىرچانلىق كۈچىگە ئىگە بولۇشىدىكى تۈپ سەۋەب ئەڭ ئالدى بىلەن خاراكتېرده ھايات ھەقىقىتى بىلەن ئېستېتىك غايىنىڭ قوشۇلۇپ كېتىشىدىن كېلىپ چىقىدۇ.

يازغۇچىنىڭ ئەنە شۇ ئېستېتىك غايە ئارقىلىق رېئال ھاياتقا بولغان مۇناسىۋىتى يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك ناھايىتى مۇرەككەپ جەريانىنى بېشىدىن كەچۈرىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە رېئالىستىك ئېستېتىك غايىدىن تۇغۇلغان ئەسەر

---

① لېنىن: «مەدەنىيەت ۋە سەنئەت توغرىسىدا»، رۇسچە نەشرى، 85 - بەت.

مەزمۇنى (بولۇپمۇ ئۆتمۈشتە) يازغۇچىنىڭ دۇنيا قارىشىدىن كەلگەن، ياي بولۇپ، ئۇنىڭ رېئاللىققا سادىقلىقى تۇپەيلىدىن، ئۇنىڭ ئەكسىيەتچى، دىنىمىستىك قارىشىغا قارشى ھالدا ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. بۇ رېئالىست سەنئەتكارنىڭ بەدىئىي تەپەككۇرىنىڭ ئۆزىگە خاس خاھىشىدۇر. ئەنە شۇ يۇقىرىقى ئەدەبىياتنىڭ ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيىتى جەھەتتىن ئالغاندا نۆۋىتى دۇنيا قاراش جەھەتتىن سوغۇزمىنىڭ نەقىشىبەندىيە گۇرۇھىغا كىرىدىغان ئۇنىڭ يېرىك ۋەكىللىرىنىڭ بىرى بولۇپ، دۇنيا قاراش جەھەتتىن دىنىمىستىك شائىر، ئەمما رېئال ھاياتقا ئىستېتىك مۇناسىۋەت جەھەتتىن خەلقچىللىققا، ئىنسانپەرۋەرلىككە ئىگە بولغىنى ئۈچۈن يەنىلا بەلگىلىك ئىستېتىك قىممەتكە ئىگە لىرىك قەھرىمانلار يارىتالىغان. ئۇنىڭ سوغۇستىك نەقشىبەندىيە دۇنيا قارىشى ئۆز ماھىيىتى بىلەن شائىر ئىجادىيىتىدىكى سەنئەتنىڭ ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتلىك قانۇنىيىتىنى رەت قىلىشقا ئىمكانىيەتسىز قالغان. ئاخىرقى ھېسابتا سەنئەت قانۇنىيىتى بويىچە ئېيتقاندا، رەت قىلىشمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شائىر ئىجادىيىتىدىكى بۇ زىددىيەت ئوتتۇرا ئەسىر فېئوداللىق ئىستىبداتلىق تۈزۈم شارائىتىدىكى زىددىيەت ۋە ئۆز دەۋرىدىكى ئۇستقۇرۇلما بىلەن بازىس ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت بىلەن ئىزاھلىنىدۇ ۋە ئىزاھلىنىشى كېرەك.

نۆۋىتىنىڭ لىرىك قەھرىمانى توغرىسىدا

لىرىك قەھرىمان كۆپىنچە «مەن» — بىرىنچى شەخس شەكلىدە ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. شۇڭا بىز نۆۋىتى شېئىرلىرىدىكى «مەن» شەكلىدە ئوتتۇرىغا چىققان لىرىك قەھرىمانىنى شائىر شەخسىيىتىدىكى «مەن» ئەمەس، بەلكى ئۇ ياشىغان دەۋر

ئادەملىرى تېپىكلەشتۇرۇلگەن، ئىندىۋىدۇئاللاشقان خاراكتېرده مەيدانغا چىققان، شۇ دەۋر ئادىمىنىڭ شۇ جىنسقا ۋەكىللىك قىلىدىغان، ئۇلارنىڭ دەرد - ئەلەم، ئارزۇلىرىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملەشتۇرگەن، تېپىك خاراكتېرگە ئىگە لىرىك قەھرىمان هېسابلاپ، ئۇنى شەرتلىك هالدا نۆبىتىنىڭ لىرىك قەھرىمانى دەپ ئاتايمىز.

«دىۋان نۆبىتى» مەزمۇنەن تۈزۈلۈشى جەهەتتىن ئالغاندا، شەرق مۇسۇلمان كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ «دىۋان» تۈزۈش ئەنئەنىلىرىگە تولۇق رىئايە قىلىپ، ئالدى بىلەن، يارانتۇچى ئاللا ۋە ئىسلام ئېتىقادىنىڭ تونۇشتۇرۇشچە، ئاللانىڭ ئەڭ سادىق ۋەكىللىرى بولغان تۆت چاهارىياغا تولۇپ - تاشقان قىزغىنلىق بىلەن ئۆزۈن هەمدۇ سانا ئوقۇيدۇ.

شائىرنىڭ ئۆزىگە خاس بىر ئالاهىدىلىكى شۇكى، ئىلاهىيەت ئىلمىنىڭ خېلى يۇقىرى دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن بۇ زات، خۇدانىڭ بەندىلىرى ۋە مۇهەممەت ئەلەيهىسسالامنىڭ ئۈممەتلىرى بولغان ئۆز دەۋر مۇسۇلمانلىرىغا «باقىي دۇنيانىڭ هالاۋەتلىرى» دىن تولۇق بەهرىمەن بولۇش ئۈچۈن ئىسلام - شەرىئەت قانۇنلىرىغا تولۇق رىئايە قىلىپ، ئۇلارنى ئەستايىدىل، ئىزچىل ئىجرا قىلىشنى بەزەن مۇراجىئەت، بەزەن بۇيرۇق شەكلىده داغدۇغىلىق، سۇرلۇك قىلىپ ئۇقتۇرۇپ ئۆتىدۇ.

بۇ هال «دىۋان» نىڭ غەزەل بەندلىرى ئارىسىدا شائىر ئاللا ئالدىدا «گۇناه» ئۆتكۈزۈپ قويۇشتىن ئەنسىرىگەندەك، پۈتۈن غەزەل بەندلەر بىلەن ساپ مۇناجات شەكلىده باشتىن - ئاخىر تەكرارلىنىپ تۇرىدۇ. بۇلارنىڭ هەممىسى دېگۈدەك لىرىك قەھرىمان «مەن» ئارقىلىق مەيدانغا چىقىپ، شائىرنىڭ ئىلاهىيەت بىلىمىگە خېلىلا كامىل ئىكەنلىكىنىمۇ، ئۇنىڭ تەسىرىگە خېلىلا چوڭقۇر ئۇچرىغانلىقىنىمۇ ئىپادىلەپ تۇرىدۇ.

بىز شائىر ئىجادىغا تەنقىدىي قاراپ، مېغىزىنى ئېلىپ، شاكىلىنى چىقىرىۋېتىش پرىنسىپىغا ئاساسەن، شائىر ئىجادىيىتىنىڭ دۇنياۋى ئەدەبىياتقا قوشقان مەسسىنى ئىجابىي تەرەپنىن تەھلىل قىلىشقا ئۆتىمىز.

نۆۋىتىنىڭ لىرىك قەھرىمانى ئەڭ ئالدى بىلەن، ئۆز دەۋرىنىڭ مەرپەتلىك ئادىمى سۈپىتىدە مەيدانغا چىقىپ، دانالىقنى مەدھىيىلەپ، نادانلىقنى سۆكىدۇ:

ئاقىل ئەرسەڭ ئى بىرادەر قىلما نادان بىرلە بەھىس،
خاتىرىڭنى جەمئى ئەيلەپ قىلما نادان بىرلە بەھىس.
جەھىد ئەيلەپ ئەھلى دانا بىرلە بولغىل ھەمنىشىن،
ئەھلى ناداندىن يىراق بول، قىلما نادان بىرلە بەھىس.
ھەر نەچە مۇشكۈل سوئالىڭ بولسە دانادىن سورا،
بىھۇدە زېھنىڭ كېتۈرمە، قىلمە نادان بىرلە بەھىس.
ئەقىل - پەھمۇ دانىشىڭنى ئالىمىي دانا بىلۈر،
بىلمەگەي قەدىرىڭنى ھەرگىز، قىلما نادان بىرلە بەھىس.
چۈنكى زەرنىڭ قىممىتىن زاھىر قىلۈر سەڭگى، مەھەك،
جاھىلى مىسلى قاراتاش، قىلما نادان بىرلە بەھىس.
ئەھلى دانالارغە ياخشى سۆز دۈرى نايا‌پ دۈر،
مۇختەسەر قىلغىل سۆزۈڭنى، قىلما نادان بىرلە بەھىس.
بۇ نەسىھەتنى ئۆزۈڭگە ئەيلەگىل ئى نۆۋىتى،
ئۆزگە بىرلە نە ئىشىڭ بار، قىلما نادان بىرلە بەھىس.

ياكى

ۋەھ نە ياخشى دۈركى ئالىم سۆھبىتىدە بولسا پەيىز،
شۈكرى قىلغىل كىم خۇدانىڭ رەھمەتىدۈر بولسە پەيىز.
ۋاجىبى ئىمان بىرسى سۆھبەتى ئالىم ئىرور؛
ھەر زامان ئولتۈركى ئالىم سۆھبىتىدە بولسە پەيىز.
ھەر كىشى ئولتۈرسا ئالىم سۆھبەتىدە بىر زامان،

مەغپىرەت قىلغاي گۇناھىنى بىناگاھ بولسە پەيىز.
بى رىيا تائەت ئىرور بىلگىلكى ئالىم سۆھبەتى،
جۇملەئى قىلغان گۇناھقا كەفارەت بولسە پەيىز.
رەھمەنى ھەقتىن ئۈمىد ئەتسەڭ كېچە بىدار بول،
نە ھالاۋەتتۇر كىشىگە ھەر سەھەردە بولسە پەيىز.
نەۋبەتى ئاجىز جەھاندا دوست تۇتقىل ئالىمى،
تا تىرىكدۇرسەن گۇناھىڭنى پىتماس بولسە پەيىز.

شەرىئەت ئىلمى بىلەن «ئالىم خىسلىتى»نى ئىپادىلەشكە ئۇرۇنغان لىرىك قەھرىمان نەزەرىيىسى بىلەن ئەمەلىيىتى بىرلەشمىگەن سەپسەتىچى ئەقىدىچىلەرنى مۇنداق تەنقىد قىلىدۇ:

ھەر كىشى ئالىم بولۇپ، ئىلىمغە چۈن قىلمىسە ئەمەل،
ئاسى دەڭلارىكىم ئانى سۈرەتىدىن ئۈزگە جانى يوق.

ئەنە شۇ يۈكسەكلىككە كۆتۈرۈلگەن شائىرنىڭ لىرىك قەھرىمانى بىلىمنى نەگە، قانداق ئىشلىتىش كېرەكلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈپ، ئۇنى جەمئىيەتتىكى ھەممە نەرسىدىن ئۈستۈن قويىدۇ:

دانىشىڭ باردۇر مۇھەببەت ئەھلىنىڭ جۇيانى بول،
خىزمەتىن ئەيلەپ ئاياغى ئاستىدا بولغىل پەتەك.
نەۋبەتىڭكىم ئۈشبۇ ئەھۋالىڭغە سەن شۈكرى ئەيلەگىل،
ئىلىم بېرىپتۇركىم ساڭا، مۇندىن زىيادە نە كېرەك.

ياكى

ئاشىقلارنىڭ قەدرىنى بىلۇر ئەھلى سەلەف،
قەدرىن نە بىلۇر ئىچىدىكى زەرنى سەدەف.
جاھىل نەبىلۇر فەزىلەتى ئالىمنىڭ،

ئەرقەدىنى ئەر بىلۇر يەنە ئەھلى سەلەف.
خوش دەۋلەت ئىرور كىشىگە ئالىم بولماق،
نە شەئىنده ئىرور كى زالىم بولماق.
ئالىم بولۇپ ئىلمىغە ئول قىلسە ئەمەل،
مەشھەر كۈنىده بىغەمۇ سالىم بولماق.

ياۋروپا بۇيۇك ئويغىنىش دەۋرىنىڭ ۋەكىللىرىدىن بىرى بولغان لىئوناردو داۋىنچى: «ھەر قانداق نەرسىگە بولغان مۇھەببەت، بىلىمدىن پەيدا بولىدۇ. بىلىم قانچە چوڭقۇر بولسا، مۇھەببەتمۇ شۇنچە چوڭقۇر بولىدۇ» دېگەنىدى.
مەرىپەتپەرۋەر لىرىك قەھرىمان ئۆزىنىڭ ئىنسانلىق خىسلىتى بىلەن ئىنسانغا مۇھەببەت قويغىنىدا ئەڭ ئالدى بىلەن «يار» نىڭ سېھىرلىك كۈچىگە تولغان «گۈزەل» لىكىگە مۇپتىلا بولىدۇ:

كۆرۈپمەن ئولتۇرۇپتۇر ھۆسنى باغى ئىچرە بىر دىلدار،
يۈزى ئايۇ، كۆزى چولپان، فەرىشتە خۇي گۈلى رۇخسار.
تاشى مېھراب يا مۇنبەر، كۆزىدۇر چەشمەئى كەۋسەر،
قەدى چۇن سەرۋى يا ئەر ئەر، يۈرۈشى كەبىك خۇش رەپتار.
يۈزىدۇر بىر مەھى تابان، لەبىدۇر لەئىلى يا مەرجان،
بولۇپمەن ۋىلەئى ھەيران، سۆزى شىرىن خۇش گوفتار.
تولۇن ئايدەك جامالىغە كۆڭۈل قەيىد بولدى ھالىغە،
قاچان يەتكۇم ۋىسالىغە، كۆڭلىنى ئالدى ئول مەككار.
ياكى:
چىقتى ناگاھ مەھۋىشى، تورپا نىگارى ئۆزگىچە،
ئاچىلىپ چۇن لالە ئەممەر گۈلئۈزارى ئۆزگىچە.
ئىككى شەھلا كۆزلەرى كۆڭلۇم قۇشىنى قىلدى سەيد،
موپتىلا ئەيلەپ مېنى يارى نىگارى ئۆزگىچە.

ياستانىپدۇر ماھى تابان چېھرەسىن پىنھان ئېتىپ،
ئەژدىھا يەڭلىغ ئىككى زۇلفى نىگارى ئۆزگىچە.
مۇددەئى قويماس ئانىڭ ھۇسنىن تاماشا قىلغالى،
ئىككى سەپ لەشكەر تۇرۇپتۇر، سەد ھەزارى ئۆزگىچە.

مۇنداق گۈزەل يار ۋە ئۇنىڭ سېھرلىك كۈچى شائىرنىڭ يەنە باشقا غەزەللىرىدىمۇ نۇقتىلىق ھالدا تەسۋىرلەنگەن.

شائىر ياشىغان دەۋردىكى مەنسۇبىيەت دىنغا قوشۇۋېتىلگىنى ئۈچۈن، ئەلغازالى، ئەخمەت يەسەۋى ۋەكىللىكىدىكى ئېكىلىكتىك سوفىزم بەدىئىي تەپەككۇرى ۋەقەلىك ئەمەس ئىدى. چۈنكى ئۇلار ئەدەبىياتتا «مەۋھۇم خىيالىي ئىسلام ئويدۇرمىسى بولغان»، «تەڭرى مەركەزلىك» نى ئاساس قىلىپ، ئوبىيېكتىپ رېئال مەۋجۇت بولغان تەبىئەت، ئىجتىمائىي ۋە ئىنسان گۈزەللىكىنى رەت قىلىپ، ئۇنى تەڭرى گۈزەللىكىنىڭ تەجەللىسى شولىسى دەپ قاراپ، شېئىرىيەتتە پەقەت تەڭرى گۈزەللىكىنى، ئۇنىڭ يارانقۇچىلىق، «بەلگىلىگۈچى» قۇدرىتىنى گەۋدىلەندۈرۈپ، ئەدەبىياتنى ھاياتنى بىلىش، ھاياتنى قايتا قۇرۇش قورالىلىقىدىن يىراقلاشتۇرۇپ، ئۇنى فېئودالىزم تۈزۈمىنى مەنسۇي جەھەتتىن يۆلەپ تۇرىدىغان، خەلق ئېڭىنى بىخۇدلاشتۇرىدىغان ۋە ئۇلارنىڭ نەزىرىنى ئۇ دۇنيا باقىي ئالەمگە بۇرۇۋېتىشىنىڭ سوفىستىك دىنىي خۇراپات قورالىغا ئايلاندۇرۇۋېتىشكە ئۇرۇنۇپ دىنىمىستىك ئەدەبىيات بەرپا قىلغانىدى.

ماركس ئوتتۇرا ئەسىر پېنىنىڭ ۋەزىپىسىنى «باقىي ئالەم ھەققىدىكى ھەقىقەتلەر غايىب بولۇش بىلەن پەننىڭ ۋەزىپىسى پانىي ئالەم ھەقىقەتلىرىنى بەرپا قىلىش ئىدى» دەپ كۆرسەتسە، ئېنگېلس: «بەلگىلىك ۋاقىتتا، بەلگىلىك شەكىل ئېلىش لازىم

ئىدى». «خەلق دىن ۋە ئىبادەتخانىلار باقىي ئالەمگە يۆتكىۋەتكەن نەرسىلەرنى ئالەمگە قايتۇرۇپ كېلىشنى خالايتتى» دەپ تەكىتلىگەنىدى. ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئىنسانپەرۋەر ئىلغار پىكىرلىك شائىرلار ئۇلۇغ مۇتەپەككۇرلىرىمىز فارابى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ، نەۋائىلارنىڭ ئەنئەنىلىرىنى داۋاملاشتۇرۇپ، ئېكىلىكتىك سوفىزمنىڭ «تەڭرى مەركەزلىك»نگە قارشى «ئىنسان مەركەزلىك» نى ئوتتۇرىغا قويۇپ، تەڭرى گۈزەللىكىگە قارشى ھالدا ئىنسان گۈزەللىكى، «گۈزەل يار» ئوبرازىنى يارىتىشى دەل يۇقىرىدىكى ماركس، ئېنگېلسلارنىڭ پەنگە قويغان تەلىپىنىڭ ئەدەبىيات تەرىپىدىن ئورۇندىلىشى، بەدىئىي تەپەككۇرنىڭ ۋەقەلىككە (رېئاللىققا) ئايلىنىشىنىڭ ئىسپاتى بولۇپ، قاراخانىيلار دەۋرىدىن باشلانغان دۇنياۋى ئەدەبىيات (ئىنسان ھەرىكەت پائالىيىتىنى مەدھىيىلەيدىغان (ئەدەبىيات) نىڭ داۋامى ئىدى. شائىر نۆبىتى ئەنە يۇقىرىقى ئىلغار پىكىرلىك ئىنسانپەرۋەر شائىرلارنىڭ جۈملىدىن خوجىلار دەۋرىدىكى ئىلغار ئەنئەنىلىرىنى داۋاملاشتۇرغۇچىلارنىڭ بىرى ئىدى.

شۇڭا ئۇنىڭ لىرىك قەھرىمانى «گۈزەل يار» ۋە ئۇنىڭغا بولغان چىن ئىنسانىي مۇھەببىتىنىڭ ئەخلاقىي ئۆلچىمى ۋاپادارلىقنى تۆۋەندىكىدەك گەۋدىلەندۈرىدۇ:

دىلبىرىم سەندەك يەنە ئارامى جانىم يوق مېنىڭ،
تال بويۇڭدەك يەنە بىر سەرۋى راۋانىم يوق مېنىڭ.
بولماغاي ئالەمدە سەندەك مەھۋەشى ئى نازىنىن،
سۆزلەرى قەندىن لەزىز، شىرىن زەبانىم يوق مېنىڭ.
رەھمى قىلغىل مەن يېتىم بىچارەگە ئى نازىنىن،
سەندىن ئۆزگە ھېچ يەردە مېھرىبانىم يوق مېنىڭ.
ئۇرۇلۇپ پەرۋانىدەك شەمئى جەمالىڭ شەۋقىدە،

كۆيدى بۇ جىسمى زەئىپىم، پەرۋ بالىم يوق مېنىڭ.
ئىشكىگدە ياستانىپ ئۆلسەم نە ئارمانىدۇر ماڭا،
يادى - پىكىرىم سەندەدۇر، ئۆزگە خىيالىم يوق مېنىڭ.
دادىخاھلىق ئەيلەدىممەن، ئەرزى ئەھۋالىمغە يەت،
تاپمادىم سەندىن بۆلەك بىر شاھسۇۋارىم يوق مېنىڭ.
نەۋبەتى سەرياردىنىڭ ئاستانىسىدا بول مەدام،
تا تىرىكمەن، ياردىن ئۆزگە خىيالىم يوق مېنىڭ.

ياكى:

دېمەڭلار ئى يارانلار ياردىن بۇ نۆۋبەتى ناگاھ،
تاپىپدۇر خاكسارىنى كۆزىگە توتىيا قىلدى.

ئۇز ياركا سەممى بولغان لىرىك قەھرىمان ئۇنىڭ يولىدا قۇربان بولۇشىغۇ تەييار:

قولىنى سالىپ كېلەدۇر خۇاج بەرالىغ،
مىڭگانى بىلە سىنەنى قىلدى يارالىغ.
موشتەق ھۆسنى جەمالىغە ئانىڭ،
يۈزىنى كۆرۈپ جانىمنى بەرسەم ئارالىغ.

لىرىك قەھرىمانىنىڭ ئۆز ياركا ،ولغان ھەممىگە تەييار، سادىق، سەمىمىي، ۋاپادار، ساپ ئىنسانىي مۇھەببەتكە خاس خىسلەت ھالىتىنى بۇنىڭدىن باشقا يەنە بىر مۇنچە غەزەللىرىدىمۇ ئوچۇق كۆرەلەيمىز.

شائىر ئۆزى ياشىغان، ھىيلە - مىكرگە تولغان، ئىنسانلار بىر - بىرىگە زىت، ئۆچمەنلىك بىلەن تولغان، ئىككى سىنىپ، ئىككى قۇتۇپقا ئايرىۋېتىلگەن زۇلمەتلىك جەمئىيەتتە «گۈزەل يار» نىڭ چىن ئىنسانىي خىسلەتلىرىنى، ئۇنىڭ ئاشىقى — مەرد يىگىتنىڭ ئۆز ياركا بولغان چىن ئىنسانىي مۇھەببىتىنىڭ ئەخلاقىي ئۆلچىمى بولغان سادىقلىق، ۋاپادارلىق، سەمىمىيلىك قاتارلىق خىسلەتلىرىنى گەۋدىلەندۈرۈپ، ئۆز دەۋر كىشىسىنى

ئەخلاقىي كامالەتكە ئېرىشتۈرۈشنى مەقسەت قىلىپ، ئەمدى لىرىك قەھرىمانىنى ئەخلاقىي ئۆلچەمنىڭ سەلبىي تەرىپى بولغان يالغانچى، ئالدامچى، ۋاپاسىزلىققا قارشى قويىدۇ.

خەندەئى قىلۇر ھەرەم، كىم ئاڭا بولۇر ھەمدەم،
كۆڭلىنى ئۇرار بەرھەم، بىۋاپا ئۇ يالغان قىز.
مىكرى بىرلە ئول ئەتجاز نەچچە كۈن بولۇر ھەمراز،
بولماڭىز ئاڭا دەمساز، ئۆلتۈرۈر ئەلامان قىز.
ئەقلىي بولسا ئى ياران بولماڭىز ئاڭا مەغرۇر،
كۆرسەتۈر جۇۋان ئۆزىنى، زىشت دوقەرىغان قىز.
دوست تۇتتى شەيدۇللا، بولدى ھەققىي غەيرۇللا،
مەن - مەن دېگەن ئەرلەرنى باغرى بىرلە چالغان قىز.
كىمكى ھەرسى دۇنيادۇر، بولغۇسى خۇدا بىزار،
شاد بولغۇسى شەيتان غارەتگەرى ئىمان قىز.
نۆۋۈبەتى كۆڭىل بەرمە، تائەتى خۇدا ئەيلە،
ئاخىرى نەسىپ ئەتكەي جەننەت ئىچرە، چەندان قىز.

ياكى:

ئى يارانلار كۆرسەتۈر ئۆزىن بۇ دۇنيا ئۇچۇن ئەروس،
بولماغايمەن جەھمىرىش كۆڭلى ئالاغا مۇپتىلا.
گىردىگارا دەھرى رون مېھرىنى كۆڭلۇمدىن چىقار،
يادىي - پىكرىم ئەيلەگىل دارىل - بەقاغە موپتىلا.
رەھمى ئەيلەپ ئاسراغىل ھەمزى ئامانىڭدا مېنى،
قىلماغىل بىچارەنى ئول بىۋاپاغا مۇپتەلا.
ئاقىل ئەرسەڭ نەۋبەتى، كۆڭلۇڭنى ھەرگىز بەرمەگىل،
بولماغىل مەغرۇر سەن كانى جەپەغا مۇپتەلا.

زۇلۇم - ستەم بىلەن تولغان فېئودالىزم ئىستىبداتلىقىنىڭ ئىنسانغا ۋاپا قىلمايدىغان ماھىيىتىنى شائىر

ئۆز لىرىك قەھرىمانىنىڭ مۇنۇ ھەرىكەتلىك ئوبرازى بىلەن مۇنداق ئېچىپ تاشلايدۇ:

ناگىھان چىقتى ھەرەمدىن جىلۋە ئەيلەپ دىلبەرى،
شوئىلەئى تۇشتى جاھانغا شەمسىدۇر ياموشتەرى.
يۈگۈرۈپ باردىم بىنا گاھ، مەن ئاڭا قىلدىم نەزەر،
ماھى تابانەك كۆرۈندى ھۆرۇ يالقىلىغ دوختەرى.
مەن ئەيتتىم «ئۆلگىچە ـ ـندەك بولاي ئى نازىنىن،
رەھمى ئەيلەپ سەن ـ ـگا بولغىل كى يارى ياۋەرى.»
شۇڭا نازۇ ـ كەرەشمە بىرلە ئەيدى ئول سەنەم ـ
«بولماغاي ھەرگىز مۇناسىپ، سەن بەشەر سەن، مەن پەرى».
«ئەۋەلىدە كۆرمەگەي ئەردىم سېنى ئى ماھ روي،
سائەتى ھەمدەم بولالى، رەھمى ئەيلەپ كەل بېرى.»
خەندە ئەيلەپ ئەيتىدۇ «پەرزەندە ئادەم بىۋاپا،
بىھۇدە كۆپ سۆزلەمە، ئەمدى كۆزۈمدىن كەت نېرى.»

يۇقىرىقى شېئىرىي دىئالوگدىكى «پەرزەندە ئادەم بىۋاپا» دېگەن سۆز ناھايىتى چوڭقۇر پەلسەپىۋى پىكىر بولۇپ، بۇ «بىۋاپا ئادەم» نى ئۆستۈرگەن فېئودال ئىجتىمائىي سىستېمىي مۇناسىۋەتلىرى بازىسىنىڭ ناھايىتى ئىخچام، ناھايىتى ئاچچىق، چوڭقۇر ھەسرەتلىك، ساتىرىك ئوبرازدىن باشقا نەرسە ئەمەس.

شائىرنىڭ بۇ خىلدىكى قاراشلىرىنى «دىۋان» نىڭ باشقا غەزەللىرىدىمۇ ئۇچرىتىمىز.

مۇھەببەت كونفىلىكتى — مەۋجۇت ئىجتىمائىي تەرتىپتىكى كونفىلىكتنىڭ نەتىجىسىدۇر. شەرق كلاسسىك ئەدەبىياتىدا بۇ شەكىل ئەينى زامان فېئوداللىق ئىستىبداتلىقىنىڭ ئىنسان ئەركىنلىكىنى بوغۇش، ئۇنى ئاياغ ئاستى قىلىشنى «مۇھەببەت تېمىسى ئارقىلىق، فېئوداللىق، ئىستىبداتلىق تۈزۈمگە

نارازىلىق بىلدۈرۈش، ئۇنى پاش قىلىش ئۈسۈلى بولۇپ رول ئويناپ كەلدى. بۇ تېما — مۇھەببەت تېمىسىدا فېئودالىلىق ئىستىبدادلىقنى باتۇرلۇق بىلەن ئوچۇق - ئاشكارا پاش قىلىش تۈسىنى ئالسا، بەزەن ئۇ ئاللىبگورىيىلىك، ئايلانما يول بىلەن خاھىشچانلىقى ناھايىتى چوڭقۇر يوشۇرۇنغان ھالدىكى شەكىللەر بىلەن ئېلىپ بېرىلدى. بۇ ھال شۇ چاغدىكى فېئودالىلىق، ئىستىبدادلىقنىڭ جاللاتلىق خاراكتېرىنىڭ دەرىجىسىگە، ئىلغار پىكىرلىك شائىر ياكى يازغۇچىنىڭ ئىمكانىيەت، ئېھتىياجلىرىغا باغلىق ھالدا خىلمۇ خىل شەكىل، خىلمۇ خىل تۈس ئالدى. «گۈزەل يار» ۋىسالىغا يېتىش ئۈچۈن ئۇنىڭغا ئىنتىلىش، ئەمما ئۇنىڭغا يېتەلمەي ھىجران ئازابىنى ئىچ - ئىچىدىن زورۇقۇپ تارتىش قاتارلىقلارنى ئەنە شۇ فېئودالىزم دەۋرىدىكى ئىنسان ئازادلىقىنىڭ يوشۇرۇن خاھىشلىق كونفىلىكتىنىڭ ناھايىتى نازۇك كۆرۈنۈشلىرىنىڭ بىرى دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. بۇ ھالدا چىن ئىنسانىي ئاشىق - مەشۇقلارنى ھىجران ئازابىغا سالغان، ئۇلارنى داغدا قالدۇرغان ئاچچىق ھەسرەتلەرنىڭ سەۋەبلىرىنى ئوچۇق ئېيتىشقا ئىمكانىيەت تاپالمىغان شائىر ئۇنى شېئىرىي مىسرالار ۋە پۈتۈن شېئىرىي ئوبرازلارغا سىڭدۈرۈش خاھىشچانلىق ئۇسۇلىنى قوللىنىدۇ.

ئەمدى نۆۋىتى لىرىك قەھرىمانى بۇ ھىجران ئازابىنى ناھايىتى نازۇك، ئىنتايىن چوڭقۇر ئىنسانىي تۇيغۇ بىلەن مۇنداق كېچىنىپ ئۆتىدۇ:

خۇدايا ئۇشبۇ كۈندە رەھمى ئەيلەپ يار كەلگەيمۇ،
ھەزىن كۆڭلۈمنى شاد ئەيلەپ كى ئول دىلدار كەلگەيمۇ.
نەچە يىلدۇر ئۇ شول ئەھدىگە باغلاپ ئىئتىمادىمنى،
ۋاپا ئەيلەپكى ئول ئەھدىغە كىم غەمخار كەلگەيمۇ.
تۈتۈپ كۆز، مونتەزىر دۇرمەن جەمالىڭ كۆرگەلى مۇشتاق،

نه بولغاي لۇتپى ئەيلەپ، كۆرگەلى دىدار كەلگەيمۇ.
كېچە - كۈندۈز پىراقىدا بولۇپمەن ۋالەئى شەيدا،
مېنىڭ ھالىمنى پەرىش قىلغالى ئەييار كەلگەيمۇ.
بىناگاھ ئۇشبۇ كۈندەموژدەئى ئول مېھرىبان يەتسە،
ھەزىن كۆڭلۈمنى مېھمان قىلغالى ئەييار كەلگەيمۇ.
جاھانغا كەلمەگەي ھەرگىز ئانىڭدەك بىر پەرى پەيكار،
ئانىڭ ھۆسنى جەمالىدەك گۈلى - گۈلزار كەلگەيمۇ.
مېنىڭ شورىدە ئى ھالىمنى كىم ئول مېھرىبان بىلسە،
كەمىنە نۆبىتىدەك مۇپتەلايى زارى كەلگەيمۇ.

ياكى:

ئى سەبا بەرگىل خەۋەر، ئول شەھسۇارىم كەلدىمۇ،
لوتپ ئېيتىپ ھالىم سورارغا ھەمدىيارىم كەلدىمۇ.
كەلسە يارىم ھەر زامان غەمكىن كۆڭۈل تاپقاي ئارام،
خەستە كۆڭلۈم شاد ئېيتىپ ئول نەۋ باھارىم كەلدىمۇ.
كەلسە ناگاھ بولغۇسى گويا ماڭا پەسلى باھار،
ئاچىلىپ چۈن لالە ئەمەر گۈلىئۇزارىم كەلدىمۇ،
پورقەتىدە ئۆرتەنىپ، جىسمىم زەئىپ ئولدى نىتەي،
بولغۇسدۇر دەردىما دەرمان يارىم كەلدىمۇ.
كەيپ قىلدىكىم مېنى ئىشقى - مۇھەببەت بادەسى،
توتىئى شىرىن زەبان كۆزى خۇمارىم كەلدىمۇ.
سىدىقى بىرلە جوستىجۇ قىل يارنى ئى نەۋبەتى.
قالمادى سەبرۇ تەھەممۇل، ئول نىگارىم كەلدىمۇ.

شائىر لىرىك قەھرىمانىنىڭ بۇ ھالىتىنى «دىۋان» نىڭ يەنە باشقا غەزەللىرىدىمۇ گەۋدىلىك ھالدا ئۇچرىتىمىز.

لىرىك قەھرىمانىنىڭ «يار» ۋەسلىگە يېتىش، ئۇنىڭغا ئىنتىلىش يولىدىكى ئازابلىرى. ئاشىق ۋە مەشۇقلارنىڭ يۈرەك باغرىنى پارە - پارە قىلغان ھىجرانىنىڭ تولغاقلىرى، ئۇنىڭ

لوگىك تەرەققىياتى لىرىك قەھرىمانىنى قەتئىي ئىرادىگە ئېلىپ كېلىپ، كۆرەشكە ئاتلاندۇرىدۇ:

نەۋبەتكىم يارگويدا كىم موجاۋىر بولدى كىم.
مالنى ھەم باشنى، جاننى ئىسار ئەيلىگەچ.

ياكى:

ھەمىشە يار ۋەسلىنى تىلەيدۇ نەۋبەتى يارەب،
ئانىڭ گويدا ئۆلمەكلىك بېھىشتى تەختىھەل - ئەنھار.

ياكى:

دىلبەرىم. تۇردۇم يولۇڭغە تەلمۇرۇپ،
كەلسە سۇمبۇل ساچىنى توققۇز ئۆرۈپ.
مۇنتەزىر دۇرمەن جامالىغە ئانىڭ،
جاننى بەرسەم ئاي جەمالىنى كۆرۈپ.

ياكى:

جانان ئۇچۇن بىر، ئىككى مالىمنى گەراۋ،
گەر قىلسا قەبۇل خانە - مانەمنى گەراۋ.
دىدار ئەگەر بىزگە مۇيەسسەر بولسە،
يولىدا بېرەي ئەزىز جانىمنى گەراۋ.

لىرىك قەھرىمانىنىڭ يۇقىرىقى ئىرادىسىنىڭ تەرەققىياتى ئۇنى فېئودالىزم مەنسۇبىيىتىنىڭ غالچىسى بولغان زاھىتلارغا ئۆز مەقسىتىنى يۇزمۇ يۇز تۇرۇپ ئېيتىپ، دىنىي نىقابىنى يىرتىپ تاشلايدۇ.

شول كۇنىكى ياريم جەمالىدىن ئالسا نىقاب،
خۇش راھەتدۇر ئارده بولمىسا ھىجاپ.
ئاشىق جەمال، زاھىد تىلەكى بېھىشت،
دىدار كۆرەر كىم بى ريا قىلسە سەۋاپ.

ياكى:

ئاشق كىشىگە جەمالى جانانە كېرەك،
زاھىدلارغا باغۇ ـ بوستانە كېرەك.
باغ بىرلە ماڭا ئى زاھىد بەرمە قەرىپ،
باغى ساڭا بولسە، ماڭا باغىبانە كېرەك.

دېگەن چوڭقۇر پەيلاسوپىيىلىك پىكىرنى تاشلاپ ئۆزىنى نامايان قىلىدۇ.

شائىرنىڭ تۇغۇلغان زامانى شىنجاڭنىڭ ئەڭ زالىم ھۆكۈمرانىغا ئايلانغان رايدان چىۋاڭ دەۋرىگە توغرا كەلسە، ئۇنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىشى، ئىجادىيەت جەريانى جۇڭغار خانلىرىدىن رايداننىڭ ئوغلى غالدان چىرىن دەۋرلىرىنى بېسىپ ئۆتىدۇ. غالدان چىرىننىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن جۇڭغار خانلىقىنىڭ ئىچكى بىرلىكى بۇزۇلۇپ، ئىچكى ھاكىمىيەت تالىشىش كۈرىشى ناھايىتى جىددىي تۈس ئالىدۇ. يۇقىرىدىكى بابلاردا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك تۆت قەبىلە ئۆز ئالدىغا ئايرىلىپ چىقىدۇ. قويۇت قەبىلىسىنىڭ باشلىقى، غالدان چىرىننىڭ كۈيئۈغلى ئامۇرسانا ۋاقىتلىق ھاكىمىيەت تۇتۇپ تۇرغان دورجىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۆزىنى خان دەپ ئېلان قىلىدۇ. ئەمما ئىنتايىن تەشكىلاتچى چىرىن دوندۇپنىڭ ئەمەلدارى داۋجى (داۋانس دەپمۇ ئاتىلىدۇ) چېچىلغان قەبىلىلەرنىڭ بېشىنى قۇراشتۇرۇپ، ئۆلارنىڭ ئىتتىپاقىغا تايىنىپ، 1753 ـ يىلى ئامۇرسانانى يېڭىپ، جۇڭغار خانلىقىنى يەنە تىكلەيدۇ. بۇ چاغدا، يەنى غالدان چىرىننىڭ دەۋرىدە ھاكىمىيەتكە چىققان قارا تاغلىقلارنىڭ ۋەكىلى دانىيال خوجىنىڭ ئوغلى خوجا جاھان (مەشھۇر شائىر ئەرشى) يۇقىرىقى قالايمىقانچىلىقتىن پايدىلىنىپ، جەنۇبىي شىنجاڭدا مۇستەقىل بولۇۋېلىپ، جەمئىيەتنى سىياسىي، ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي جەھەتتىن

ۋاقىتلىق بولسىمۇ خېلىلا ياخشىلايدۇ. ئەگەر بىز ھازىرقى قولىمىزدا بار بولغان تارىخىي ماتېرىياللارنىڭ بەرگەن مەلۇماتى بويىچە شائىر نۆبىتىنىڭ ۋاپاتىنى 1760 - يىلى بولغان دەپ پەرەز قىلساق، ئۇ چاغدا شائىر ئەنە شۇ يۇقىرىدىكى ۋەقەلەرنىڭ شاھىتى بولىدۇ. بۇ ھالنىڭ ئۇنىڭ ئىجادىدا ئىز قالدۇرغانلىقى يۇقىرىقى پىكرىمىزنى ئىسپاتلايدۇ.

ئەمدى شائىرنىڭ لىرىك قەھرىمانى شائىر ئېيتېتىك غايىسىنىڭ لوگىك تەرەققىياتى بويىچە شەخس «گۈزەل يار» نىڭ ئازادلىقى ئۈچۈن كۈرەش قىلىشتىن ھالقىپ، پۈتۈن خەلقنى جۇڭغار باسقۇنچىلىرىنىڭ زۇلۇمىدىن ئازاد قىلىش، ۋەتەنپەرۋەرلىك تېمىسىغا ئۆتىدۇ.

رەۋزىگە مانەند خىيال ئەت خوتەننى،
بېھىشدىن زىياد مىسال ئەت خوتەننى.
خوجە سىتە خاكى رەھمەت سۆرمىسى،
كۆزۈڭگە توتىيا خال ئەت خوتەننى.
پەرىلەر بوسەسى تورپا شېرىندۇر،
ھۇرلەر لەبىگە بال ئەت خوتەننى.
تەلئەتىگە خورشىد، كۆزلەرىگە ئەختەر،
يادەك قاشىغا ھىلال ئەت خوتەننى.
مۇئەللىمىن ئافاق، بىنىشن سۇخەنگۇي،
تىغلىگە دەرسى، ماقال ئەت خوتەننى.
جاھان شائىرلەرى گۈلشەنى باغى،
خەمسەڭگە قۇرداش ئىتسال ئەت خوتەننى.
سەن ھەم نۆبىتى سىياھ روي ئېلىگە،
رەقىبلەر كوزىگە زاۋال ئەت خوتەننى.

ئۆز ۋەتىنىگە چەكسىز چوڭقۇر مۇھەببەت باغلىغان، ئۇنىڭ ھارارىتى چىن قەلبىدىن يانار تاغ لاۋلىرىدەك ئېتىلىپ چىققان

لىرىك قەھرىمان ئۆز ۋەتىنىنى جۇڭغار باسقۇنچىلىرىنىڭ ئاياغ ئاستى قىلىشىغا ۋە ئۇلارنىڭ يەرلىك غالچىلىرىنىڭ زۇلۇمىغا قانداق چىداپ تۇرالىسۇن؟ شائىرنىڭ نەقىشىبەندىيەلىك سوپىلارچە قارىشى بويىچە «ھەممىنى ياراتقۇچى، ھەممىنى قۇتقۇزغۇچى بىر ئاللا بولغىنى ئۈچۈن» ئۇنىڭ لىرىك قەھرىمانى ئاللاغا مۇنداق مۇراجىئەت قىلىدۇ:

بۇ مەھلده ھەممە زالىملار يۇرۇر راھەتتە،
مۇئمىن ئەل زۇلمى سىتەم بىرلە بولۇر دەربانلىق.
كەرەمىڭ بىرلە مۇسۇلمانلارغە بەرگىل ئامان،
ۋەرنە كوفر ئەھلى ۋىلايەتنى قىلۇر ۋەيران.
گىردىكارا دوستۇڭ ھۇرمەتىدىن ئەيلە خالاس،
بۇ مۇسۇلمانلارغا مۇشكۈل، ساڭادۇر ئاسانلىق.

ياكى:

كوفر ئىلى تۇتتى جاھاننى ئەيلەدى زۇلمى سىتەم،
ئەنبىيالار ھۇرمىتى زالىم، جاپادىن قىل خالاس.
ئاجىز بىچارىلەرغە رەھمى قىلغىل ئى ئىلاھ،
بارچە مۇئمىنلەرنى ئول قىزىل جۇلادىن قىل خالاس.

نۇبىتىنىڭ لىرىك قەھرىمانى شائىرنىڭ ئىستىتىك غايىسىنىڭ لوگىك تەرەققىياتى بويىچە جۇڭغار خانلىرىنىڭ ئاخىرىدا خەلقنى بىر مەزگىل ئۆزىنىڭ مىللىي ئازادلىقىغا ئېرىشتۇرگەن خوجا جاھان (1757 - يىللىرى جۇڭغار باسقۇنچىلىرى بىلەن باتۇرلارچە جەڭ قىلىپ قۇربان بولغان مىللىي قەھرىمان) نىڭ ئىشلىرىنى مەدھىيىلەپ ئۇنىڭ ئىشى ھەققانىي بولغىنى ئۈچۈن ئۇنى ئاللامۇ قوللايدۇ دەپ قاراپ، ئۇنىڭغا ھەممە ئۈمىدنى باغلايدۇ.

نىمچەئى زەيتۇن تۇۋار كىيگەن ئەسىرنىڭ ياسى بار،
بېلىدا بىلغارى ساغداق، باشىدا دوبۇلغاسى بار.

باشىدا تاجى مۇرەسسە شانۇ - شەۋكەت ئۆزرە كۆر،
لەشكەرى كوففارنىى ئىسلام ئاچارده ئىۋاسى بار.
مەھدىئى ئاخىر زامان ئۇشبۇ مەھەلده چىقسىلەر ،
ئەھلى كوففارنىڭ مۇسۇلمانلار بىلەن غەۋغاسى بار.
سىدىقى بىرله ناگىهان بولسه مۇسۇلمان كاپىرى،
كىم ئاڭا قىلسه ئىتائەت كۆڭلىده ئىخلاسى بار.
ھەر زامان كىم رەھمەتى دەريايى ھەق مەۋج ئەيلەسه،
كوفرى زۇننارىغه ئىمان گەۋھەرى كىمىياسى بار.
نەۋبەتى ئاسىغا ئىمان گەۋھەرىدىن قىل نەسىپ،
نا ئۇمىد بولمه خۇدانىڭ رەھمەتى ئىماسى بار.

ئىنسانغا ئازادلىقنى نە خۇدا، نە شاھ بېرەلمەيدۇ. جۇڭغار باسقۇنچى ھاكىمدارلىرىنىڭ بىرى بولغان داۋجى 1753 - يىلى ئامۇرسىنانى يېڭىپ ھاكىمىيەت بېشىغا چىققاندىن كېيىن ئۆز ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەپ ئېلىپ، خوجا جاھاى ھاكىمىيىتىگە ھۇجۇم باشلىغاندا، ئۇنىڭغا شائىر ئېيتقاندەك خۇدا رەھمەت قىلىپ ساقلاپ قالمىدى. ئەكسىچە ئۆزلىرىنى خۇدانىڭ ئاشقىلىرى، خۇدانىڭ بۇ دۇنيادىكى تەجەللىسى — شولىسى دەپ يۇرگەن خەلق خائىنى جۇڭغار ئاقسۆڭەك باسقۇنچىلىرىنى جەنۇبىي شىنجاڭغا باشلاپ كىرىپ، دەريا - دەريا قان ئاققۇزۇپ، كىشىلەرنىڭ تاغدەك دۇۋىلەنگەن جەسەتلىرىگە دەسسەپ، ھاكىمىيەت ئۇستىگە چىققان ئاق تاغلىق خوجىلار ۋەكىلى ئاپاق خوجىنىڭ مۇرىتلىرىنىڭ خائىنلارچە داۋجى بىلەن تىل بىرىكتۇرۇپ، خۇجا جاھان ھاكىمىيىتىنىڭ ئىچكى جەھەتتىن ھۇلىنى كولاپ، قوراللىق ھالدا داۋجى بىلەن ماسلىشىشى نەتىجىسىده خوجا جاھان مىللىي ھاكىمىيىتى ئېچىنىشلىق ھالدا ھالاكەتكە ئۇچراپ، سەئىدىيە خاندانلىقىنىڭ داۋامى ئاخىرقى ھېسابتا دۇنيادىن غايىب بولدى. بۇ ئۇيغۇر

خەلقنىڭ بېشىغا چۈشكەن تارىختىكى ئەڭ چوڭ تارىخىي تراگېدىيەلەرنىڭ بىرى ئىدى. ئەمما خوجا جاھان شائىر سۆيۈپ تەسۋىرلىگەن خەلقنىڭ ئۇلۇغ مىللىي قەھرىمانى سۈپەتىدە، خەلق مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتىنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە، تارىختا ھېچقانداق قۇدرەتلىك كۈچ ئۆچۈرۈۋېتەلمەيدىغان بىر نۇرلۇق ھەيكەل سۈپىتىدە قەد كۆتۈرۈپ قالدى.

شائىرنىڭ سۈپىلارچە ئەخلاق قاراشلىرىمۇ ئۇنىڭ لىرىك قەھرىمانىدا مۇجەسسەملەشتۈرۈلگەن بولۇپ، بۇ جايدا نۆۋەتتىنىڭ لىرىك قەھرىمانى دېداكتىك، نەسىھەتچى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىدۇ.

قىلماغىل گىنە ۋە ئاداۋەتنى،
كىشىگە ياخشى خۇيدۇر ناياپ.
كىشى ھەققىدىن ئەيلەگىل پەرھىز،
ئاخىرەتتە ئېچ تەھۇر شاراب.

ياكى:

بەندەگە لۇتپى ئىنايەت بولسا ھەقتىن زەررەئى،
ھەر مۇرادى - مەقسىدى رومى، خۇرا سەندىن كىلۇر.
ياخشىلىق ئەيلە كىشىگە ھەم ساخاۋەت قىل مادام،
ئەنھەمە قۇۋۋەت، بەرىكەت خەيرى ئىنھساندىن كېلۇر.

لىرىك قەھرىمان شائىرنىڭ نەقشىبەندىيەلىك سۈپىلارچە ئەخلاق قارىشىنىڭ خاھىشلىق تەرەققىياتىدا ئۆز دېداكتىكىسىنى خەلقنىڭ ھېكمەتلىك سۆزلىرىگە يېقىنلاشتۇرىدۇ:

بىھۇدە غەم يېمەكىز، جان بولسە جاھان تاپىلۇر،
ھايات بولسە كىشى تۇرلۇك ئاش - نان تاپىلۇر.

ياكى:

كىشىگە يەتسە قازا، يەنچىلۇر چۇ كوزا كەبى،
باھانە بىرلە كوزە تاشقە ناگىھان چاقىلۇر.
ئۆزەڭگە نەفسىنى كۆرۈپ، خاھلاما كىشىگە زەرەر،
چۇقۇرنى كىم قازسە ئول چۇقۇرغە شۇل تىقىلۇر.

شائىرنىڭ لىرىك قەھرىمانى ئۆزىنىڭ سوپىلارچە ئەخلاقىي قارىشى بىلەن زاھىتلارنى ساتىرىك قامچىسى ئاستىغا ئالىدۇ.

دەۋرەخ ئىچرە كىرمەگەي دائىم ساخاۋەت ئەيلىسە،
ھەق تائالا بىرگە ئون بەرگەي بېھىشت ئىچرە مەئاش.
جەننەت ئىچرە كىرمەگەي ھەرجان بوسا زاھىدى،
تاڭلا قىلغايلەر بېخىللەرنى تۇمۇغ ئىچرە تالاش.
بىر يېتىمى ناتىۋانغە تەرەھھۇم قىلماغان،
ئەھلى دوزاختۇر، بېخىلى كۆڭلى قاتىغ باغرى تاش.

ياكى:

مۇئمىن ئەرمەس، بى ئۆزرى يالغان سۆزلىسە،
ئول خۇدانىڭ دۇشمەنى دۇركىم، يۇزىدە قانى يوق.
كىرمەگەي جەننەت ئىچىگە زاھىدى بولسا بېخىل،
بىئەقىل ئەل دۇرۇر ئول، ساماندىن ئۆزگە دانى يوق.

يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكەنلىرىمىز شائىر نۆبىتىنىڭ نەقشىبەندىيە سوفىستىك قارىشى ئاساسىدا يارىتىلغان لىرىك قەھرىمانىنىڭ شائىرنىڭ سوپىلارچە خەلقچىللىق ۋە ئىنسانپەرۋەرلىك قاراشلىرىنى ئۆزىدە بەدىئىي ھالدا ئىپادىلىگەنلىكىنىڭ قىسقىچە تەھلىلىدىن ئىبارەت.

نۆبىتىنىڭ لىرىك شېئىرلىرى ئەڭ ئالدى بىلەن بىز تەھلىل قىلىپ ئۆتكەن دائىرىدە ئىجتىمائىي چىنلىقنى شائىر ئېستېتىك غەلۋىرىدىن ئۆتكۈزۈپ، بەدىئىي رېئاللىققا

ئايلاندۇرۇپ، بەدىئي چىنلىق نۇقتىسىدا بەدىئىي ئوبرازلار ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرۈلگەنلىكى ئۈچۈن بەدىئىيلىككە ئىگە دەيمىز. نۆۋەتتى لىرىك شېئىرىنىڭ ھەر بىرى مەلۇم ئىجتىمائىي ماھىيەتكە ئىگە رېئاللىقنىڭ ئىنكاسى بولۇپ، ئۇ شۇ لىرىك شېئىر مەيدانغا چىقىرىدىغان كونفىلىكتكە ئاساس بولۇپ، ئۇ لىرىكىدىكى تېپىشماق يېشىلىش جەريانىدا نامايان بولىدۇ - دە، ئۆز دەۋرى ئۈچۈن ئالاھىدە مۇھىم بولغان زامانىۋىلىكنى ئىپادىلىگەنلىكى ئۈچۈن بەدىئىيلىككە ئىگە بولالايدۇ. جۈملىدىن شائىر ھەر بىر لىرىك شېئىرىدا ئۆز زامانىدىكى كىشىلەرنىڭ ئېيتماقچى بولغان ئىپادىلىمەكچى بولغان ئوي - پىكىر، ھېس - تۇيغۇلىرىنى ئۆز تەرجىمھالىغا ئايلاندۇرۇپ، يەنى تېپىكلەشتۈرۈپ، «مەن» ئارقىلىق ئىندىۋىدۇئاللاشقان خاراكتېردە بەدىئىي ئوبرازلىق ئىپادىلەپ بېرىدۇ. شۇڭا شائىر نەۋائىنىڭ تىلى بىلەن ئېيتقاندا، لىرىك شەكىلنى قوللىنىپ، ئۆز جەمئىيىتىدىكى خاس ھال، خاس مەنىنى بەدىئىي ئوبرازلاردا تەسىرلىك ئىپادىلەپ بېرەلىگەن. ئەنە شۇ يۇقىرىقىلارنى بىز نۆۋەتتى لىرىكىسىدىكى مەزمۇنىنىڭ بەدىئىيلىكى دەپ ئاتايمىز.

نۆۋەتتى شېئىرلىرىدىكى بەدىئىي ئالاھىدىلىك شېئىر شەكلى بىلەن مەزمۇننىڭ زىچ مۇناسىۋىتىدە ئىپادىلىنىدۇ. يەنى شېئىرىي شەكىللىرىنى تەشكىل قىلىدىغان بۆلەكلەر - رېتىم، تۇراق، قافىيە، بەند قاتارلىقلار شېئىرىي مەزمۇنغا تولۇق خىزمەت قىلىدۇ، سۈنئىيلىك، شەكىلۋازلىققا يول قويۇلمايدۇ. نۆۋەتتىنىڭ شېئىر شەكلى مەزمۇن بىرلىكىدە ئىنتايىن مۇستەھكەم بىرلىك تەشكىل قىلغان دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ.

شېئىرىدىكى تەسىرچانلىقنى كۈچەيتىدىغان ئاممىلار دائىمىي ئىشلىتىلىدىغان ئاساسىي ئاممىلار ۋە دائىمىي ئىشلىتىلمەيدىغان ئاساسىي ئاممىلار دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. دائىمىي

ئىشلىتىلىدىغان ئامىللارغا رېتىم، تۇراق، قاپىيە، كۆپلەتلار كىرىدۇ. دائىمىي ئىشلىتىلمەيدىغان ئاساسىي ئامىللارغا سۆز تەكرارى (باشلانغۇچ سۆز تەكرارى، ئاخىرقى سۆز تەكرارى، ھاجىپ، رادىف)، تەجنىس (ئومۇنىم) لار كىرىدۇ. شائىر بۇلارنىڭ ھەممىسىدىن ناھايىتى پۇختا، ئۇنۇملۇك پايدىلىنىدۇ. بۇ يەردە پەقەت تەجنىسكە مىسال كەلتۈرىمىز:

ئالما دەيدۇر ئالۇر ئالمىنى،
قويىنغا ئىلدام سالۇر ئالمىنى.
ئالمىغا مەيىل ئەتسە ھەر كىم ناگىھان،
شاخىدىن ئىگىپ ئالۇر ئالمىنى.
ھېچ مېۋە ئالمىدەك مەرغۇپ ئەمەس،
زوق ئىلە جانىم شورارلەر ئالمىنى.
نازىنىن روخسار يەڭلىغ رەڭمۇ رەڭ،
تاختىغا تىزىپ قويۇرلەر ئالمىنى.
تورفە خۇشخۇيلۇق بولۇر ئۆي زىننىتى،
پۇل بېرىپ سېتىپ ئالۇرلەر ئالمىنى.
كەلسە نورۇز پەسلى ئەييامى باھار،
دىلدارلارغا تۆھپە قىلۇرلەر ئالمىنى.
ھەسرەت بىرلە ئۆتتى ئۆمرۇڭ نۆبىتى،
جوسىت چۇ قىلسا تاپۇرلار ئالمىنى.

بۇنىڭدا «ئالما» سۆزى تەبىئىي ئالما، مېۋە؛ ئىككىنچى، بىر نەرسىنى ئالماسلىق، يەنى بۇيرۇق پېئىل؛ ئۈچىنچى، گۈزەل يار مەنىلىرىدە ناھايىتى سەنئەتلىك ھالدا ئۇستىلىق بىلەن ئىشلىتىلگەن.

شائىر شەرق ۋە ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىغا خاس ھەرپى ئوبرازلاردىنمۇ ماھىرلىق بىلەن پايدىلانغان.

ئانىڭ ئىشقى - مۇھەببەت بادەسىنى نوش ئەيلەرگە،
كەتور جىسمىم «ئەلق»، «مىم» نى كى ئى ساقىيا ھەجەت.

شائىر ئۆزىنىڭ ئېستېتىك غايىسىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن كلاسسىك شېئىر شەكىللىرى غەزەل، مۇخەممەس، رۇبائىي قاتارلىقلاردىن مەزمۇنغا ماس ھالدا ئۈنۈملۈك ماھارەت بىلەن پايدىلىنىدۇ. كلاسسىك شېئىرىيەت ئۆلچىمى بويىچە غەزەل بەندلىرى 5 بېيىتتىن 9 بېيىتقىچە بولغان بېيىتلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. تەرجىبەند 28 بەندتىن ئاشمايدۇ. بۇ كلاسسىك شېئىرىيەت نەزەريىسىنى چوڭقۇر چۈشەنگەن شائىر لىرىكىلىرىدا غەزەل بەندلىرى ئۆلچەملىك ھالدا 9 بەندتىن، تەرجىبەندلىرى 19 بەندتىن ئاشمايدۇ.

لىرىكىدا بەندنىڭ كىچىك بولۇشى لىرىكىدىكى ئوتلۇق ھاراراتنى تەمىنلەيدۇ. نۆبىتى غەزەللىرىدە 9 بەندلىك كىچىك ھەجىم ئۈنىڭ شېئىرلىرىدىكى ئوتلۇق تەسىرچانلىقنىڭ مەيدانغا چىقىشىغا سەۋەب بولغان دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ.

شېئىرىيەتتە پىكىر ۋە ھېس ئىتتىپاق تۇرمىسە، ئۇ ھېچقاچان ئىجتىمائىي مەنىۋى دۇشمىنىنى يېڭەلمەيدۇ.

نۆبىتى غەزەللىرىدە ھەم شېئىرلىرىدە پىكىر ھېسسىيات بىلەن يۇغۇرۇلغان بولۇپ، پىكىر ھەمىشە سەزگۈ ۋە تۇيغۇلار ئارقىسىغا يوشۇرۇنغان، ئەدەبىي ئەسەرنىڭ بەدئىيلىكى توغرىسىدىكى تۇپكى تەلەپ «خاھىشچانلىق» تولۇقى بىلەن ئەمەلگە ئاشۇرۇلغان. شۇڭا ئۈنىڭ غەزەللىرى ناھايىتى كۈچلۈك تەسىرچانلىققا ئىگە. مانا بۇلارنى نۆبىتى شېئىرىيىتىدىكى شەكىل مەزمۇن بىرلىكىدە ئىپادىلەنگەن بەدئىيلىك دەپ قاراشقا بولىدۇ.

بەدىئىي ئەدەبىياتتا ئوبرازلارنىڭ ھۈجەيرىسىدىن تارتىپ

پۈتۈن گەۋدىسىنى شەكىللەندۈرىدىغان بىردىنبىر قورال بەدىئي تىلدۇر.

نۆبىتىنىڭ تىلى ئىسمى جىسمىغا لايىق بەدىئي تىلدۇر. ئۇنى سۆز سەزگۈسى، سۆز جازىبدارلىقى، سۆز سېھرى قاتارلىق تىل تاۋلىنىش باسقۇچلىرىنى بېسىپ ئۆتۈپ، ھەقىقي سۆز سەنئىتى دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن بەدىئي تىل دېيىشكە بولىدۇ.

نۆبىتىنى تىل ساپلىقى ئۈچۈن ئەملي پائالىيىتى بىلەن كۈرەش قىلغان ۋەتەنپەرۋەر شائىر دېيىشكە ھەقلىقمىز، چۈنكى ئۇ شېئىرىيىتىدە قوللانغان بەدىئي تىل ھازىرقى زامان بەدىئي تىلىدىن ئارىدىن شۇنچە ۋاقىت ئۆتۈپ كەتكىنىگە قارىماي ئانچە پەرقلەنمەيدۇ.

نۆبىتى شېئىرىنىڭ بەدىئي تىلى روشەن، راۋان، يارقىن، رەڭدار، ئۆز ئالاھىدىلىكىگە ئىگە، قېنىق بەدىئي بوياقتا ئىگە ئاپوراستىك، لاكانىزملىق، ئوبرازلىق تىلدۇر.

مودداسى قويماس ئانىڭ ھۆسنىنى تاماشە قىلغىلى،
ئىككى سەپ لەشكەر تۇرۇپتۇ، سەد ھەزارى ئۆزگىچە.

ياكى:

ئانىڭ ھۆسنى جەمالىغە بولۇپمەن ۋە لەئلى شەيدا،
تۇتۇنسىز خرمەنى ئاتەش قوروغ جىسمىمنى ياقىلدى.

ياكى:

يۇرۇرمەن دەر بەدەر ھەيران كويىدا زار ئەھۋالىم،
جامالىڭ شەمئىغە دوركۈم قاراڭغۇ بۇ يارۇق ئالەم.

ۋە باشقىلار ...

نۆبىتىنىڭ شېئىرىيىتىنىڭ خېلىلا نۇرغۇن قىممەتلىك سوۋغىزم مەزمۇنى ناھايىتى چوڭقۇر ھالدا ئورۇن ئالغان.

مۇشۇنداق ئەكسىيەتچى شېئىرلارنى ئوقۇغاندىمۇ كىشىدە بەلگىلىك تەسىرات پەيدا بولىدۇ. بۇ تەسىرات ئۇنىڭ بەدىئىي تىلىنىڭ كۈچى ئارقىلىقلا كىشى قەلبىگە كىرىپ كېلىدۇ. ئەگەر ئەكسىيەتچى ئېكىلىكتىك سوفىزمنىڭ ئەدەبىي ۋەكىلى ئەخمەت يەسەۋىنىڭ، سوپى ئاللا يارنىڭ خەلق ئىچىدىكى تەسىرى ئۇلار تىلىدىكى بەدىئىيلىك كۈچىنىڭ تەسىرىدىن باشقا نەرسە ئەمەس، شۇڭا ئىدىيە جەھەتتىن ئەكسىيەتچى بولغان ئەسەرلەرنىڭ بەدىئىيلىكى قانچىلىك ئۈستۈن بولسا ئۇ خەلقنى شۇنچىلىك زەھەرلەيدۇ. بۇ بەدىئىيلىكنىڭ سېھرىگەرلىك قۇدرىتىنى كۆرسىتىدىغان پاكىتتۇر.

تىلدىكى ستىلىستىك ۋاستىلەردىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش بەدىئىي ئەسەردە بەدىئىيلىكنى ۋۇجۇدقا چىقىرىدىغان ئەگەر ئۇنۇملۇك ۋاستىلەرنىڭ بىرىدۇر.

بەدىئىي ئەسەردە پەقەت بەدىئىي تىل ئارقىلىق تەسۋىرلىمەكچى بولغان ئەدەبىياتنىڭ ئاساسىي ئوبيېكتىنى يەنى ئادەمنىڭ ئەگەر نازۇك، ئەگەر چوڭقۇر، ئەگەر مۇرەككەپ ئىچكى ھېسسىياتىنى تەسۋىرلەپ گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىشكە تىل تاپقان شائىر ياكى يازغۇچىلار ھەقمەتەن سەنئەتكار دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلىيەلەيدۇ. بۇ يەنىلا يۇقىرىقى ستىلىستىك ۋاستىلەرنى جايىدا ئىشلىتەلىشى بىلەن ئەمەلگە ئاشۇرۇلىدۇ.

ئەي سەبا، مەندىن دۇئا ئولشوخى يارىمغا ئېيتە،
شەمسى تەلئەت، ئاھۇ كۆز نازۇك نىھالىمغائېيتە.
بىرگىنە ھالىڭ نېچۈك دەپ سورىمادى ئول سەڭگىدىل،
قۇرقەتىگدە كۆيدى دەپ زالىم نىگارىمغا ئېيتە.
پەرھىز ئەيلەپ لەبلىرى شاپتالۇسىنى ئۈزمەدىم،
سۆزلەرى قەندىن لەزىز شېرىن زەبانىمغا ئېيتە.
جىلۋە ئەيلەپ كۆڭلۈم ئالدى ئول پەرى نا مېھرىبان،

هەسرەتىدە قان يۇتارمەن بويى تالمىغا ئېيت.
ئەۋۋەلىدە كۆرمىگەي ئىردىم سىنى ئى ماھىروي،
رەھمى ئەيلەپ مەن يېتىم ھالىنى يارىمغا ئېيت.
شۇم رەقىبلەر جەھىتىدىن كۆرمەك مۇيەسسەر بولمادى،
ئەرزى ھالىم ئول شەھى ساھىپ قىرانىمغا ئېيت.
تەشنا لەبدۇر يارىنىڭ كويىدا دائىم نەۋبتى،
بادەئى لەئلى لەبى ئارامى جانىمغە ئېيت.

ياكى:

كۆڭۈللەر خاھىشى رەئنا جەمالىڭ ناگىھان كۆرگەچ،
قەددي شەمشات توبىدەك نىھالىڭ سايەبان كۆرگەچ.
فىراقىڭدا قىلىپ شامۇ - سەباھ بۇلبۇل كەبى پەرياد،
لەئلىدەك غۇنچە ئى خەندان لەبىڭنى گۇلىستان كۆرگەچ.
مۇرادىم ئول جامالىڭ خىرمەنىدە ئەيلىسەڭ ژاسىل،
كۆڭۈل مۇرغى ئاتىلۇر نۇقتەئى خالىڭنى دان كۆرگەچ.
كى ئول مېھراپ ياڭىلىغ سەبزەئى پەيۋەستە قاشىڭغە،
ھەمىشە سەجدە ئەيلەپ ئاستانەڭنى ئامان كۆرگەچ.
ھەمىشە ئافىيەت تۇت پىتنەئى ئاخىر زاماندىن،
تىلايدۇرمەن پەناھى شۇم رەقىبلەردىن زىيان كۆرگەچ.
ئۇمىد بىرلە كېلىپمەن پادىشاھىم ئاستا نەڭغە،
بۇ ئاجىز نەۋبەتى ئەلدىن سىنى ساھىپ قىران كۆرگەچ.

يۇقىرقى يەتتە بەيىتتىن تەشكىل تاپقان ئىككى غەزەلدە لىرىك قەھرىمانىنىڭ ئەڭ نازۇك، ئەڭ مۇرەككەپ ئىچكى كەچۈرمىلىرى ئاجايىپ ماھارەت بىلەن ئىككى پارچە گۈزەل رەسىمدەك سىزىپ بېرىلگەن. بۇ غەزەللەردە پىكىر شېئىرىي مىسرالارغا سىڭدۇرۇلگەن، شائىرنىڭ ئېستېتىك قارىشى بىلەن لىرىك قەھرىمان ئوبرازى بىر - بىرىگە يۇغۇرۇلۇپ كەتكەن بولۇپ، شەكىل بىلەن مەزمۇن ناھايىتى ماس ھالدا بىرلەشكەن،

بۇنى تالانتلىق شائىرنىڭ پىشقان ماھارىتى دېمەي بولامدۇ؟!

يۇقىرىقى ئىككى غەزەلنى ئوقۇغىنىمىزدا لىرىك قەھرىمانىنىڭ دەرد، مۇڭ بىلەن تولغان ئىچكى ھېسسىياتى قەلبىمىزگە كىرىپ كېلىدۇ - دە، كۆز ئالدىمىزدا لىرىك قەھرىمانىنىڭ مۇڭلۇق ئەمما سۆيۈملۈك ئوبرازى پەيدا بولىدۇ ۋە بىزنى ھاياجانغا سالماي قويمايدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئاخىرقى ھېسابتا تاۋلىنىپ، پىشىپ يېتىشكەن بەدىئىي تىلنىڭ كارامىتىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. شائىر يۇقىرىقى بەدىئىي سۆزەتنى يارىتىش ئۈچۈن شېئىرىي ئوبراز يارىتىشتا قوللىنىدىغان ستىلىستىك ۋاستىلەردىن تولۇق ۋە چۈڭقۇر بىلەن پايدىلانغان. يۇقىرىقى ئىككى غەزەلدىن مېتافورا، مېتونىمىيە، كىنايە، ئوخشىتىش، جانلاندۇرۇش، سۆز تەكرارىنىڭ خىللىرى، ئىنۇرىتسىيە قاتارلىق خالىغان ستىلىستىك ۋاستىلەرنىڭ ھەممىسىنى تاپالايمىز.

شائىر نوبىتىنى ئۆزىنىڭ بەدىئىي تىل ماھارىتى بىلەن ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدا ئېگىز چوققىلارنىڭ بىرىنى ئىگىلىگەن. لىرىك ئوبراز يارىتىش سەنئىتى تەرەققىياتىدا ئۆزىگە خاس زور تۆھپە قوشقان شائىر دەپ قاراشقا بولىدۇ. ئەمما ئۇنىڭ ئىجادىيىتىدە سوغۇزمىنىڭ ئېغىر سالماقنى ئىگىلىشىنى ئۆز دەۋرىدىكى سىياسىي، ئىجتىمائىي، سىنىپىي قارىمۇ قارشىلىقلارنىڭ ئىنكاسى دەپ ھېسابلايمىز.

سالاهی ۋە ئۇنىڭ ئىجادىي پائالىيىتى توغرىسىدا

بۇ مەسىلىگە توختاشنىڭ ئالدىدا سالاھىنىڭ بىردىنبىر يېرىك ئەسىرى بولغان «گۈل ۋە بۇلبۇل» توغرىسىدىكى گۇمانىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشقا توغرا كېلىدۇ. بۇ مەسىلە ئۇستىدىكى ماجىرا مۇنداق، «بۇلاق» نىڭ 1981 - يىلى 3 - سانىغا مولا ئەلەم شاھىيارى[1] نىڭ «گۈل ۋە بۇلبۇل» دېگەن داستانى بېسىلدى. ئاردىدىن تۆت يىل ئۆتۈپ «بۇلاق» نىڭ 1985 - يىل 15 - سانىغا سالاھىنىڭ «گۈل ۋە بۇلبۇل» دېگەن داستانى بېسىلدى. بۇ ئىككى داستان سۈژىت قۇرۇلۇشى، قەھرىمانلىرى، ھەتتا قەھرىمانلار ئوبرازىنى ئىپادىلىگەن بەدىئىي تىل، شېئىرىي مىسرالىرىغىچە ئوپئوخشاش. زادى بۇ ئەسەر قايسى شائىرغا مەنسۇپ؟

سالاھىنىڭ داستانى «گۈل ۋە بۇلبۇل» ئېلان قىلىنغۇچە، «گۈل ۋە بۇلبۇل» داستانى شاھىيارغا مەنسۇپ بولۇپ كەلدى، بۇ ھەقلىق ئىدى. چۈنكى بۇ چاغدا سالاھىنىڭ داستانى «گۈل ۋە بۇلبۇل» تېخى يورۇق دۇنيا بىلەن يۈز كۆرۈشمىگەنىدى. لېكىن سالاھىنىڭ «گۈل ۋە بۇلبۇل» داستانى ئېلان قىلىنغاندىن كېيىنمۇ، بەزى ماتېرىياللاردا بۇ داستان ئايرىم - ئايرىم ئىككى ئەسەر تەرىقىسىدە ھەر ئىككى شائىرغا مەنسۇپ ئەسەر دەپ قارىلىۋاتىدۇ، بۇ ھەقلىق ئەمەس. چۈنكى «گۈل

---

① تۆۋەندە مولا ئەلەم شاھىيارنى قىسقارتىپ شاھىيارى دەيمىز.

ۋە بۇلبۇل» ئۆز ئورنىناللىقىغا ئىگە ئىككى ئەسەر ئەمەس، بەلكى پەقەت مەتبۇئاتتا ئىلگىرى - كېيىن ئىككى شائىر نامىدا ئېلان قىلىنغان بىر ئەسەر. ئەمدى خاتالىششقا يول قويغىلى بولمايدۇ. چۈنكى ئەمدى بىز بۇ ئىككى ئەسەرنى بىر - بىرىگە سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق بۇ ھەق - ناھەقچىلىقنىڭ ئايرىش ئىمكانىيىتىگە ئىگىمىز. «گۈل ۋە بۇلبۇل» داستانىنىڭ شاھىيارنىڭ ئەمەس، بەلكى سالاھىنىڭ ئەسىرى. بۇنىڭ تۆۋەندىكى پاكىتلار بىلەن ئىسپاتلايمىز.

1) پەقەت ماۋزۇلار ئۆزگەرتىلگەن، مەسىلەن: شاھىيارى سالاھىنىڭ «گۈلغا سەبانىڭ ھېكايىتى ۋە بۇلبۇلنىڭ ئەھۋالىنى بايان قىلغىنى» دېگەن ماۋزۇچاقنى «سەبا گۈل قاشىغا بارغانى» دەپ ئۆزگەرتكەن.

ماۋزۇنى بايان قىلىدىغان مىسرالاردا قىلچىمۇ ئۆزگىرىش يوق. مەسىلەن: سالاھىنىڭ مىسراسى مۇنداق باشلىنىدۇ:

سەبا چۈن گۈل ھەرەمگە ئولاشتى[1]

شاھىيارنىڭ مىسراسى:

سەبا چۈن ھەرىمىغا ئولاشتى[2]

ياكى:

سالاھىنىڭ:

گۈل سەبانى ئېۋەتىپ بۇلبۇلنى كەلتۈرمىگى

شاھىيارى:

گۈل سەبانى يىبارىپ، بۇلبۇل كەلتۈرغانى

لېكىن سەبا بىلەن بۇلبۇل دىئالوگدا بۇلبۇلنىڭ گۈلگە

---

① سالامى: «گۈل ۋە بۇلبۇل». «بۇلاق». 1985 - يىل، 15 - سان، 271 - بەت.
② مۇللا دىلدىم شاھىيارى: «گۈل ۋە بۇلبۇل». «بۇلاق». 1981 - يىل، 3 - سان، 152 - بەت.

ئەۋەتكەن غەزىلىسىگە «غەزەلىسى بۇلبۇل» دېگەن ماۋزۇچاق قويۇلغان، بۇ ماۋزۇچاق سالاھىدا يوق. ئەمما بۇلبۇلنىڭ غەزىلى ئوخشاش.

سالاھىنىڭ:

بەھەمدۇللا ئەگەرچە زار بولدۇم،
مۇھەببەتتىن بارواردا يار بولدۇم.
قىزىل گۈل فۇرقەتىدىن زارۇ ناچار،
تاڭ ئاتقۇنچە كېچە بىدار بولدۇم.
مېنى بىچارە ئى مەۋزۇن مىسكىن،
غەمۇ دەردى بەلاغە يار بولدۇم[1]

شاھىيارنىڭ:

بى ھەمدۇللا ئەگەرچە زار بولدۇم،
مۇھەببەتدىن رە ئول يار بولدۇم.
قىزىلگۈل فۇرقەتىدە زار، ناچار،
تاڭ ئاتقۇنچە كېچە بىدار بولدۇم.
مېنى بىچارە ئى مەھزۇنى مىسكىن،
غەمۇ دەردى بالاغا يار بولدۇم[2].

بۇنداق ھالنى شاھىيارى داستان ئىچىدىكى چوڭ ماۋزۇلار ئاستىغا قويغان «غەزەلىسى گۈل»، «بۇلبۇل سەباغا ئېيتقانىسى»، «بۇلبۇلنىڭ قوشقاچلارغا ئېيتقانىسى»، «بۇلبۇل ھومايۇنغا ئېيتقانى»، «بۇلبۇل تاۋسقا ئېيتقانى»، «بۇلبۇل تۇتىغا ئېيتقانى»، «بۇلبۇل كەبىكغا سۆزلەغانى»، «بۇلبۇل قۇمرىغا سۆزلەغانىسى»، «بۇلبۇل فاكتەكغە ئېيتقانىسى»، «بۇلبۇل سوفىياغا ئېيتقانى»، «بۇلبۇل ھود ھودغا سۆزلەغانىسى»، «سەبانىڭ بۇلبۇلغا ئېيتقانىسى» دېگەن ماۋزۇچاقلار دەۋ

---

① سالامى: «گۈل ۋە بۇلبۇل»، «بۇلاق»، 1985 - يىل 15 - سان، 232 - بەت.
② شاھىيارى: «گۈل ۋە بۇلبۇل»، «بۇلاق»، 1981 - يىل 3 - سان، 154 - بەت.

ئۇچرىتىمىز. بۇ ماۋزۇچاقلار داستان مەزمۇنىغا ھېچقانداق ماھىيەتلىك ئۆزگەرتىش كىرگۈزەلمەيدۇ. چۈنكى ئۇنى بايان قىلغان شېئىرىي مىسرالاردا يۇقىرىدا مىسال كەلتۈرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك قىلچىمۇ ئۆزگىرىش يوق. سالاھى مىسرالىرى بىلەن ئوپئوخشاش.

ئەگەر شاھىيارى بۇ ئىشنى ياخشى نىيەت بىلەن قىلغان دەپ پەرەز قىلىنسا، پەقەت شېئىرىي دىئالوگلاردىكى شەخسلەرنى ئوقۇغۇچى كىتابخان ئايرىۋېلىشقا ئاسانلىق تۇغدۇرۇش ئۈچۈن قىلىنغان دېيىشكە توغرا كېلىدۇ. ئەگەر غەرەزلىك دېگەن پەرەزگە كەلسەك، داستانغا قۇرۇقتىن قۇرۇق شەكىل ئۆزگىرىش بېرىپ، سېھىرگەرلىك بىلەن كىتابخانلارنىڭ كۆزىنى بويىاپ داستاننى ئۆزىنىڭ قىلۇېلىشقا ئۇرۇنغان دېيىشكە بولىدۇ. تارىختا ئۆتكەن بۇ ئىككى شەخس ئارىسىدا قانداق ۋەقەلەر يۈز بەرگىنىنى بىزگە ئۇقتۇرىدىغان تارىخىي پاكىتلار ھازىرچە بولمىغىنى ئۈچۈن، ئۇ تەرىپى بىزگە قاراڭغۇ، ئەمما شاھىيارنىڭ «داستان» نىنىڭ بەزى جايلىرىغا ئوچۇقتىن ئوچۇق ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈپ، سالاھى نامىنى يوقىتىشقا قىلغان ھەرىكەتلىرى كىشىنى شاھىيارنىڭ يامان غەرىزى بارمىكىن دېگەن خۇلاسىگە كېلىشكە مەجبۇر قىلىدۇ.

شاھىيارى سالاھى داستانىنىڭ مەزمۇن جەھەتتىن ئۆزگەرتىشكە ئۇرۇنىدۇ. مەسىلەن: سالاھىنىڭ داستانىدىكى كىرىش سۆزى غەرەزلىك چىقىرىپ تاشلانغاندەك قىلىدۇ. سالاھىنىڭ كىرىش سۆزى:

ئىكەۋلەن ئەي كۆڭۈل ھەمدەم بولالى،
سىفاتىڭ گۈل بىلەن بۇلبۇل قىلالى.
نە ياڭلىغ بولدى ئاشىق گۈلغە بۇلبۇل،
بايان قىل ئىشقى بۇلبۇل قىسسەئى گۈل.

بايان ئەيلەي ئۇلار ئىشقىنى سىر - سىر،
قىلايىن قىسسەسىغا نەزىم تەقرىر.
كى گۈل ئىشقىدا بۇلبۇل بىناۋادۇر،
غېرىبلىق دەردى بىرلە مۇبتىلادۇر.
قىلۇر ئىردىم كېچە كۈندۈز تەپەككۇر،
نېچە تۈرلىك ھېكايەتلەر تەسەۋۋۇر.
مەگەر نەزىم ئەيلىسەم بولغاي سازاۋەر،
دىبان دۇرلارنى ساچسام مەن بەياكبار.
بۇ سۆز ئىردى نادايى ئاسمانى،
كى «نەزىم ئەت بۇلبۇلى گۈل داستانى».
بولۇپ مەشۇقۇ ئاشق بۇلبۇلۇ گۈل،
بۇ نەزىم ئاتى ئىرور ھەم بۇلبۇلۇ گۈل.
بايان ئەيلەي كى بۇلبۇلۇ گۈل،
ئىشتىكىل داستانى بۇلبۇلۇ گۈل.
دىيۇر بۇلبۇلىكى مەن مەھزۇن مىسكىن،
بايان ئەيلەي سىلەرگە چەرخى دوندىن:
فەلەك چەرخى مېنى سەرگەشتە قىلدى،
نىگارىمدىن يەلۇز ئاشۇفتە قىلدى.
دە مادەم قان ئاقادۇر كۆزلارىمدىن،
ۋاقاسىز دىللرابا فۇرقەتىدىن[1].

داستاننى يېزىشقا سەۋەب بولغان، شائىرنىڭ بۇ چوڭقۇر پىكرى بايان قىلىنغان ئابزاسنى شاھىيارى چىقىرىپ تاشلىغان.

سالاھى يۇقىرىقى كىرىش سۆزىدىن كېيىن «سەبا قىزىل گۈلنى تەرىف قىلغانى» دېگەن ماۋزۇنىسى قويۇپ، داستان ۋەقەلىكىنى بايان قىلىدىغان مىسرالىرىنى مۇنداق باشلايدۇ:

---

① «بۇلاق»، 1985 -يىل، 15-سان، 229 - بەت.

چۇ بۇلبۇل ھەر سەباھى سايرار ئېردى،
سەبا ئول مەجلىس ئىچرە ھازىر ئېردى.

چوڭ ماۋزۇ «سەبا بۇلبۇلغا قىزىل گۈلنىڭ تەرىپىنى قىلغانى» ھەر ئىككىسىدە ئوخشاش. باشلىنىش مىسرالىرى:

ئەگەرچە ھەسر گاھى سايرار ئىدى،
سەبا ئول مەجلىس ئىچرە ھازىر ئىدى.

دېمەك، ھەر ئىككىسىدە ئوخشاش، جۇملىدىن ھەر ئىككى شائىردا يۇقىرىقى ماۋزۇنى بايان قىلغان بۇ چوڭ باب شېئىرىي مىسرالىرىدا قىلچىمۇ پەرق يوق، ئوپئوخشاش.

داستاندىكى قۇشلار سۆھبىتىدە شاھيارنىڭ كىچىك ماۋزۇچاقلارنى پەيدا قىلغاندىن باشقىسى ھەر ئىككى داستاندا مىسرامۇ مىسرا ئوخشاش، ئەمما شاھيارىدا قۇشلار سۆھبىتىدىن كېيىنلا داستاننىڭ مەزمۇنىغا ھېچقانداق مۇناسىۋەتسىز ھالدا «مۇناجات بىدەرگاھ قازىلھاجات» ماۋزۇسى ئاستىدا تۆۋەندىكى مۇناجات ئەتەيلەپ قوشۇپ قويۇلغان.

ئىلاھى مەغپىرەتلىك كىردىگارا،
رەھىمارەھىم قىل پەرۋەردىگارا.
خۇداۋەندە گۇناھكار ئاسىدۇرمەن،
گۇناھكار ئەھلىنىڭ رەسۋاسىدۇرمەن.
ئىلاھى مەغپىرەت قىلغىل گۇناھىم،
كەرەملىك پادىشاھىم سەن ئىلاھىم.
كەرەم ئەيلەپ گۇناھىمنى كەچۇرگىل،
ماڭا بىر جام ۋەھدىتىن ئىچۇرگىل.
قىيامەتتە مېنى شەرمەندە قىلما.

ئىككى ئالەم ئەھلىگە خەندە قىلما.
مېنى ئۆزرە ھىممەتىڭغە تارتىپ ئالغىل،
مۇھەببەت ئوتىنى جانىمغا سالغىل.
كەرەم ئەيلەپ ئۆزۈڭنىڭ رەھمىتىگدىن،
ھىببىگدۇر مۇھەممەت ھۇرمىتىدىن.
خۇداۋەندە سالاھى ئاسى بەندە،
ئاتا يۇ مەغپىرەت ھەم لۇتف بەندە.

شائىرنىڭ سوغىستىك ئېستېتىك قارىشىنى ئىپادىلەيدىغان بۇ مۇناجات ئەسەرنىڭ يا ئالدىنقى قىسمى، ياكى كېيىنكى قىسمى بىلەن باغلانمايدۇ. پەقەت بۇنىڭ ئىچىدە «خۇداۋەندى سالاھى ئاسى بەندە» دېگەن بىر مىسرا ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇ يەردىكى «سالاھى» شاھىارنىڭ تەخەللۇسىمىدۇ؟! مۇنداق دەپ ئويلاش بىزچە مەنتىقىغا ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. چۈنكى شائىرنىڭ باشتا داستاننىڭ ئاپتورى سۈپىتىدە ئېلان قىلغان ئىسمى «موللا ئەلەم شاھىارى» ئەمەسمۇ؟! «شاھىارى شەرق كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئەنئەنىسى بويىچە شائىرنىڭ قەيەرلىك ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان ئېنىقلىما ھەم شائىرنىڭ تەخەللۇسى ئورنىدا كەلگەن سۆز بولۇپ، ئەمدى ئۇنىڭ ئاخىرىغا «سالاھى» تەخەللۇسىنى قوشقىلى بولمايدۇ. ماقۇل، شاھىارنىڭ «سالاھى» دېگەن ئەدەبىي تەخەللۇسى بار بولۇپ، «گۈل ۋە بۇلبۇل» شاھىارنىڭ ئەسىرى ئىكەن دېگەن ئويغىمۇ كېلەيلى. ئۇنداقتا ئۇ داستاننى يېزىشتىكى مەقسىتىنى ئىپادىلەيدىغان، داستاننىڭ پۈتۈن مەزمۇنى بىلەن لوگىك باغلانغان «كىرىش سۆز» تەرىقىسىدىكى بايانىنى ياكى ئەدەبىي تىل بىلەن ئېيتقاندا، داستان ئېپىكىسپوزىتسىيەسىنى نېمىشقا چىقىرىپ تاشلايدۇ؟ نېمىشقا بۇرۇن يوق ئەھمىيەتسىز نۇرغۇنلىغان ئۇششاق ماۋزۇلارنى پەيدا قىلىدۇ؟!

بىزچە شاھىيارنىڭ يۇقىرىقى ھەربىكتى كىتابخانىسى قايمۇقتۇرۇپ، ئۆزىنى يەنە بىر «سالاھى» بار ئىكەن دېگەن ساختا چۈشەنچىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن قىلغان «ھىيلىسى» دېگەن خۇلاسىگە كەلتۈرىدۇ. شاھىيارنىڭ بۇ «ئويۇن» ى داستانىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە ناھايىتى ئوچۇق پاش بولۇپ قالىدۇ.

يۇقىرىقى مەقسەتنىڭ كىرگۈزۈلگەن «مۇناجات» تىن كېيىن سالاھىدا ماۋزۇ «بۇلبۇلنىڭ سەپانى ئالدىغا چىرلاغانى» مۇنداق باشلىنىدۇ.

قاشىغا چىرلادى بۇلبۇل سەپانى،
دېدى. - دەردىمغە قىلغىل داۋانى.

ماۋزۇنىڭ بايانى باشتىن - ئاخىر ئوپئوخشاش، قىلچىمۇ پەرق يوق (پەقەت سالاھىدا يوق «سەپانىڭ بۇلبۇلغا ئېيتقانى» دېگەن سۆزنىڭ ماۋزۇدىن باشقا) . داستاننىڭ مۇشۇ قىسمىدىن ئاخىرىغىچە، يەنى سالاھىدا:

ئۆزۈڭ سۆزۈڭگە ھېچ بولدۇڭمۇ قايىل،
نە پايدا جۇرئۇ ئىسيانىڭگە بىلگىل.

شاھىياردا:

ئۆزۈڭ سۆزۈڭغە ھېچ بۇ دېسەڭ قابىل،
نە پايدا جەرىم ئىسيانىڭغا بىلگىل.

دېگەن جايغىچە ئەشىرگە تەييارلىغۇچىلارنىڭ سۆز تالىشىشىدىكى ئانچە، مۇنچە سۆزلەرنىڭ مىسرالاردىكى ئوخشاشماسلىقىدىن باشقا ھېچقانداق ئۆزگىرىش يوق.

داستانىنىڭ يۇقىرىقى مىسرالىرىدىن كېيىن داستانىنىڭ خاتىمە قىسمى سالاھىدا:

ئوقۇبان سەيىر قىلسۇنلەر بۇ داستان،
كى ئاشقلار ئۈچۈن قىلدىم گۈلىستان.
ئىشىت تارىخنى بۇلبۇل دەپ ئۇچ،
بولۇپ بىر مىڭ بىر يوز ئەللىكۈ ئۈچ.
تامام ئەيلەپ گۈلۈ بۇلبۇل ىلەن بۇ مەنتىقۇتتەيىر،
بايانى ئىشق بۇلبۇل بىرلە گۈلدۇر تەممەتولخەيىر.
«سالاھى» گە ئىلاھى رەھمەت ئەيلە،
كىتابىن كىمسە كۆرسە رەھمەت ئەيلە.
جاھان تەزدىم كۆرەلمەي دەشيارى،
مەگەر ھوش سۆزكى قالسا يادىكارى.

دېگەن تەلمىن ىلەن تۈگەيدۇ. دەل داستاندىكى مۇشۇ تەلقىن شاھىارىنىڭ جېنىغا تېگىدىغان جاي بولۇپ، داستاننىڭ قاچان پىزىلغان. كىمگە مەنسۇپلۇقىنىى ئايرىيدىغان نۇقتا بولغىنى ئۈچۈن بۇ تەلقىنىنى پۈتۈنلەي ئۆزگەرتىپ، داستاننى مۇنداق تاماملايدۇ:

قېنى رۇستەم ئول مالىك ئىران؟
قېنى ئول لەشكەرۇ جورجانى كۆرگەن؟
قېنى خىسراۋ، قېنى جەمشىدى جەمھۇر؟
قېنى ئىسكەندەر ئول ئالەمغە مەشھۇر؟
بۇ دۇنيانى بىلمىگىسم بى ۋاپادۇر،
ئانىڭ راھىتى جانغا جاپادۇر.
گۇناھلىكمەن، ئەمەل ھېچ يوق مەندە،
مېنىڭدەك بولماغاي شەرمەندە بەندە.

ئىلاھى يوقتۇردۇر بىر مەندەك گۇناھكار،
يامان ئىشلار قىلىپ بولىدۇ نۇبەكار.
ئىلاھى، رەسۈلۈر، لۇتفىگۈر بى ھەد،
ئىجابەت ئەيلە يارەب قىلماغىل رەد.
ئوقۇبان قىلسۇنلەر بۇ داستان،
كى ئاشىقلار ئۈچۈن قىلدىم گۈلىستان.
بۇ كىتاب تارىخ قۇنىگاسىن فوچ،
بولۇبان بىرمەك يۈز ئەللىككۈ ئۈچ.
تامام ئەيلەپ گۈل بۇلبۇل قىلىپ تەيىر،
بايان ئىشق بۇلبۇل تەمھە تول خەيىر[1].

تەلقىندىكى:

ئوقۇبان سەيىر قىلسۇنلەر بۇ داستان،
كى ئاشىقلار ئۈچۈن قىلدىم گۈلىستان.

دېگەن ئىككى مىسرا سالاھى خاتىمىسىدىكى مىسرالارنىڭ كۆچۈرۈلمىسى، قالغان مۇناجات روھى بىلەن سۇغۇرۇلغان قۇرلارنى شاھىيارى ئىجادى دەپ ھېسابلىغىلى بولىدۇ.

ئەگەر بۇ داستاندا شاھىيارنىڭ ھەسسىسى بار دېيىلسە، شاھىيارنىڭ بىز يۇقىرىدا مىسال كەلتۈرگەن غەزەللىك ھالدا داستانغا كىرگۈزۈلگەن ئىككى مۇناجاتى ئۇنىڭ ئىجادىيىتى بولۇپ، بۇنى ئۆزىنىڭ غەزىنىسى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئىشلەتكەن ۋاستىسى دېيىشكە بولىدۇ. يۇقىرىقى پاكىتلاردىن باشقا، شاھىيارى ئىجادىيىتىنىڭ نەمۇنىسى بولغان يۇقىرىدا بىز مىسال كەلتۈرگەن ئىككى مۇناجات شاھىيارنىڭ سوفىزمنىڭ ئەڭ ئەكسىيەتچى مەزھىپى - گۇرۇھى ئېكىلىكتىك سوفىزم ئەلغازالى، يەسەۋى گۇرۇھىغا تەئەللۇقلۇقىنى ئىسپاتلاپ،

---

1. شاھىيارى: «گۈل ۋە بۇلبۇل». «ۋلاق». 1981-يىل، 3-سان، 206-بەت.

داستاندا ئالغا سۈرۈلگەن ئىلغار ئىدىيىنى رەت قىلىدۇ.
ئەنە شۇ يۇقىرىقى پاكىتلار «گۈل ۋە بۈلبۈل» داستانى شاھىرنىڭ ئەمەسلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.
«گۈل ۋە بۈلبۈل» داستانىدىكى سالاھىنىڭ باشتىن- ئاخىر ئىزچىل داۋاملاشقان ئىدىيىسى ۋە بەدئىي ئىستىلى، ئۇنىڭ ئۈستىگە سالاھىنىڭ داستانىنىڭ خاتىمىسىدە خاتىرىلەنگەن داستانىنىڭ يېزىلىپ پۈتكەن يىلنامىسى ۋە ناھايىتى ئوچۇق يېزىلغان «سالاھى» تەخەللۇسى داستانىنىڭ شاھىرنىڭ ئەمەس، بەلكى «سالاھى» تەخەللۇسلۇق شائىرنىڭ ئىكەنلىكى بىزدە ھېچقانداق گۇمان تۇغدۇرمايدۇ. شۇڭا بىز «گۈل ۋە بۈلبۈل» داستانىنى سالاھىنىڭ دەپ قارايمىز.
شائىرنىڭ نەدە تۇغۇلغان، قاچان، قانداق ئائىلىدە دۇنياغا كېلىپ، بىلىم ۋە تەربىيىنى قەيەردە ئالغانلىقىنى كۆرسىتىدىغان تارىخىي ماتېرىياللارغا ھازىرچە ئىگە ئەمەسبىز. بۇ مەسىلىدە پەقەت داستانىنىڭ ئۆزىدىكى ماتېرىيالغىلا تايىنىشقا مەجبۇرىمىز.
شائىر داستانىنىڭ خاتىمە قىسمىدا:

ئىشىت تارىخنى بۈلبۈل كەبى ئۇچ،
بولۇپ بىر مىڭۇ بىر يۈز ئەللىكۇ ئۇچ.
تامام ئەيلەپ گۈلۇ بۈلبۈل بىلە بۇ مەنتىقۇتتەيىر،
بايانى ئىشق بۈلبۈل بىرلە گۈلدۇر تەممەتولخەيىر.
«سالاھى» گە ئىلاھى رەھمەت ئەيلە،
كىتابىن كىمسە كۆرسە رەھمەت ئەيلە.
جاھان كەزدىم كۆرەلمەي دەستىيار،
مەگەر خوش سۆزكى قالسا يادىكارى.

دەيدۇ.
داستاندىن ئالغان بۇ تەلقىندىن بىز شائىرنىڭ ھىجرىيە

1153 ـ يىلى (مىلادى 1740 ـ يىلى) ئۆز داستانىنى يېزىپ تاماملىغانلىقىنى. شائىرنىڭ تەخەللۇسى «سالاھى»[1] ئىكەنلىكىنى بىلىپ ئالىمىز. شائىرنىڭ شېئىرىي يىل خۇسۇسىيىتىدىن ئۇنىڭ قەشقەرلىق ئىكەنلىكىنى مۇقىملاشتۇرغىلى بولىدۇ.

شائىرنىڭ داستانىدا خېلى نۇرغۇن يەرلىرىدە قۇرئاندىن ئېلىنغان شېئىرىي قۇرلىرى ئىلاھىيەت ئىلمىدە خېلىلا يۇقىرى كامالەتكە يەتكەنلىكىدىن دېرەك بېرىسە، ئۇنىڭ ئېستېتىك غايىسى دەرىجىسىدىن قارىغاندا. دۇنياۋى بىلىملەردىنمۇ ئۆز دەۋرىدىكى خېلىلا مەلۇماتلىق ئادەملەرنىڭ قاتارىدىن ئورۇن ئالىدۇ دەپ قاراشقا بولىدۇ. شائىرنىڭ داستانىدىكى بۇ سەۋبىيە ئۇنىڭ ئۆز دەۋرىدىكى مەدرىسىلەرنىڭ بىرىدە ئوقۇپ، ئوقۇش جەريانىدا ئۆز ئانا تىلىدىن باشقا ئەرەب، پارس تىللىرىنى ئىگىلەپ، بۇ تىللار ئارقىلىق ئۆزىدىن ئالدىن شەرق مەدەنىيىتىدە بارلىققا كەلگەن ئىلمىي ئوتۇقلاردىن پېتەرلىك پايدىلانغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ.

ھازىر شائىر سالاھىنىڭ بىزگە مەلۇم بولغىنى بىرلا ئەنە شۇ «گۈل ۋە بۈلبۈل» داستانى. داستاندا ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئەخلاقىي. ئىجتىمائىي مەسىلىلەر. بۇ مەسىلىلەرنى ئىپادىلىگەن ئوبرازلارنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى، بۇ ئوبرازلارنى يارىتىشتىكى ئېستېتىك قاراش ۋە بەدىئىي تەپەككۇر ھەم ئۇلارنى ئىپادىلىگەن يۇقىرى كامالەتكە يەتكەن بەدىئىي تىل شائىرنىڭ ئۆزىگە خاس ئىستىلىنى شەكىللەندۈرگەن، ھەر قانداق شائىر مۇنداق پەللىگە خېلى ئۇزاق بىر دەۋر ئىجادىي مەشق ۋە ئۇلارنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك ئوتۇقلىرىدىن كېيىنلا ئىگە بولالايدۇ.

بۇ ھال بىزگە شائىرنىڭ بۇ داستاندىن باشقا نۇرغۇن

---

1 سالامى ـ سالاھىيەتلىك، ياراملىق (ياخشى ئىشلارغا مەنسۇپ)

بەدئىي ئەسەرلىرى دۇنياغا كەلگەن دېگەن ھۆكۈمنى چىقىرىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ. ئەپسۇسكى، ئۇلار بىلەن تېخىچە يۈز كۆرۈشەلمەيۋاتىمىز. ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ھازىرقى مەنبە ئېقىمىغا قارىغاندا، كۈنلەرنىڭ بىرىدە شائىرنىڭ قالغان تەۋەررۈك بەدئىي يادىكارلىقلىرى بىلەن كۆرۈشۈپ قىلىشقا ئۈمىد زور.

«گۈل ۋە بۇلبۇل» داستانىنىڭ ئېستېتىك غايىسى ۋە بەدئىي ئالاھىدىلىكلىرى

شائىر يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك «گۈل ۋە بۇلبۇل» داستانىنى 1740- يىلى تاماملىغان. بۇ چاغدا شىنجاڭغا جۇڭغار ھۆكۈمدارلىرىدىن رابدان چۈڭنىڭ ئوغلى غالدان چىرىن ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان ۋاقىت ئىدى. ئەمما جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ يەرلىك ھاكىمىيىتى ئۈستىدە قارا تاغلىقلار مەزھىپىدىن دانىيال خوجىنىڭ ئوغلى خوجاجاھان — مەشھۇر شائىر «ئەرشى» تەختتە ئولتۇرغان چاغ ئىدى. ئۇزاقتىن بېرى دىنىي نىقاب بىلەن ئوتتۇرىغا چىققان سىياسىي ھاكىمىيەت كۈرىشى ئاق تاغلىق، قارا تاغلىق كۈرىشى ئىچكى جەھەتتە ھېلىمۇ جىددىي ئىدى. مۇنداق كۈرەش جۇڭغار خانلىقىنىڭ شىنجاڭدا ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشى ئۈچۈن، شىنجاڭدا ئۆز مەنپەئەتلىرىنى قوغدىشى ئۈچۈن تولىمۇ ئەۋزەللىكلەرگە ئىگە ئىدى، ئۇلار جەنۇبىي شىنجاڭدا قايسى چاغدا، قايسى مەزھەپنىڭ كۈچى غالىب كەلسە، ئۇنىڭ ۋەكىلىنى ھاكىمىيەت ئۈستىگە چىقىرىپ، مەغلۇپ بولغىنىنىڭ ۋەكىلىنى ئىلىغا ئاپىرىپ «تورغاق» تا تۇتۇپ تۇرغاندىن تاشقىرى، غالىب چىقىپ

هاكىمىيەت تەختىگە ئولتۇرغانلارنىڭ بالىلىرى ياكى مۇھىم ئادەملىرىنىمۇ ئىلىدا «تورغاق» تا تۇتۇپ تۇراتتى.

جۇڭغار هاكىمدارلىرى ئۆز سىياسىي مەنپەئەتلىرى ئۈچۈن جەنۇبىي شىنجاڭ سىياسىي سەھنىسىدىكى شاخمات ئۇرۇشلىرىنى ۋەزىيەتكە قاراپ ۋاقتى - ۋاقتىدا يۆتكەپ تۇراتتى. 1727-، 1728 - يىللىرى قاراتاغلىقلار غالىب كەلگىنى ئۈچۈن، ئىلىدا تورغاقتا تۇتۇپ تۇرغان قارا تاغلىقلار ۋەكىلى دانىيال خوجىنى هاكىمىيەتكە چىقارغانىدى. دانىيال خوجا ۋاپاتىدىن كېيىن ئۇنىڭ ئورنىغا، ئوغلى خوجا جاهاننى چىقارغانىدى. بۇ ۋاقىتتا ئاق تاغلىق خوجىلاردىن ئاپاق خوجىنىڭ ئوغۇللىرى بورهانىدىن بىلەن كىچىك خوجا ئىلىدا تورغاقتا ئىدى.

جۇڭغار هاكىمدارلىرى بۇ چاغدا جەنۇبىي شىنجاڭدا ئۆز زامانىسىگە نىسبەتەن ئىلغار پىكىرلىك، ئىنسانپەرۋەر شائىر ئەرشىنىڭ خەلق بىلەن زىچ بىرلىشىپ، ۋەيران بولغان خەلق ئىگىلىكىنى تىكلەپ، خۇراپاتلىققا قارشى تۇرۇپ، ئىلىم - پەن، ئەدەبىيات - سەنئەتنى گۈللەندۈرۈشكە هەرىكەت قىلىۋاتقىنىدىن بەك ئەنسىرەپ، يوشۇرۇن هالدا ئىچكى جەهەتتىن ئەكسىيەتچى ئاپاق خوجا سوپى مۇرتلىرىنى يۆلەپ تۇرغۇزۇپ، خوجا جاهان ئەرشى هاكىمىيىتىگە قارشى قويۇپ، ئىلىدىكى بورهانىدىن بىلەن ئۇنىڭ ئىنىسى جاهان خوجىنى (كىچىك خوجىنى) جۇڭغار هاكىمىيىتىنىڭ گۇماشتىسى قىلىشقا هازىرلىق قىلىۋاتاتتى، بىرنەچچە قەبىلىلەر ئىتتىپاقىدىن ۋۇجۇدقا كەلگەن جۇڭغار هاكىمىيىتىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى هاكىمىيەت كۈرىشىمۇ جىددىيلىشىپ پارتلاپ كېتىش ئالدىدا تۇراتتى.

جەنۇبىي شىنجاڭ جۇڭغار هامىيلىقىدا ئىدى، خوجا جاهان هاكىمىيەتكە چىقىپ جەمئىيەتنى قىسقا ۋاقىت ئىچىدە تەرتىپكە سېلىپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى بەلگىلىك هالدا تەرەققىي

قىلدۇرۇپ، ئۇستىقۇرۇلمىدا ئىلىم - پەن، ماۋارىپنى، ئەدەبىيات - سەنئەتنى گۈللەندۇرۇشكە كۈچەپ ئۇرۇنغان بولسىمۇ، ئۇزاقتىن بېرى يىلتىز تارتقان فېئودالىزمنىڭ روھىي تۇتۇرۇكى بولۇپ كەلگەن تەرىقەتچىلىك، تەسەۋۋۇپ ۋە سوفىزمنىڭ ئېغىر توسقۇنلۇقىنى يېڭەلمىگەنىدى. چۈنكى بۇنىڭ جانلىق كۈچلىرى ئاپاق خوجىنىڭ مۇرىت - ئىشانلىرى ناھايىتى كۆپ سالماقنى ئىگىلەيتتى، ئۇنىڭ ئۇستىگە يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك جۇڭغار ئاق سۆڭەك ھاكىمدارلىرى ئۆزلىرىنىڭ سىياسىي مەقسەتلىرى ئۈچۈن ئۇلارنى ھەر خىل شەكىللەر بىلەن يۆلەپ، ئۇلارغا مەدەت بېرىپ تۇراتتى. شۇڭا بۇ چاغ مەنزىرىسىدە يەنىلا تەسەۋۋۇپ - سوفىزم ھۆكۈمران ئورۇندا تۇراتتى.

شائىر سالاھىنىڭ «گۈل ۋە بۇلبۇل» داستانىنى ئەنە شۇ يۇقىرىدا بىز قىسقىچە سۆزلەپ ئۆتكەن مىللىي، سىنىپىي زىددىيەتكە تولغان، خەلق قوش زۇلۇم — يەرلىك فېئودال ھاكىمدارلىرى ۋە جۇڭغار ئاقسۆڭەك ھاكىمدارلىرىنىڭ ئېغىر زۇلمىتى ئاستىدا ياشاۋاتقان دەۋرىنىڭ ئىسمى جىسمىغا ماس سالاھىيەتلىك بەدىئىي ئىنكاسى دېيىشكە بولىدۇ.

داستان شەرق كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئەنئەنىۋى تېمىسى «گۈل ۋە بۇلبۇل» نىڭ مۇھەببەت تېمىسىغا بېغىشلانغان بولۇپ، بۇ تېما تارىختىن بېرى فېئودالىزىم ئىستىبدادىتلىقىنىڭ خەلق ئازادلىق، ئەركىنلىكىنى قاتىللارچە بوغۇشىغا قارشى ھالدا خەلقنىڭ ئازاد، ئەركىن ھاياتقا ئېرىشىشىنىڭ مەڭگۈلۈك تىلىكىنى مۇھەببەت كونفىلىكتى شەكلىدە سىمۋوللۇق بەدىئىي ئوبرازلاردا ئىپادىلەپ كەلگىنىدەك، شائىر سالاھى بۇ تېما ئارقىلىق ئۆز دەۋرى، ئۆز خەلقىنىڭ ئازادلىق ئەركىنلىككە ئىنتىلىش كۈرەشلىرىنى ئۆزىگە خاس ئاھاڭ، ئۆزىگە خاس ماھارەت بىلەن ئىپادىلىدى. داستاننىڭ قەھرىمانلىرىنىڭ

هەممىسى سىمۇزول خاراكتېرگە ئىگە. بەدىئىي تەپەككۇر تارىخىغا قارايدىغان بولساق «سىمۇزول» ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە.

گرېك خەلقى قۇللۇقتا ياشاۋاتقاندا مەسەلچىلىك ئەدەبىي ژانىرىنىڭ ئاتىسى. ئۇزى قۇل بولغان ئىزوپ ئەدەبىيات مۇنبىرىدىن پايدىلىنىپ، ئۆزىنىڭ سىمۇوللۇق مەسەللىرى بىلەن قۇلدارلارنى ئالاق - جالاق قىلىۋەتكەنىدى. ئاخىر قۇلدارلار ئىزوپنى بۇ «جىنايىتى» ئۈچۈن قەتل قىلدى، بۇ قۇلدارلارنىڭ چىرىك مەنپەئىيىتىنىڭ ئاجىزلىقىنىڭ ئىپادىسى ئىدى.

١٧ ئەسىر ئۇيغۇر مۇتەپەككۇر شائىرى يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ ئالەمشۇمۇل ئەھمىيەتكە ئىگە ئېستېتىك غايىسىنى «قۇتادغۇبىلىك» تا سىمۇوللۇق ئوبراز بىلەن ئىپادىلىسە، ١١ ئەسىر كلاسسىكلىرى ئابدۇراخمان جامى، ئەلىشىر نەۋائىلار ئەدەبىياتتىكى سىمۇولدىن ناھايىتى كەڭ پايدىلاندى.

ئەدەبىياتتىكى بەدىئىي سىمۇول خەلق سىياسىي ئەركىنلىككە ئېرىشمەك، زۇلۇم - سىتەم ئىستىبداتى ئاستىدا ياشاۋاتقان چاغدا، ئۇنىڭ ۋەكىلى بولغان شائىر قولىدا خەلق ئاۋازىنى، ۋىجدانىنى ئىپادىلەشكە، شائىرغا ئەركىنلىك بېرىدىغان ئەڭ ياخشى قورال بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

شائىر سالاھى خەلق جۇڭغار - خوجىلار دەۋرىدە سىياسىي ھوقۇقسىز، فېئودال زۇلۇمىنىڭ ئىستىبداتلىقى ئاستىدا ئىگىراۋاتقان مەزگىلدە، ئەنە شۇ ئۇلۇغ قورال سىمۇول ئەدەبىياتى ئارقىلىق خەلقنىڭ جاندىنمۇ ئەزىز سىياسىي ئازادلىق، ئەركىنلىك، تىلەك - ئارزۇلىرىنى يورەكلىك ھالدا باتۇرلۇق بىلەن خەلقى ئالەمگە جاكارلالىغان.

«گۈل ۋە بۇلبۇل» تېمىسىنى شۇ دەۋردە ياشىغان شائىر ھىرقەتىمۇ يازغان، سالاھىي يازغان «گۈل ۋە بۇلبۇل»

داستاننىڭ سۈژىتى، سۈژىت قۇرۇلمىسىنىڭ خېلى بىر قىسمى ھىرقەتى داستاننىڭ سۈژىتى ۋە سۈژىت قۇرۇلمىسىغا ناھايىتى ئوخشىشىپ كېتىدۇ. بۇنىڭغا قاراپ سالاھى ئەسىرنى تەقلىدىي ئەسەر دېگىلى بولامدۇ؟

ياق!

بىرىنچىدىن، سالاھى داستاننىڭ سۈژىتىنىڭ بىر قىسمى ھىرقەتى داستاننىڭ سۈژىتىغا ئوخشىشىپ كەتسىمۇ، ئەمما شائىرنىڭ ئاساسىي ئېستېتىك غايىسىنى ئىپادىلەيدىغان قىسمى ھىرقەتى داستانىغا پۈتۈنلەي ئوخشاشمايدىغان ئالاھىدە ئورنىنالىققا ئىگە.

ئىككىنچىدىن، ھىرقەتى داستانى شەكىل جەھەتتىن لىرو - ئېپىك داستان بولۇپ، مەزمۇن جەھەتتىن رومانتىك داستان. شائىر ئېستېتىك غايىسىنى رومانتىزم مېتودى بويىچە سىمۋوللۇق ئوبرازلار ئارقىلىق ئەملگە ئاشۇرغان، سالاھى داستانىمۇ شەكىل جەھەتتىن لىرو - ئېپىك داستانغا كىرىدۇ. ئەمما داستاندا شائىرنىڭ ئېستېتىك غايىسى سىمۋوللۇق ئوبرازلاردا تەنقىدىي رېئالىزم يولى بىلەن ئەملگە ئاشۇرۇلىدۇ. زامانىۋىلىك جەھەتتىن، ئۆزىنىڭ زامانداشلىرىنىڭ ھېچقايسىسى ئېيتمىشقا جۇرئەت قىلالمىغان ۋە ئېيتالمىغان پىكىرنى شائىر سالاھ، ئېيتالىغان.

بۇنىڭ سەۋەبى نېمە؟

ئەدەبىيات ھاياتنى ئۆگىنىش، ھايات ئۇستىدىن ھۆكۈم چىقىرىش ۋە ھاياتنى قايتا قۇرۇش قورالى ئىكەنلىكى ئۈنىڭ يەنە بىر يېڭى خۇسۇسىيىتىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. بۇ خۇسۇسىيەت زامانىۋىلىك دەپ ئاتىلىدۇ. جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ھەر بىر كونكرېت باسقۇچىدا كىشىلەرنىڭ ھايات شارائىتىنى ياخشىلاش، ئادەملەرنى مەنسۇى جەھەتتىن مۇكەممەللەشتۈرۈش جەريانىدا پەيدا بولغان مۇھىم سىياسىي،

ئىجتىمائىي، ئەخلاقىي ۋە باشقا مەسىلىلەردە كىشىلەرنىڭ چاڭقاق ئېھتىياجىنى سېزىپ، بىلىپ ئېلىشقا ئىنتىلىش ۋە ئېھتىياجلارغا جاۋاب ئىزدەش ھەم جاۋاب تېپىش زامانىۋىلىك دېيىلىدۇ. بۇيۇك يازغۇچىلارلا ئۆز دەۋرىنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىدىكى ھادىسىلەرنى ۋە يېڭى سىياسىي، ئىجتىمائىي، ئەخلاقىي ئېھتىياجلارنى ئىپادىلىگۈچى بولۇپ مەيدانغا چىقىدۇ. ئېنگېلس ئالگىر دانتى (1265 ـ 1321) نى «ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ ئاخىرقى شائىرى ۋە ئۇنىڭ بىلەن بىللە يېڭى زامانىنىڭ بىرىنچى شائىرى» دەپ كۆرسىتىشىنىڭ سەۋەبى، ئۇنىڭ «ئىلاھى» كومېدىيىسىدە ئىتالىيە ۋە پۈتۈن جاھان تارىخىدا باشلانغان يېڭى دەۋر ئۆز ئەكسىنى تاپقانىدى. بۇ دانتى ئەسىرىدىكى ئەڭ زور زامانىۋىلىك ئىدى. دېمەك، زامانىۋىلىك ھەر قانداق چاغدا زامانغا ماسلىشىش دېگەنلىك ئەمەس، بەلكى يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، بەلگىلىك دەۋردىكى جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن زۆرۈر بولغان يېڭى غايىلەرنى ئىپادىلەشتىن ئىبارەت. بۇنداق يېڭى غايىلەر شۇ چاغدىكى كىشىلەر ئېڭىدا ھۆكۈمران بولغان ئىدىئولوگىيىگە ماس كېلىۋېرىشى ناتايىن.

ھەقىقىي زامانىۋىلىككە ئىگە بولغان بەدىئىي ئەسەر ئۆز دەۋرىنىڭ ئىجتىمائىي ئاڭ ساھەسىدە يېڭى سۆز بولۇپ قالىدۇ. لېنىننىڭ «تولستوي ۋە پرولېتارىيات كۆرۈشى» دېگەن ماقالىسىدىكى تەرىپ بويىچە ئېيتقاندا، تولستوي ھۆكۈمران سىنىپلارنى ناھايىتى زور كۈچ ۋە سەمىمىيەت بىلەن تەنقىد قىلدى، ھازىرقى جەمئىيەتنىڭ ساقلىنىپ تۇرۇشىغا ياردەم بېرىۋاتقان ھەممە مۇئەسسەسىلەرنى: چېركاۇ، سوت، مىلىتارىزم، «قانۇنىي» نىكاھ، بۇرژۇئازىيىنىڭ پۈتۈنلەي يالغان ئىكەنلىكىنى ناھايىتى ئوچۇق، روشەن ھالدا ئېچىپ تاشلىغانلىقى بايان قىلىنغان. مانا بۇلار شۇ چاغ رۇس

جەمئىيەتنى ئۇچۇن بۇيۇك سەنئەتكارلىق بىلەن ئىپتىخارلىنارلىق يېڭى سۆز ئىدى. زامانىسىنىڭ ئەڭ ئىلغار ئىجتىمائىي كۈچ ۋە غايىلىرى بىلەن مۇستەھكەم ئالاقە ھەر قانداق يازغۇچى ياكى شائىر ئىجادىيىتىنىڭ چوڭ ئىجتىمائىي ئەھمىيىتىنى، زامانىۋىلىكىنى تەمىنلەيدىغان ئاساسلارنىڭ بىرىدۇر. بۇ جايدا سالاھىنى، تولستوي بىلەن سېلىشتۇرغىلى بولمايدۇ. پەقەت شائىرنىڭ زامانىۋىلىكتە نېمە ئۈچۇن زامانداشلىرىدىن ئېشىپ كەتكەنلىكىنىڭ سەۋەبىنى ئىزدەش ئۈچۇنلا مىسال كەلتۈرۈلدى، خالاس.

ئۇلۇغ رۇس يازغۇچىسى چېخوۋ: «كىمكى ھېچ نەرسە ئىزدىمىسە، ھېچ نەرسىدىن ئۈمىدۋار بولمىسا، ھېچ نەرسىدىن خەۋپ - خەتەر ھېس قىلمىسا، ئۇ سەنئەتكار بولالمايدۇ»[1] دېگەنىدى. شائىر سالاھىنىڭ ئۆز خەلقىنىڭ بەخت - سائادىتى، ئازاد - ئەركىنلىكى ئۈچۇن جان تىكىپ كۈرەش قىلغانلىقى، بۇ كۈرەشتە خەلق بىلەن چوڭقۇر ئالاقە باغلىغانلىقى، خەلق ئازادلىق، ئەركىنلىكىنىڭ بىردىنبىر دۈشمىنى فېئودالىزم تۈزۈمى ئىكەنلىكىنى چوڭقۇر چۈشەنگەنلىكى، ئۇلار بىلەن جان تىكىپ كۈرەش قىلغانلىقى، بۇ كۈرەشتە خەلق تېخى ئويغانمىغان شارائىتتا فېئودال قارا كۈچلىرى تەرىپىدىن قاتتىق زەربىگە ئۇچراپ، تېنەپ - تەمتىرەپ ئېغىر جاپا چەككەنلىكى ئۈنىڭ داستانىنىڭ خاتىمىسىدىكى مۇنۇ مىسرالاردا ئوچۇق كۆزگە تاشلىنىدۇ:

ئىلاھى غۇربەتىمدە رەھىم قىل،
مۇھەببەت ئوتىدىن بىر زەررە بەرگىل.
غەربىۋ خەستە مەن لۇتفۇڭ بىلەن باق،

① چېخوۋ ئەسەرلەر توپلىمى، رۇسچە نەشرى، 147 - بەت.

قۇرۇق جانسىغا ئىشىق ئوتىنى ياق.
جاھان كەزدىم كۆرەلمەي دەستىيارى،
مەگەر خوش سۆزكى قالسا يادىكارى.

بۇ سوپىلارچە ئىبىتىلغان ئاھ ـ زار كەينىدە كىشىنىڭ كۆز ئالدىغا شائىرنىڭ جاھانىنى كەزگەن خار ـ زار، ئىچىنىشلىق تۇرمۇش مەنزىرىسى كېلىدۇ. مانا بۇ ھايات شائىرغا قىيىنالىزم تۇزۇمىنىڭ ماھىيىتىنى چوڭقۇر چۈشىنىپ يېتىش ئىمكانىيىتىنى تۇغدۇرغاندەك، ئۇنى ئۆز ئىستىتىك غايىسى بويىچە چوڭقۇر پاش قىلىش ئىمكانىيىتىنى بەرگەن. بۇ مەسىلىدە ئۇنى بەدئىي غايىۋى جەھەتتىن زامانداشلىرىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ يۇقىرى بالداقتا كۆتۈرۈلگەن دېيىشكە بولىدۇ. ھەر قانداق شارائىتتا ئەدەبىياتنىڭ مەزمۇنى ھەققىدە گەپ بولىدىغان بولسا، ئۇنىڭ بىر ـ بىرىگە باغلىق بولغان ئىككى تەرىپىگە دۇچ كېلىمىز. بۇلار بىلىش ئوبيېكتى ھەم تەسۋىرلەش ئوبيېكتىدۇر. ئىنسانىنى ئوراپ تۇرغان رەڭمۇرەڭ ئالەم، چەكسىز ئوبيېكتىپ مەۋجۇدات ئەدەبىياتنىڭ بىلىش، ئۆگىنىش ئوبيېكتى. ئەمدى ئەنە شۇ ئىنسانىنى ئوراپ تۇرغان تەبىئەت ۋە جەمئىيەت ئۇنىڭ تۇرلۇك، تۈمەن مۇناسىۋەتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغۇچى ئىنسان ھاياتى بولسا ئۇنىڭ ـ ئەدەبىياتنىڭ تەسۋىرلەش ئوبيېكتىنى تەشكىل قىلىدۇ. بۇ ھەممە ئەدەبىيات تۇرلىرى ئۈچۈن ئومۇمىي قانۇنىيەت. لېكىن ئۇلار بىرىنچىدىن، تەسۋىرلەش ئوبيېكتىگە نىسبەتەن نۇقتىئىنەزەر تۇزۇلۇشىنى قانداق ئورۇنلاشتۇرۇش؛ ئىككىنچىدىن، زامان، ماكانىنى گەۋدىلەندۇرۇش ئۇسۇللىرى بىلەن ئۆز ئارا پەرقلىنىدۇ.

ئەدەبىي ئەسەردە نېمىلەر تەسۋىرلەنسۇن، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئەدەبىي ئەسەردە تەسۋىرلىنىۋاتقان ئوبرازنىڭ خاراكتېرىنى ئېچىش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. بەدئىي

ئەسەرلەرنىڭ قەھرىمانلىرىنى كىم، نېمە بولۇشىدىن ئۆسۈملۈكمۇ، ھايۋانمۇ، قۇشمۇ، كائىناتمۇ، يەرمۇ، بۇنىڭدىن قەتئىينەزەر، ئەدەبىياتنىڭ ئاساسىي قەھرىمانى بولغان ئىنسانلارنىڭ رېئال مۇناسىۋەتلىرى ۋە ئۇنىڭ پسىخىكىسى (روھىي ھالىتى) نى ئاچىدۇ.

بەدئىي ئەسەردىكى قەھرىمان كىم، نېمە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، يازغۇچىنىڭ ئېستېتىك غايىسىنى بەدئىي گەۋدىلەندۈرگۈچى، ئىپادىلىگۈچى، ئۇنى باشقىلارغا يۇقتۇرغۇچى. يازغۇچى ياكى شائىرنىڭ ھاياتىنى قايتا قۇرۇش ئېستېتىك غايىسىنى توشۇغۇچى لىباس - ۋاستىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. تولستوي: «... سەنئەتكار كىمنى تەسۋىرلىسۇن، ئىلاھىي شەخسلەرنىمۇ، قاراقچىلارنىمۇ، شاھنىمۇ ياكى خىزمەتكارنىمۇ بىز بۇنىڭدىن پەقەت يازغۇچىنىڭ ئۆزىنى ئىزدەيمىز. ئۇنىڭ قەلبىنى، روھىنى كۆرىمىز» دېگىنىدە ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ يۇقىرىقى قانۇنىيىتىنى تېخىمۇ ئوچۇق كونكرېتلاشتۇرۇپ بېرىدۇ.

مانا شۇ مەنىدە شائىر سالاھىنىڭ «گۈل ۋە بۇلبۇل» داستانىدىكى سەبا، گۈل، بۇلبۇل، قۇشلار ... ۋە باشقىلارنىڭ ھەممىسى ئەسەردە سىمۋوللاشتۇرۇلغان ئىنسان ئوبرازى بولۇپ، ئۇلار ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر، زىددىيەتلەر، بۇ زىددىيەتلەر ئاقىۋىتىدە كېلىپ چىققان خۇلاسىلەر شۇ ۋاقىتتىكى كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي مۇناسىۋىتى، ئۇلار ئارىسىدىكى زىددىيەتلەر شۇ جەمئىيەتتىكى زىددىيەتلەر بولۇپ، ئۇ زىددىيەتلەر تۇپەيلىدىن مەيدانغا كەلگەن تراگېدىيىلىك ئاقىۋەت شۇ سىنىپىي زىددىيەتلەرنىڭ مۇقەررەر نەتىجىسىدىن باشقا نەرسە ئەمەس.

جۇملىدىن ئەسەردىكى ھەر بىر سىمۋول خاراكتېرنى ئالغان. ئەسەردىكى ھەر بىر تېپىكلەشكەن ئىندىۋىدۇئال

خاراكتېرىنى ئالغان ئوبرازلار شائىرنىڭ ئېستېتىك غايىسىنىڭ خىلمۇ خىل تەرەپلىرىنى ئىپادىلەيدىغان لىباس - ۋاستىلەردىن باشقا نەرسە ئەمەس.

ئەنە شۇ مەنىدە ئەسەرنىڭ باش قەھرىمانىغا شائىر ياكى يازغۇچىنىڭ ئېستېتىك غايىسىنىڭ باش ۋەزىپىسى يۈكلىنىدۇ. شۇڭا ھەر قانداق بەدىئىي ئەسەردىكى باش قەھرىمانىنى يازغۇچى ياكى شائىرنىڭ ئېستېتىك غايىسىنى نۇقتىلىق ھالدا ئىپادىلەيدىغان، ئۇنى كىتابخانغا «خاھىشچانلىق» بىلەن ئۆتكۈزىدىغان خاراكتېر دەيمىز.

يۇقىرىقى مەنىدە سالاھى داستانى «گۈل ۋە بۇلبۇل» دىكى باش قەھرىمان بۇلبۇل بولۇپ، شائىرنىڭ ئاساسىي ئېستېتىك غايىسىنى ئىپادىلەيدۇ. شائىر سالاھىنىڭ دۇنيا قارىشىنى ئومۇمىي پەيلاسوپىيە نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، پانتېئىزملىق دۇنيا قاراش دېيىشكە بولىدۇ.

ئېنگېلس: «پانتېئىزمنىڭ ئۆزى دۇنياغا ئەركىن، ئىسيانى نەزەر بىلەن قاراشنىڭ ھارپىسى خالاس»[1] دېگەنىدى.

ئەمما شائىرنىڭ ئېستېتىك قارىشى نۇقتىسىدىن ئالغاندا ئۇنى سوفىزمنىڭ ئۆز زامانىسىغا نىسبەتەن ئەڭ ئىلغار مەزھىپى ياكى ئەڭ ئىلغار گۈرۇھى بولغان نەقشبەندىيە مەزھىپىگە مەنسۇپ دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. ئىسلام شەرقىدىكى ھەر قانداق ئوتتۇرا ئەسىر شائىرىنى سوفىزمنىڭ ئوچ مەزھىپىدىن بىرىگە تەئەللۇق قىلماي مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

نەقشبەندىيە سوفىزم پەلسەپە نۇقتىسىدىن «دۇنيانى ئاللا يارالتقان» لىقىنى ئىقرار قىلسىمۇ، يامان ئىشلارنى قىلماسلىق ئۈچۈن شەرىئەت قانۇن - قائىدىلىرىگە ئاساسەن بويسۇنسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئەكسىيەتچى تەرەپلىرىنى رەت قىلاتتى. ئۇلار

---

① ماركس، ئېنگېلس: «سەنئەت توغرىسىدا»، رۇسچە نەشرى، 1 - توم، 440 - بەت.

ئىسلام شەرىئەت قانۇنلىرىنى قوبۇل قىلغاندا ئىنسان مەنپەئىتى، ئىنسان سالامەتلىكىنى ئۆلچەم قىلاتتى. مەسىلەن: روزا تۇتۇشنى، نەفى ناماز (بەش ۋاخ نامازنىڭ سىرتىدا ئوقۇلىدىغان ناماز) نى رەت قىلىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا يېتىم - يېسىر، ئاجىزلارغا ياردەم قىلىشنى توغرا مېسابلايتتى، جۇملىدىن ئۇلار رېئال ھايات مەنپەئەتلىرىدىن تولۇق بەھرىمەن بولۇش، ئىلىم - پەننى ئىگىلەش، ئۇنىڭدىن پايدىلىنىشنى تەشەببۇس قىلىپ، ئەكسىچە خەلقنىڭ ئەمگىكىگە تايىنىپ ياشاش، خەلقنى ئېزىش، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشقا قارشى بولۇپ، ئۆزىنىڭ ھالال ئەمگىكى بىلەن ياشاشنى تەشەببۇس قىلاتتى. ئۇلار سىنىپىي مەيدان جەھەتتىن ئەمگەكچىلەر مەيدانىدا تۇراتتى. شۇڭا بۇ مەيدانىدا تۇرۇپ ئىجاد قىلىش رېئالىزمىنى رەت قىلمايتتى. ئۇلارنىڭ ئەدەبىياتتىكى ئىلغارلىقىمۇ مانا مۇشۇ نۇقتا ئارقىلىق ئېپادىلىنەتتى. ئوتتۇرا ئەسىر ئەزەربەيجان كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ۋەكىللىرىدىن بىرى بولغان مىرزا پەتتال ئاخۇندۇۋ سۇفىزمنىڭ ئەڭ ئەكسىيەتچى قانىتى بولغاز ئېكىلىكتىك سوفىزم ۋە ئۇنىڭ ۋەكىللىرى مۇھەممەت ئەلغازالى، ئەخمەت يەسەۋىچىلىك ئىدىيىلىرى بىلەن كۆرەش قىلغان چاغلىرىدا، ئۇلارغا قارشى نەقشىبەندىيىچى شائىرلارنىڭ ئەسەرلىرى بىلەن رەددىيە بەرگەنلىكىنى خۇددى بىز يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكەن مەسلىلەرنىڭ تەستىقى دېيىشكە بولىدۇ.

شائىر سالاھى ئەڭ ئالدى بىلەن ئۆز دەۋرىدىكى فېئودالىزمنىڭ روھىي تۇزۇلمىلىرىنى تەشكىل قىلغان قىسمىنىڭ بىرى بولغان فېئوداللىق ئەخلاق سىستېمىسىنى ساتىرىك قامچا ئاستىغا ئېلىپ ساۋايدۇ. بۇنى بىز داستاننىڭ سۇژىت تەرەققىياتىدىن كۆرۈپ ئالالايمىز. بۇلبۇل سەبانىڭ يېتەكچىلىكىدە قىزىل گۈلنىڭ ۋەسلىگە يېتىش ئۈچۈن سەپەرگە ئاتلىنىپ، ئۇزاق باياۋان - چۆللەرنى بېسىپ ئۆتۈپ، بىر

چىمەنزارلىققا دۇچ كېلىپ، چىمەنزارلىققا قونغاندا بۇ جاي قۇشلار ۋادىسى ئىكەنلىكى سېزىلىدۇ-دە، قۇشلار بىلەن خېلى ئۇزاق دىئالوگلۇق سالام - سائەت، تونۇشۇشلاردىن كېيىن ئۇلار بىلەن بىر - بىرلەپ مۇنازىرىلىشىدۇ، بۇلبۇل ئەڭ ئالدى بىلەن هومايۇن[1] بىلەن مۇنازىرىلىشىدۇ. بۇلبۇلنىڭ سورىغان سوئالىغا هومايۇن مۇنداق جاۋاب بېرىدۇ:

دېدى بۇ قۇش ئىشىم جاهاندا،
ئېتىم مەشھۇردۇر، مەن ئاسماندا.
ئەگەر سورىساڭ مېنى دەرلەر هومايۇن،
قانائەتتىن يۇيۇپ جانۇ - تېنىم خۇن.
بۇ ۋادىنى قىلىپ مەن سەيرىگاهى،
ئېرورمەن جۇملە قۇشلار پادىشاهى.
ئىشت مەندە يەنە بىر خاسىيەت بار،
ئۇنى بۇلبۇل ساڭا مەن ئەيلەي ئىزهار:
ئەگەر هەركىم باشىغا تۇشسە سايەم،
جاهاندا پادىشاه بولغاي ئۇ شۇلدەم.
جاهان خەلقى مېنىڭ سايەمگە مۇهتاج،
چۇ سايەم تۇشسە باشىغە كىيەر تاج.
هومايى سايە بەخشى رەهنامۇ مەن،
بۇ ۋادى قۇشلىرىغا پادىشاه مەن.
ئىشتكىن ۋادىگە شاهى تەيۇرمەن،
نېچوك هۆكۈم ئەيلەسەم ئانداق قىلۇرمەن.
قىلىپ نەفسىمنى مەهبۇسى قانائەت،
سىتەم بەردىم جانىمغا يوقتۇر راهەت.
يېدىم قانئىلىغىمدىن ئۇستىخۋانىنى،

---

1 هومايۇن ئەپسانىۋى بەخت قۇشى.

كەرەمدىن قىلمادىم ئازۇردە جاننى.
پەرىشەش ئەھلى ئەيلەر ئارزولار،
پەرىمدىن بىر نىشانە تاپماغىلار.
كىيىبان نازىنىنلار تاج ئالتۇن،
قوبالار باشىغا پەررى ھومايۇن.
جىغە لەرزان قىلىپ زىبا پەرىمنى،
سوقۇرلار باشلارىغە شەھ پەرىمنى.
ھومايۇن كىم بايان ئەتتى ئۆزىنى،
تامام ئەتتى لەتافەتلىك سۆزىنى.
ئىشىتتى بۇلبۇلۇ بولدى دېگەن گۇن،
دېدى شاھ سەن ياكى ھومايۇن؟
ماجازى ئالەمغا پادىشاھ سەن،
بۇگۇن سەن پادىشاھ تاغلا گادا سەن.
ئەگەر شاھ قىلمىسا ئەدلى بىرلە ئىھسان،
قىلۇر تاغلا شاھلىقتىن پۇشايمان .
ئۆزۇڭگە بولماگىن زىنھار مەغرۇر،
بىناگاھ يەتمەگەي ئەلگە شەرۇ شۇر[1]
غىجرسەن ئىت كەبى ئەسكى سۇيەكنى،
چاراھەتلەر قىلۇر جانۇ - يۇرەكنى.
يېمەكلىك بولسا ئەسكى ئۇستىخۇانى،
دېمە مەن شاھ موراغانى جاھانى.
ئىكەنسەن پەست ھىممەت، پەست نىيەت،
ئۆزەڭنى بەرمەگىن شەھلىققە نىسبەت.
بولۇرلار ئالىي ھىممەت پادىشاھلار،
ئۇلار ئىشىكىدا بولغايلار گادالار.
بۇ ۋادى قۇشلىرىغا پادىشاھلىغ،

---

① شۇر — يامانلىق، توپىلاڭ، پاراكەندىچىلىك.

قىلۇردىن ياخشىراق بولغاي گادالىغ.
كى ساڭا بار ئىكەن بىر ياخشى گىردار،
قانائەت قىلۇچى نەفسى سەبوكبار.
ھەزەر قىل بارما نەفسىڭ خۇاھىشىغە،
قانائەت خەنجىرى چاپغىل باشىغە.
بۇ ۋادى ئىچرە نەفسىڭدىن كېچىپسەن،
قانائەت ئەيلەمەككە ئولتۇرۇپسەن.
سىنى شاھ ئەيلەگەن بۇ ياخشى نىيەت،
ھەمىشە ئەيلەگىن سەن شۇكرى نىئمەت.
ھوما كەچكىن بۇ دۇنيا دۆلىتىدىن،
خالاس بولغىل قىيامەت مېھنەتىدىن.
ۋاپاسى يوق بۇ دۇنيا بى ۋافادۇر،
ئۇنى كىم سۇيسە جانىغا جاپادۇر.

شائىرنىڭ نەقشىبەند كۆز قارىشى ئۇنىڭ ئىپتىك قەھرىمانى بۇلبۇلنىڭ ھومايۇننىڭ ياخشى - يامان پەزىلەتلىرىنى كۆرۈشىگە. باھالىشىغا كاشىلا قىلمايدۇ.

يۇقىرىقى تەقلىدتە تاۋۇس بىلەن مۇنازىرىلىشىدۇ ۋە ئۆزىنى سىرتقى گۈزەللىكى بىلەن بۇ ۋادىنىڭ شاھى ھېسابلىغان تاۋۇسقا مۇنداق تەنقىد بېرىدۇ:

لىباسقا بولماغىل مەغرۇر چەندان،
كىيەر ئەگىنىگە فەخرى ئەتكۈچى نادان.
لىباسىڭنى كۆزۈڭگە سالما چەندان،
فەلەك ئەيلەر ئۇنى يەر بىلەن يەكسەن.
لىباسى شاھلىغىڭ بىل ئارىيەتتۇر،
ساڭا تاڭلا گادالىق مەنسەبەتدۇر.
دېدىڭ ئالتۇن ئەلەمسەن قۇيرۇغۇڭنى،

قايۇ قۇش تۇتقۇسىدۇر بۇيرۇغىنى.
ئەمەس ئالتۇن ئەلەم بويلاق سۇپۇرگى،
تامىپ ھەر تۇرلۇ رەڭ ئۇستىدە رەڭگى.
سۇپۇرگىل مەرد بولسا‌ڭ راھى ھەقنى،
ئىگەم يادىغا بول يادئال ساباقنى.

شۇ تەقلىدتە تۇرتى قۇشنى:

ئاجايىپ خۇد پىسەندۇ خود نامە سەن،
ھەمىشە لاف ئورار خود بىن گادا سەن.
قاچان ئاقىل ئۆزىنى ئەيتىپ ئۇرار لاف،
قىلۇرمۇ تالىبى ھەق ئۆزىن ئەۋساف.
كىشى ھال ئەھلىدۇر سىر ئەيلە مەس فاش،
قىلۇر پىنھان كۆزىدىن قەترەئى ياش.
تىشىڭ زەڭگەر ئىرور ئىچىگگە ھەمرەڭ،
ئىچىڭ تېشىڭ بىلەن بولدى بىيەكرەڭ.
ئايا تۇتى سۆز قىلدىڭ ھېكايەت،
ماڭا قىل ئەھلى مەئنىدىن ھېكايەت.
دېدىڭ ھەرنە سۆزۇڭ ئەفسانەئى دۇر،
كى سىررى مەئنىسىدىن بىگانەئى دۇر.
.....
ئايا تۇتى جاھاندا بى رىيا بول،
ئەگەر ئەيتساڭ ھەق ئەيتقىل بى ئىبا بول.

دورامچى، يالغانچى، سۇخەنچى تۇتىنىڭ ئەپتى - بەشىرىسىنى يۇقىرىقىدەك ئېچىپ تاشلىغاندىن كېيىن ئۆزىنى «شىجائەتلىك، باتۇرمەن، فەرىدۇن ھەممە تو، ساھىبقىران مەن.» دەپ لاپ ئۇرغان كويكىنى:

دېدى بۇلبۇل كى ئەي كويكى قىزىل كۆز،
كىشى كۆپ سۆزلىسە يالغان بولۇر سۆز.

مەگەر دۇانە سەن ئۇستۇگدە جەندە،
نە سۇرەتتىن يىمەگىنگ سەگگى مەيدە.
نىدۇر كۆپ سۇزلىمەك ئەي كوبكى تاغلىق،
كىيىپ ئەگىنگگە تون جەندە ياماغلىق.
قىزىل باچە ئېرورسەن كۆتە قۇيرۇق،
قىلۇرسەن بىخەبەر مۇنچە ئۇلۇغلۇق.
توشۇپ. نەفسىگ ئۇچۇن دائىم تۇزاققا.
يىمىش بولساگ ھەمىشە تۇش ئۇزاققا.
ئۇزۇن كۇن يورغىلاپ دائىم پۇرەرسەن.
تىلەپ نەفسىگگە دائىم ئاھ ئۇرارسەن.
باھادۇرلۇغ قىلىپان ئۇرماغىل لاپ،
چىن ئۇرماس سۆزنى يالغانچى كاززاپ.

شائىرنىگ ئېپىك قەھرىمانى دانا بۇلبۇل يۇقىرىدىكىگە ئوخشاشلا قۇمرى، پاختەگ، سوپىسوپىياگ (سوفىيا) لار بىلەن مۇنازىرىلىشىپ ئۆتۇپ، قۇمرىنى نادان شەيخ، پاختەكنى شەيخلەرنىگ مۇرىتى، سوپىسوپىياگنى رىياكار سوپى تەرىقىسىدە ساتىرىگ نەيزىسى ئاستىغا ئېلىپ، ئۇلارنىگ خەلق، جەمئىيەت ئالدىدا نىقاپلانغان ئەپتى - بەشىرىسىنى چۇۋۇپ تاشلايدۇ.

بۇلبۇلنىگ ھۇدھۇد بىلەن قىلغان سۆھبىتىدە شائىرنىگ رىياكار زاھىتلارنىگ چىرىگ مەنىۋىيىتىنى ئوبرازلىق گەۋدىلەندۇرۇشىمۇ يۇقىرى پەللىگە كۆتۇرۇلىدۇ ۋە ئۇنىگ نەقىشبەند كۆز قارىشىمۇ ناھايىتى ئوچۇق تۇس ئالىدۇ.

دېدى بۇلبۇلغا ھۇدھۇد سورۇدۇگ ئەھۋال،
ساڭا ئەيتاي ئىشىت مەندىن بۇدۇر ھال.
دېدە ھۇدھۇد مېنىگ رەختىم بەلەندۇر،
تىلىمنىگ تاتلىغى مانەندى قەندۇر.

مۇھەببەت بادەسىنى ئەيلەيىن نوش،
ئىچىم باغرىم ئۇرادۇر ھەر زامان جۇش.
كى خوش گوفتارۇ ھەم شېرىن زابانمەن،
كى خۇش بۇيلۇقدا مۇشكۇ زەئفىرانمەن.
بۇ ۋادى قۇشلىرىغا مۇئتەبەرمەن،
ھەقىقەت سىررىگە ھەم با خەبەرمەن.
قىلىپتۇر ھەق مېنى پەيكى سۇلايمان،
بولۇپدۇر مەن جاھان مورغىگە سۇلتان.
قىلىپ باشىمغا مەن شانە تاجىم،
بۇ تاجىم شاھلىقىمغادۇر راۋاجىم.
باشىمدا تاج ئىرۇر ئەگنىمدە زەرىكەش،
ئۇچار قۇشلار ئارا دۇرمەن مونەققەش.
ئۇچار قۇشلارغا پىرۇ پىشۋا مەن،
شەرىئەت ئىچرە كامىل باساپامەن.
سانا ۋۇ ھەمدە ئەيتۇرمەن ئۇنىڭغە،
دۇرۇدى بىئەدەد ھەم ئول باساپاغە.
كېچە - كۇندۇز ئىشىم تەسبىھ ئوقۇماق،
قىلىپ تائەت ئۇنىڭغا زىكرى ئەيتماق.
دېدى ھۇدھۇد قىلىپ ئۇنىڭغە تائەت،
ھەمىشە ئىش ماڭا قىلماق ئىبادەت.
ئۇنىڭ يولىغە مەن زاھىدۇ ئابىد،
ئىبادەتنى قىلىپ، ھەر كۇندە زايىد.
ئۇچار قۇشلار ئىمامۇ پىشۋاسى،
بۇ ۋادى ئىچرە پىرۇ رەھنەماسى.
ھۇدا قىلىپ تەقۋانى ئانداق موتتەقمەن،
كى پىرۇ رەھناماۋۇ مونتەھمەن.
مېنىڭدەك يوقتۇ ناسىھ پىشە سالىھ،
ئىرۇر مەن ھەرنە مۇشكۇل بولسا پاتىھ.

ئىگەم لۇتىف ئەيلىسە كىرسەم بېھىشتگە،
كۆرەي دىدارىن ئول ئەنبەر سىرىشتگە.
دېدى بۇلبۇلكى سەن زاھىد ئەمەس سەن،
ئىگەم تائەتىدىن بوي ئالمىغانسەن.
كىشى قىلسا نىيازنى خالىس ئەيلەر،
نامازىغە قاچان ئول تەكيە ئەيلەر.
نامازىڭغە ئىشەنمە تەكيە قىلما،
نىيازىڭغە ئىنانمە نوكتە قىلما.
نامازىڭ بىرلە گەرچە تائەتىڭ بار،
ماتائىم باردۇر دەپ ئەيتما زىنھار.
ئىشەنمەگلىك نامازۇ تائەتىڭگە،
قاراغاي تەڭرى بەندە نىيەتگە.
نامازغا قىلما ھۇدھۇد ئېئتمادى،
ئۇنىڭكى رەھمەتىدىن قىل ئۇمىدى.
مۇسۇلمانلىغ بۇ دۇر خەۋفو رەجادا،
ئۇمىدۇ خەۋف كۆپ بولغاي ئارا.
رەجال ئولدۇر ئۆمىد ئەتكەن ئۇنىڭدىن،
نامازىڭغە ئىشەنمە تەۋبە قىلغىن.
ئايا ھۇدھۇد زىيادە خودناما سەن،
كى خود بىنلىق ئىلە زاھىد نامە سەن.
كىياباب گاھى قالپاق، گاھى دەستار،
ئەبەس سۆز قىلماغىن سەن ئەي تەبەھكار.
ئايا ھۇدھۇد ئىشتىكىن سەن بۇ گوفتار،
ئۇمىد ئەتكىن ئۇنىڭدىن سەن ئۇمىدۋار.
ئۇنىڭكى رەھمەتىدىن ئەيلە ئۇممىد،
گۇناھىڭ كۆپ ئىسە ھەم بولما نەئۇمىد.
ئۇنىڭ ھۆكۈمىگە كىرمەك بەندەلىكدۇر،
ئۇنىڭ تەقدىرىگە بىچارەلىقدۇر.

دېدى بۇلبۇل كى ئەر سەن سوفى خۇش،
مەيى ھەق ھالىڭ ئىچرە باردۇر جۆش.
مېنى سالىھ دېسۇنلەر دەپ ئىبادەت،
قىلىپ زوھىدۇ، رىيا بىرلە ئىبادەت.
ئەجەپ بولماس غورۇر ئىلە نامازىڭ،
نامازىڭگە ئىشەنىپ كۆپتۇر نازىڭ.
كىشى تائەت قىلىبان زوھىد قىلسا،
كى تائەت شەرتلىرىنى كۆرسە بىلسە.
ھوزۇرى دىل بىلە قىلسىڭ نامازى،
ئۇمىد ئولدۇر قەبۇل ئەتسە نىيازى.

فىيىيەرباخ «كەلگۈسى پەلسەپىنىڭ قائىدىلىرى» دېگەن ئەسىرىدە «پانتېئىزم تېئولوگىيىلىك ئاتېئىزم، تېئولوگىيىلىك ماتېريالىزم بولۇپ، تېئولوگىيىنىڭ تېئولوگىيىسى مەيدانىدا تۇرۇپ ئىنكار قىلىشى بولىدۇ» دېگەنىدى.

يۇقىرىدا كەلتۇرگەن مىساللىرىمىزدا شائىر رىياكار سوپى، شەيخ، زاھىتلارنى ئەقىبەتسىز سوپىلارچە پەلسەپىۋى نۇقتىئىنەزەردە تۇرۇپ تەنقىد قىلىدۇ. ماتېريالىستىك پەلسەپىۋى نۇقتىسىدىن قارىغاندا، ماددا بىرىنچىمۇ؟، ئاڭ بىرىنچىمۇ؟ دېگەن نۇقتىدىن ئالغاندا، ئوخشاشلا ماددىنىڭ ئورنىغا ئاللانى قويۇپ، ئۇلار بىلەن بىرلىشىپ قالىدۇ. ئەمما ئۇلارنى سىياسىي ئەخلاق نۇقتىسىدىن تەنقىد قىلغاندا، ئۇنىڭ ئەقىبەتسىز كۆز قارىشى شائىرغا كاشىلا قىلمايدۇ. ئەتىجىدە، چىن ئىنسانىي ئەخلاققا يات، فېئودال ئەخلاق سىستېمىسىغا تەئەللۇق بولغان يالغانچىلىق، ئالدامچىلىق، قىزىلكۆزلۈك، كاززاپلىق، تەكەببۇرلۇق، چوڭچىلىق قاتارلىق ناچار ئىللەتلەرنى ۋە فېئودال مەنىۋىيىتىنى تەشكىل قىلىدىغان شۇ زامانىڭ شەرئىەت قانۇنلىرىغىمۇ يات بولغان شەيخ، سوپى،

زاهىت، تەقۋادار قىياپىتىگە كىرىۋېلىپ، خەلقنى قاقتى - سوقتى قىلىدىغان رىيا كار تەقۋادارلار شەيخ، سوپى، زاهىتلارنىڭ نىقابلىرىنى يىرتىپ تاشلاپ، ئەقىدىسىنى پەلسەپىۋى نۇقتىئىنەزەردە تۇرۇپ ئۇلارنىڭ خەلقىمۇ، خۇداغىمۇ دۇشمەن ئىكەنلىكىنى ھەممىزلەرچە پاش قىلىپ، ئۇلارغا ئەجەللىك زەربە بېرىدۇ.

شائىرنىڭ ئەقىدىسىنى قارىغاندا، يۇقىرىقى مەنىۋى دۇشمەنلىرىنىڭ خۇداغا قارشىلىقى، ئەمەلىيەتتە خەلقە قارشىلىقى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. يالغان نامازبىلەن خۇدانى ئالداش ئەمەلىيەتتە يالغان تەقۋادارلىق بىلەن خەلقنى ئىشەندۇرۇپ، خەلقنى ھەم روھىي، ھەم ماددىي جەھەتتىن قاقتى- سوقتى قىلىدۇ. فېئوداللىق ئىستىبدادلىقنى ئاقلايدىغان ئىسلام ئېتىقادىنى ئەقىدىسىدا تۇرۇپ، ئەنە شۇ يۇقىرىدىكى شەكىل بويىچە تەنقىد قىلىش ئۆز زامانىسىنىڭ تارىخىي شارائىتىدىن ئېيتقاندا ئىلغارلىق، ناھايىتى زور جۇرئەت. باتۇرلۇق دېيىشكە بولىدۇ.

شائىرنىڭ ئەقىدىسىدە كۆز قارىشى بۇلبۇلنىڭ تەربىيىچىسى دانا سەبادەمۇ ئىپادىلىنىدۇ. بۇلبۇل سەبانى «پىرىم» دەيدۇ، سەبا بۇلبۇلغا نەسىھەت قىلىپ:

سەبا ئەيتتىكى بۇلبۇل بولما غەمناك،
بۇ ژادىنى كۆرەر كىمسە ھەۋەسناك.
ھەۋەسلىك ئەھلىنى ئاشىق دېمەسلەر،
تەرقى ئىشقىدا سادىق دېمەسلەر.

دېسە، شائىر ئۆزىنىڭ ژەھلىككە مۇناسىۋىتىنى بۇ ئاستە بىلدۇرىدىغان شەكىل قىستۇرما بايانىدا:

تەرتىپى ئىشىدە ئول بولغاي ئەشرەپ،
جامالى يارغا بولغاي موشەررەف.
كى بولسا ئىشقىدىن سەر مەستو شەيدا،
يەنە يول باشلاغۇچى بولسا ھەم پىر.

دەيدۇ. ئەمما شائىرنىڭ نەقىشلەندىيچە پەلسەپىۋى قارىشى ئۆز ماھىيىتى بىلەن چىن ئىنسانىي مۇھەببەتنى ئىپادىلەشكە، ئىجتىمائىي سىنىپىي جەمئىيەتتىكى ۋەھشىي سىنىپىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ پاش قىلىشقا كاشىلا قىلمايدۇ، بەلكى ئۇنى ماھىيىتى بىلەن ئىپادىلەشكە ئىمكان بېرىدۇ. مىسال ئۈچۈن، سەبا بىلەن بۇلبۇل ئارىسىدا مۇنۇ دىئالوگلارغا قارايلى:

سوئالىم بار قىلاكۆڑ كۆڭلۈڭ ئاگاھ،
كى ئىشقىڭ بولسا بول ئۆزۈڭدىن ئاگاھ.
دەدى بۇلبۇل سوئالىڭ بولسا سورىغىل،
بېرۇر شايەد جۇۋابى تاپسا بۇ تىل.
سەبا بۇلبۇلغا ئەيتتى ئەي شەكەر خۇاھ،
نە بائىسىدىن چىكەرسەن نالەۋۇ ئاھ.
دەدى بۇلبۇل كى قىلسا ئىشق توغيان،
قىلۇرمەن ئول زامان پەريادۇ ئەفغان.
سەبا ئەيتتى ماڭا ئىشقىڭ بايان قىل،
دەدى بۇلبۇل بايانغا ھەددى يوق تىل.
سەبا ئەيتتى نېدۇر ئىشقىڭ كامالى؟
دەدى بۇلبۇل يېتەر كۆرسەم جامالى.
سەبا ئەيتتى نېدۇر ئىشقىگە كۆيمەك؟
دەدى بۇلبۇل كۆيۈپ ھىجرىدە ئۆلمەك.
سەبا ئەيتتى نە كۆڭلۈڭ مۇددىئاسى؟
دەدى بۇلبۇل ئۇنىڭ بولسام پىداسى.

سەبا ئەيتتى ئەزىز جاندىن نە ئەرمىش؟
دېدى بۇلبۇل ئەزىز جانانە ئەرمىش.
سەبا ئەيتتى بۇ ئىشقىدىن نە ھاسىل؟
دېدى بۇلبۇل ۋىسالى بولسا ۋاسىل.
سەبا ئەيتتى قاچاندىن زار ئىمىش سەن؟
دېدى بۇلبۇل ئەزەلدىن زار ئىمىش مەن.
سەبا ئەيتتى كى ئەيتغىل ئىشق قايدا؟
دېدى بۇلبۇل كى جاقىلمىش بۇ دىلدا.
سەبا ئەيتتى نەدۇر ئىشق «ئەھلەن ئەلام؟»
دېدى بۇلبۇل ئىلدىن ئىشق ئىلھام.
سەبا ئەيتتىكى ئايغىل ئىشق قايسى؟
دېدى بۇلبۇل ئۇ مەشۇقۇم ئاتاسى.
سەبا ئەيتتى قىزىل گۈل يادىغا بول،
دېدى بۇلبۇل كۈكۈلدە ئول قىزىلگۈل.
سەبا ئەيتتىكى سايراپ بول غەزەلخۇۋان،
دېدى بۇلبۇل مەن ئاھۇ ئەفغان.
دېدى بۇلبۇل ماڭا ۋەسفىن ئايان قىل.
سەبا ئەيدى نە ياخشى سايرادىڭ خۇش،
دېدى بۇلبۇل مېنىڭ ئىشقىم قىلۇر جۇش.
سەبا ئەيدى قىغانىڭ ھەددىدىن ئاشتى،
دېدى بۇلبۇل بۇ جانغا ئوت تۇتاشتى.
سەبا ئەيدىكى سەن كۆپ قىلما زارى،
دېدى بۇلبۇل ماڭا يوق ئىختىيارى.
سەبا ئەيدى زامانى ئەيلە راھەت،
دېدى بۇلبۇل نېتەي جانىم جاراھەت.
سەبا ئەيدى بۇ دەردىگە داۋا قىل،
دېدى بۇلبۇل بۇ دەردنى بى داۋا بىل.
سوئال ئەيلەپ سابا، بۇلبۇل ھاۋادا،

تۆكۈپ كۆز ياشىنى ئاھۇ ناۋادا.
فەلەك تىترادى بۈلبۈل كۆز ياشىدا،
يېتىشتىلەر قىزىل گۈللەر قاشىدا.

مانا بۇنى شائىرنىڭ چىن ئىنسانىي مۇھەببەت ۋە ئۇنىڭ سېھىرلىك كۈچىنىڭ خىسلىتى توغرىسىدىكى پەلسەپىۋى قارىشىنىڭ ئېپىك ئوبرازلاردا رېئاللاشتۇرۇلۇشىدىن باشقا نەرسە ئەمەس دەيمىز.

داستان سۈژىتى تەرەققىياتىدىكى مۇشۇ بابتا زىددىيەت ئىچىدە بۈلبۈل خاراكتېرى پىششىق ۋايىغا يېتىدۇ. ئۆز مەشۇقىغا چەكسىز سادىق بولغان بۈلبۈل خاراكتېرى ئەمدى شائىرنىڭ تۈپكى ئېستېتىك غايىسى بولغان جۈڭغار خوجىلار دەۋرىدىكى فېئودال خانلار خەلق ئازادلىقىنى سانتۇچى خائىن (بىدىيانەتلىك كىشى)، ئۇنىڭ فېئوداللىق ئىجتىمائىي تۈزۈمى ئىنسان ئازادلىقىنى بوغۇپ ھالاك قىلغۇچى قاتىل دېگەن خۇلاسىنى چىقىرىشىغا ئىمكانىيەت بېرىدۇ. بۇ ھال بىزگە جۈڭغار خانلىقىنى يەنى جۈڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنى جەنۇبىي شىنجاڭغا باشلاپ كىرىپ، ئۇنى ئۆزىنىڭ ئەكسىيەتچى مۇرتلىرى بىلەن مەنىۋى ۋە قوراللىق قوللاپ - قۇۋۋەتلەپ، دەريا - دەريا ئاققان قانلار، تاغدەك دۆۋىلەنگەن ئازادلىق جەڭچىلىرىنىڭ جەسىتى ھېسابىغا قورچاق ھاكىمىيەتكە ئىگە بولغان خائىن ئاپاق خوجىنى ۋە خەلق ئازادلىقى ئۈچۈن قەھرىمانلارچە جەڭ قىلىپ، ئاخىر قولغا چۈشۈپ ئىلىغا ئېلىپ كېتىلگەن - سەئىدىيە خاندانلىقىنىڭ ئاخىرقى خانى ئىسمائىل خاننى ئىختىيارسىز ھالدا كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرسە؛ تەسۋىرلەنگەن ۋەقەلىك تەسىراتى جەھەتتىن ئۇلۇغ لېنىن چېخوۋنىڭ «6 - نومۇرلۇق پالاتا» نى ئوقۇپ «روسىيە دۇنيا خەلقىنىڭ ژاندارمىسى» دېگەن خۇلاسىگە كەلگەندەك ھېسسىياتنى تۇغدۇرىدۇ.

داستاندا شائىرنىڭ يۇقىرىقى ئىستېتىك غايىسى مۇنداق ۋەقەلىك ۋە ئوبرازلاردا ئىپادىلىنىدۇ.

سۈزۈت تەرەققىياتىدا بۇلبۇل سەبا بىلەن ئۇزاق‌يوللار تاغ - دەريالارنى بېسىپ ئۆتۈپ، قىزىل گۈل ئۈسكەن باققا چۈشۈپ، ھاردۇق يەتكەندىن كېيىن سەبانىڭ سۈزىگە ئېتىبار بېرىشكىمۇ ئۇلگۈرمەي ھوشسىز ئۇخلاپ كېتىدۇ.

سەبانىڭ ئول سۈزىگە ئەيلىمەي گۇش،
غېرىب بۇلبۇل ئۇزالىپ كەتتى بەھۇش.

مانا شۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ «بىدىيانەت» باغۋەن بۇلبۇلنى تۇتۇپ قەپەسكە سولاپ ئالىدۇ.

كۆرۈپ بۇلبۇلنى بىر مەردى جاھانى،
تۇرۇپ كەلدى قاشىگە بىر زامانى.
كېلىپ سورىدى بۇلبۇلنى ساتارسىز؟
باھاسى قانچە تەئىيىن ھەم ئېتارسىز؟
دېدى بۇلبۇل قەفەس بىرلە ئون ئالتۇن،
بىزەھەر كىم ئون ئالتۇن بەرسە ئالسۇن.
سۆيۈندى ئول جاۋان ئالدىغا قالدى،
ئون ئالتۇن بىرىبان بۇلبۇلنى ئالدى.
چۇ بولدى بۇلبۇل ئول ھالەتتىن ئاگاھ،
ئۆزىنى كۆردى قەپەس ئىچرە بىناگاھ.
ئۆزىنى كۆردى ئاندا بولدى غەمكىن،
دېدى قايداغ گۇناھ ئۆتتى مەندىن؟
كى بۇ يەڭلىغ بولۇپتۇرمەن گىرىپتار؟
مېنى بىچارە ئى مەھزۇنۇ ئەفگار.
دېدىيۇ چەكتى بىر ئاھى جىگەر سۆز،

قارا بولدی مسالی کېچەكۈندۈز.
سەبا كەلدی سناگاھ ئول نەفەسدە،
كۈرۈندی كۈزىگە بۈلبۈل قەفەسدە.
كىربان سورىدی بۈلبۈلدىن نە يەتتی؟
كىرپىتار قەفەس سىزنی كىم ئەتتی؟
دېدی ئول باغبانی بی دىيانەت،
قەفەس ئىچرە سالىپ قىلدی ئامانەت.
سەبا بىرلە قىلىپ رەفىئی مالالەت،
نەكەللۈم باشلابان كۈرسەتتی ھالالەت.
ساغىندی گۈلىيۈ پەرياد قىلدی.
قەفەسدە بۈ غەزەل بونياد قىلدی.

ئۈزىنىڭ ساپ مۇھەببەت ئەركىنلىكى ئۈچۈن كۈرەشكەن بۇ ئازادلىق جەڭچىسىنىڭ ناخشىسى كېشىگە گۈركىنىڭ «بۇران قۇش قوشقى»نى ئىختىيارسىز ھالدا ئەسلىتىدۇ.

مۇھەببەت ئۈتىغا كۆيدۈم نىگارىم،
رەقىبلەر ئىلكىگە تۇشتۇم نىگارىم.
قەفەس ئىچرە قىلىبدۇرلەر مېنى بەند،
سېنى ئىستەرگە يوقتۇر ئىختىيارىم.
سېنىڭ ئىشقىڭغا ئەخكەر بولدۇم ئەي گۈل،
ئەدەم[1] بولدی ۋۇجۇدۇمۇ دىيارىم.
رەقىبلەر ئىلگىدە بولدۇم چۇ ھەيران،
ئۆزۈمگە قالمىدی بىر ئىختىيارىم.
فىراقىڭ ئۈتىگە كۆيدۈم تۇگەندىم،
ساۋۇردی بارى غەم بۇ جىسمىم زارىم.

---

(1) ئەدەم - بوغلىش، بوغلۇق.

كۆزۈپ تۇرۇپتىمىزكى، ئۇنىڭ ئۆزىنىڭ ياربغا بولغان ساپ مۇھەببەتلىك يۈرىكى يالقۇنجاپ يېنىپ تۇرىدۇ، ئۇ ئۆزىنىڭ چىن ئىنسانىي مۇھەببەت ئەركىنلىكىنى ئۇچۇن قىلغان كۈرىشىدىن قىلچە پۇشايمان قىلمايدۇ. پەقەت ۋاقىتسىز قەپەسكە چۈشۈپ قالغانلىقىدىن ئەپسۇسلىنىدۇ خالاس ...

بۇ ئازادلىق جەڭچىسى مەنىۋى جەھەتتىن فېئوداللىق ئىستىبدادلىققا تەسلىم بولۇپ يېڭىلمەيدۇ، بەلكى ئۇنى يېڭىدۇ. شائىر ئۆزىنىڭ بۇ ئۇلۇغ قەھرىمانى — ئازادلىق جەڭچىسىنى پەخرلەنگەن ھالدا فېئودال ئىستىبدات بىلەن مۇنداق سېلىشتۇرما ھالدا تەسۋىرلەيدۇ:

ماڭا راۋىي رىۋايەت قىلدى مۇنداغ،
ئاجايىپ بىر شىكايەت قىلدى مۇنداغ.
كى گۈل ئىشقىدا بۇلبۇل چەكتى بىر ئاھ،
كى ئۇل ئاھ ئىلە جانى چىقتى ناگاھ.
كۆزۈپ مۇنى ساتىپ ئالغان جاۋانى،
ياقاسىن يىرتىبان قىلدى فىغانى.
ئەگەر بىلسەم ئىدى مۇنداق ئۆلۈمنى،
قاچان زايە قىلۇر ئىردىم پۇلۇمنى.
ئۆزىنى مۇشت بىرلە مەردى ئەخمەق،
چۇنان ئۇردىكى جانى چىقتى مۇتلەق.

بۇ جايدا بىزنىڭ كۆز ئالدىمىزدا بىر - بىرىگە تۇپتىن-ماھىيەت جەھەتتىن ئوخشىمايدىغان ئىككى قەھرىمان گەۋدىلىنىدۇ. بىرى ئازادلىق، ئەركىنلىكنى جېنىدىنمۇ ئارتۇق كۆرىدىغان، ئازادلىق، ئەركىنلىك ئۇچۇن قۇربان بولغان ئۇلۇغۋار ئالىيجاناپ، گۈزەل، يېڭى دۇنيانىڭ ۋەكىللىك خاراكتېرىنى ئالغان قەھرىمان. يەنە بىرى، پۇل ئۇچۇن ئۆزىنى

ئۆز قولى بىلەن ئۆلتۈرگەن، روھىي جەھەتتىن ئەڭ پەسكەش، ئەڭ خۇنۇك، ئەخلاقسىي جەھەتتىن چىرىك، فېئودال ئىستىبداتنىڭ ۋەكىلى.

مۇنداق قەھرىمانلار سېلىشتۇرمىسىنى ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدا، شائىر زامانداشلىرىنىڭ تارىخىدا ھېچكىم يارىتالمىغان.

تېخى شائىر ئۇنىڭ بىلەن توختاپ قالمايدۇ. ئۆزىنىڭ ئۆلۈغۋار قەھرىمانلىرىنىڭ ئۆلۈغۋار روھىغا مەدھىيە ئوقۇپ، فېئودال ئىستىبداتىغا جەڭ ئېلان قىلىپ، ئۆز خەلقىنى، ئۆز زامانداشلىرىنى ئوچۇقتىن - ئوچۇق كۆرەش قىلىشقا چاقىرىدۇ:

كۆرۈڭ بۇلبۇل بىلە گۈلنى ئىكەۋلەن،
مۇھەببەت ئوتىدىن كۆيۈپ تۈگەنگەن.
ئۇلاردىن ئىبرەت ئالىڭ ھەمنەفەسلەر،
مۇھەببەت يولىدا ئەيلەڭ ھەۋسلەر.
تىرىكلىكتە قىلىڭلار ئىشقبازى،
ھەقىقەت بولمىسا بارى ماجازى.

كۈنكرېت ھەقىقەت بولغان ئازادلىق، ئەركىنلىكنى پەقەت كۆرەش بىلەن قولغا كەلتۈرۈشنى سەزگەن، ئازادلىق، ئەركىنلىكنى جېنىدىنمۇ ئەزىز كۆرۈپ، ئۇنىڭ ئۈچۈن قۇربان بولغان قەھرىمانىنى سىمۋوللار شەكلىدە يارىتقان بۇ شائىرنى ئۆز دەۋرىنىڭ زامانىۋىلىكىنى ئەڭ چوڭقۇر چۈشەنگەن، ئۇنى بەدىئىي ئوبرازلاردا خېلىلا چوڭقۇر ئىپادىلەپ، ئۆز زامانداشلىرىدىن بەدىئىي غايە جەھەتتىن ھەممىدىن ئۈزاپ كەتكەن، بەدىئىي تەپەككۇر ئاسمىنىدا ھەممىدىن ئېگىز ئۇچقان شۇڭقار دېيىشكە ھەقلىقمىز.

داستان ئەڭ ئالدى بىلەن ئۆز دەۋرىنىڭ رېئاللىقىنى

سىمۇوللۇق قەھرىمانلار ئارقىلىق تىپىكلەشتۈرۈپ، ئۆزىگە خاس ئىندىۋىدۇئاللىققا ئىگە بەدىئىي خاراكتېرلەردە. تىپىك شارائىتتا. خاھىشچانلىق بىلەن ئەكس ئەتتۈرگىنى ئۈچۈن يۇقىرى تەسىرچانلىققا ئىگە بولغان. بۇ تەسىرچانلىق ئەسەر قەھرىمانلىرىنىڭ يىلتىزى ھايات چىنلىقى بىلەن ناھايىتى زىچ تۇتاشقان. قەھرىمانلىرىنىڭ رېئال جەمئىيەتتە (ئەينى زاماندا) قاراتمىلىقى بولۇپ، بۇ دەۋر روھى، زامانىۋىلىكىنىڭ ئالاھىدە يىرىك مەسىلىسى بولغان ئىنسان ئازادلىق - ئەركىنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئۇنى ھەل قىلىش ئۈسۈللىرىغىچە بەدىئىي ئوبرازلاردا ئەكس ئەتتۈرگىنى ئۈچۈن ئەسەرنى بەدىئىيلىكىنىڭ يەنە بىر ئۆلچىمى بولغان كۈچلۈك سالماقتا ئىگە قىلغان.

ئەسەردىكى بەدىئىيلىكىنىڭ مۇھىم ئۆلچەملىرىنىڭ بىرى، شەكىل بىلەن مەزمۇنىنىڭ بىرلىكىدىن ئىبارەت. ھاياتتىكى ھەر قانداق شەيئى شەكىل بىلەن مەزمۇن بىرلىكىدىن ئىبارەت. تەبىئەتتە ۋە جەمئىيەتتە شەيئىنىڭ ياشاش ئۈسۈلى ۋە مەزمۇنىنىڭ ئىچكى ئۇيۇشمىسىدۇر. ئۇ شۇنداق نەرسىكى، مەزمۇنىنىڭ ئامىللىرىنى بىر - بىرىگە باغلايدۇ ۋە ئۇنىڭسىز مەزمۇنىنىڭ ياشىشى مۇمكىن ئەمەس. شەكىل ماھىيەتلىكتۇر. ماھىيەت شەكىللەنگەندۇر. بىز بەدىئىي ئەسەرنىڭ مەزمۇنىنى، ماھىيىتىنى ئۇنىڭ شەكلى ئارقىلىقلا پەملەيمىز، يەنى ئۇنىڭ مەزمۇنى پۈتۈن مەزمۇنغا نىسبەتەن ئېيتقاندا شەكىل ھېسابلانغان بەدىئىي ئوبرازلار ئارقىلىق بىزنىڭ قەلبىمىزگە كىرىپ كېلىدۇ. بەدىئىي ئەدەبىياتتىكى ئوبرازچانلىق بەدىئىيلىك بولۇپ، ئۇ بەدىئىي ئەدەبىياتتا ھاياتنى بىلىش ۋە ئەكس ئەتتۈرۈشنىڭ ئۆزىگە خاس ۋاستىسى شەكىلدۇر.

ئوبرازچانلىق بەدىئىيلىك ئەسەردە خاراكتېرلەر تەسۋىرى ئارقىلىق ۋۇجۇدقا چىقىدۇ.

بەدىئىي ئەدەبىيات دۇنيا ئىچىدىكى دۇنيا. ئۇ بەدىئىي

خاراكتېرلەر دۇنياسى بولۇپ، بەدئىي ئەدەبىيات خاراكتېرلەر يارىتىش سەنئىتىدۇر، خاراكتېرلەر بولسا مەلۇم ژانىردا يېزىلغان كونكرېت ئەسەردە تىل، سۆزىت، كومپوزىتسىيە، تەبىئەت تەسۋىرى ئارقىلىق يارىتىلىدۇ.

مەزمۇن شەكلىنى بەلگىلەيدۇ ۋە يارىتىدۇ. لېكىن شەكلسىز مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمايدىغان مەزمۇنغا شەكىل ماس كېلىشى لازىم. ئۇنىڭ ئۈستىگە شەكىل نىسپىي مۇستەقىللىككىمۇ ئىگە بولۇپ، ئۇنىڭ ئۆزگىرىشى مەزمۇننىڭ ئۆزگىرىشىگە قارىغاندا ناھايىتى ئاستا بولىدۇ.

بەدئىي ئەسەردە مەزمۇنغا شەكىلنىڭ ماس كېلىشى توغرىسىدا چېرنىشېۋسكى مۇنداق تەرىپ بەرگەنىدى: «پەقەت ھەقىقىي ئىدىيىنى مۇجەسسەملەشتۇرگەن ئەسەرلا، ئەگەر شەكلى ئىدىيىسىگە مۇتلەق ماس كەلسە، بەدئىي بولىدۇ.»[1] ئەمدى ئەسەرنىڭ شەكلى غايىسىگە ماس كەلگەن - كەلمىگەنلىكىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن ئۇنىڭچە: «ھەقىقەتەن ھەم ئەسەرنىڭ ھەممە قىسىملىرى ۋە تەپسىلاتلىرى ئۇنىڭ ئاساسىي ئىدىيىسىدىن كېلىپ چىققان - چېقىمغانلىقىنى كۆزدىن كەچۈرۈش لازىم. مەلۇم تەپسىلات — سەھنە، خاراكتېر، ئېپىزود، ئۆز - ئۆزىچە قانچىلىك قىزىقارلىق ياكى گۈزەل بولسۇن، ئەگەر ئۇ ئەسەرنىڭ ئىدىيىسىنى تەلتۆكۈس ئىپادە قىلىشقا خىزمەت قىلمىسا، ئۇنىڭدىن ئەسەرنىڭ بەدئىيلىكىگە زەرەر يېتىدۇ.»[2]

بىز سالاھىيىتىمىزنىڭ «گۈل ۋە بۇلبۇل» داستانىنىڭ شەكلىنىڭ مەزمۇنغا ماس كەلگەن - كەلمىگەنلىكىنى تەكشۈرسەك، مۇنداق مەنزىرە مەيدانغا كېلىدۇ.

ئەسەرنىڭ كونفىلىكتى سىمۇوللۇق ھالدا ئەسەرنىڭ تۈپكى

---

① چېرنىشېۋسكى ئەسەرلىرى، رۇسچە نەشرى، 3 - توم، 363 - بەت.
② چېرنىشېۋسكى ئەسەرلىرى، رۇسچە نەشرى، 3 - توم، 363 - بەت.

ئېستېتىك غايىسى بولغان ئىنسان ئازادلىق، ئەركىنلىكى ئۈچۈن كۈرەش تېمىسىنى گەۋدىلەندۈرگىنى ئۈچۈن سۈژىتى سىنىپىي زىددىيەت كونفلىكتى ئاساسىغا قۇرۇلىدۇ. سۈژىت شائىرنىڭ ئۆز مەقسىتىنى ئوتتۇرىغا قويغان ئېپىزوت، ئېكسپوزىتسىيە رولىنى ئويناپدۇ - دە، ئاندىن كېيىنلا ۋەقەلىك تۈگۈنى باشلىنىپ ئەسەر سۈژىتى ئەگرى - توقاي باسقۇچلارنى يەنى بەدئىي ئەسەردە بولۇشقا تېگىشلىك ئېكسپوزىتسىيە، تۈگۈن، راۋاج، كۈلمىناتسىيە، يېشىم باسقۇچلىرىنى بېسىپ ئۆتۈپ، قىسقا مەنىلىك ئېپىلوگ بىلەن تۈگەيدۇ.

بىزچە، ئەسەردە سۈژىت بۆلەكلىرىنىڭ ھەممىسى ۋە ھەتتا داستاندا تەسۋىرلەنگەن تەبىئەت تەسۋىرلىرىمۇ ئەسەر ئىدىيىسىنى توشۇغۇچى قەھرىمانلار خاراكتېرىگە خىلمۇ خىل يوللار بىلەن تولۇق خىزمەت قىلىدۇ.

بەدئىي سۈژىت تۈپ مەنىدىن ئېيتقاندا ئەسەر قەھرىمانلىرى خاراكتېرىنىڭ شەكىللىنىش تارىخىدىن ئىبارەت. داستاندا ئەسەرنىڭ ئاساسىي ئىدىيىسىنى گەۋدىلەندۈرگۈچى سىمۋوللۇق قەھرىمان بۈلبۈل ئوبرازى خىلمۇ خىل زىددىيەتلەر ئىچىدە قەدەممۇ قەدەم شەكىللىنىپ، تەرەققىي قىلىپ ۋايىغا يېتىدۇ. بۈلبۈل ئوبرازىنىڭ ۋايىغا يېتىشىدە ئوتتۇرا ئەسىر ئىنسانپەرۋەرلىك ئەدەبىياتىنىڭ ئەنئەنىۋى ئىجابىي قەھرىمان يارىتىشىنىڭ سىمۋوللۇق ئوبرازى بولغان سەبانىڭ ناھايىتى چوڭ رولى بار.

بېلىنىسكىنىڭ تەرىپى بويىچە ئېيتقاندا، ئەدەبىيات ئۆز پىكرىنى ئاممىدىن، خەلقتىن ئېلىپ، ئۇنى بەدئىي ئوبرازلاردا مەركەزلەشتۈرۈپ، يەنە ئاممىغا قايتۇرىدۇ. داستاندا ئۆز دەۋرىنىڭ ئەڭ سالماقدار، ئىجتىمائىي، سىياسىي، پەلسەپىۋى ۋە ئەخلاقىي مەسىلىلەرنى ئۆزىگە مۇجەسسەملەشتۈرگەن سەبا ۋە

بۇلبۇل ئوبرازلىرىنىڭ كېلىپ چىقىش تارىخىي يىلتىزلىرىنى جۇڭغار ئاقسۆڭەك باسقۇنچىلىرىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭغا قىلغان تاجاۋۇزىدىن، خەلقنىڭ ئۇلارغا قارشى ئۆز ۋەتىنىنىڭ ئازادلىق، ئەركىنلىك ئۈچۈن ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ.

سەبا ئۆزىگە خەلقنىڭ ئەقىل - پاراسىتىنى، كۈرەش تەجرىبىلىرىنى يىققان، تېپىك ۋە ئۆزىگە خاس ئىندىۋىدۇئاللىققا ئىگە دانا بەدىئىي ئوبراز بولۇپ، سىمۋوللۇق بەدىئىي ئوبراز — ئازادلىق جەڭچىسى بۇلبۇلنى تەربىيىلەپ ئۆستۈرىدۇ. شائىرنىڭ تىلى بىلەن ئېيتقاندا، سەبا بۇلبۇلنىڭ «پىرى» — ئۇستازى، ئۇ بۇلبۇل قايمۇقۇپ يول تاپالمايۋاتقاندا، تېنەپ قالغان ئاچقۇچلۇق پەيتتە پەيدا بولىدۇ - دە، ئۇنىڭغا يول كۆرسىتىپ، توغرا يولغا باشلايدۇ. مەسىلەن: دۇنيانى كېزىپ ھەممىنى كۆزىتىپ يۈرگەن خالىس نىيەت، ئادالەتپەرۋەر، دانا سەبا گۈل بىلەن بۇلبۇلنىڭ بىر - بىرىگە ماسلىقىنى تەكشۈرۈپ تېپىپ، ئۇلارنى بىر - بىرىگە تونۇشتۇرۇپ، باشتىن - ئاخىر ئۇلارنىڭ دەردىگە ھەمدەم بولىدۇ.

بۇلبۇل داستانىنىڭ بېشىدىلا ئاق - قارىنى پەرق قىلالمايۋاتقان، مۇھەببەت ئىشقىدا چاڭسىلداپ سايراۋاتقان چاغدا، بۇ باغقا سەبا پېتىپ كېلىپ، بۇلبۇلغا مۇنداق يول كۆرسىتىدۇ:

بېرىپ گۈللەرگە كۆڭلۈڭ لال بولما،
يامان - ياخشى قاشىدا خار بولما.
موھىپلەر ئارىسىدا بىر موھىپ[1] بار،
گادايى ئول قىلۇر بولساڭ گىرىپتار.
ئاتى ئىرور قىزىلگۈل ئول چىمەنده،

---

① موھىپ — دوست.

سپاتىنى قىلۇرلەر ئەنجۇ مەندە.
.....
تىلەر ئول ھەم ئۆزىگە يار دائىم،
كى بولسائىلار ئىكەۋلەن يار دائىم.

سەبا بۇ خىل دانا ۋە غەرەزسىز پىكىرنى قىزىلگۈلگىمۇ قىلىدۇ. ئۇلار سەبا ۋاستىسى بىلەن بىر - بىرىگە غايىبانە ئاشىق بولۇپ، ئاخىر بۇلبۇل بىلەن گۈل بىر - بىرى بىلەن دىدار كۆرۈشۈپ بىر - بىرىنى چىن دىلىدىن يارىتىپ قالىدۇ. ئەپسۇسكى بۇلبۇل كۆكرەكلىرىگە سانجىلغان گۈلنىڭ تىكىنىگە رەشقى كېلىپ گۈلنى تاشلاپ قايتىپ كېلىپ، يەنە بىر باغدا سۇمبۇل، گۈلقەھقەلەرگە مۇھەببەت ئىزھار قىلىشقا باشلايدۇ. جاھاننى كېزىپ ھەممىنى تەكشۈرۈپ يۈرگەن بۇ مويسىپىت دانا سەبا قىزىلگۈل قېشىدا بۇلبۇلنىڭ يوقلۇقىغا كۆزى چۈشۈپ، قىزىلگۈل قېشىغا كېلىپ، سەۋەبىنى سۈرۈشتۈرۈپ، قىزىلگۈلگە تەسەللى بېرىپ قويۇپ، دەرھال بۇلبۇل چۈشكەن ھېلىقى باغقا يېتىپ كېلىدۇ - دە، بۇلبۇلنىڭ يۇقىرىقى ئەھۋالىنى كۆرۈپ، دەرغەزەپ بولىدۇ. چۈنكى ئۇلارنىڭ كىملىكى بۇ دانىشمەنگە بەش قولدەك ئايان ئىدى. شۇڭا ئۇ بۇلبۇلغا چىن قەلبىدىن ئېچىنىپ مۇنداق ئاچچىق نەسىھەت قىلىپ، ئۇنىڭ دوست تۇتماقچى بولغان ئوبيېكتلىرىنىڭ ماھىيىتىنى ئېچىپ تاشلايدۇ.

سالام ئەيدى ساڭا ئول نازەنىن گۈل،
كېلىپ كۆرسۇن دېدى سەرگىشتە بۇلبۇل.
تۇتۇپ گۈل ئىتەكىن قىلغىل ناۋا سەن،
بۇ ياڭلىغ يەردە بولما مۇپتىلا سەن.
يامانلار سۆھبىتىدە بولما ھەرگىز،

يامانلار سۆھبەتتىدۇر پەتنە - ئەگگىز.
ئىشت، نا جىنس بىرلە قىلما سۆھبەت،
يېتەر ئاندىن ساڭا كۆپ رەنجۇ - مېھنەت.
يامانلار سۆھبىتىدە تۇرما، قاچىغىل،
ئۇلارنىڭ سۆھبىتىدۇر زەھىرى قاتىل.

بۇ مەنىلىك، ئېغىر سالماققا ئىگە نەسىھەتتىن بۇلبۇل ئۆزىنىڭ خاتا يولغا كىرىپ قالغانلىقىنى چۈشۈنۈپ ئويغانسىمۇ، ئەمما قىزىلگۈلنىڭ تىكىنىدىكى رەشقىدىن ئەنسىرىگىنىنى سەباغا ئېيتقاندا، سەبا ئۇنىڭغا مۇنداق نەسىھەت قىلىدۇ:

تىكەندىن سەن دىلىڭنى رىش قىلما،
تەۋەككۇل قىل تولا ئەندىشە قىلما.
تەۋەككۇل ئەيلەگىن ھىممەت بىلەن بول،
تەۋەككۇل ئەيلەسەڭ بوستان بولۇر چۆل.
تەۋەككۇل ئەيلەبان تۇشسەڭ بۇ يولدا،
نىگارىڭ لۇتفىدۇر كىرسەڭ بۇ يولدا.
تەۋەككۇل ئەيلەگەن ھىممەت بىلە ئىر،
مۇرادى مېۋىسىدىن بولغۇسى سىر.
تەۋەككۇل پىشە قىلغان ئەرنىڭ ھالى،
ئۇچاردا ھىممىتىدۇر ئىككى بالى.
تەۋەككۇل شىرنەر، ئەندىشە مادە،
تەۋەككۇلغە يارماس بولسا لادە.
ئىگەمگە قىل تەۋەككۇلنى ھەمىشە،
قىلىپ ھىممەت تەۋەككۇل ئەيلە پىشىشە.
تەۋەككۇل قىل، تەۋەككۇل قىل، تەۋەككۇل،
تەۋەككۇلدىن تىكەنلەر بولغۇسى گۇل.

ئايا بۇلبۇل تەۋەككۇل بابىدا بول،
تىكەن دەردىنى تارتىپ كۆڑ قىزىلگۇل.
تىكەن دەردى بىلەن ئەيشۇ فەراغەت،
جافاۋۇ جەۋر بىرلەن بولدى راھەت.
ئەگەر يۇزمىڭ جاپا يەتسە تىكەندىن،
بارۇ كۆڑ گۈلسارى ئايرىلما ئاندىن.
كىشى يارى ئۈچۈن كۆرسە جاپانى،
ئۇنىڭ ئورنىغا يار ئەتكەي ۋافانى.
جاپاسىدىن قاچىپ ئاشىق بولۇرمۇ؟
مۇھەببەت يولىدا سادىق بولۇرمۇ؟
قاچان ئاشىق جاپادىن قاچقۇسىدۇر،
جاپا قوفلۇ ۋاپانىڭ ئاچقۇسىدۇر.
جاپا مەشۇقلارنىڭ شىۋەسىدۇر،
سۇ يۇغەكدە غەرەز مەرغۇلەسىدۇر.
سەبەپ مەشۇقدۇر ئەھدۇ ۋافادىن،
قاچار چۈن بولھەۋەس جەۋرۇ جاپادىن.
ئايا بۇلبۇل چەك ئەمدى گۈل جاپاسىن،
كى ئاخىر كۆرگۈسەن مېھرى ۋافاسىن.
ئايا بۇلبۇل كۆڭۈل قىلما پەرىشان،
قىزىلگۈلدۇر ساڭا ھەم يارۇ ھەم جان.

.....

بەلەند پەرۋاز بول ھەر گۈلغە باقما،
سۇ يەڭلىغ ھەر شەجەر تەھتىگە ئاقما.
كۆڭلىنى جەمئىي قىلغىل ئىككى بولما،
ھەۋەس بىرلە يۈرۈپ ھەر گۈلنى سورما.
كۆڭلىنى بىر قىلىپ، بىر گۈلنى تۇتقىل،
يەنە ھەر جاي بولما بىرنى سۆيگىل.
تىكەنغە سالما كۆزنى گۈلسارى سال،

تىكەندىن رەنج يەتسە گۈل بېرۇ بال.
بۇ سۆزدىن تاپتى بۇلبۇل كۆڭلى تەسكىن،
ساچىپ بالىن كۆزىدىن قويدى ئەشكىن.

بۇلبۇلغا دانا سەبانىڭ نەسىھىتى يول كۆرسەتكۈچى چىراغ بولۇپ قالىدۇ. بۇلبۇل ئەنە شۇ سەبا كۆرسەتكەن يول بىلە كۈرەشكە ئاتلىنىپ، ئەمدىكى ئالدىدا ئۇچرىغان توسقۇنلۇق، قىيىنچىلىقلارنى بۆسۈپ ئۆتەلەيدىغان قۇدرەتلىك دەرىجىگە كۆتۈرۈلىدۇ. قىزىلگۈل ۋەسلىگە يېتىش ئىرادىسى قەتئىي تەۋرەنمەس مۇقىملىققا كۆتۈرۈلىدۇ. بۇلبۇل ئوبرازلىرىدىكى بۇ كامالەتنى بىز يۇقىرىدا مىسال كەلتۈرگەن قۇشلار ۋادىسىدا سەككىز قۇش بىلەن قىلغان مۇنازىرىدىن كۆرۈپ ئالالايمىز.

ئەمدى بۇلبۇلنىڭ قۇشلار مۇنازىرىسىدىن كېيىنكى قىياپىتىدە بۇرۇنقى ئىككىلىنىپ تۇرىدىغان، ئاق - قارىنى ئايرىيالمايدىغان، كۈرەش نىشانىسى شەكىللەنمىگەن بۇلبۇلنى ئەمەس، بەلكى كۆز قارىشى ئوچۇق، ئىرادىسى مۇقىم، كۈرەش نىشانىسى ئوچۇق، پىشىپ يېتىشكەن جەڭگىۋار ھالەتنى كۆرىمىز:

بۇ سەككىز قۇش بىلەن سۆھبەت ئولدى،
كى بۇلبۇل كۆڭلى دەردۇ غەمگە تولدى.
بۇ سەككىز مورغىدىن بىگانە بولدى،
قىزىلگۈل ئىشقىغا دىۋانە بولدى.
چۇ بۇلبۇل ئۆزىگە تاپمادى مونىس،
دېدىكىم يوق ئىكەن ھەم دەردۇ ھەم جىنس.
قىلىپ پەرياد بۇلبۇل ئۈردى ئەفغان،
قىزىل گۈل فۇرقەتىدە بولدى نالەن.

چۈ نەرسى ھال بولدى مەنتىقۇتتەيسىز،
تامام ئولدى سوئالۇ ھەم جاۋابى تەمەتولخەيسىز.

بۇلبۇل سەبا يارىدىمدە زىددىيەت توقۇنۇشلار تاۋلىنىشىدىن قەدەمنۇ قەدەم ئۆتۈپ، يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ، خاراكتېرى شەكىللىنىپ پىشىپ يېتىشىدۇ. شۇڭا ئۇنىڭ ئاخىر ئۆزىنى ۋىسالغا يېتىش ئۈچۈن، ئازادلىق، ئەركىنلىك يولىدا قۇربان قىلىش كىشىگە تاسادىپىيلىق ھېس قىلغۇزمايدۇ. بۇلبۇلنىڭ ئۆلۈمى كىشىگە ئېچىنىش، ئەپسۇسلىنىش ئەمەس بەلكى خۇددى شائىر ھېسسىياتىدەك بۇلبۇلنىڭ قەھرىمانلىقىغا ئاپىرىن ئوقۇش ھېسسىياتىنى ئويغىتىدۇ. كىشىدە بۇلبۇلدەك روھتا كونا دۇنياغا قارشى كۈرەشكە ئاتلىنىش تۇيغۇسىنى ئويغىتىدۇ...

كىشى قەلبىگە ئەنە شۇ ئېسىپتېك تۇيغۇ ئەسەردە مۇڭ‌ەپپەقىيەتلىك يارىتىلغان ئىجابىي قەھرىمانلار سەبا، بۇلبۇل، گۈل ئارقىلىق كىرىپ كېلىدۇ. ئەسەردە گۈل بۇلبۇلغا ئەڭ سادىق، ئاق كۆڭۈل، ئىرادىسى ئۇنىڭ مۇستەھكەم گۈزەل يار قىياپىتىدە گەۋدىلەندۈرۈلىدۇ. يۇقىرىدىكى مۇڭ‌ەپپەقىيەتلەر ئەسەر مەزمۇنى بىلەن شەكلىنىڭ مۇستەھكەم بىرلىكىنى كۆرسىتىدۇ. ئەسەردىكى سۈژېت بۆلەكلىرىنىڭ ئەسەر مەزمۇنىغا خىزمەت قىلمايدىغان بىرەرمۇ ئېپىزوتى كۆزگە چېلىقمايدۇ.

ئەسەردىكى بەدئىيلىكنىڭ بىر ئالاھىدىلىكى، سىمۇوللۇق خاراكتېرنى ئالغان سەككىز قۇشنىڭ تەبىئىي خاراكتېرى ئىجتىمائىي. سىنىپىي جەمئىيەتتىكى شۇ تىپتىكى ئادەملەرنىڭ خاراكتېرىگە ئاجايىپ ماس چۈشكەن. ئۇلارنى شائىر بۇلبۇل بىلەن مۇنازىرە قىلغۇزۇش شەكلى ئارقىلىق ئىچكى دۇنياسىنى ماھارەت بىلەن ئېچىپ تاشلىغان، ئۇلار ئارقىلىق بۇلبۇلنىڭ خاراكتېرىنى بىر بالداق يۇقىرى

كۆتۈرۈۋېلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولىدۇ. بۇنى بىز شائىردىكى يېتىلگەن بەدىئىي ماھارەت دېيىشكە ھەقلىقمىز. داستاندىكى قەھرىمانلارنىڭ خاراكتېرىنى ئېچىپ تاشلاشتا شائىر ئۆز قەھرىمانلىرىنىڭ ئىچكى دۇنياسىنى يېتەرلىك ھالدا تەسۋىرلەپ بەرگەن مەسىلەن، قۇشلار مۇنازىرىسى ۋە بۇلبۇل بىلەن سەبا مۇنازىرىسى، سەبا بىلەن گۈل مۇنازىرىسى ۋە باشقىلار...

بىز كومپوزىتسىيە دېگىنىمىزدە، ئەسەردە ئىجادكارنىڭ دىققەت مەركىزىنىڭ روشەنلىكى، بەدىئىي غايىسىنىڭ ئېنىقلىقى، شۇنىڭغا ئاساسەن ئەسەردىكى چوڭ - كىچىك قىسىملار ھەمدە ئوبرازلارنىڭ جايى - جايىغا قويۇلۇشى ۋە ئۇلارنىڭ تەسۋىرىي ئۇلچىمى ۋە مەقسەتكە مۇۋاپىقلىقىنى كۆزدە تۇتىمىز. ئەسەردە يازغۇچىنىڭ ئېستېتىك غايىسى ناھايىتى روشەن بولغىنى ئۈچۈن، ئۇزۇننىڭ ئېستېتىك غايىسىنى تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈش ئۈچۈن قەھرىمانلارنى جايى - جايىغا توغرا قويالمىشىدىن تاشقىرى، ئۇلارنى قانچىلىك تەسۋىرلەش ئۇلچىمىمۇ نەزەردىن ساقىت قىلىنمىغان. ئاپتور نەزىرىنىڭ مەركىزىدە ئۇنىڭ ئاساسىي ئىدىيىسىنى توشۇغۇچى بۇلبۇل تۇرىدۇ. قالغان قەھرىمانلارنىڭ پائالىيىتى، سۈزۈت لىنىيىسى باش قەھرىمان بۇلبۇلنىڭ خاراكتېرىنى يارىتىش ۋە گەۋدىلەندۈرۈشكە ناھايىتى زىچ ھالدا ماسلاشتۇرۇلغان، نەتىجىدە، ئەسەر كومپوزىتسىيىسى پۈختا، پىششىق بولۇپ، ئەسەر بەدىئىيلىكىنى كۆتۈرۈشكە سەۋەب بولىدۇ.

ئاخىرىدا، ئەسەرنىڭ بەدىئىيلىكى بەدىئىي تىل بىلەن ئۇلۇچىنىدۇ. چۈنكى ئەسەردىكى مەزمۇن، ئۇنىڭدىكى غايىلەرنىڭ ئالىيجانابلىقى، تەسۋىرلەنگەن ئادەملەرنىڭ ۋە ھادىسىلەرنىڭ گۈزەللىكى، ياكى خۇنۇكلۇكى ھەممىسى بىزگە بەدىئىي تىلنىڭ ياردىمى بىلەن يېتىپ كېلىدۇ. قىسقىسى، ئەسەردە ئاپتورنىڭ غايىسىنى توشۇغۇچى ئوبرازلار ھۈجەيرىسىدىن تارتىپ، پۈتۈن

گەۋدىسىگىچە، ئۇنىڭ خاراكتېرىنىڭ شەكىللىنىش تارىخى بولغان سۆزۈت، كومپوزىتسىيىگىچە ھەممىسى تىل ياردىمى بىلەن مەيدانغا چىقىدۇ. بولۇپمۇ يازغۇچىنىڭ بەدىئىي تىل ماھارىتى ئۇ تەسۋىرلىمەكچى بولغان ئوبيېكتى ۋە ئادەمنىڭ ئەڭ نازۇك ھېسسىياتىنى تەسۋىرلەشتە مۇۋاپىق تىل تاپالىغانلىقىدا كۆرۈنىدۇ. سالاھىيىتى بەدىئىي تىلىنى ئۆز زامانىسىگە نىسبەتەن ساپ، روشەن، راۋان، يارقىن، ھەممە چۈشىنەلەيدىغان، يېڭى، قويۇق ئەدەبىي تۇسكە ئىگە، رەڭدار، ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بەدىئىي تىل دېگىلى بولىدۇ. ئۇ ئۆز قەھرىمانلىرىنىڭ سىرتقى قىياپىتىنى، ئىچكى دۇنياسىنى گەۋدىلەندۈرۈشتە يېتەرلىك تىل تاپالايدۇ. ئۇ بەدىئىي تىل ئوبرازلىقىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرىدىغان ستىلىستىك ۋاستىلەردىن كەڭ پايدىلىنالىغان.

بولۇر پۈر دەرد ئاشق ئۆزگەلەردىن،
ئەگەر ئاھ ئەتسە قان تۆكەر جىگەردىن.

ياكى:

كى جوشى ئىشق ئىلە ئارتار فىغانى،
كى ئۇنىڭ ئۇچقۇنى ئۆرتەر جاھاننى.

ياكى:

تۆكۈپ كۆز ياشىنى ئاھۇ ناۋادا،
فەلەك تىترادى بۇلبۇل كۆز ياشىدا.

شائىرنىڭ بەدىئىي تىلىدىكى ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەت يەنى ئۆزىنىڭ بەدىئىي تىلىنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ئەرەب، پارس تىللىرى ئامىللىرىدىن تازىلاشقا ھەرىكەت قىلىپ، ئۆز تىلىنى خەلق تىلى بىلەن يېقىنلاشتۇرۇشقا، ھەممە ئادەم چۈشىنەلەيدىغان قىلىشقا تىرىشقانلىقى داستاندا ئوچۇق بىلىنىپ

تۇرۇپتۇ. ئەسەرنىڭ پېزىلىشىدىكى ئالاھىدىلىك جەھەتتىن قارىغاندا شائىر شەرق كلاسسىك ئەدەبىياتىدىكى ئەسەرنى ئاللاغا ۋە تۆت چارىياغا ھەمدۇ سانا ئوقۇشتىن باشلاشتەك كونا قېلىپنى بۇزۇۋەتكەن. بۇنىمۇ شائىرنىڭ ئۆزىگە خاس بەدئىي ئالاھىدىلىكى دېيىشكە بولىدۇ. سالاھى ئۆزىنىڭ ئېستېتىك غايىۋى يۈكسەكلىكى بىلەن ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى بولۇپمۇ، جۈملىدىن خوجىلار دەۋرى ئەدەبىياتىنىڭ يۈكسەك مۇنبىرىدىن ئورۇن ئالىدۇ، دېيىشكە بولىدۇ.

سالاھىنىڭ «گۈل ۋە بۇلبۇل» داستانىنى ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىكى ئېپىك قەھرىماندا تەنقىدىي رېئالىزم مېتودىنىڭ تۇغۇلۇۋاتقانلىقىدىن دېرەك بەرگەنلىكى بىلەنمۇ ئالاھىدە زور قىممەتكە ئىگە دېيىشكە بولىدۇ.

شائىر مەھزۇن

يول تاپماي ئېزىپ كۆز قارارىپ ھەيرەتتە،
غەم دەشتىدە نى تىندىم ۋەنى ئۈيقۇ لازىم.
يۈز مەرتىۋە جان لەپكە يېتىپ ئۇشبۇ سىتەمدىن،
ئۈمىد ۋىسال ئىلە بەدىنگە سولادىم.
ئۆمر ئىچرە خوتەن دەشتىدىن تۇن - كۈن يىغلاپ،
ئاقنى قاراغا، قارانى ئاققا ئۇلادىم.

دەپ يازغانلىقىدىن لىرىك شائىر مەھزۇننىڭ خوتەنلىك ئىكەنلىكى بىزگە مەلۇم بولىدۇ. ئەمما ئۇنىڭ ئىسىم - فامىلىسى، قانداق ئائىلىدە تۇغۇلۇپ ئۆسكەنلىكىنى كۆرسىتىدىغان تارىخىي ماتېرىياللار ھازىرچە بىزگە مەلۇم ئەمەس.

شائىر «دىۋانى مەھزۇن» نىڭ كىرىش سۆزىدە:

دوردى بى ھايات موستاپاغا،
يەنە ئەۋلادى ئەسھابى ساباغا.
خوسۇسەن خۇاجەئى ئىسھاق ۋەلىغە،
مەيى ۋاھىدتنى ئىچكەن پوردىلى.

شائىرنىڭ يۇقىرىدىكى شېئىرىي كۆپلېتىدا بايان قىلىنغان ئىسھاقنىڭ ١١١١ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا خوتەندە ھايات كەچۈرگەن مەشھۇر شەخس ئىكەنلىكى بىزگە باشقا تارىخىي

ماتېرىياللاردىن مەلۇم. شۇڭا بىز يۇقىرىقى مەلۇماتقا ئاساسەن شائىر مەھزۇننى ١٧١١ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىغا تەئەللۇق شائىر دەپ پەرەز قىلىمىز.

ئۇ يەنە:

نە ئۆچۈنكىم ئاندا باراي، مۇندا مەن قالماق بولاي،
ئۆمۈردىن ئەللىككە يەتتىم بولدى كۆپرەق ھەسرىتىم.
ئەسرو مەھزۇن مەن ئىلاھا رەھىم ئېتىپ قىلغىل كېچەم،
يۈز غۇلاچتىن كۆپ گۇناھىم، بىر غېرىچ يوق تائىتتىم.

دېگەن ھەسرەتلىك مىسرالىرىنىڭ مەزمۇنىمۇ بىزنىڭ يۇقىرىقى پىكرىمىزنى تەستىقلايدۇ.

شائىرنىڭ شېئىرىيەت سەۋىيىسىگە ۋە بەدىئىي تەپەككۇر يول بىلەن ئوتتۇرىغا قويغان سىياسىي، ئىجتىمائىي، ئەخلاقىي مەسىلىلىرىگە قارىغاندا ئۆز يۇرتىدا، ئۆز زامانىسىگە نىسبەتەن ئالىي مەلۇماتلىق، ئىلغار زىيالىي ئىكەنلىكى بىلىنىپ تۇرىدۇ.

شائىر «دىۋان» دىن ئۇنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭنى بويلاپ ساياھەتكە چىققانلىقى مەلۇم، ئېھتىمال ئۇ ئۆز يۇرتىدا «مەدرىس» نى پۈتتۈرگەندىن كېيىن نەزەر دائىرىسىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن، جەمئىيەتنى تەكشۈرۈشكە چىققانلىقى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن، چۈنكى «دىۋان» دىكى شېئىرلىرىنىڭ مەزمۇنى بۇنىڭدىن دېرەك بېرىدۇ. ئۇ شۇ ساياھەتِ قىلغان چاغلىرىدا، جەنۇبىي شىنجاڭنى جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرى ۋە ئۇلارنىڭ قول چوماقلىرى بولغان يەرلىك ھاكىملىرىنىڭ فېئودال زۇلۇمى، سوفىزم ئىس - تۈتەكلىرى قاپلىغان بىر چاغ بولغاچقا، ئۇ جەنۇبىي شىنجاڭ شەھەرلىرىنىڭ ھېچقانداق يېرىدە قارشى ئېلىنمايدۇ. شۇڭا ئۇ ئۆزىنىڭ يۇرتىنى سېغىنىپ:

مېنى مەھزۇن نېتاي بۇ غۇربەت ئىچرە،
خوتەن مۇلكى مېنىڭ ئىردى دىيارىم.

دەپ يازغانىدى.

بىزنىڭ زامانىمىزغا شائىرنىڭ باش - ئاخىرى زىيانغا ئۇچرىغان، تولۇق بولمىغان «دىۋان مەھزۇن» ناملىق ئەسىرى يېتىپ كەلگەن، شائىرنىڭ بۇ دىۋانى «بۇلاق» ژورنىلىنىڭ 1981 - يىل 1 - سان، 1982 - يىل 2 - سانلىرىدا ئېلان قىلىندى. بىز تەھلىلىمىزنى ئەنە شۇ ماتېرىياللارغا ئاساسەن ئېلىپ بارىمىز.

شائىر مەھزۇننىڭ لىرىكىسى ۋە لىرىك قەھرىمانى

لىرىك قەھرىمان يۇقىرىقى بابلاردا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك بىرىنچى شەخس «مەن» ئوتتۇرىغا چىقىپ، ھازىرقى زاماندا سۆزلەيدۇ. لىرىكا ئالەمنى ئىجتىمائىي مەۋجۇداتنى ئەنە شۇ شەخس ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرىدۇ. بۇ شەخس ئادەتتىكى ئاددىي شەخس ئەمەس، بەلكى ئىجتىمائىي شەخسدۇر.

سوۋېت مەدەنىيەت ئەربابى لۇناچارسكىي: «شائىر ئىجاد قىلىدىكەن، ئۇ تەنھا نىكولاي ئالىكسۇيچ بولۇپ قالمايدۇ. ئۇ ئەمدى ناھايىتى نۇرغۇن ئىنسانلار ئاممىسى پىكرى، تۇيغۇسى، كەچۈرمىلىرىنىڭ جارچىسىغا ئايلىنىدۇ. شائىر ئىجاد قىلىدىكەن. يۈزمىڭلار، مىليونلار ئۈچۈن سۆزلەۋاتقانلىقىنى، مۇنبەر ئىكەنلىكىنى، ۋەتەنداشلىرى بىلەن ئېھتىمالكى، ئەدەبىيات بىلەن يۈزمۇ يۈز تۇرغانلىقىنى ياخشى بىلىدۇ. خۇددى ئەنە شۇ ئورۇندا ئۇنىڭ ئىجتىمائىي شەخسىي ئۇستۇن

كېلىدۇ، ئۇ قايتا تۇغۇلىدۇ. ئۇنىڭ قەلب قوڭغۇرىقىدا ئەڭ ياخشى، ئەڭ تازا مېتال جارانگلاپ سادا بېرىدۇ. لېكىن بۇنىڭ ئۈچۈن تۆۋەندىكىدەك غايەت مۇھىم بىر شەرت مەۋجۇت بولۇشى لازىم، يەنى مانا شۇ قايتا تۇغۇلغان زات، مانا شۇ ئىجتىمائىي ئادەم، مانا شۇ ئىنسان ئۆز شەخسى بىلەن بۇيۇك بولۇشى لازىم. شۇندىلا ئۇ بۇيۇك شائىر بولالايدۇ»①

شائىر شەخسىنىڭ بىرىنچى پىلانغا چىقىشى ۋە ئۇ ئارقىلىق ئوبېيېكتىپ ئالەمنىڭ ئەكس ئېتىشى، لىرىكا قىياپىتىنى بەلگىلىگۈچى ئەڭ مۇھىم خۇسۇسىيەتلىرىنىڭ بىرىدۇر. ئەنە شۇ بەلگىلىگۈچى خۇسۇسىيەت لىرىكىدا ناھايىتى نۇرغۇن مەسىلەرنىڭ ئۆزىگە خاس ھالدا ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ، ئۆزىگە خاس رەۋىشتە ھەل قىلىنىشقا سەۋەب بولىدۇ. بۇنداقلار جۇملىسىگە بىرىنچى نۆۋەتتە خاراكتېر ۋە كونفلىكت مەسىلىسى كىرىدۇ. ئۇنداقتا لىرىكىدا خاراكتېر دېگەندە نېمىنى چۈشىنىمىز؟

زامان ھەم ماكاندا چەكسىز بولغان ماددىي ئالەم ھەمىشە ھەر مىنۇت، ھەر سېكۇنتتا ئۆزگىرىپ، يېڭىلىنىپ، خىلمۇ خىل قىياپەتلەردە تاۋلىنىپ، ئۆز ماھىيىتىنى رەڭمۇ رەڭ شەكىلدە نامايان قىلىپ تۇرىدۇ. ئالەمنىڭ بۇيۇكلۇكى ئۇنىڭ چەكسىزلىكىدىلا ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ چەكسىز رەڭمۇ رەڭلىكى بىلەن ھەم ئىپادىلىنىدۇ. بۇ چەكسىز رەڭمۇ رەڭ ماددىي ئالەمنىڭ ھاياتىي خۇسۇسىيىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئالەم ئىچىدە ئۆزىنى يەنە بىر ئالەم ھېسابلىغۇچى ئادەم ئەنە شۇ چەكسىز ماددىي رەڭمۇ رەڭلىك قارىشىدا ھېچقانداق تەسىرسىز، تېمتاس، جىم تۇرۇپ قالمايدۇ. ئادەم ئۇنىڭغا جاۋابەن ئۆز مەنىۋى دۇنياسىنىڭ چەكسىز رەڭمۇ رەڭلىكىنى

---

① لۇناچارسكىي: «ئەدەبىيات توغرىسىدا»، رۇسچە نەشرى، 256 - بەت

نامايىش قىلىدۇ. ئەدەبىيات ئەنە شۇ رەڭلىكنى ئەكس ئەتتۇرىدۇ. شۇ مەنىدە خاراكتېرلەرنى ئىنسان مەنۇيىتىنىڭ چەكسىز رەڭمۇ رەڭ دۇنياسى دەپ ئاتاشقا بولىدۇ. خاراكتېرلەر ئىنسان مەنۇى ھاياتىنىڭ ئەنە شۇ چەكسىز رەڭمۇ رەڭلىكنى ئەمەلگە ئاشۇرۇپ (ئىپادىلەپ) شۇنىڭ بىلەن ماددىي ۋە مەنۇى ئالەملەر ئوتتۇرىسىدا ئۆزىگە خاس ئىزچىل ئۇزۇلمەس مۇناسىپلىقنى مەيدانغا كەلتۈرىدۇ.

ئەدەبىياتنى ھايات دەرسلىكى. ئىنسانشۇناسلىق پېنىگە ئايلاندۇرغان ئاساسىي نەرسە ئۇنىڭ خاراكتېرلەر دۇنياسى. لىرىك خاراكتېر بولسا ئىجادكارنىڭ مەلۇم بىر غايىنى ئىدراكىي ھېس قىلىپ يېتىشمەدىكى ئۆزىگە خاس قارىشى، ئۆزىگە خاس مۇناسىۋىتى، ئۆزىگە خاس قىياپىتى دېمەكتۇر. ئەنە شۇ ئۆزىگە خاس مۇناسىۋەت، ئەنە شۇ سۇبېيېكتىپ چۈشىنىش بولمىغان جايدا لىرىك خاراكتېر مەۋجۇت بولمايدۇ.

لىرىك شېئىرىيەت پىكىر ۋە تۇيغۇلارنى يۇقىرىقى ئەنە شۇ بىرلىك ۋە چەكسىزلىكتە ئەكس ئەتتۇرۇش بىلەن ۋەقەلىك ۋە ئىنسانىنى ئۆزىگە خاس بىرلىك ۋە چەكسىزلىكتە ئەكس ئەتتۇرىدۇ. لىرىكا پىكىر ۋە ھېسسىياتلار دىئالېكتىكىسىنى تەسۋىرلەش بىلەن ئىنسان تەبىئىتىنى ۋە ئىنسان خاراكتېر جىلۋىلىرىنى ئەكس ئەتتۇرىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن لىرىكا زۆرۈر بولغان ئىمكانىيەت ۋە ۋاستىلەرگە ئىگە بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى ئەنە شۇ ئىنسان خاراكتېرىنى يارىتىشقا سەپەرۋەر قىلىدۇ.

چېرنېشېۋسكى «شېئىرىيەت ھايات دراممىسى» دېگەنىدى، بۇ ئەدەبىيات ھاياتىنى ئۇنىڭدىكى قارىمۇ قارشىلىق خاھىشلار كۈرىشى ئارقىلىق ئەكس ئەتتۇرىدۇ دېگەن سۆز.

لىرىك شېئىرىيەت ھەم ئەنە شۇ پرىنسىپقا تايىنىپ ئىش كۆرىدۇ. قارىمۇ قارشى خاھىشلار كۈرىشى ھاياتنى، لىرىك

خاراكتېر، لىرىك ماھىيەتنى پۈتۈن يارقىنلىقى بىلەن ئىپادىلەيدىغان بىر دىنبىر ئاجايىپ مەيداندۇر.

شائىرنىڭ «دىۋان مەھزۇن» دا ئۇنىڭ ئىجادىنى لىرىك غەزەللەر تەشكىل قىلىپ، شائىر ئۆزىنىڭ سىياسىي، ئىجتىمائىي، ئەخلاقىي قاراشلىرىنى لىرىك خاراكتېرلەردە ئىپادىلەيدۇ. ئەنە شۇ لىرىك خاراكتېرلەرنى بىز مەھزۇننىڭ لىرىك قەھرىمانى دەپ ئاتايمىز.

مەھزۇن ئىجادىيىتىنىڭ يادروسىنى تەشكىل قىلغان لىرىك قەھرىمان شۇ دەۋردىكى شائىرلارنىڭ ئىجادىدىكى سوغۇم تەسىرىدىن ئالاھىدە خالىي، ئاجايىپ يارقىن رېئاللىستىك خاراكتېرگە ئىگە بولغان خۇسۇسىيىتى بىلەن ئالاھىدە پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. بۇ شائىرنىڭ ئىلغار ئېستېتىك قارىشى ۋە شۇ ئېستېتىك قارىشى ئارقىلىق ھايات ھەقىقىتىنى بويىماي ئۆز ماھىيىتى بىلەن بەدئىي چىنلىققا ئايلاندۇرۇشتا، رېئاللىست بەدئىي مېتودقا تايانغانلىقى بىلەن ئىزاھلىنىدۇ. ئۇنىڭ پۈتۈن جەنۇبىي شىنجاڭنى بويلاپ قىلغان تەكشۈرۈشىنىڭ رولىمۇ چوڭ بولغان بولۇشى مۇمكىن.

مەھزۇننىڭ لىرىك قەھرىمانى شەرق ۋە ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئىنسان گۈزەللىكى ۋە ئۇنىڭ ھايات پائالىيىتىنى مەدھىيىلەش ئەدەبىياتى يارىتىش ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، شۇ چاغ ئەكسىيەتچى — ئېكسپلىكتېتىك سوغۇمنىڭ تەڭرى مەركەزچىلىكىگە قارشى ھالدا، ئىنسان مەركەزچىلىكىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، تەڭرى گۈزەللىكىگە قارشى ھالدا ئىنسان گۈزەللىكىنى قويۇپ، گۈزەل يار ۋە ئۇنىڭ رېئال سېھرىلىك كۈچىنى گەۋدىلەندۈرۈپ، ئېستېتىك ئىجتىمائىي تەسىر بەرپا قىلىپ، ئۇز ئىنسانپەرۋەرلىكىنى فېئوداللىق ئىستىبدادتلىققا ۋە ئۇنىڭ ئىنسانىنى خارلايدىغان ماھىيىتىگە قارشى قويۇپ، مۇھەببەت ئەركىنلىكى شەكلى ئارقىلىق ئىنسان ئەركىنلىكىنى

چىقساڭ ئەي گۈل باغ تاماشاغە «كۆجان»نى ئەيلايىن.
تولدى قان بىرلە كۆڭۈل جامى خۇماربىم رەنجىدىن،
ساقىيا مەي بەرمىسەڭ يۈتماي بۇ قاننى ئەيلايىن.
دەرگېھىڭدىن سۈرمە مەھزۇننى يىراق، رەھىم ئېيلەگىل،
ئاندا بىر ئىتدۇرمەن ئۆزگە ئاستاننى ئەيلايىن.

ياكى:

سەدقە ئېيلەيكىم ئاياغىغە ساچارمەن دەمبەم،
كۆزلارىمدىن دانا - دانا دوررى غەلتەن مەن بۇگۈن.

ياكى:

كويى تۈپراغىن كۆزۈمگە سۈرمەدەك يەتكۈزمىسەڭ،
تىرەدۇر ئالەم قارارغان روزىگارىمدىن ماڭا.

لىرىك قەھرىمانىنىڭ ئۆز يارىغا مۇنداق چەكسىز، غۇبارسىز، پاك مۇھەببەت سەممىيىتىنى 2 -، 9 -، 10 -، 12 - غەزەللىرىدە ناھايىتى چوڭقۇر ھېسسىيات بىلەن ئىپادىلىگەنلىكىنى مەركەزلىك ھالدا كۆرەلەيمىز.

ئىنساندا بىر - بىرىگە چىن ئىنسانىي مۇھەببەت ئويغىتىپ، ئۇنىڭدا سەممىيلىك، ۋاپادارلىق تۇيغۇلىرىنى ئۆستۈرۈپ، ئىنسانىنى ئەخلاقىي كامالەتكە يەتكۈزۈپ، شۇنداق ئىنسان ئارقىلىق جەمئىيەتنى ئۆزگەرتىشنى مەقسەت قىلغان ئوتتۇرا ئەسىر ئىنسانپەرۋەرلىك روھىدىكى ئەدەبىيات قەھرىمانلىرىدا ۋاپاسىزلىققا ئۆچمەنلىك تۇيغۇلىرى لاۋۇلداپ يېنىپ تۇرغىنىدەك، مەھزۇن ئىجابىي قەھرىمانىمۇ ۋاپاسىزلىقنى ھەسرەت بىلەن ساتىرىك قامچىسى ئاستىغا ئالىدۇ.

نە دەپ ئۆزۈڭگا مېنى ئەۋۋەل ئاشنا قىلاسەن؟
كى سوڭرە ھىجران غەمى بىرلە مۇپتىلا قىلاسەن؟

بۇ ھىجر غەم بىلەن جان كۆڭۈلگە رەھىم ئەتمەي،
پىراق ئوتىغا سالىپ كۆيدۈرۈپ ئادا قىلاسەن؟
ئەسىر، زار مۇساپىر قىلىپ غېرىبلىقدا،
ۋىسالدىن مەنى مەھرۇم ئېيتىپ جۇدا قىلاسەن؟
ھەمىشەم باشىم ئىدى دەرگىھىڭدا ئىت يەڭلىغ،
باشىمغە سەڭگى بالا ياغدۇرۇپ جاپا قىلاسەن؟
ياپىپ يۈزۈڭگە قارازۇلپىنى نىقاپ ئەيلەپ،
كۆزۈمگە شۇنچە جاھان مۇلكىنى قارا قىلاسەن؟
بۇ جەۋىر بىرلە سىتەم - زۇلۇم ئىماستۇرۇر ھەرگىز،
قىلاي دېساڭ ماڭا مۇنچە كۆپ، يانا قىلاسەن؟

«دىۋان» دىكى شېئىرلىرىدا شائىر ئۆزىنىڭ ئەللىك ياشقا كىرىپ قالغانلىقىدىن خەۋەر بېرىدۇ. ئۇنداق بولغاندا، شائىر جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىدىن رابدان چىۋاڭ، غالدان چىرىن چىۋاڭ دورجى ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە شىنجاڭنى جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىگە يەم. قىلىپ بېرىشكە سەۋەبچى بولغان ئىجتىمائىي سەۋەب — ئاق تاغلىق، قاراتاغلىقلارنىڭ قانلىق ۋەقەلىرىنى ئۆز بېشىدىن كەچۈرگەنلىكى ئۈنىڭ ئىجادىدا سىمۋوللۇق تۇس بىلەن كۆزگە تاشلىنىدۇ.

شائىرنىڭ دىۋانىدىكى بىرىنچى غەزىلىگە «كېپىلگەن باشىم ئۆزرە يۇز پارە» دەپ قويۇلغان ماۋزۇنىڭ ئۆزىنى جۇڭغار خوجىلار دەۋرىنىڭ قانلىق تراگېدىيىسىنىڭ سىمۋوللۇق ئىپادىسى دېيىشكە بولىدۇ.

شائىر ساباغا:

ئى سەبا بارساڭ ئاڭا دۇشمەندەك ئەيلەپ ئېھتىيات،
زارى پىنھانىمنى ئەيتۇر چاغدا ھەر يانغا قارا!!

دەپ مۇراجىئەت قىلىدۇ. بۇ بىر بېيىت غەزەل بىزگە ئەينى چاغدىكى جەمئىيەت سىياسىسىنىڭ ۋەھشىيانە تېررورلۇقىدىن ئوچۇق دېرەك بېرەلەيدۇ. مۇنداق شارائىتتا مەھزۇنغا خەلق ئازادلىق - ئەركىنلىك تىلەكلىرىنى پەقەت مۇھەببەت ئەركىنلىكىنى بوغۇپ تۇرغان «يار ھىجران» ى شەكلى ئارقىلىق ئىپادىلەشتىن باشقا يول يوق ئىدى. شۇڭا مەھزۇننىڭ لىرىك قەھرىمانى ئۆزىنىڭ گۈزەل يارغا بولغان ئوتلۇق ئىنتىلىش، مەيلىنى بوغۇپ تۇرغان ھىجران دەردى، ئاھ - پىغانىنى مۇنداق ئىپادىلەيدۇ:

باشىمغە ياغسۇ پىراق تاشى،
تاش باشقا تېگىپ ھەمە ئۇشالغان.
قەددىم خەم ئولۇپ چېكالمادىم ئاھ،
غەم خەنجىرى باغرىمە قادالغان.
ھىجىر ئوقلاردىن تېنىم ئاق ئويدەك،
كۆڭلۈم قۇشىغە قەپەس باسالغان..

ياكى:

بارمۇدۇر ئالەمدە مەندەك بىر غەريبى ناتىۋان،
ۋەسىل ئۈمىدى بىرلە ھىجىر ئەندۇھىدىن ئازۇردە جان.
ژالە يەڭلىغ ياغدۇرۇپ باشىمغە گەردۇن لالەدەك،
سەڭگىبارانى بىلە ئوريان تېنىمنى قىلدى قان.
سەبىر تۇخىمىن كۆڭلۈم ئىچرە ئانچە ئىكتىم ئۈنمىدى،
نى ئۈچۈنكىم ھەر زامان غەم قۇشلىرىغا بولدى دان.
ھىجىر خەيلى زۇلۇم قىلدى بى ناھايەت ۋايكىم،
بىر زامان بەرمەي ئامان يۇز قاتلادىم ئەل ئامان.
ئىشىق دەشتىدە ئاقارغان ئۇستىخانىم كۆرگەن ئەل،
سەر - سەرى ھىجران ئارا دەرلار قويۇن بىرلە سامان.
كۆرگەچ ئوق دەيىر پانادا مەھرۇم ئولدۇڭ دەپ ماڭا،

زائىدا تەئسىن ئەيلەمە مەندىن ساڭا يوقتۇر زىيان.
سەلتەنەت دەپ پەقەر ئېلىدىن ئۆزىنى پىنھان تۇتماكسىم،
تەڭ بولۇر شاھۇ - گادا تۇپراغ ئارا بىر كۈن ناھان.
ئۆلگۈدەك دۇرمەن خۇمارىم رەنجىدى ئەي پىر دەيىر،
رەھىم ئېتىپ ئاغزىمغا قەترە مەي تامىز چىقماستا جان.

بۇ ئاجايىپ زور بەدئىي ماھارەت بىلەن يېزىلغان ئازادلىق، ئەركىنلىككە ئىنتىلگەن مىليونلار قەلبى سادالىرى ئەمەسمۇ؟

مەھزۇن لىرىك قەھرىمانىنىڭ تىپىكلەشكەن مۇنداق روھىي ھالىتىنى 1 -، 6 -، 7 -، 9 -، 13 -، 14 - غەزەللىرىدە مەركەزلىك ھالدا كۆرەلەيمىز.

مەھزۇننىڭ لىرىك قەھرىمانىنىڭ ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتلىرىدىن بىرى شۇكى، ھىجران ئازابىغا يولۇققاندا «تەقدىرگە تەن بېرىپ» خۇداغا ناله قىلىپ ئولتۇرمايدۇ، ئۇ ئۇمىدۋار. ئۇ ئۆز مەقسەتلىرى ئۈچۈن جان پىدالىق بىلەن كۈرەشكە ئاتلىنىپ، ئاخىرقى غەلبە ئۈچۈن جان تىكىپ كۈرەش قىلىدۇ.

كۆلبەم ئىچرە شەمئى يوق دەپ بولما مەھزۇن ناگىھان،
رەھىم ئېتىپ كەلسە ئول ئاي ئەيلەر مۇنەۋۋەر ئاقىبەت.

ياكى:

كېسىلسۇن ھىجرى تىغى بىرلە باشىم گەر مېنى مەھزۇن،
كى سەندىن ئۆزگەنىڭ زىكرىنى كەلتۈرسەم زابانىمغە.

ياكى:

ھىجردىن خالاس ئىرمان ئاھكىم كېچىپ جاندىن،
ۋەسلىگە يېتەر ئەرمىش قىلسا جان پىدا دەرلەر.
شىكۋە ئەيلەمە ھەرگىز ئەي كۆڭۈل جۇدالىقدىن،
ۋەسلى قەدىرىنى بىلمەس بولمىغان جۇدا دەرلەر.

ياكى:

ئىكىم خىيال ئەيلەپ شەپەق خورشىد تابىدىن دېمە!
گەردون يوزىدىن ساچرىغان قۇربانلاردىن قان ئىرور.
زەبھ ئەيله ئىسمايىل كېبى قىلغىل قەبۇل رەھىم ئەيلىبان،
جانىن پىدا ئەيلەپ بۇگۈن مەھزۇن ساڭا قۇربان ئىرور.

زۇلمەتلىك زامانغا، ئۇنىڭ ئەزرائىلدەك ۋەھشىي سەلتەنىتىگە، ئۆلۈمنىڭ كۆزىگە ھۇدۇقماي قاراپ، زور جاسارەت بىلەن ئوتتۇرىغا چىققان مەھزۇنىنىڭ لىرىك قەھرىمانىنىڭ بۇ جەڭگىۋار قىياپىتىنى 2 ـ، 3 ـ، 4 ـ ۋە 18 ـ غەزەللىرىدە تولۇق كۆرەلەيمىز. ئەمما مەھزۇنىنىڭ لىرىك قەھرىمانى ئۆزىنىڭ يۇقىرىقى جەڭگىۋارلىقىنىڭ جەمئىيەت كۈچ سېلىشتۇرمىسىدا ئەكسىيەتچى كۈچلەر مۇتلەق ئۈستۈنلۈكتە تۇرغان شارائىتتا ھېچقانداق نەتىجىگە ئېرىشەلمىگەنلىكىدىن كېلەچەك ئەۋلادلار ئالدىدا يۈز كېلەلمەيدىغان ئېغىر بۇرچ خىجالەتچىلىكىنى ھېس قىلىدۇ. بۇ ئالىيجانابلىق پەزىلىتىنى مۇنداق ئاجايىپ نازۇك تۇيغۇ بىلەن تۆۋەندىكىدەك ئوبرازلىق ھالدا ئىپادىلەيدۇ:

كۆز تۇتارمەن يار قەبرەمگە بىر ئوق ئاتقارمۇ دەپ،
سۇ سېپىپ پەيكاندىن ئۇيقۇمدىن ئويغاتقايمۇ دەپ.
يىغلادىم ئۇ شوخ ھالىمغە نەكەللۇم قىلماغاچ،
كۆزلەرىمدە ئويناغان باشىمغا سۆز قاتقايمۇ دەپ.
ھىجىر خەيلى خەستە جاننى قىلىپ بىر كۈن ئەسىر،
بار ئۈمىدىم ئىشق بازارى ئارا ساتقايمۇ دەپ.
ئاھىكىم يوز مەرتبە قىلدىم ساباغا ئىلتىجا،
كويى توپىراغىغا جىسىمىم خاكىنى قاتقايمۇ دەپ.
توپىراغىم باشىغا سالغان گۈلخانىمغە ئاغناتىپ،

مونتەزىر مەن ياد ئېتىپ كۆڭلىنى ئىتلارى يانقانىمۇ دەپ.
بىر ۋەسىيەتنۇر ساڭا ئى دوستلار ئوليارىنىڭ،
كۆيىنى ئايلاندۇرۇپ نەئىمىنى توختاتقايمۇ دەپ.
مەھزۇنا بۇ دەردلىغ نەزمىنى كۆپ پاش ئەتماگىل،
ئوقۇماي پىنھان قىل، ئەمدى ئېلىنى يىغلاتقايمۇ دەپ.

بۇ ئالىيجاناپ ئاجايىپ چوڭقۇر تۇيغۇنى شائىر مەھزۇننىڭ ئاجايىپ ئۇلۇغ گىنىئاللىقى دېمەسكە نېمە چارە بار؟!
شائىرنىڭ بۇ ئۇلۇغ تۇيغۇسىنىڭ دىئالېكتىكىسىنىڭ تەرەققىياتى ئۇنىڭ لىرىك قەھرىمانىنى ئۆز دەۋرىنىڭ فېئودال ئىستىبدادلىقىنى يۇزمۇ يۈز پاش قىلىش مەيدانىغا ئېلىپ چىقىدۇ.

پەلەك سەھەردە كۆلۈپ مېھرىنى ئايان قىلادۇر،
بىرەۋنى يىغلاتىپ ئاخشام ئۇنى ناھان قىلادۇر.
كۆڭلىنى باغلاما مېھرىغە ئول ئىرۇر بەد مېھىر،
دىمى بۇزال نېچە ئېلىنى ناتاۋان قىلادۇر.
ھىلال مېھرى ئەمەس تىغى دەشنە ئىرۇر ھەرشام،
شەپەق ئىماس تۆكۈپ قانىنى راۋان قىلادۇر.
نە يەردە ئەھلى ۋاپا بولسە ئىستەپ ئۇنى تاپمىڭ،
بالا ئوقىنى ئاڭا ياغدۇرغالى نىشان قىلادۇر.
مۇنىڭدىن ئۆزگە ئۇنىڭ يوق شۇئارى ھەر سائەت،
يامانىنى ياخشى قىلىپ، ياخشىنى يامان قىلادۇر.
بۇ دەھىر باغىدا ھەر غۇنچە كولماكىن ئاڭلاپ،
سەبا يارىپ، ئۇنىڭ ئاغزىنى تورفە قان قىلادۇر.

ياكى:

ئۇنىڭ جەۋرۇ - جاپاسى بىرلە يۈزمىڭ پارەدۇر كۆڭلۈم،
ئۇنى ئىستاردا گويا سابىتى سەييارەدۇر كۆڭلۈم.
ھەمىشە دەھىر ئېلىنىڭ كۆلپىتىدىن چارائى تاپماي،
زەھىپۇ ھەم نەھىپۇ ئاجىزۇ - بىچارەدۇر كۆڭلۈم.
نىتەي يۈز ئاھ چەككەن بىرلە يەردىن ئۆرلىمەس ھەرگىز،
مالامەن تاشىدىن تۈپراق بىلەن ھەمۋارەدۇر كۆڭلۈم.
ئۇرۇج ئەيلەر پەلەككە زارلىقدىن يىغلاغان ياشىم،
تاماشا قىلغالى تەبىئىي ئەھلىگە پەۋۋارەدۇر كۆڭلۈم.
غوبار ئەيلەپ ئۇچۇرغاندىن ھاۋادىس سەر - سەر ھەريان،
بالاتاشى ئارا مەجنۇن كەبىي ئاۋارەدۇر كۆڭلۈم.
نىچە دىۋانەلىقدىن سەرزىنىش قىلما ماڭا بائىس،
سىنىڭ مەجنۇنلىغىڭغە ئول پەرى رۇخسارىدۇر كۆڭلۈم.
قۇتۇلماسلىقغە قالدۇق چەرخىي كەجرەپتار زۇلمىدىن،
ساڭا ھەم خەستە مەھزۇنغا ستەم، ھەر بارەدۇر كۆڭلۈم.

مەھزۇننىڭ لىرىك قەھرىمانىنىڭ زۇلۇمغا قارشى ئوچۇقتىن ئوچۇق ئىسيانكار دېموكراتىك روھنى 8 - غەزەل ۋە «چىراقى نىشى بىرلە باغرى قان بولدۇم» قاتارلىق غەزەللىرىدىمۇ ئوچۇق كۆرەلەيمىز.

مەھزۇننىڭ لىرىك قەھرىمانى فېئودال ئىستىبداتلىق تۈزۈمىگە بىۋاستە نارازىلىقىنى قەھرىمانلارچە كۆكرەك كېرىپ ئوتتۇرىغا چىقىپ بايان قىلغاندا، ئۇ فېئودال مەنسۇپىيىتىنىڭ تىرىكى بولغان زاھىتلارنىمۇ ھەقىقەت مەيدانىدا تۇرۇپ ئوچۇقتىن ئوچۇق ئەيىبلەيدۇ.

يامان دەپ زاھىدا يول بەرمەدىڭ مەيخانەگە كەلدىم،
نەخوشتۇر دەيرى پىرى باقمادى ياخشى - يامانغە.

ياكى:

سىنى بىزدەك قىلىپ، بىزنى سېنىڭدەك قىلسا ھەم تاڭ يوق،
خاتا ئورمىش مەلۇمات قىلما - ئى زاھىد تولا بىزگە.

مەھزۇن لىرىك قەھرىمانىنىڭ ئەركىنلىك باراۋەرلىك توغرىسىدىكى ھەققانىي پىكىرىنىڭ دىئالېكتىكىسى ئەمدىلا ئوتتۇرا ئەسىر ئىنسانپەرۋەرلىك ئەدەبىيات خۇسۇسىيەتلىرىدىن ئاتلاپ ئۆتكەن خەلقچىل ئەدەبىياتنىڭ شەكىللىنىۋاتقان خۇسۇسىيىتىنى ئىپادىلەپ، سىنىپىي ئاڭ باسقۇچىغا قەدەم تاشلاپ، پۈتۈن ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدا باي، كەمبەغەل سىنىپىي تەبىقىنى ئېغىزغا ئالىدۇ.

قانائەت پىشە قىل ئىستەسەڭ كەۋنەيىن ئارا ئىززەت،
تەمەيلاپ زامانە بايلىرىدىن ئۆزەڭنى خار ئەتمە.

خەلقە ئىشەنگەن، خەلقنىڭ يارانقۇچى كۈچىگە ئىشەنچ قىلغان ئىجابىي قەھرىمان ئۆز ۋەتىنىنىڭ ئىستىقبالىغامۇ ئىشەنچ باغلاشقا جۈرئەت قىلىدۇ.

بۇ غېرىبلىق شەھىرىدە ئۆلگەن كۆڭۈل تاپماس ھايات،
ناگاھان ئىسسە نەسىمى ئۆز دىيارىمدىن ماڭا.

دەپ ئۆز ۋەتىنىنىڭ تەقدىرىدىن ھەسرەت چېكىدۇ.

مەھزۇن لىرىك قەھرىمانىنىڭ بېسىپ ئۆتكەن غايىۋى تەرەققىيات يولى بىزگە ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىكى ئىنسانپەرۋەرلىك روھىنىڭ يەنە بىر بالداق ئۆرلەپ خەلقچىللىققا

كۆتۈرۈلگەنلىكىدىن، مېتود جەھەتتىن تەنقىدىي رېئالىزمنىڭ شەكىللىنىۋاتقانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. ئەمدى شائىر ئەنە شۇ دېموكراتىك خەلقچىل روھنى لىرىك قەھرىمانلار ئارقىلىق ئەمەس، بەلكى ئېپىك قەھرىمانلار ئارقىلىق گەۋدىلەندۈرۈشكە ئۇرۇنۇپ كۆرگەن. بۇنى شائىر ئىجادىنىڭ يەنە بىر باسقۇچى دەپ ھېسابلاشقا بولىدۇ.

شائىرنىڭ «دىۋان» نىڭ ئاخىرىدا بېرىلگەن ماۋزۇسىز كىچىك داستانى بۇنىڭ ياخشى مىسالى بولالايدۇ. بۇ داستاندا يەرلىك فېئوداللىق ئىستىبدادلىق تۈزۈمىنىڭ زۇلمەتلىك ماھىيىتى ۋە سۈيۈرغاللىق ماھىيىتى ئېچىپ تاشلىنىدۇ. ئەدەبىياتنىڭ كائىناتتىن تارتىپ، پۈتۈن ماددىي مەۋجۇت ئۆگىنىش ئوبيېكتى بولسا، ئەمدى جەمئىيەتنى تەشكىل قىلغان، ئۇنىڭ ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلىرىنىڭ يېغىندىسى بولغان ئادەم ۋە ئۇنىڭ پسىخىك ئىچكى دۇنياسىمۇ ئىنسانشۇناسلىق دەپ ئاتالغان ئاشۇ ئەدەبىياتنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتىدۇر. ئەدەبىي ئەسەردە ھايۋانمۇ، ئۆسۈملۈكمۇ، قۇرت - قوڭغۇزمۇ نېمە يېزىلسۇن، ئۇلارنىڭ ھەممىسى يازغۇچىنىڭ ئېستېتىك غايىسىنى توشۇغۇچى بەدىئىي ئوبراز بولۇپ خىزمەت قىلىدۇ.

شائىرنىڭ داستانىدا ئۆز خىسلەتلىرى بىلەن ھۆرمەت تالاشقان قوغۇنلار ئۆزۈن مۇنازىرىدىن كېيىن ئۆزلىرىگە پادىشاھ ماناربخنى مۇنداق تەختكە چىقىرىدۇ:

قوغۇنلار مەسلىھەتنى قىلدى چەندان.
يېتىپ كۆڭلىگە بىر سۆز قوپتى مىڭگان.
دىدىكىم تەخت تاجۇ پادىشاھلىق،
ياراشۇرھاشىمغا چۈنكى لايىق.
قوغۇنلاردىن بېسسى تەدبىرلىكتۇر،

ئۇنىڭ ھەر بىر سۆزى تەسىرلىكتۇر.
تەرىقۇل ئەقىلدىن ئەقلى زىيادە،
دىلاۋەرلىكدە رۇستەمدۇر پىيادە.
قوغۇنلارغە بۇ سۆزنى قىلدى ماقۇل،
بىرىپ ھاشىمغا تەختۇ - تەجەممۇل.
قوغۇنلار ھاشىمنى قىلدىلەر شاھ،
قوغۇنلار بولدى ئەنجۇم، ھاشىمى ماھ.
چالىپ ئۇچ كۈندۈز شادىيانە،
مۇبارەك باد باھكى بادىيانە.
قوغۇنلار ھاشىمغا كەلتۈرۈپ تەخت،
توشاپ ئول تەختنىڭ ئۈستىگە رەخت.
چىقىپ ئولتۇردى بۇ تەخت ئۆزرە ئول شاھ،
پەلەك تەختى ئۆزە ئانداغكى ئولماھ.
قويۇپ باشىغە تاجى خۇسرۇ ئايىن،
كىيىپ ئەگنىگە تون دىبايى زەررىن.
شىجائەت بىرلە دارايى زامان ئول،
ئادالەت بىرلە ھەم نۇشراۋان ئول.
ئىسئەندەر ھەشمەتۇ جەمشىد شەۋكەت،
فەرىدۇن فىتروتۇ مىررىخ سالابەت.

ئەمدى ھاكىمىيەتنى ئىگىلەپ ئالغاندىن كېيىن ھەممىنى ئۇنتۇپ، ئۆزىنىڭ فېئوداللىق ئىچكى كاببىنىتىنى تۈزۈپ، سۈيۇرغاللىق تۈزۈمنى يۈرگۈزۈپ، خەلق بېشىغا بالايىئاپەت ئېلىپ كېلىدۇ.

يىغىپ بارچە قوغۇننى ئەيلەدى جەم،
ئۇلار پەرۋانەدەك بولدى ئوزى شەم.
يېقىنراق چىرلىدى مىژگاننى ئول شاھ،

كۆرۈپ بارچه قوغۇندىن ئونى دىلخاه.
ئاڭا بەردى ماماڭلىك ئىچره دەستۇر،
زىمىن بوس ئەيلەدى ئول بولدى مەمۇر.
ۋەزىرى جۇمله تۇلمۇڭلىك بولدى مىژگان،
كېڭلىپ ئولتۇردى ئول چۇن ماهى تابان.
خوتەنگه قىلدى هاكىم نەي شەكەرنى،
ساخاۋەت بابىدا هاتەمدەك ئەرنى.
ئۆزى هەم ئاقىل ئەردى هەم باهادۇر،
سۆزى ئانداغكى ئەردى بى باهادۇر.
بىشەكتىپرىن خوتەنگه بولدى ئەلەم،
زىيادە بارچەدىن ئەللا مەدىن كەم.
خوجه دەستارنى قىلدى خەلىپه،
دۇئاگۇيلۇق بىله يەيدۇر ۋەزىپه.
قىلىپ لوبىيانى ئىشكاغا رول ئول شاهه،
هاكىم بەگنىڭ يانىدا بۇيرىدى جاهه.
قارىقاش شەهىرىگه ئەركانى هاكىم.
بولۇپ ئول شاهقا بىسيار قىلدى تازىم،
كىلىبان كۆڭ ناۋات ئەرز ئەيلىدى هال.
دېدى ئول كەرىەنى بەردىم ساڭا ئال!
كېلىپ ئەرز ئەيلىدى خەلقى يورۇقلاش،
يۇرۇقلاشقا «جوره قەند» بولسۇن دەپ باش،
يۇرۇقلاشقا جوره قەند بولدى هاكىم.
تاۋازۇ بىرله قىلدى شاهقا تەسلىم،
بولۇپ چۇمەن هېكمى هەندى ناۋات.
قەدىر شاه بەگ دەپ ئاڭا قويدىلار ئات،
كېلىپ تەزىم قىلىبان تۇردى جاغدا.
ئاڭا مەنسەپ بۇيۇردى گۇنجۇ تاغدا،
خەزانەچى بولۇپو نەشفاتى قوغۇن.

يىغىپ ئول شاھقا نەقدىن قىلدى مەمنۇن،
باسىپ ئالدى كېلىپ شاڭ بىگى بولدى.
نى كۆزى تويدى، نى ئۆزى تويدى،
خوتەنگە بەرگى نەيكى قازى بولدى.
خوتەنگە قازا بولدى رازى بولدى،
نىقىپ ئاق تورنا بولدى ئالدى ئىنئام.
تاۋازۇ بىرلە قىلدى شاھقا ئىكىرام،
بىلىگلار ئاقچەنى كىم قاش بىگدۇر.
دېمەكىم قاش بېگى ئوتاش بېگدۇر،
قىلىپ دىۋان بېگى تورلۇغ قوغۇننى،
دېدى سەن ئىلغاغىل ئوبدان زەبوننى.
تۇمەن بېگى قىلىپ كۆك تۇرنانى شاھ،
دېدى ئالبانچىلارغا باشلاغىل راھ.
مىراپ ئابىھايات بولدى كۇجانغا،
ئۇنىڭدىن سەبزەلىك بولمىش جاھانغا.
خوتەنگە بولدى تاربوز شەيخول ئىسلام،
كىشىگە بىر زامان بەرمەيدۇ ئارام:
«ئوقۇغىل كۇندە دەپ بەش ۋاقىت نامازنى،
«ماڭا بەرگىل دىبان نەزرو نىياز»نى.
نە ئوبداندۇر مۇسۇلمانلىقتا بۇ ئىش،
«مۇنى قىلغان كىشى جەننەتكە كېرىمىش.»
سېرىغ ھرنى قىلدى پادىشاھ شەب،
كېچە ھېچكىم يامان ئىش قىلماسۇن دەپ.
بولۇبان ئاق ناۋات مونىشى دانا،
قونۇن روقىئىغە يازماقتا تاۋانا.
شاقاۋۇل بورنا يوق ئەردى خوتەندە،
ئاجايىپ دىلجەم ئەردۇك ئۆز ۋەتەندە.
كى بولدى ئابدۇغاپپارى شاقاۋۇل،

ۋەتەندە تىنغالى قويمايدۇرۇر ئول.
ئۆزىنى ئەرز قىلدى كەلدى بەدرەڭ،
چىرايى سارغايىپ يىگەن كەبى بەڭ.
ئىشتكىل خۇلقى بەدرەڭ مرغەزبدۇر،
جازا بەرگەن كىشىگە بى ئەدەبدۇر.
شەھەرگە توچى تويماس دورغا بولدى،
ئولۇس ئالدىدا ئانىڭ يورغا بولدى.
باكاۋۇل پاشاھغە پەركەچىدۇر،
بىلىپ دىۋانغە ئىش يەتكۈرگۈچىدۇر.
ياساۋۇل شاھقا خامانچى بولدى،
تىلاكى بار ئىدى يوز ئانچە بولدى.
.....
مەدەت بەردى بىشەڭ شېرىنغە چىلگى،
مونىڭ تۇتتى ئۇنىڭ قولىغە ئىلكى.
ھەمىشە چىلگىلەرگە ئەيتادۇر دەرس:
«مۇنىڭدە ئالىم ئەمدى يەنە كەلمەس.»
ئوقۇتۇپ چىلگىلارنى مۇللا قىلدى،
خەلىپە كىسۋەتىنى مەللە قىلدى.
كىيىپ ئەگنىگە مەللە تون خەلىپە،
ئېلىپ يەبدۇر رىيا بىرلە ۋەزىفە.

يۇقىرىدا كەلتۇرگەن ئەقلىمىزدە خوجىلار دەۋرىدىكى يەرلىك فېئودال ھاكىمىيىتىنىڭ فېئودال خاراكتېرى، ھاكىمىيەت مېخانىزمىدىكى سىياسىي ھاكىمىيەت بىلەن دىنىنىڭ بىرلىكى، ئېكسپىلاتاتسىيە ئۇستىگە قۇرۇلغان ھاكىمىيەت شەكلى، ھاكىمىيەت بېشىدىكى ئەمەلدارلارغا قارىتا ئېلىپ بېرىلغان سۈيۇرغاللىق ھاكىمىيەت تۈزۈمى، ئۇلار تۇپەيلى خەلق ئۇستىگە چۈشكەن سىياسىي، ئىقتىسادىي، دىنىي زۇلۇم

ناھايىتى تەپسىلىي ھالدا ئوبرازلار ئارقىلىق ئېچىپ تاشلانغان. بۇ ھالنى شائىر دەۋرىدىكى فېئودالىلىق، ئىستىبدادلىق سىياسىي تۈزۈمىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، شائىر مەھزۇن ئۈچۈن بىلىم جەھەتتىن خېلىلا يۇقىرى سەۋىيە، سىياسىي جەھەتتىن ئاجايىپ زور جۈرئەت، قەھرىمانلىق، جاسارەت دېگىلى بولىدۇ.

مەھزۇن ئەسەرلىرىنىڭ بەدىئىيلىكىنى توغرىسىدا سۆزلىگەندە، ئەڭ ئالدى بىلەن ئۆز دەۋرىنىڭ رېئاللىقىنى بەدىئىي ئوبرازلاردا تېپىكلەشتۈرۈپ ئۆزىگە خاس ئىندىۋىدۇئاللىقا ئىگە خاراكتېرلەردە ئەكس ئەتتۈرگەنلىكىنى، بۇ بەدىئىي رېئاللىق خەلقنىڭ تەقدىرىگە بېۋاستە مۇناسىۋەتلىك سىياسىي ئازادلىق مەسىلىسىنى ئوچۇق، ئاشكارا ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئۇنىڭ بېۋاستە دۈشمىنى بولغان فېئودالىلىق چېرىك ئىستىبدادلىق تۈزۈمنى ئوچۇق، ئاشكارا رەھىمسىزلەرچە پاش قىلىش ئارقىلىق ئۆز دەۋرىنىڭ زامانىۋىلىكىنىڭ يۇقىرى پەللىسىگە كۆتۈرۈلۈپ، بەدىئىي سالماقدارلىق ئېستېتىك قىممەتكە ئىگە بولغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىش كېرەك.

ئوتتۇرا ئەسىر كلاسسىك ئەدەبىياتى مەيلى غەربتە بولسۇن، مەيلى شەرقتە بولسۇن، ئىنسانىي رۇھىرلىك باسقۇچىدا مۇنداق ئۇچ خۇسۇسىيەتكە، يەنى ئىنسانىنى ئەزىزلەش ۋە ئۇنىڭ ئۇلۇغۋار ئىنسانى خىسلەتلىرىنى مەدھىيىلەش؛ ئەدەبىياتنى ئۆز زامانىسىنىڭ مۇھىم ئىجتىمائىي مەسىلىلىرى (ئادالەت، مەرىپەتپەرۋەرلىك، ئىنسانىنىڭ ئەركىن پىكىرلىك بولۇشىغا ھەقلىق ئىكەنلىكى ...) نى ھەل قىلىشقا يېقىنلاشتۇرۇش؛ ئەدەبىياتنىڭ رېئاللىقنى ئىپادىلەش ۋاستىلىرىنى — بىرىنچى نۆۋەتتە تىلنى خەلقچە يېقىنلاشتۇرۇش ...قاتارلىقلارغا ئىگە. ئەدەبىياتتىكى ئىنسانپەرۋەرلىك باسقۇچ غەربتە شېكسپىر دەۋرىگىچە، روسىيىدە ھەتتا گوگول دەۋرىگىچە داۋاملاشقانىدى. بۇ ئىنسانپەرۋەرلىكنىڭ زور ئاجىزلىقى شۇ ئىدىكى، ئۇ ئۆزىنى

سىنىپتىن ئۈستۈن قويۇپ، خەلقتىن ئايرىلىپ قالاتتى. چۈنكى بۇ ئەدەبىيات سىنىپىي زىددىيەتلەر تېخى كەسكىن تۈس ئالمىغان دەۋرنىڭ ئىنكاسى ئىدى.

سىنىپىي زىددىيەتلەر بىرقەدەر كەسكىن تۈس ئالغاندا ئەدەبىياتنا ئىنسانپەرۋەرلىك، ئەدەبىياتتىن بىرەر بالداق يۇقىرى بولغان خەلقچىللىق پەيدا بولدى.

ئەدەبىيات خەلقنىڭ چېچىلاڭغۇ پىكرىنى بىر نۇقتىغا يىغىپ ئۇنى يەنە خەلققە قايتۇرىدۇ. شۇڭا مۇنداق ئەدەبىياتنى خەلق ئېڭىنىڭ ئەينىكى دەيمىز. ئەدەبىياتنىڭ خەلق ئېڭىنى توغرا ئەكس ئەتتۈرۈشى ۋە خەلق ئېڭىنى شەكىللەندۈرۈشكە قادىر ئىكەنلىكى ئىسپاتلانغان دەۋردە ئەدەبىياتنىڭ خەلقچىللىقى شەكىللەنگەن بولىدۇ. خەلق مەنپەئىتىنى ئوچۇق ھالدا ئۇ ياكى بۇ يول بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈش ئەدەبىياتنا خەلقچىللىق دېيىلىدۇ. مانا بۇ ئەدەبىياتتىكى خەلقچىللىقنىڭ باش ئۆلچىمىدۇر.

شائىر مەھزۇن ئىجادىدا ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدا بىرىنچى بولۇپ ئوچۇق - ئاشكارا ھالدا باي، كەمبەغەل دېگەن سىنىپىي ئاتالغۇ ئىشلىتىلىدۇ ۋە فېئودالىق ئىستىبدادلىق تۈزۈمى بىۋاستە ئوچۇق، ئاشكارا پاش قىلىنىپ، خەلق مەنپەئىتى قوغدىلىدۇ. بۇنىڭ ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئىنسانپەرۋەرلىك باسقۇچىنى ئۇزاق بېسىپ ئۆتۈپ خەلقچىللىق باسقۇچىغا قەدەم قويۇۋاتقانلىقىنىڭ مۇھىم بەلگىسى دېيىشكە بولىدۇ.

شائىر مەھزۇننى ئۆز دەۋرىنىڭ ئەڭ ئىلغار پىكرلىك شائىرلىرىنىڭ بىرى دېيىشكە بولىدۇ. ئۇنىڭ شېئىرلىرىنىڭ مەزمۇنىدا سوفىزم تەسىرى ناھايىتى ئاجىز، ھەتتا يوق

دېيەرلىك. شېئىرىي شەكىل جەھەتتىن لىرىك غەزەللىرىدە كلاسسىك ئەدەبىياتنىڭ ئىلمىي قانۇنلۇق ئۆلچىمىگە لايىق 7 دىن 9 غىچە بېيىتلىك بولغان بەندلىك لىرىكىغا ماس غەزەل شەكلى ئىشلىتىلسە، ئاخىرىدىكى كىچىك داستاندا ئېپىك قەھرىمان يارىتىشقا ماس كېلىدىغان مەسنەۋى شەكلى ئىشلىتىلىدۇ. بۇ ھال شائىر ئىجادىدىكى شەكىل بىلەن مەزمۇن بىرلىكىنى ئىپادىلەيدىغان بەدىئىي ژانىر ئالاھىدىلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

شائىرنىڭ ھەر بىر شېئىرىدىكى شەكىل بىلەن مەزمۇن بىرلىكىنى كۆرسىتىدىغان رېتىم، تۇراق، قاپىيە بەندلەر ناھايىتى مۇستەھكەم بەدىئىي قانۇنىيەتكە ئىگە، مەزمۇن ئېھتىياجىغا قەتئىي بويسۇندۇرۇلغان بولۇپ، كۆچلۈك ماھارەتكە ئىگە، ھېچقانداق جايدا شەكىلۋازلىق ئۇچرىمايدۇ.

شائىرنىڭ غەزەللىرىدە 7، 9 بېيىتلىك بەندلەرنى قوللىنىشى غەزەللىرىنى لىرىكىنىڭ ئۆچمەس ھارارىتى بىلەن تەمىنلىگەن بولۇپ، غەزەللەردىكى شېئىرىي بۆلەكلەر غەزەل مەزمۇنىغا تولۇق خىزمەت قىلىدۇ. جۈملىدىن ھەر بىر غەزەلدىكى كونفىلىكت لىرىكىدىكى ئوتتۇرىغا قويۇلغان مەزمۇن جەريانىدا يېشىلىدۇ. شۇنىڭدەك ھەر بىر غەزەلدىكى لىرىك كەچۈرمە ئۆزىگە خاس يىرىك ئىجتىمائىي قىممەتكە ئىگە بولۇپ، ئۆز دەۋرىنىڭ زامانىۋىلىكىنى ئىپادىلەيدۇ. يەنى ھەر بىر غەزەلدىكى لىرىك كەچۈرمە تېپىكلەشتۇرۇلگەن ۋە شائىر تەرجىمھالىغا ئايلاندۇرۇلغان ئىندىۋىدۇئاللىققا ئىگە ئەدەبىي قانۇنىيەتنى ئىپادىلەيدۇ.

شائىر شېئىرىيىتىدىكى يەنە بىر چوڭ ئالاھىدىلىك شۇكى، ھەر بىر مىسرادىكى پىكىر سەزگۈلەر كەينىگە يوشۇرۇنغان ۋە

پىكىر ھېسسىيات بىلەن ناھايىتى زىچ بىرلەشكەن بولۇپ، شېئىرنىڭ خاھىشچانلىقىنى مەيدانغا كەلتۈرۈپ، شېئىرنىڭ تەسىرچانلىقىنى ئىنتايىن زور ئېستېتىك كۈچكە ئىگە قىلىدۇ. ئەنە شۇ يۇقىرىقىلارنى مەھزۇن شېئىرىيىتىدىكى شەكىل بىلەن مەزمۇن بىرلىكىنى ئىپادىلەيدىغان بەدىئىيلىك دەيمىز.

ئەمدى بەدىئىي ئوبراز يارىتىشنىڭ بىردىنبىر قورالى بولغان بەدىئىي تىلغا كەلسەك، شائىر مەھزۇن تىلىنىڭ ساپلىقى، ھازىرقى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلغا يېقىنلىقى، تىلىنىڭ تاۋلانغان دەرىجىسى، روشەنلىكى، راۋانلىقى، بەدىئىي بوياقلىقى قاتارلىقى، ئاپورىستىك ئامىللارغا بايلىقى بىلەن ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدا يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈلگەن سۆز سەنئەتكارلىرى قاتارىغا كىرىدۇ. ئۇ شېئىرىي ئوبراز يارىتىشتا ستىلىستىك ۋاستىلەردىن چۈنۈملۈك بىلەن پايدىلىنىشتىن باشقا، شېئىرىي مىسرالىرىدا باشلانغۇچ سۆز تەكرارى، ئاخىرقى سۆز تەكرارى، ھاجىپ، رادىفلاردىن ناھايىتى ئۇستىلىق بىلەن پايدىلىنىپ، شېئىرنىڭ مۇزىكىلىقىنى ئاشۇرۇپ، شېئىرىيەتتىكى ئېستېتىك تەسىرچانلىقنى زور كۈچ بىلەن يۇقىرى كۆتۈرىدۇ. شائىر مەھزۇن كلاسسىك ئەدەبىياتقا خاس ھەرپ ئوبرازلاردىنمۇ ئۇنۇملۇك پايدىلىنىدۇ.

گويا جەننەتكە دەۋزەختىن چىقىپ كىرگۈنچە بار،
ئۆز دىيارىمغە ئەگەر يەتسەم بۇ غۇربەت شەھرىدىن.

ياكى:

سۇنبۇل ئۆرتەندى تۇتۇندەك چىرماشىپ،
ساچىلارىدىن كۆردى مەگەر ساچباغ ئارا.

ياكى:

يۇزۇڭدىن بەرق يەڭلىغ تۇشتى بىر ئوت ھىزجانىمغە،

ۋۇجۇدۇم خىرمىنىن ئۆرتەپ تۇتاشتى خانىمانىمغە.

ياكى:

يول شىددىتىدىن بولسا ساۋۇق، ھىجىر ئوتىدا،
بىر - بىر سۆزۈمگىم سوۋۇق، سوۋۇق ئوتۇندەك قالادىم.

ياكى:

قان ئاقار ھىجىر ئوقلىرى بىرلە تېشىلگەن زەخمىدىن،
قەتلى گاھى ئىشق جالادىغە ناۋاداندۇر تىنىم.

شائىر مەھزۇننى ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدا رېئالىزمنى شەكىللەندۈرۈش، ئۇيغۇر كلاسسىك ئىنسانپەرۋەرلىك ئەدەبىياتىدىن خەلقچىللىق ئەدەبىيات باسقۇچىغا ئۆتۈشكە باتۇرلارچە يول ئېچىش قۇتلۇق قەدىمى بىلەن، ئۇيغۇر بەدئىي تىلىنى بېيىتىش ۋە ئۇنى يۇقىرى كۆتۈرۈش، ئېپىك ئوبراز يارىتىش قاتارلىق ناۋاتورلۇقى بىلەن ئوتتۇرا ئەسىر بەدئىي تەپەككۇر مۇنبىرىدىن پارلاق ئورۇننى ئىگىلەشكە ھەقلىق شائىر دېيىشكە بولىدۇ.

شائىر موللا پازىلنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىي پائالىيىتى

شەرق كلاسسىك ئەدەبىياتى، جۈملىدىن ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ شۇنداق ئەنئەنىسى بارکى، بىرىنچىدىن، شائىر ئۆزىنىڭ تۇغۇلغان يېرى، ئەسىرىنىڭ يېزىلغان ۋاقتىنى ئەرەبچە «ئەبجەد» ھېسابىدا شۇ سانىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان بىرەر سۆزنىڭ قېتىغا سىڭدۈرۈپ، يوشۇرىدۇ - دە، ئۇنى «پالانى» سۆزنى «تارىخ» قىلدىم دەپ ئەسكەرتىدۇ. شۇڭا كلاسسىك ئەدەبىياتتىكى بۇ «تارىخ» ئاتالغۇسىنى شەرق كلاسسىك ئەدەبىياتىدىكى بىر ئەدەبىي ژانىر دەپ ئاتاش مۇمكىن. ئىككىنچىدىن، ئوتتۇرا ئەسىر شائىرلىرىنىڭ كۆپىنچىسى ئۆز قولى بىلەن ئۆزىگە مەخسۇس تەرجىمھال يېزىش ناھايىتى ئاز ئۇچرايدۇ. تەرجىمھالنىمۇ يازغان ئەسىرىنىڭ ئىچىدە ئۆزى لايىق كۆرگەن ئورۇنغا قىستۇرۇپ ئۆتىدۇ. شۇڭا ئۇلارنىڭ ئۇلۇغ تەرجىمھالىنى تېپىش ھەمىشە قىيىنغا چۈشىدۇ. شائىر موللا پازىلدىمۇ ئەنە شۇ ھالنى ئۇچرىتىمىز.

كىتابىم تەئىرىخى قايغۇدا ئىردى،
دېمەك غەم - غۇسائى قايغۇدا ئىردى.

دېمەك، شائىر كىتابىنىڭ يېزىلغان ۋاقتىنى «قايغۇ» سۆزىنىڭ قېتىغا يوشۇرىدۇ. «قايغۇ» سۆزىنى ئەبجەد ھېسابى بىلەن ھېسابلىغىنىمىزدا ھىجرىيە 1117- يىلى، ملادىيە 1705-

يىلى يازغانلىقى ئېنىقلانسا، ئەسىرنىڭ خاتىمىسىدە:

شود بىتەۋپقى خۇدايى لايە نام،
ئىن كىتابەت روز پەنجىشەنبە تەمام.

ئەمدى شۇنداق خۇلاسىگە كېلەلەيمىزكى، شائىر ئۆز ئەسىرىنى 1705- يىلى روزا ئېيىنىڭ بىر پەيشەنبە كۈنى يېزىپ تاماملىغان. كېيىن مۇنداق دەيدۇ:

ئۆزۈمنىڭ سىن سالىم ھەمد ئىردى،
دىلۇ، جانىم، خەيالىم غەمدە ئىردى.[1]

بۇ جايدا ئۇنىڭ شۇ چاغدىكى يېشىغا «ھەمد» سۆزىنىڭ «تارىخ» قىلىدۇ. ئەبجەد ھېسابىدا «ھەمد» سۆزى «52» نى كۆرسىتىدۇ. شۇنداق قىلىپ شائىر پازىل ئۆز ئەسىرىنى 52 يېشىدا 1705- يىلى روزا ئېيىنىڭ بىر پەيشەنبە كۈنى يېزىپ تاماملىغان. بۇ دەۋر شىنجاڭنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتىدىن ئېيتقاندا، جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىدىن رابدان چۇڭ ھاكىمىيەت بېشىدا ئولتۇرغان بولۇپ، يەرلىك قورچاق ھاكىمىيەت بېشىدا ئاق تاغلىقلار گۇرۇھىنىڭ، يەنى ئاپاق خوجىنىڭ ئەۋلادى، ئۇنىڭ مۇرىتلىرى بولۇپ، خەلق سىياسىي، ئىجتىمائىي ھاياتىدا قوش زۇلۇم دەردىنى چەكسە، مەنىۋىيەت ئاسمىنىنى قېيۇدالىلىق تۇزۇمنىڭ روھىي تۇتۇرۇكى بولغان دىنىي - شەرئىەت، سوفىزم ئىس- تۇتەكلىرى قاپلىغان، ئىلىم - مەرىپەت ئاق تېررورلۇق چاڭگىلىدا ۋەيران بولغان زامان ئىدى.

شائىر «موللا كىچىكىنىڭ ئەھۋالى بايانى» دېگەن بابىدا:

---

① «بۇلاق» ژورنىلى، 1988- يىل 1- سان، 12- بەت.

ئاتسم «پازىل» ئىدى بولدى «كىچىك» نام،
«كىچىك» دەر ئىردى بارچە خاس ئام.

دېگەن مىسرالاردىن شائىرنىڭ ئىسمى، خەلق ئارىسىدا تارقالغان لەقمىنى بىلىپ ئالساق، يەنە شۇ بابتىكى:

كۆڭۈلدە بار ئىردى كۆپ دەردۇ غەملەر،
ئۆيۈمدە بار ئىدى كۆپ كۈس كەملەر،
بار ئىردى باشىمە يۈزمىڭ سەۋدا،
ئىجارەدار ئىدىم ھۈۋلۈمدا غەۋغا.
سابۇن خانە مېنىڭ قولۇمدا ئىردى،
تولا تەرجى مېنىڭ ھولۇمدا ئىردى.
بېرىشىم كۆپ كىشىگە بار ئىردى،
كى ھەجەتمەندلارىم ئەغيار ئىردى.

دېگەن مىسرالاردىن شائىرنىڭ ھۈنەرۋەن - كاسىپ ئىكەنلىكى، ئۇنىڭ قورۇ- جايىغىمۇ ئىگە ئەمەس، كىشىلەرگە ھەتتا «ئەغيار» لارغا قەرزدار، ئېغىر ھاياتتا، ئەمما ئۆز مېھنىتى بىلەن ھالال تۇرمۇش كەچۈرۈۋاتقان، ئالىيجاناب ئىنسان ئىكەنلىكىنى بىلىش تەس ئەمەس. شائىرنىڭ تۆۋەندىكى مىسرالىرى ئۇنىڭ تۇرمۇش دەرىجىسىنى تېخىمۇ روشەن گەۋدىلەندۈرىدۇ:

ئۆزۈم بىر نامرات ئىردىم ئايالمەد،
يەنە ھېچنەرسە يوقتۇر غەيرى فەرزەند.
يېقىلغاندا قوپارغا يوق مەجالىم،
ئانى داد ئەتكەلى يەتمەيدۇ ھالىم.

ئەپسۇسكى، شائىرنىڭ يۇرتى، كېيىنكى تەقدىرى توغرىسىدا ئۇز ئەسىرىدىمۇ، بىزنىڭ قولىمىزدىمۇ ھېچقانداق مەلۇمات يوق. ئەمما تارىخىمىزنىڭ، ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيىتىمىزنىڭ مەنبەسى بولغان ئۇلۇغ خەلقىمىز بېشىمىزدىن كەچۈرگەن شۇنچە دەھشەتلىك، قاباھەتلىك ئەسىر شېۋىرغانلىرىغا قالقان بولۇپ، ئۇلارنى يېڭىپ ئۆتۈپ، بىزنىڭ ئەسىرىمىزگە چەكسىز باي مەدەنىي يادىكارلىقلارنى يەتكۈزۈپ كېلىپ بىزگە تەقدىم قىلىۋاتقان بۇ چاغدا، شائىر پازىلغا تەئەللۇق مەلۇماتلارمۇ بۇندىن كېيىن بىزنىڭ ھازىرقى مۇقەددەس نۇرلۇق دۇنيايىمىز بىلەن يۇز كۆرۈشۈشى مۇمكىن.

شائىر پازىلنىڭ بىزنىڭ زامانىمىزغا 254 بەت، 5592 مىسرا ھەجىمگە ئىگە بولغان يىرىك داستانى «لەيلى ۋە مەجنۇن» يېتىپ كەلگەن بولۇپ، بۇ داستاننىڭ «بۇلاق» ژورنىلىنىڭ 1988- يىل 1- ۋە 2- سانىدا ئېلان قىلىنىشى ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات خەزىنىسىگە قوشۇلغان ناھايىتى زور قىممەتلىك گۆھەر بولۇپلا قالماي، ئۇيغۇر كلاسسىك داستان ژانىرىنى تەتقىق قىلىش، جۈملىدىن ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىنى، ئۇنىڭ تەرەققىيات يوللىرىنى يورۇتۇپ بېرىشكىمۇ زور ئىمكانىيەت تۇغدۇرۇپ بەردى. خەلق ئېپوسىغا تايىنىپ يارىتىلغان شائىرنىڭ بۇ «لەيلى ۋە مەجنۇن» داستانى ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر شائىر نەۋائىنىڭ شۇ ناملىق داستانىدىن 221 يىل كېيىن، ئابدۇرېھىم نازارىنىڭ شۇ ناملىق داستانىدىن بىر ئەسىر ئالدىدا دۇنياغا كەلگەن بولۇپ، شائىرنىڭ داستانى ئۆزىگە خاس ئىدىيىۋى خاھىشقا، ئۆزىگە خاس بەدىئىي ئىستىلغا، ئۆزىگە خاس زامانىۋىلىككە، ئۆزىگە خاس بەدىئىي ئىستېداد، ئۆزىگە خاس ماھارەتكە ئىگە.

شائىرنىڭ بىزگە يېتىپ كەلگەن يىرىك ئەسىرى «لەيلى ۋە مەجنۇن» داستانىدا بىز يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكەن تەرجىمھالىغا دائىر ماتېرىياللاردا شائىر ھاياتىنىڭ ناھايىتى ئاز قىسمىنىلا كۆرىمىز. شائىرنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسىنىڭ

تەرەققىياتىنى كۆرسىتىدىغان ۋە پۈتۈن ئىجادىيىتىنى يورۇتىدىغان پاكىتلىق ماتېرىياللارغا ھازىرچە ئىگە ئەمەسمىز. ئەمما ھازىر شائىرنىڭ قولىمىزدىكى يىرىك ئەسىرى «لەيلى ۋە مەجنۇن» داستانىنىڭ غايىۋى، بەدىئىي سەۋىيىسىگە، بەدىئىي ماھارەت ئىستېداتىغا، ئىشلەتكەن بەدىئىي تىلىغا قارىغاندا ئۆز دەۋرىنىڭ ئالىي بىلىم يۇرتلىرىنى تۈگەتكەن، ياكى ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىپ شۇ دەرىجىگە يەتكەنلىكى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. ئۇنىڭ داستانىدىن ئۇنىڭ ئەرەب - پارس تىللىرىنى پىششىق بىلىدىغانلىقى، ئەنە شۇ تىللار ئارقىلىق شەرق كلاسسىكلىرىنىڭ ئەسەرلىرىنى ئۆز ئەينى ئوقۇپ، ئۆزلەشتۈرۈپ ئۆز سەۋىيىسىنى ئاشۇرغانلىقىنى كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەس.

شائىرنىڭ بىزگە يېتىپ كەلگەن يىرىك ئەسىرى «لەيلى ۋە مەجنۇن» داستانىنىڭ غايىۋى ۋە بەدىئىي سەۋىيىسىدىن شائىرنىڭ مۇشۇ يۇكسەكلىككە كۆتۈرۈلگۈچە خېلى نۇرغۇن مۇشەققەتلىك ئىجادىي جەريانىنى بېسىپ ئۆتكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرگىلى بولىدۇ. مانا شۇ ئىجادىي جەريانىنىڭ ئۆزى شائىرنىڭ ئاز بولمىغان ئەسەرلەرنى يارىتىلىشىدىن دېرەك بېرىدۇ. بۇلارنى قېزىش، ئىزدەپ تېپىش نۆۋەتتىكى كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقات خىزمىتىنىڭ مۇندەرىجىسىدىكى مۇھىم نۇقتىلارنىڭ بىرى. بۇ كىچىك ئىشنىڭ غەلىبىسى ئۈچۈن كۆرەش قىلىش جەمئىيىتىمىزدىكى ھەر بىر ئاڭلىق گىرازدانىنىڭ ۋىجدانىي بۇرچى.

شائىرنىڭ «لەيلى ۋە مەجنۇن» داستانى توغرىسىدا

مۇھەببەت تېمىسى پۈتۈن ئوتتۇرا ئەسىر داۋامىدا، يالغۇز ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىلا ئەمەس، بەلكى پۈتۈن شەرق ئەدەبىياتىدا ئىنسانپەرۋەرلىك تۇس بىلەن ئىنسان ئازادلىقى

ئۇچۇن كۈرەشنىڭ بىر ۋاستىسى بولۇپ كەلدى.

داستان پۈتۈن شەرق ئەدەبىياتى، جۈملىدىن ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىكى ئەڭ بۇرۇن تۇغۇلغان ئەنئەنىۋى ئېپىك ژانىر. ھاياتنى ئۆز قىياپىتى بىلەن كەڭ سۈرئەتتە ئەكس ئەتتۈرۈش، ئىككىنچى تەبىئەت، ئىجتىمائىي جەمئىيەتنىڭ يارانقان ئىنسانىنى جانلىق، ماھىيەتلىك ئەكس ئەتتۈرۈش ۋە ئۇنىڭ دەسلەپكى ئەڭ قەدىمى بولغان خەلق ئېپوسلىرىدىن يازما ئەدەبىياتنى شەكىللەندۈرۈش ۋە ئۇنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتا داستان (بۇ جايدا يېزىق پەيدا بولغاندىن كېيىنكى يازما داستانلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ) غايەت زور رول ئويناندى.

ئەدەبىياتتا ئىنسانىنىڭ بەخت - سائادىتى، ئەركىنلىكى، ئازادلىقىنى پەلسەپىۋى سىمۋولىستىك ئوبراز يارىتىپ كەڭ تۈردە ئەكس ئەتتۈرۈش ۱۸ ئەسىر قاراخانىيلار دەۋرىنىڭ بۈيۈك مۇتەپەككۇر ئۇيغۇر شائىرى، شەرق ئويغىنىش دەۋر ئەدەبىياتىنىڭ سەركەردىسى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ مەشھۇر كلاسسىك داستانى «قۇتاد غۇبلىك» تا دۇنيا مىقياسىغا چىقتى. «قۇتاد غۇبلىك» نىڭ بۇ ئۇلۇغ ئەنئەنىسى تۇمۇرلەر دەۋرى ئەدەبىياتىنىڭ يېرىك ۋەكىللىرىدىن بىرى بولغان بۈيۈك ئۇيغۇر شائىرى لۇتفىنىڭ «گۈل ۋە نەۋرۇز» داستانى ئارقىلىق ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ يەنە بىر بۈيۈك مۇتەپەككۇرى ئەلىشىر نەۋائىنىڭ «خەمسە» لىرى بىلەن تۇتۇشۇپ، «قۇتاد غۇبلىك» نىڭ يۇقىرىقى ئېستېتىك پەدىئىي غايىلىرى، نەۋائى «خەمسە» لىرىدە ئۇ ياكى بۇ يول بىلەن تېخىمۇ تەرەققىي قىلدۇرۇلۇپ، ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر ۋە شەرق ئەدەبىياتىنىڭ غايىۋى ۋە ئەدەبىي چوققىلىرىغا كۆتۈرۈلدى.

جۇڭغار خوجىلار دەۋرى ئەدەبىياتىنىڭ يېرىك ۋەكىللىرىدىن بىرى بولغان موللا پازىل مۇھەببەت تېمىسى ئارقىلىق ئىنسان ئازادلىقىنى كۈيلەش، ئۇنىڭغا قارشى بولغان

ئىجتىمائىي، سىياسىي كۆچلەرنى پاش قىلىش، ئۇنىڭدىن نەپرەتلىنىش، ئالىيجاناپ ئېستېتىك روھ ئويغىتىش ئىجتىمائىي ئۇنۇمنى سىمۋولىستىك ئوبرازلاردا ئەمەس، بەلكى رېئال ئىنسان ئوبرازلىرى ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشۇردى. شائىر ئىجادىيىتىدىكى بۇ ھال ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تەرەققىياتىدىكى ئەدەبىي مېتودنىڭ ئالغا قاراپ سىلجىشىدىن دېرەك بېرىدۇ. ھەر قانداق مىللەتنىڭ ئەدەبىيات تارىخىدا رېئالىزمنىڭ شەكىللىنىشى ئەدەبىياتنىڭ يەنە بىر بالداق يۇقىرى كۆتۈرۈلگەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ.

شائىر موللا پازىل ئۆز داستانى «لەيلى ۋە مەجنۇن» نى يېزىشتا بەدىئىي ئەسەرنىڭ مەنبەسى خەلق ھاياتى ئىكەنلىكىنى خىيالا چۈشەنگەن ھالدا جاھان كېزىپ ئۆز ئەسىرىگە ماتېرىيال توپلىغانلىقىنى مۇنداق بايان قىلىدۇ:

كىرىپ مەن رەستەئى بازار ئىچرە،
كى گويا نافەئى تاتار ئىچرە.
كىرىپ سەيىر ئەيلەدىم شەھرى جاھاننى،
كۆرۈپ فەھىم ئەيلەدىم ياخشى - ياماننى.

ئەدەبىيات ھەممىگە ئايانكى، تىل سەنئىتى. ئۇنىڭ شەكىل بىلەن مەزمۇنىنىڭ بىرلىكى بولغان ئوبراز يارىتىش، ئوبرازنىڭ تولۇق، جانلىق بولۇپ چىقىشى يازغۇچىنىڭ ھاياتنى چوڭقۇر چۈشىنىشىدىن تاشقىرى ئۇنىڭ جانلىق گەۋدىلەندۈرۈلۈشى ئۈچۈن ھەقىقىي بەدىئىي تىلغا ئىگە بولۇش تۈپكى ئالدىنقى شەرت. بۇ مەسىلىنىمۇ شائىر پازىل چۈشىنىدۇ. ئۇ بەدىئىي تىلنى يالغۇز شەرق ۋە ئۇيغۇر ئەدەبىيات كلاسسىكلىرى ھەم خەلقتىنلا ئۆگىنىپ قالماي، بەلكى ئۇنىڭ تىلىنىڭ كاناىدىن ئۇنىڭ دۇردانىلىرىنى تاللاپ تېرىپ ئالغانلىقىنى مۇنداق بايان

قىلىدۇ:

تاپىپ ئىزدەپ بارى تاغلار ئاراكان،
تاپىپ ئول كاندىن لەئلى بەدەخشان.
بۇ كۆڭلۈم قۇشلارى قۇشلاردا بۇلبۇل،
بارى گۈللەر ئاراسىدىن قىزىلگۈل.
قوشۇلۇپ ئەرز ئول دەريايى ئۇممان،
ئالىپ دەريا تەھىدىن دۇررى غەلتەن.

شائىر ئەسەر يېزىشتا ھەل قىلغۇچ يۇقىرىدىكى ئىككى زۆرۈر ھالقىنى ئىگىلەپ، تولۇق شەرت ھازىرلاپ ئالغاندىن كېيىن ئۆز ئەسىرىنى يېزىشقا كىرىشكەنلىكىنى بايان قىلغانلىقىغا قارىغاندا، ئۇ بۇ ئەسەرنى يېزىشقا كىرىشكەندە، ئۇنىڭ يېزىقچىلىققا خېلىلا يۇقىرى سەۋىيە بىلەن ئاڭلىق ھالدا كىرىشكەنلىكى، بەدىئىي ئىجادىيەت قانۇنىيىتىنى ئاڭلىق ھالدا ئىگىلىگەن ئادەم ئىكەنلىكى ئوچۇق كۆزگە تاشلىنىدۇ.

خەلق ئېپوسى يازما داستانچىلىقتا مەنبە بولۇپ كەلگەنلىكى يالغۇز شەرق كلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدىلا ئەمەس، بەلكى پۈتۈن دۇنيا، ھەر قانداق مىللەت ئەدەبىيات تارىخىدىكى ئورتاق قانۇنىيەتتۇر. داستانچىلىق ئۆز تەرەققىيات جەريانىدا سۈژىتنى خەلق ئېپوسلىرىدىن ئالسا، لىرىكىنى شېئىرىيەتتىن ئالدى.

شائىر موللا پازىل ئۆزىنىڭ لىرىك ئەسىرى «لەيلى ۋە مەجنۇن» داستانىنى يارىتىشتا ئۆزىدىن ئالدىن ئۆتكەن كلاسسىكلارغا ئوخشاشلا خەلق ئېپوسى «لەيلى ۋە مەجنۇن» دىن سۈژىت ئالىدۇ. بۇ ۋەقەنى ئۆزىدىن ئالدىن ئۆتكەن كلاسسىكلارغا ئوخشاشلا، ئەرەب چۆللىرىدە ياشايدىغان ئەرەب قەبىلىلىرى ئارىسىدا يۈز بەرگەن قىلىپ كۆرسىتىدۇ. ئەمما قەھرىمانلىرىدىكى مىللىي تۇس، ئوبرازلاردىن تۇغۇلىدىغان

خاهىشچانلىقلارنىڭ ھەممىسى ئۆز ۋەتىنى، ئۆز يېرى، ئىجتىمائىي تۈزۈم، رېئال ھاياتتىن تۇغۇلغان ئېستېتىك قاراتمىلىقىغا ئىگە بولۇپ، شائىرنىڭ ئەينى زامان ئەكسىيەتچى سىياسىيدىن ئۆزىنى دالدىغا ئېلىش ئۈچۈن ۋەقەلىكنى باشقا جايدا پەيدا بولغان قىلىپ كۆرسىتىش تەدبىر - چارىسىدىن باشقا نەرسە ئەمەس.

شائىر داستان سۈژىتىنى بايان قىلىشتا شەرق كلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ كلاسسىك ئەنئەنىسىنى داۋاملاشتۇرىدۇ.

داستاننىڭ كىرىش قىسمىدا ئاللاغا ئۇنىڭ ۋەكىللىرى بولغان تۆت چارىيار ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىغا ھەمدۇ سانا ئوقۇيدۇ. ئەسەرنىڭ بەدئىي غايىسى سىكدۇرۇلگەن خاراكتېرلەرنىڭ تارىخى ھېسابلانغان بەدئىي سۈژىتنىڭ باش تېمىسىنى ئۇششاق تېماتىكىلارغا بۆلۈپ ئىزچىل بايان قىلىپ، باش تېمىنى گەۋدىلەندۈرۈش ئۈسۈلىنى قوللىنىدۇ.

«لەيلى ۋە مەجنۇن» داستانىدا ئۇ ئاساس قىلغان ئەسلى خەلق ئېپوسى «لەيلى ۋە مەجنۇن» نىڭ ئېپوسلۇق خاراكتېرى خېلى ئېغىر سالماقنى ئىگىلەيدۇ.

ئەسەر باش قەھرىمانلىرى قەيىس ئەرەب ئامىر قەبىلىسىنىڭ مۆتىۋەرى ۋە سەركەردىسى، ئۆمۈر بويى پەرزەنت كۆرمىگەن ئائىلىدە ئاللاغا سېغىنىش ۋە ئاللانىڭ ئاشىقى بولغان ئادەملەردىن مۇناسىۋەتنى ئۈزۈپ، يىراق بىر بوستانلىقتا ئاللاغا ئىستىقامەت بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان قانداقتۇر ئۇلۇغۋار خىسلەتكە ئىگە، «غايىبنى بىلىدىغان، ئۇنىڭ تىلەك-ئارزۇلىرىنى ئاللا دەرھال بەجا كەلتۈرىدىغان» دەرۋىش شەيخىنىڭ ياردىمى بىلەن دۇنياغا كەلسە، لەيلى ئەرەبلەرنىڭ بەنى قەبىلىسىنىڭ مۆتىۋەرى باي ھۇنەرۋەن زەرگەر نوغمانىنىڭ ئاغىنىسى، ئۆمۈر بويى پەرزەنت كۆرمىگەن، سەراقە ئائىلىسىدە

(قەيس دۇنياغا كەلگەندىن كېيىن سەراقە نوغمانىنى تەبرىكلەپ كېلىپ، نوغمانىنىڭ مەسلىھىتى بويىچە خۇددى يۇقىرىقى ئۇسۇللار ئارقىلىق) دۇنياغا كېلىدۇ. جۇملىدىن خۇددى خەلق ئېپوسلىرىدا ئېيتىلغىنىدەك ئۇلارنىڭ ئاتلىرى ۋە خاراكتېرلىرى چۈشلىرىدەئۇچراشقان «خىزىر» لار تەرىپىدىن بېشارەت بېرىلىپ، «قەيس» ۋە «لەيلى» دەپ ئات قويۇلىدۇ.

ئەسەر قەھرىمانلىرى خەلق ئېپوسلىرىدەك ئىلاھىيلاشتۇرۇلىدۇ. بۇنىڭ تەپسىلاتى ئىزچىل گەۋدىلەندۈرۈلىدۇ، ئالدى بىلەن دۇنياغا يېڭى كۆز ئاچقان قەيسنىڭ تاشقى قىياپىتى تۆۋەندىكىدەك سۈرەتلىنىدۇ:

قاشىنىڭ تەرزى گويا بىر ھىلالى،
قەدىنىڭ نازۇكى نەخلى نىھالى.
لەبى غۇنچە ئىدى ياقۇتۇ مەرجان،
بەنى ئامىرلاغە ئول كەلدى مېھمان.
خىجىل ئىردى كەۋاكىپ زۇھرە بىرلە،
كى ئويناڭ ئىردى ئولخەر موھرە بىرلە.

قەيس تېخى بۆشۈككە سېلىنماستىنلا خۇنۇكلۇك، گۈزەللىك، ئالىيجانابلىق، پەسلىك، زالىملىق، مېھرىبانلىقلارنىڭ ماھىيىتىنى چۈشىنىدىغان پەزىلەتكە ئىگە قىلىپ تەسۋىرلىنىدۇ.

قەيسنىڭ ئانىسى مەككار زالىم خوتۇن ئىدى.

قىلۇر ئىردى تۇمەن تەئزىم ئاناسى،
كى ئىكرام ئىچرە يوق ھەرگىز خەتەسى.
ئاڭا قىلدىلار دائىم بىر قۇش ئاندا،
تايانۇر ئىردى ئورنىدىن قوپاردا.

ياشى ئوتتۇرا، چىرايى قوخلۇق ئىردى،
ھەمە خاتۇنلار ئىچرە مەخلۇق ئىردى.
جىلا چەككۇش ئىردى قار ئاۋاز،
بارى مىكرۇ ھېلەلەرئىچرە تەنباز.
كۆمۈر سۈرتۈپ قاشىغە ئوسمە يەڭلىغ،
يۈزى ئىردى ئانىڭكى باسما يەڭلىغ.
بۇ فەند بابىدا شاكىرد ئىردى ئىبلىس،
ھۈنەر ئىردى ئاڭا بۇ مىكىر تەلبىس.
ئۇجۇبە ئىردى ئول ئۇگرە پىشانە،
بىرور ئىردى جەۋانلىقىدىن نىشانە.
يانىدا قامچىيۇ ئىڭنە قولىدا،
خوتۇنلارغە يەمان سۆزلەر تىلىدا.

ئەنە شۇ زوراۋان، زالىم ئانا ئوغلى قەيىسنى قولغا ئالغاندا تېخى بۆشۈك تويى ئۆتكۈزۈلمىگەن قەيىس مۇنداق قارشىلىق قىلىدۇ:

بەناگاھ قەيىسنى قولىغە ئالدى،
كى گويا باغرى بىرلە يەرگە چالدى.
كۆزىنى ئاچتى كۆردى بۇ قەرىنى،
مەگەر زىندانغە سالدى بۇ پەرىنى.
يىغى سالدى بىر ئوق چىمدىلاغاندەك،
جاراھەت بولدى باغرى تىرماغاندەك.
ئاچىپ ئاغزىن يۈمۈپ سالدى كۆزىنى،
بۇ يەڭلىغدۇر دىيان دۇنيا يۈزىنى.
خەيەل ئەتتى بۇ ئالەمغە ئۇجۇبە،
ئاناسى ئىردى گويا ئەسكى جۇبە.
يىغىدىن بىر زەمان ئولتۇرماس ئىردى،

كۆزىن ئاچسپ يۇزىنى كۆرمەس ئىردى.
نادامەتلەر قىلسپ بۇ كەلگەنىگە،
ئاناسىنىڭ يۇزىنى كۆرگەنىگە.
خەيالىغە بۇ كەلدى چىقسە جانى،
قۇتۇلسە بۇ قەبىدىن بىر زەمانى.
زىيادە قىلدى ئول سائەت بەسائەت،
بۇ نوئماندىن ئۇچۇپ كۆككە فەراغەت.

قەيسىنىڭ بۇ يىغىسى پەرزەنت تەشنالىقىدىن ئەمدىلا يېشىلگەن نوغمانىنىڭ كۆڭلىگە چوڭقۇر قايغۇ، پاراكەندىچىلىك سالىدۇ. ئاتا يۈرەك پارىسى بولغان، ئەمدىلا دۇنياغا كۆز ئاچقان بۇ ئوغلىنى ئۆز زامانىسىنىڭ تېۋىپلىرىدىن تارتىپ، داخانلىرىغىچە ھەممىنى چاقىرتىپ داۋالىتىدۇ، نەزىر-چىراغلارمۇ قىلىدۇ ئەمما ھېچقايسىسى ئۇنۇم بەرمەيدۇ.
شائىرنىڭ ھايانقا ئېستېتىك مۇناسىۋىتى بويىچە قەيسى قەلبىنىڭ ئاچقۇچى ئالىيجاناب، مېھرىبان ئىنسان قولىغا ئىكەنلىكى داستاندا مۇنداق تەسۋىرلىنىدۇ:

قۇچاقىغە ئالىپ بىر ھۇرۇەش قىز،
ئانىڭكى كۆلكىسى ئىردى شەكەر رىز.
چىرايى ئىردى بىر ماھى دىئارا،
مۇنىڭكى بۇنچەسى بولدى دىلئاسا.
كۆلۈپ - ئويناپ بۇ قىزغا تىكتى كۆزىن،
ئاچىلغان لالە يەكلىغ ئاچتى ئاغزىن.
قىلىپ بۇ قىز ئەۋۋەل ئىگگاھ- ئىگگاھ،
قاتىپ سۆز بولدى ئول گوياكى بىر شاھ.
خەيال ئەتتىكى بىر ھۇرى بېھىشتى،
مۇنىڭ ئىردى بۇ سۇرەت سەر نەۋىشتى.

بۇ قىزنىڭ يۈزىگە ئەيلەپ تاماشە،
بۈلبۈر ئىردى كۆڭۈللەرگە دىلاسا.
يىغىسى پەست بولدى بو بەلادىن،
قۇتۇلدى خاجە نوئمان مىڭ جەفادىن.

شائىر قەيىس بۆشۈككە سېلىنغاندىن كېيىن ئەھۋالنى تېخىمۇ مۆجىزىلىك قىلىپ تەسۋىرلەيدۇ. قەيىسنىڭ تەبىئىي ئىنسانىي، ئۇنىڭ مۆجىزىلىك خىسلىتىنى سۆيۈش سەزگۈسى ئۇنى «ئەللەي» ئورنىدا تەربىيىلەيدىغان چاغ، ئود، بەرباد سادالىرى ئارقىلىق تەربىيىلەپ ئۆستۈرىدۇ.

قەيىس تۆت ياشقا كىرگەندىلا ئۇنىڭ قەلبىدە مۇھەببەت ئويغىنىدۇ. . . . ئەدەبىي قەھرىمان يارىتىشتا فولكلور — ئېپوسلىرىدىن كېلىۋاتقان ئەنئەنىنى شائىر ئۆزىنىڭ ئىكىستانچى سوپىلارچە پەيلاسوپىيىلىك كۆز قارىشى بويىچە بۇ ئاللانىڭ «تەجەللۇسى» ئىدى دەپ چۈشەندۈرمەكچى بولىدۇ. شۇڭا زاكىسىدىنلا قەيىسنىڭ قەلبىدە:

زەكاسىدا بار ئىردى ئىشىق مەيلى،
كى ئاخىر بولغۇسى مەھبۇپ مەيلى.

قەيىسنىڭ مانا شۇ تەرىقىدە، تۆت يېشىدىلا قەلبىدە مۇھەببەت ھېسسىياتى ئۆسۈپ يېتىلىشكە، ئۇنىڭ بۇ تارىخىي شارائىتتىكى قىسمىتىنى سېزىشكە باشلايدۇ.

كى گويا قەيىس بىر قىران ئىردى،
بۇ يەڭلىغ ئەيىش ئىلە تۆت ياشقا كىردى.
سورار ئىردى كىشىدىن ئىشىق سۆزى،
يانار ئىردى ئانىڭ شەمئى فىروزى.

.....

مۇھەببەتلىك كىشىلەرنى قاشىدىن،
يىراتماس ئىردى ئۇرۇلۇپ باشىدىن.
بۇ ئىشق ئەھلىگە ئىردى ئارزۇ مەند،
قىلۇر ئىردى بۇ ئىشقا ئەۋج خۇرسەند.
سوراپ فەرھاد - شىرىندىن ھېكايەت،
ئۇلار ئەۋسافىنى ئەيلەپ ھىمايەت.
يەنە يۈسۈپ- زۇلەيخەدىن سوراپ سۆز،
قىلىپ ئومىمان كەبى ئىككى قارا كۆز.
يەنە ۋامۇق بىلە ئۇزرا ئىشىنى،
كېچە- كۈندۈز ئۇلارنىڭ ئەندىشىنى.
بۇلار ھالاتىغە ھەسرەتلەر ئەيلەپ،
بۇ ئاشىق ئەھلىگە ھەيرەتلەر ئەيلەپ.
بۇلاردىن ئەيلەبان ھەر بىر نىشانى،
قىلىبان نالەۋۇ ئاھۇ فىغانى.

داستاندا ۋەقەلىكنىڭ باياناتى كەڭ، تارماقلىق، تەپسىلىي تەرەققىي قىلدۇرۇلۇپ، قەھرىمان خاراكتېرى قەدەممۇ قەدەم تەرەققىي قىلدۇرۇلىدۇ. قەيسىنىڭ ئاتىسى نوغمان باتۇر، قەيسەر، ئوقۇمۇشلۇق، تەقۋادار مۇسۇلمان ئىدى. ئۇنىڭ ئۆيىگە ئۆز دەۋرىنىڭ مۇتەۋەرلىرى، ئوقۇمۇشلۇق ئادەملىرى پات- پات توپلىنىپ تۇراتتى. بۇنى قەيسىنىڭ كېيىنكى ئۆسۈپ يېتىلىشىدىكى تېپىك مۇھىتنىڭ بىر قىسمى دېيىشكە بولىدۇ. ئەنە شۇنداق مۇھىتتا ئۆسۈپ يېتىلگەن قەيس مەكتەپكە كىرىپ ئوقۇغاندا باشقا بالىلاردەك ئويۇن- تاماشىغا بېرىلمەيدۇ، ئىلىم دەرياسىغا شۇڭغۇيدۇ. نەتىجىدە مەكتەپتە ئۇزاق ئۆتمەي داڭقى چىقىدۇ... شائىر ئۇنىڭ مەكتەپ ئىچىدىكى تەرىپىنى، نوغماننىڭ دوستى لەيلىنىڭ ئاتىسى سەراقەنىڭ نوغماننى

تەبرىكلەپ كەلگەن چېغىدا نوغمان ئاغزىدىن مۇنداق بېرىدۇ:

دېدى نوئمانكى : «ئەي جانىم بەرادەر،
فىدا ئەيلەيكى مەن ھەم جان ئىلەزەر.
بالام زاۋقى ئىرور كۆڭلۈم كەلامى،
ئاڭا مەكتەپ ئىرور بۇ فەتىھ بابى.
كى تورفە زاۋقى باردۇر بۇ ئوقۇشقە،
مۇئەللىمدە رىزا يوقتۇر سوقۇشقە.
بولۇپ كۆڭلى ئانىڭ مەكتەپتە رەۋشەن،
ئىرور مەكتەپ ئاڭا چۈن باغى گۈلشەن.
مېنىڭ ھەم بۇ كۆزۈم ئىچرە قاراغىم،
جاھان ئىچرە ئىرۇر خاتىرە فەراغىم.
كۆيەر جانىم ئەگەر ئايرىلسە بىر دەم،
ئىرور ئول مۇنىسى جانىمغە ھەمدەم.
مېنىڭ ئالدىمدا ئول جاندىن ئەزىزدۇر،
جاھانىڭ ياخشى شاھى باتەمىزدۇر.
خۇيىنىڭ ياخشىسى رىزۋانىدىن ئارتۇق،
قەدىنىڭ ياخشىسى تۇبىدىن ئارتۇق.
كۆزۈنىڭ تەرزىدۇر ئاھۇيى مۇشكىن،
فەقىرلىق بابىدا ئابدالۇ مىسكىن.

دېمەك، قەيىس ئوبرازى تېخى «لەيلى» تۇغۇلۇشتىن بۇرۇنلا بىزنىڭ كۆز ئالدىمىزدا شەكىللىنىشكە باشلايدۇ.

داستاندا قەيىس مەكتەپتە ئۆز ئەقىل - پاراسىتىنى جەۋلان قىلىشقا باشلىغان مانا مۇشۇ پەيتتە، لەيلىنىڭ ئاتىسى سەراقەنىڭ سەرگۈزەشتە «سەۋەبلىرى» تۇپەيلىدىن لەيلى دۇنياغا كېلىپ، قاراڭغۇ دۇنياغا كۆز ئاچىدۇ.

مۇنىڭدەك ياخشى سىر كۆڭۈل ئېچىرەك،
تۇغۇپتۇر سەئدى دەۋكەب تالبنى ئېچىرە.
كېلىپ بۇ دايەلەر كۆردىلەر قىزدۇر،
بۇ ئالەم ئېچىرە شاھى باتەمىزدۇر.
نە كۆردىلەركى بىر زۇھرەئى چىنى،
بارى قىز ھەلقەسىدۇر. ئول نىگىنى.
كۆزى زۇھرەدەكەبى، يۈزى رەڭگى لالە،
قىلۇرلەر جەمئىي بۇلبۇللار نەۋالە.

لەيلىمۇ خۇددى قەيستەك تېپىك شارائىتتا ياخشى تەربىيە ئېلىپ ئۆسۈپ يېتىلىشكە باشلايدۇ. ئۇنىڭ بەش يېشىدىلا خاراكتېرى شەكىللىنىشكە باشلايدۇ. ئۇ مەرد، قولى ئوچۇق، سېخىي، مېھماندوست، خۇش خۇي، پەزىلەتلىك، گۈزەل قىز بولۇپ يېتىلىشكە باشلايدۇ. ئۇنىڭ سىرتقى قىياپىتى ۋە خاراكتېرىنى شائىر ئاجايىپ زور يېتىلگەن ماھارەت بىلەن مۇنداق سىزىپ چىقىدۇ:

كى بىر رەئنا ئىدى لەيلىيۇ مەھۇەش،
قەدى زىبا ئىدى يا سەرۋى دىلكەش.
خىجىل ئىردى بۇلار بارچە قەددىن،
بويۇنلارىنى ئۇزارتىپ مەنزەرىدىن،
قارا كاكول ئاڭا ھۆسىن چىن ئىردى،
كە مەندى ھەلقەسىن چىن دەرچىن ئىردى.
قاراسىدىن رەڭ ئالدى سەيىر زاغى،
يىددىن مونفەئىلدۇر ئەتىر باغى.
مىسالى قاشى مىھرابى مۇئەززەم،
ھىلال ئەيدىيا ماھى مۇھەررەم.
ئانىڭدا كەملىكى گويا كى بىر يا،

بولۇپ قەۋسى قوزەھ ئالدىدا گويا.
كى ھەر كىرپىكلىرى بىر خەنجەرى تىز،
كۆزى مەردۇملارى جەللادى خونرىز.
كۆزى زۆھرە ئىدى يا مۇشتەرى فام،
فىدا ئەيلەر ئىدى كۆپ جان نىكۇ نام.
ۋە يا نەرگىس ئىدى يا ۋەھشى ئاھۇ،
بۇ لەيلى ئىشقىدا دەر ئىردى ياھۇ.
كۆزى بىر جادۇ ئىردى ئۆزى ئەييار،
كۆڭۈل ئالماققەدۇر ئەييار تەييار.
قەراغى ئىككى تىيرەنداز ئىردى،
ئۇلارغا سەيد كۆپ شەھباز ئىردى.
كۆزى ئوتلۇق قەمەر تەلئەت نىگارى،
پەرۋىش ھۇر سۇرەت گۈل ئۇزارى.
خۇيەنىڭ ياخشىسى رىزۋاندىن ئارتۇق،
نە رىزۋان بەلكى تەندە جاندىن ئارتۇق.
يۇزىدىن مونغە ئىلىدۇر شەمىس ئىلە ئاي،
گەھى لەيلىنى كۆرسە دەيدۇلار «ۋاي».
رۇخى زىباسىغە ھەم تەڭ يوق ئىردى،
ئانىڭكى رەڭگىگە ھەم رەڭ يوق ئىردى.
ئەزەلدە ئىردىلەر رەئنايى دىلكەش،
كى ئاخىر بولدىلار بىر- بىرىگە پىشكەش.
گۈلىستاندا ئاچىلدى لالەئى گۈل،
بۇلار ھەم قورقۇبان بولدىلا ھەم قۇل.
كى خۇشھال بولدىلار ئولدەم كۈلۈشۇپ،
كى ئاخىر بولدىلار مەزرەئدە تۇشۇپ.
بۇلار ھەم لەيلى ئىشقىدا بېرىپ جان،
كى ئاخىر بولدىلار يەر بىلە يەكسەن.

بۇنى ماھارەت بىلەن سىزىلغان سىرتقى قىياپەت ۋە خاراكتېرىستكا دېيىشكە بولىدۇ. داستاننىڭ بىرى پۇتۇن ۋەقە ئېقىمىدىن قارىغاندا، شۇ جايغىچە بولغان ئۇزۇن ئىكسپوزىتسىيىسىدە نوغمان ۋە ئۇنىڭ قەبىلىسى، جۇملىدىن سەراقە ئۇنىڭ قەبىلىسى، ئۇلارنىڭ ئۆز قەبىلىلىرىدە تۇتقان ئورنى، سىرتقى قىياپىتى، خاراكتېرىستىكىسى ۋە پەرزەنتلىرىگە بولغان مۇناسىۋىتى: شائىرنىڭ ئۆز قەھرىمانلىرىغا بولغان ئېستېتىك مۇناسىۋىتى كۆز ئالدىمىزدا ئوچۇق گەۋدىلىنىدۇ.

ئەسەر قەھرىمانلىرى ئەدەبى ئېپوسلۇق ئىلاھىي تۈسلەردىن قۇتۇلۇپ رېئاللىققا قەدەم تاشلايدۇ. شائىرنىڭ ئۆز قەھرىمانلىرىغا. ئۇلارنىڭ تەقدىرىگە بولغان ئېستېتىك مۇناسىۋىتىدىكى تۈپكى مەقسەت بولغان — ئادەم قەلبىدىكى ئادەمنى ئويغىتىش، ئۇنىڭدا پائال ئىزگۈ ۋە گۈزەل ھېسلارنى يېتىشتۇرۇش ئادەمنىڭ ئادەم بولۇشىغا توسالغۇ بولىدىغان بارلىق نەرسىلەر بىلەن، ئۇلارنى قۇللۇققا چۈشۈرىدىغان ماددىي ۋە ئەخلاقىي نەرسىلەر بىلەن كۈرەش قىلىش. نادان ھايۋانىي ھېسلارنى قوزغىتىدىغان، ئادەمگە نەپرەتلىنىدىغان، ئادەمنىڭ قەلبىگە داغ سېلىشقا ئۇرۇنىدىغان بارلىق نەرسىلەر بىلەن كۈرەش قىلىشقا بۇرۇلىدۇ. داستاندىكى ۋەقەلىكنىڭ تۈگۈنى لەيلىنىڭ مەكتەپكە كېلىشى. قەيسى بىلەن تونۇشۇشى، بىر-بىرىگە مۇھەببەت قويۇشى بىلەن باشلىنىدۇ.

ئەمدى قەھرىمانلارنىڭ خاراكتېرى لەر تارىخىنىڭ جەريانى بولغان سۇژېت ۋە سۇژېتنىڭ ئاساسىنى تەشكىل قىلىدىغان زىددىيەت تەرەققىياتى جەريانىدا قەدەممۇ قەدەم ئۆسۈپ يېتىلىش باسقۇچىغا كىرىدۇ.

قەھرىمان خاراكتېرىنى ئېچىش ئامىللىرىنىڭ بىرى سىرتقى تونۇشتۇرۇش. سىرتقى قىياپەتلىرىدىن كېيىن قەھرىمانىنىڭ ئوبېكتىپ رېئاللىقتا ئۆز مەقسەتلىرىنى ئەمەلگە

ئاشۇرۇش ئۈچۈن قىلغان ھەرىكەتلەردىن تاشقىرى، ئەنە شۇ رېئاللىققا بولغان ئېچكى مۇناسىۋىتى قەھرىمانلىق ئېچكى دۇنياسىنى تەسۋىرلەش خاراكتېر يارىتىشنىڭ تۈپكى ئامىللىرىنىڭ بىرى بولۇپ، يېزىقچىلىقتىكى بەدىئىي ماھارەت مەسىلىسىنىڭمۇ تۈپكى ئامىللىرىنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ.

قەيسەر، لەيلى مەكتەپكە كېلىپ، بىر- بىرى بىلەن تونۇشۇپ، خېلىلا ئۇزاق بىر جەريان ئۆتكەندىن كېيىن يەنى ياشلىق مۇھەببەت ئۇچقۇنلىرى ھەر ئىككى ياشنىڭ يۈرەكلىرىنى لاۋلداپ يانغان گۈلخانغا ئايلاندۇرغان تەبىئىي رېئاللىستىك جەريانىنى ئۆتكۈزگەندىن كېيىن قەيسەر ئۆزىنىڭ لەيلىگە بولغان ساپ ئىنسانىي مۇھەببىتىنى مۇنداق ئىزھار قىلىدۇ:

دەر ئىردى قەيسەر: «ئەي جانان لەيلىم،
جاھان ئېچرە ساڭا تۇشتى بۇ مەيلىم.
سېنى مەن بارچە قىزلار ئىچرە سۆيدۈم،
بارىدىن بىر يولى كۆڭلۈمنى ئۈزدۈم.
بارىدىن سەن ماڭا دىلخاھ ئىرۇرسەن،
ئۇلار بىر يۈلتۇزۇ سەن ماھ ئىرۇر سەن.
كۆيەر جانىم ساڭا ئەي لەيلى دائىم،
كېچىلەر ئۇيقۇ يوق كۈندۈز بۇ ھالىم.
تۇتاشۇر ئوت ئاياغىمدىن باشىمغە،
تۇشەر گەر ئاش يېسەم ئەكسىك ئاشىمغە.
كۆرەرمەن ئەكسىڭنى ئاشىدىن قالۇرمەن،
غۇلۇپەريادىدىن باشىدىن سالۇرمەن.
كۆڭلۈم كۆككە ساۋۇردى بىر خەيالىڭ،
يەنە ئەسلىڭگە كەلتۇردى ۋىسالىڭ.
مېنىڭ دوستۇم ئىرۇر بۇ روزى رەۋشەن،
بۇ ئالەمدە ماڭادۇر كېچە دۇشمەن.

قولۇمدىن كەلسە يۈزمىڭ چارە قىلسام،
يۈرەك باغرىمنى پارە- پارە قىلسام.
نە قىلغۇمدۇر ئانى تولغە ئالالمام،
ئانىڭ دەردىگە ھېچ چارە تاپالمام.
كىچە تاڭ ئاتقۇنچە سىڭ قان يۇتارمەن،
ئۆزۈمنى تاسەھەر ئويغاق تۇتارمەن.

بۇ پارچىدا قەيسىنىڭ لەيلىگە بولغان چىن ئىنسانىي پاك مۇھەببىتىنىڭ يالقۇنلۇق سۈرىتى سىزىپ بېرىلگەندىن تاشقىرى، بۇلارنىڭ چىن ئىنسانىي مۇھەببەت ئەركىنلىكىنى بوغۇپ تۇرغان قارا كۈچلەرمۇ ئىنچام گەۋدىلەندۈرۈلىدۇ. داستاننىڭ «قەيس ھالىنى بايان قىلغانى» دېگەن بابىدا قەيسىنىڭ ئىچكى كەچۈرمىسىگە 112 مىسرا بېغىشلانغان بولۇپ، بۇ بابنى قەيس ئىچكى دۇنياسىنىڭ ئەينىكى دېيىشكە بولىدۇ. داستاندا قەيسكە جاۋابەن لەيلىنىڭ ئىچكى كەچۈرمىسىگە 106 مىسرا بېغىشلانغان بولۇپ، ئۇنىڭ مۇنۇ پارچىسىلا بىرىنىڭ كۆز ئالدىمىزدا لەيلىنىڭ VIII ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىدىكى ئۇيغۇر قىزلىرىنىڭ پەزىلەتلىك قەلبىنى گەۋدىلەندۈرەلەيدۇ:

كى لەيلى باشلادى مىڭ ئاھۇ ئەفغان،
كۆزىدىن ياش تۆكۈپ خۇن ئەبدى باران.
«تەمام ئۆلدى سۆزۈڭ ئەي قەيسى بىھال،
كى سەن بىلمەسمۇ سەن مەندە نە ئەھۋال.
ئەگەر سەن بىلمەسەڭ بۇ ھالىتىمنى،
قىلىپ نون ئىشىق ئوتى بۇ قامەتىمنى.
كى بىچارە ئىزۈرمەن نە قىلايىن،
يۈرەكسىم ھەر ساڭى يۈزمىڭ تىلايىن.

كى سەندە بار ئوتلار مېنىڭدە يوقمۇ،
گەھى سەن ئاچ يۇرۇپ مەن داغى توقمۇ،
بۇ ھەر ئەھۋالىڭىم سەندە بار ئىردى،
بۇ كەك ئالەم ماڭا دائىم تار ئىردى.
ماڭا سەنسىز تامۇغدۇرباغى گۈلشەن،
قاراڭغۇدۇر ماڭا بۇ رەۋزى رەۋشەن.
ئەگەر جەننەتتە تۇرسام سەنسىزىن يار،
ئاياغىمغە سايار مىك خارە ئۆزەخار.
سىنىڭ ئىشقىڭ مېنى بىچارە قىلدى،
دەرى سەيرىستان ئىچرە خارە قىلدى.
زەرۇرۇمدۇر سېنىڭ كويىڭدا ئۆلسەم،
مۇرادىمدۇر ئەگەر ئۆلسەم، تىرىلسەم.
ئۆلۈكمەن يا تىرىك بىلمەدم ئۆزۈمنى،
كى ياخشى خاھ يامان بىلمەدم ئۆزۈمنى.
قىلىپدۇرمەن شەرابىي ئىشقىدىن نوش،
قىلۇر دائىم تەنىمگە جۇش ئىلە جۇش.
ئەگەر بولسە بۇ جانىمغە ھەرارەت،
قىلۇرمەن كۆز ياشىم بىرلە تاھارەت.
بۇ قىزلار ئىچرە مەن مەتئۇن ئولۇپمەن،
كى گويا دۇنيادا مەلئۇن ئولۇپمەن.
زەبانى تەئنەلەر ھەردەم ئىچەرمەن،
كۆزۈمدۇر دۇر ئىلە مەرجان ساچارمەن.
سېنىڭ ئۈچۈن مېنىڭ جانىم كۆيۈپدۇر،
سەمەندەردەك ئوت ئىچرە كۆل بولۇپدۇر.
كۆيەر ئوتلار مېنىڭ بۇ ھالىتىمگە،
بۇلۇتلار يىغلاشۇر بۇ ھالىتىمگە.
سېنىڭ فىكرىڭ خەيالىمغە تۇشۇپدۇر،
مۇھەببەت داغى جانىمغە تۇشۇپدۇر.

مېنىڭ لەيلىم ئەيا مەجنۇنى بىدىل،
يۈرەك باغرىم يارىپ ھالىمنى كۆرگىل.
.....
دەرىندۇرمەن يۈرەكنى چاك قىلسام،
ئۆزەمنى بىر يولى بىر خاك قىلسام.

لەيلىنىڭ ئىچكى كەچۈرمىسىنىڭ بۇ سۈرىتىنى ۋە لەيلى ئىچكى كەچۈرمىسىگە بېغىشلانغان 106 مىسرانى لەيلىنىڭ چىن ئىنسانىي مۇھەببەتنامىسى ۋە ئۆز دەۋر ئىنسان ئەركىنلىكىنىڭ جاللاتى بولغان فېئوداللىق ئىستىبداتلىقىغا قارشى نەپرەتلىك شىكايەتنىڭ خىتابنامىسى دېيىشكە بولىدۇ.

شائىر لەيلى ئوبرازىدا ١٧١١ ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىدىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە ئۆسكەن ئۇيغۇر قىزلىرىنىڭ تىپىك ئوبرازىنى يارىتىدۇ. ۋەقەلىك مەقسەتلىك ھالدا ئەرەب چۆللىرىدە يۈز بەرگەن قىلىپ كۆرسىتىلسىمۇ، لەيلى ۋە قەيىس ئەرەب ئەمەس. لەيلىدىكى ئۇيغۇر قىزلىرىغا خاس شەرم- ھايا، نازاكەت، ئېسىللىق، مۇلايىملىق، مېھرىبانلىق، مېھماندوستلۇق، مەرد، مەردانىلىك لەيلىنىڭ ئۇيغۇر قىزلىرىغا خاس تۇغما پەزىلەتلىرىدۇر. بۇ ئالىيجاناب پەزىلەتلەر ئۇنىڭ خاراكتېرىگە شۇنچىلىك سىڭىپ كەتكەنكى، ئۇنىڭ ھەر بىر سۆز- ھەرىكەتلىرىدە پاكلىق، ساداقەتلىك، ئىپپەتلىك سېزىلىپ تۇرىدۇ. داستاندا قەيىس ئۇنىڭغا قانچىلىك سادىق، سەممىي بولسا، ئۇ قەيىستىن قېلىشمايدۇ. شائىر ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە ئازادلىق، ئەركىنلىك ئۇستىدىن فېئوداللىق، ئىستىبداتلىق؛ ھەقىقىي ئىنسانىي ئەخلاق ئۇستىدىن فېئودال ئۆرپ- ئادەتنى ئىلىم- پەن ئۇستىدىن فېئودال بىدئەتچى سوفىزم ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان؛ گۈزەللىك، ئالىيجانابلىق ئۇستىدىن پەسكەشلىك، قاباھەت ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان جەمئىيەتتە

لەيلى ۋە قەيس تەقدىرلىرى ئارقىلىق ئەنە شۇ زۇلۇم، قاباھەتنىڭ قۇربانى بولغان ئادەملەر ئوبرازىنى يارىتىدۇ. شۇڭا ھەر ئىككى ئوبرازدا كۆرەشچانلىققا قارىغاندا مۇشاھىدە ۋە روھىي كەچۈرمە ئۈستۈن ئورۇندا تۇرىدۇ. بۇ ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىدا مېتود جەھەتتىن ئېيتقاندا تەنقىدىي رېئالىزم ئېقىمنىڭ تۇغۇلۇۋاتقانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. قەيس ۋە لەيلى خاراكتېرىدىكى ئەكسىيەتچى كۆچلەرگە تېغمۇ تېغ قارشى تۇرماسلىق، ئۇنى ئۆزلىرىنىڭ غەم-قايغۇ، ئاھ-زارلىرى بىلەن ئىپادىلىشى، ماھىيەتتە شۇ چاغدىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە ئەكسىيەتچى كۆچلەرگە قارشى ئىلغار كۆچلەرنىڭ جەمئىيەت فورماتسىيىسىدە تېخى ئۇيۇشقان ھالدا مەيدانغا كەلمىگەنلىكىنىڭ بەدئىي ئەدەبىياتتىكى ئىنكاسى ئىدى. شۇڭا لەيلى قەيسكە يۆز تۇرانا تۇرۇپ ئۆزىنىڭ «زەئىپ»، «ئاجىز»، «بىچارە» ئىكەنلىكىنى:

كى بىچارە ئىرۇرمەن نەقىلايىن،
يۈرەكسىم ھەر سەرى يۈزمىڭ تىلايىن.

دەپ ئوچۇق ئېيتىدۇ. لېكىن فېئوداللىق، ئىستىبداتلىق تۈزۈم ئاستىدا ياشاشقا مەجبۇر بولغان، ئۆزلىرىنىڭ مۇھەببەت ئەركىنلىكىگە ئىگە بولمىغان بۇ قەھرىمانلار پەۋقۇلئاددە ئىرادە كۈچىگە ئىگە. چۈنكى ئۇلارنىڭ ئۆمرى تۈگەۋاتقان كونا، چىرىگەن ئۆرۈپ - ئادەت ۋە خۇراپىي دىنىي ئەقىدىلەرگە غەزەپ نەپرىتى؛ ئەركىنلىك، ئازادلىق، گۈزەل ھايات ھەققىدىكى پارلاق ئۈمىد - ئارزۇلىرى ئۇلارنىڭ ئېتىقادلىرىنى كامالەتكە يەتكۈزۈپ، ئىرادىسىنى مۇستەھكەملەيدۇ. قەيس بىلەن لەيلىنىڭ مەكتەپ شارائىتىدىكى ئەركىن مۇھەببىتى فېئودال كۈچلىرىنى ئالاقزادە قىلىۋېتىدۇ. شائىر فېئودالىزم

تۇرمۇشنىڭ روھىي تۇرۇشكى بولغان موللىنىڭ بۇ ۋەقەنى ئاڭلىغان چېغىدىكى قىياپىتىنى مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ:

تەھەييۇردا باشىنى تۆتنى قالدى،
ئۆزىن زىندانى ھەيران ئىچرە قالدى.
چىراينى توگوپ زەھىر- ئاغۇدەك،
قويى سالدى باشىن ئەسكى ساغۇدەك.

بۇ ۋەقە فېئودالىزم تۇرمۇشى ۋە ئۇنىڭ چىرىك ئەخلاقىي ئۆلچەملىرىنىڭ جەندىسىگە چوشكەن چوڭقۇر ئۇلارنى پاراكەندىچىلىككە سېلىۋېتىدۇ. موللا بۇ ۋەقەنى قۇشناچىمى ئارقىلىق لەيلىنىڭ ئانىسىغا سۆزلەيدۇ.

ئانا پۈتۈن ئۈمىدە يىغقان مېھرىنى يۇرەك پارىسى، كۆز قارىچۇغى بولغان لەيلىگە تۆككەن بولسىمۇ، چىرىك فېئودال ئىسلام شەرىئىتىنىڭ دىنىي ئەقىدە ئەخلاق ئۆلچىمى شارائىتىدا ئۆسكەن ئانىنى بۇ ۋەقە ناھايىتى قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويىدۇ. داستاندا ئانىنىڭ بۇ روھىي ھالىتى، بۇ ۋەقە مۇناسىۋىتى مۇنداق تەسۋىرلىنىدۇ:

خوجەستە جانىغە تەگدى بىر ئوق،
بۇ ئالەمدىن گەھ بار بولدى گەھ يوق.
دېدى: «بوگىيسو بۇرىدە نە قىلدى،
بەنى ئامىر ئارا تىلسىز قىلدى.
.....
بۇ ئىشلاردىن ئەگەر بىلسە ئاتاسى،
كى ئۆلتۈرمەسكە ھېچ يوقتۇر خەتاسى.
.....
كىشى سورىسا جەۋابىغە نە دۈگۈم،

تىرىكىلا مەن كەڧەن تونىنى كىيگۈم.
بولۇپ تىلسىز پاقادەك گوڭگو ھەم لال،
خەلايىق ئىچرە بولغۇم قارى دەللال».

يۇقىرىقى سۈرەتلەنگەن خاھىشتىن بۇ دەۋردە چىن ئىنسانىي مۇھەببەت ئەركىنلىكىنىڭ جازا دەرىجىسى ڧېئودالىزم تۈزۈمىنىڭ قانۇنى بولغان ئىسلام شەرىئىتىدە ئۇلارنى دەھشەتكە سالىدىغان قاتىللىق دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەنلىكىنى بىلىپ ئېلىش تەس ئەمەس.

مانا مۇشۇنداق شارائىتتا ئانا لەيلىنىڭ مەكتەپتىن توختىتىشقا مەجبۇر بولىدۇ. داستاندا ۋەقەلىك بۇ جايغا كەلگەندە جىددىي تۈس ئالىدۇ. لەيلى بىلەن ئانا ئارىسىدا چىن ئىنسانىي مۇھەببەت توغرىسىدا ئوچۇق جىددىي مۇنازىرە بولىدۇ. پەلسەپىۋى تۈس ئالغان بۇ مۇنازىرىنى چىرىك ڧېئودالىزم تۈزۈمىنىڭ ئىسلام شەرىئىتىگە ئاساسلانغان ئەخلاق ئۆلچىمى بىلەن ئۇنىڭغا قارشى ڧېئودالىزم باغرىدا تۇغۇلۇپ ئۆسۈۋاتقان ئىلغار كۆچلەرنىڭ چىن ئىنسانىي مۇھەببەت ئەركىنلىكىنى شەكلىدە ئوتتۇرىغا چىققان ئىنسان ئەركىنلىكى توغرىسىدىكى مۇنازىرە دېيىشكە بولىدۇ. بۇ مۇنازىرە جەريانىدا لەيلىنىڭ باي مەنسۇبىيتى، يۇكسەك ئىرادىسى كۆز ئالدىمىزدا نامايان بولىدۇ. لەيلى ئاخىر ئانىسىغا چىن ئىنسانىي مۇھەببەتنى يۇز تۇرانە تۇرۇپ مۇنداق چۈشەندۈرۈشكە مەجبۇر بولىدۇ:

سېنىڭ بۇ سۆزلىرىڭدىن بىر سۆز ئۆتتى،
كى سۆزلەر ئىچرە گەۋھەردىن كۆز ئۆتتى.
نە ياخشى سۆز ئىرۇر بۇ ئىشىق دېگەن،
نېچۈك جانۋار ئىرۇر بۇ ئوتنى يىگەن.
بۇ بىر دارۇ ئىرۇر ياندۇرغان ئاتەش،

جەۋاھىرمۇ ئىرۇر يا ئىچىدىن تاش.
نېچوك ئاغرىق ئىرۇر بۇدارۇ يىگەن،
نېچوك نەرسە ئىرۇر بۇ ئىشتىق دېگەن.
گۈلىستان ئىچرە گۈلدەستە نە گۈلدۇر،
ھۇبۇتات ئىچرە ئول بىر تۇرفە مۇلدۇر.
نە ياخشى سۆز ئىكەن سۆزلەر ئاراسى،
ئىكەن جانلار كەبى تەنلەر ئاراسى.
كايىتماغىل مېنى ئىش نە ئىشدۇر،
بېرىشمۇدۇر كىشىگە يا ئالىشدۇر.
كى بىر گۈلۇ ئىرۇر ئول باغ ئىچرە،
ۋە يا بىر كان ئىرۇرمۇ ئول تاغ ئىچرە.
ئوچۇغلۇقدا مۇدۇر ئانداغ نېمەرسە،
بەنى ئادەمدەمۇ مۇنداغ نېمەرسە.

ئىنسانىنىڭ ئەركىن مۇھەببىتىگە قارشى فېئودال ئىستىبدادلىق ۋاباسى يامراپ كەتكەن بۇ زاماندا لەيلىنىڭ ئانىسىغا تېغمۇ تېغ قارشى ھالدا يۇقىرىقىدەك ئەركىن، چىن ئىنسانىي مۇھەببەت قەسىدىسىنى ئوتتۇرىغا قويالىشى لەيلىنىڭ ئىسيانكار روھىنىڭ قەھرىمانانە ۋە جاسارەت سۆزىتىنىڭ بىر كۆرۈنۈشىدۇر.

ئەمما لەيلىنىڭ بۇ جاسارىتى نەچچە مىڭ يىللاپ فېئوداللىق، ئىستىبدادلىق بىلەن زەنجىرلەنگەن بۇ قورغاننى بۇزۇپ تاشلاشقا تېخى ئاجىز ئىدى. شۇڭا ئانىسى لەيلىنى ئوقۇشتىن مەھرۇم قىلىشقا مەجبۇر بولىدۇ.

ئۇ مەكتەپ سارىغا سەن ئەمدى بارمە،
بۇ مەكتەپ يولىدە بىھۇدە ھارمە.
ئوقۇماي ئاندە بىھۇدە يۈرۈپسەن،

ماڭا بەدنام قىلماقغە تۇرۇپسەن.
ماڭا يالغۇز ئەمەس بەدنام ئاتاڭغە،
ئىشىتكەنلەر دېگەي لەئنەت ئاناڭغا.
يىغى زارى بىلە قىلدىڭ ماڭا دام،
بارىپ لەۋھوزنى كەلتۈرگىل سەرەنجام.
ئوقۇماقنى قويۇپ يىگنە ئىشى قىل،
ئۆيۈمدە ئولتۇرۇپ قىزلار ئىشى قىل.

فېئودالىلىق ئەخلاق ئۆلچىمىدە، يەنە كېلىپ ئانىسى تەرىپىدىن ئېيتىلغان بۇ تۆھمەت تۇسىنى ئالغان بۇيرۇق چىن ئىنسانىي مۇھەببەتكە سادىق، ئەركىن پىكىرلىك لەيلىنىڭ روھىي تەڭپۇڭلۇقىغا چەكسىز ئېغىر تاش تاشلايدۇ.

دەر ئىردى، بىر پىچاق ئۇرسا يۇرەككە،
ياقاسىن چاك قىلسە تا ئىتتەككە.
كى ئورنىدىن قوپۇبان ئۇردى بىر ئاھ،
بىر ئوت كەتتى جاھانغە ماھ تاماھ.
.....
كى دۇردانە ئۆزىنى سالدى سەدەپكە،
بارى ئالەم قويۇپ جانىن ھەدەپكە.

قىزىنىڭ بۇ چاغدىكى ئاجايىپ ئالىيجاناب، ئەڭ نازۇك، دولقۇنلۇق، دراماتىك روھىي ھالىتى ئانا قەلبىنى چىدىغۇسىز زىلزىلىگە كەلتۈرىدۇ، ئانا قەلبى رېئالىستىك ھالدا مۇنداق تەسۋىرلىنىدۇ:

جىگەر پارەم ئىرۇر سەن مېنىڭكى،
رەۋامۇ كۆڭلۈڭ ئاغرىتسام سېنىڭكى.

نه ئەيلەي، نه قىلاي دۇشمەن سۆزىدىن،
كى ئەمدى ساقلا رەم ئەلنىڭ كۆزىدىن.
قەدىڭ زىبا ئۆزۈڭ رەئنا ئىرۇر سەن،
خەلايىق ئىچرە بىپەرۋا ئىرۇرسەن.
خەلايىق كۆرسەلەر ئەمدى نەدەرلەر،
ئاغزىغە ھەرنەكسم كەلگەنچە يەرلەر.

ئالىيجاناب، پاك قەلبلىك لەيلىنى ئانىسىنىڭ شۇ دەۋرىنىڭ بېسىمىدا بۇنىڭدىن باشقا ئامالىنىڭ يوقلۇقىدىن چىن قەلبىدىن چىقىرىپ قىلغان نەسىھىتى قايىل بولۇشقا مەجبۇر قىلىدۇ.

بۇ سۆزلەردىن تەسەللىي تاپتى لەيلى،
بارىپ لەۋھىن كۆتۈرمەك بولدى مەيلى.

ئۇ ئەمدى ئانا مەكتىپى بىلەن خوشلىشىپ، مەكتۇپ ئادا-جۇدا بولۇش قارارىغا كېلىدۇ. داستان سۆزىتىدىكى تەبىئىي تەرەققىيات لەيلى بىلەن قەيىسنى بۇ يولدا ئۇچراشتۇرىدۇ. ئۇلارنىڭ تەقدىرلىرىنى نەگىدۇر يېتىلەپ كېتىۋاتقان قاراڭغۇ زۇلمەتلىك ھايات تراگېدىيىسى ئۇلارنىڭ ئوتلۇق قەلبىگە دەسلەپكى چاقنىلىنى تاشلاپ، ئۇلارنىڭ روھىي دۇنياسىنى يەنە بىر قەدەم ئالغا سىلجىتىپ ئېچىپ تاشلايدۇ، ئۇلارنىڭ بۇ قېتىمقى ئۇچرىشىشىنىڭ دراماتىك چوڭقۇرلۇقى، تەسىرچانلىقى:

بۇلار ھالىغا قۇشلار يىغلاشۇر،
نە سۆز ئۆتسە بۇلاردىن تىڭلاشۇر.

دېگەن دەرىجىگە كۆتۈرۈلىدۇ. بۇ پەيتتىكى لەيلى بىلەن

قەيسىنىڭ دېئالوگلىرى داستان سۈرۈشتە تەرەققىياتىدىكى ئاجايىپ يۈكسەك پەللىلەرنىڭ بىرىنى تەشكىل قىلىدۇ.

دېدى لەيلىكىم: « ئەي جانان مەجنۇن،
بۇ كۆڭۈلدە غەمۇ كۆزۈمدە پۇرخۇن.
كۆڭۈلدە بىر سۆزۈم بار ساڭا دېسەم،
تىلىم كەلمەس بۇ سۆزنى ساڭا دېسەم.
يۈرەكسىمنى يارىبان چاك قىلغىل،
بۇ ئاغزىم خاك ئىلە پورخاك قىلغىل.
ۋە يا ئۆلتۈرگىل، ئىشىتمە سۆزۈمنى،
كېلىپ مەھشەر كۈنى كۆرگىل يۈزۈمنى.»
دېدى مەجنۇنكىم: «ئەي جانان لەيلىم،
ماڭا سەنسىز ئەزاپ جەننەتتە تەسلىم.
نەچۈك سۆزگە بۇ سۆزلەرنى دېيۈرسەن،
ھەزىن كۆڭلۈم داغى مەھزۇن ئىتەرسەن.
نەبىتاقەت بولۇرسەن، ئەي دىلارام،
مېنىڭ ھەم قالمىدى جانىمدا ئارام.
يۈرەك باغرىم يارا بولدى بۇ ئىشدىن،
بولۇپ مىڭ پارەلەر جانىم بۇ ئىشدىن.»
.....
دېدى مەجنۇن: «نە بائىسدىن بۇ يەڭلىغ،
كېلىپتۇر باشىمىزغا تورفە يەڭلىغ.»
دېدى لەيلى: «بىزنىڭ ئۆتكەن ھېكايەت،
كېلىپ خۇشتانجىمىز قىلدى شىكايەت.
بۇ بائىسدىن ئانام بولدى پەرىشان،
مېنى مەكتەپكە بەرگەنگە پۇشايمەن.
مېنى مەكتەپتىن ئەمدى مەنئى قىلدى،
كى فانۇس ئىچرە گويا شەمئى قىلدى.

مېنىڭ مەكتەپتىن ئەمدى يانغانىمدۇر،
قەغەستە تۈتى يەڭلىغ قالغانىمدۇر.
كۆرۈشمەس بولدۇق ئەمدى بىز ئىكەۋلەن،
قىيامەت كۈن سوراپ تاپقۇم سېنى مەن.»

قەھرىمانلارنىڭ ئىچكى دۇنياسىدىكى فېئودالىزم زۇلمەت دۇنياسىغا بولغان بۇ جىددىي قارشىلىقنىڭ دىئالېكتىك تەرەققىياتى تېخىمۇ تەرەققىي قىلىپ، يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈلۈپ، مۇندىن كېيىنكى ھېكايەت پىلان دەرىجىسىگە يېرىپ يېتىدۇ. بۇنى گىنىسئولوگىيە (بىلىش نەزەرىيىسى) نۇقتىسىدىن ھېسسىي تونۇشتىن ئەقلىي تونۇش باسقۇچىغا ئۆتۈش دەپ قارىساق، داستان سۈژىت تەرەققىيات نۇقتىسىدىن راۋاجنىڭ ئىنتىلىش خاھىشىنىڭ تەبىئىي يۇكسىلىشى دەپ قاراشقا بولىدۇ. ئىككى ياش ئۆزلىرىنىڭ تەقدىرلىرىنى بىر-بىرىگە مەڭگۈ باغلىغان مۇھەببەت ئىلاھىنىڭ جېنى بولغان «ساداقەت» ئالدىدا قەسەمياد قىلىدۇ. قەسەمياد ھەر قانداق ئېتىقادنىڭ ۋايىگە يەتكەن تونۇشىنىڭ ئالىيجاناب چوققىسىدۇر، ئاڭلىقلىقنىڭ قىبلىنامىسىدۇر. ھەقىقىي قەسەمياد ئالدىدا ھەر قانداق قىيىنچىلىق ئاجىز، كۈچسىز ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇ ۋىجدان بۇرچىنىڭ يۇكسەك چوققىسى بولۇپ، ئۆلۈمدىن قورقمايدۇ.

قەيسىنىڭ قەسەمياددا مۇنۇ ئۇچ نۇقتا ئالاھىدە كۆزگە تاشلىنىدۇ:

بىرىنچى، ئىسلام ئېتقادىدىن مۇھەببەتنى ئۈستۈن قويىدۇ.

مېنى گەر ئىلتىجان قويسە لەھەدغە،
كى زىكر ئەيتايكى ئەللاھۇسسەمەدغە.
گەر مونكىر- نەكىر كىرسە قاشىمغە،

كى تەڭلەپ تۇرسا گۈرزىنى باشىمغە.
سوراغسىز سوراغالى گەر قىلسا مەيلى،
جەۋابىغا دەيسىن «لەيلىيۇ لەيلى!»

ئىككىنچى، چىن ئىنسانىي مۇھەببەتكە بولغان ساداقىتىنى ئىسلام ئېتىقادىغا بولغان ساداقەتتىن يۇقىرى قويىدۇ.

قىيامەت كۈنى گەر بولسە ئالامەت،
بۇ سۆزلەرنى قىلاي ئانداھىمايات.
كى بۇ سۆزلەر مېنىڭ كۆڭلۈمدە تۇرسۇن،
ئۇنۇتسام ھەق مېنىڭ جانىمغا ئۇرسۇن.
ئىشتىسە گەر قۇلاغىم ئۆزگەدىن سۆز،
كى ساچىراپ چىقسۇن ئورنىدىن قارا كۆز.

يۇقىرىقىدەك ئېيتقانلىرى ئۈچۈن قەتئىي، تەۋرەنمەس ئىرادە تىكلەيدۇ.

ئىرۇر سەن نۇرى دىيدەم گۈلئۇزارىم،
فىدا ئەيلەي ساڭا بۇ جان فىگارىم.
يولۇڭدىن ئۆزگە يولغا بۇ ئاياغىم،
يۇرۇسە كور بولۇبان بۇ قاراغىم.

لەيلىنىڭ قەيىسكە بەرگەن جاۋابىدىن يۇقىرىقى ئۈچ نۇقتا تېخىمۇ كۈچلۈك، تېخىمۇ روشەن ئىپادىلىنىدۇ.

جانىم ئالغالى ئەزرائىل كەلسە،
ئانىڭ ھەمراھى مېھرائىل كەلسە.
ئۇ شول ھەيندە سېنىڭسىز بەرمەيسن جان،

قىلاي يادىڭ بىلە مىڭ ئاھۇ ئەفغان.
سېنىڭ يادىڭ بىلە چىقسۇن بۇ جانىم،
فىدا ئەيلەي ساڭا كەۋنى مەكانىم.
ئىمان ئىسلامنى كەلتۈرمەي تىلىمغە،
سىرىشتە قەيىس ئىدى ئابۇ گىلىمغە.
سېنى دېمەي ئەگەر ئىمان ئايتسام،
قاچانكىم بۇ دېگەن سۆزدىن قايتسام،
لەھەد ئىچرە مېنى قويغان زەماندا،
گۆرۈمدە ياتمايىن ھەرگىز ئامانداا.
ئەگەر سوئال ئۇچۇن كىرسە فەرىشتە،
دەيىن مەجنۇن جانىمغە سىرىشتە.
فەرىشتىلەر سوئالىغە جەۋابىم،
دەيىن مەجنۇن يادىدۇر سوئالىم.
سوئال ئەيلەپ مېنى گەر قىلسالەر دۇن،
دەيىن: «مەجنۇن» ئىلە «مەجنۇن، مەجنۇن!»

مانا بۇلار ئەينى زامان ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە ھۆكۈم سۈرگەن ئىنسان ئازادلىق - ئەركىنلىكىنىڭ زىندانى بولغان زۇلمەتلىك فېئودالىزم تۈزۈمىگە ۋە ئۇنىڭ روھىي تۈزۈكى بولغان ئىسلام ئېتىقادىدىكى بەزى ناچار ئىللەتلەرگە بىۋاستە ئېتىلغان ئوق. بۇنى ئەڭ كۈچلۈك ئاپىرىن ئوقۇشقا ئەرزىيدىغان ئەڭ يالقۇنلۇق ئىسيان دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. بۇنى ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىلا ئەمەس، بەلكى پۈتۈن شەرق كلاسسىك ئەدەبىياتىدىمۇ ئۆزىگە لايىق ئىز قالدۇرغان خەلق ئېپىكىنىڭ ئەكس ساداسى دېيىشكە بولىدۇ.

ئوتتۇرا ئەسىردە مۇھەببەت تېمىسى ئارقىلىق ئىنسانىيەتنىڭ ئازادلىق - ئەركىنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ كۆيلەش شەرق كلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە ئۇيغۇر كلاسسىك

ئەدەبىياتىدىكى زۇلمەتلىك فېئودالىزم تۈزۈمىنى پاش قىلىش شەكلى بولغىنىدەك، ئاشىق- مەشۇقلارنى ھىجران ئوتىدا تاۋلاپ، ئۇلارنى چۆل - باياۋانلاردا سەرسان - سەرگەردان مەجنۇن قىلىپ تەسۋىرلەپ، خەلق قەلبىدە ئۇلارغا ھېسداشلىق، فېئودالىزم تۈزۈمىگە چەكسىز ئۆچمەنلىك تۇغدۇرۇش كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدىكى ئەنئەنىۋى ئېستېتىك ئامىللارنىڭ بىر خىل شەكلىدىن ئىبارەت بولۇپ كەلدى.

داستانىدىكى خاراكتېرلەر تارىخىي ھېسابلانغان سۈژېت تەرەققىياتىنىڭ دىئالېكتىكىسى ئەمدى قەھرىمانلارنى تەبىئىي ھالدا جۇدالىق ھىجرانىنى چېكىشكە ئېلىپ كېلىدۇ؛ ئۇلار ئەمدى مۇنداق بىرلىككە كېلىدۇ:

دەر ئىردى لەيلى: «ئەي دوررى خۇ شاھىم،
مۇئەتتەت ئەيلەگەن ئالەم كولاھىم.
جۇدا بولماسقا يوقتۇر ھېچ دەرمان،
كۆڭۈلدە قالماسۇن مىڭ تۇرلۇك ئارمان.
بارىپ تاپقۇم سېنى با ھەر بەھانە،
بولۇرمەن ئول زامان شاھىي زامانە.»
دېدى لەيلىكىم: «ئەي مەجنۇن غەمخار،
بولۇشتۇق ئىككى دۇنيادا ۋافادار.
ئەگەر ئۆلسەك- تىرىلسەك ئەمدى يوق غەم،
سېنىڭ مېھرىڭ ماڭادۇر يارۇ ھەمدەم.
كۆڭۈللەر تىندىيۇ كۇن بولدى تا كەچ،
كى ئاخىر ئۆمرى مىڭ يىل بولسە ھەم ھېچ.
كى سەن ئۆيۈڭگە يان، مەن ھەم كېتەيىن،
يورۇقدىن مەنزىلىم ساری يېتەيىن.»

شائىر قەھرىمانلار خاراكتېرىنى ۋايىغا يەتكۈزۈش ئۈچۈن

يۇقىرقى ۋەدىنى ھەرىكەت يۆنىلىشىگە مۇناسىق بۇرايدۇ:

نە تاقەت بار جۇدا بولماغىلقىغە،
ئىلاجى يوق جۇدا بولماسلىققە.
بۇ يەڭلىغ ھالۇ - ئەھۋالات بىرلە،
تۇمەن مىڭ زارۇ نالالات بىرلە.
جۇدا بولدى بۇ ئىككى جانۇ پور دەرد،
سالىبان بىر- بىرىگە داغ پور دەرد.

ئەمدى قەيىس ئۆيدىن چىقىپ لەيلى ئىلىدە چۆل- بايا‌ۋانلار كېزىپ مەجنۇن بولىدۇ. بۇ جەريانىدىكى مەجنۇننىڭ ھەرىكىتى، ئىچكى كەچۈرمىسى بارغانسېرى بىر- بىرىگە ماس ھالدا مەجنۇن ئوبرازىنى قەدەممۇ قەدەم گەۋدىلەندۇرۇپ بارىدۇ.

قەيىسنى ئاتىسى چۆل - بايا‌ۋانلارنى كېزىپ، يۇرەك باغرى ھەسرەتكە تولۇپ ئىزدەيدۇ. . . ئاتىنىڭ ئوغلىنى ئىزدەپ تېپىشىنىڭ ئۆزى ئىنسان قەلبىنىڭ چوڭقۇر دراماتىك كەچۈرمىسىنى كېچىپ ئۆتىدۇ، ئۇ ئوغلىنى ئۇزاق ئىزدەشلەردىن كېيىن:

نە كۆردى يول ئۈزە نەرسە ياتىپتۇر،
كى گويا زەھەر لايغا پاتىپدۇر.

لايغا پېتىپ ياتقان پېرىم جان ھالەتتە تاپىدۇ. بۇ قەيىسنىڭ نورمال ھاياتتىن مەجنۇنلۇق ھاياتقا كۆچۈشى، تەقدىرنىڭ تراگېدىيىلىك ھاياتقا بۇرۇلۇش نۇقتىسى ئىدى. ئاتىسىنىڭ ئوغلىنى بۇ ھالدا كۆرۈشى ئۇنىڭ يۇرەك باغرىنى پارە- پارە قىلىپ تاشلايدۇ:

دەر ئىردى: «ئاھ بوتام جان قارىنداش،
ئىرۇر سەن يالغۇز ۋمدا يار - يولداش.
ساڭا نە بولدى بۇ، نە ھالغا قالدىڭ،
مېنى باغرىم بىلەن تۇپراققا چالدىڭ.»

ئۆيىگە ئېلىپ كەلگەندىن كېيىن ئانىسىنىڭ ئاھ - زارى كۆكنى تۇتىدۇ... لېكىن ئاتا - ئانىسى يۇقىرى تەبىقە نۇقتىئىنەزىرىدە:

نە بولدۇڭ ئەي بوتام گەر سەبىر قىلساڭ،
تۇتۇپ تاقەت زامانى سەبىر قىلساڭ.

ئىنسان بەخت - سائادىتىنىڭ باش كاپالىتى بولغان ئىنسان سىياسىي ئەركىنلىكىنى ئاياغ ئاستى قىلىۋاتقان فېئودالىزم تۇزۇمىدىن يەنىلا «سەۋر - تاقەت» قىلىپ ئۆز ماھىيىتىنى ئۆزگەرتىپ قېلىشىغا ئىشىنىدۇ. بۇنىڭغا جاۋابەن مەجنۇن:

دەر ئىردى: ئاھ لەيلىم، ئاھ لەيلىم،
نە كۈن ئىردى ساڭا تۇشتى بۇ مەيلىم.
فەلەك بىرلە قىلىبان ماجرانى،
كى مىڭ دەردىغە تاپماي بىر دەۋانى.
گاھى پەرياد ئەيلەپ زار ئۆزىن،
دەما دەم ياندۇرۇپ، شەمئىي خىرۇزىن.
ئۇرۇبان خەنجەرى غەم كۆكسىگە چاك،
قىلىبان ياقاسىدىن تا ئىتەك چاك.
كۆڭۈلنىڭ مەزرەئىدىن تارتىبان خار،
بۇ دۇنيا مەزرەئىدىن ئەيلەبان بار.
ئۆزىن بىچارە ئەيلەپ زار مەجنۇن،

دەما دەم باغرىنى ئەيلەپ جىگەر خۇن.
نە ئىشىدە ئاندا كى بۇ ئوت ساۋۇغاي،
دىلۇ جانىم ۋۇدۇمغا ياۋۇغاي.

دەپ توغرا ئېيتىدۇ. بۇ جايدىكى تۇپكى مەسىلە، ئىنسان بەخت-سائادىتىنىڭ باش كاپالىتى ئىنسان ئازادلىقىنىڭ سىياسىي ئەركىنلىكى مەسىلىسى بولۇپ:

فەلەك بىرلە قىلبان ماجرانى،
كى مىڭ دەردىغە تاپماي دەۋانى.

نىڭ شائىر قەلىمىدە مۇھەببەت تېمىسى شەكىلدە ئىپادىلىنىشى ئىدى. بۇ چاغ فېئوداللىق ئىستىبداتلىق تۇزۇم، ئۇنىڭ روھىي تۇۋرۇكى بولغان ئىسلام شەرىئىتى، قانۇنغا ئاساسلانغان فېئودال ئۆرپ - ئادەتلىرى شۇنچىلىك قەبىھ ئىدىكى، ئىنسان ئەركىنلىكىنىڭ ئەڭ تۆۋەن شەكلى بولغان قىز- يىگىتنىڭ ئۆز ئارا ياخشى كۆرۈپ، ۋىسالغا يېتىشىشى بۇياقتا تۇرسۇن، ئۇلارنىڭ بىر- بىرىنى كۆرۈش ئەركىنلىكىمۇ مەنئى قىلىنغانىدى. لەيلىنىڭ مۇھەببىتى ئۇچۇن مەجنۇنغا ئايلانغان قەيس ئۇنى كۆرۈش ئۇچۇن قەلەندەر قىياپىتىگە كىرىپ لەيلى ئىشىكىگە كېلىدۇ، لەيلى ئانىسىنى قەلەندەرگە نان ئاچىقىپ بېرىشكە كۇندۇرىدۇ:

كى ساچراپ قوپتى جانى بىرلە لەيلى،
ئاناسى لەيلىگە مىڭ ئارتتى مەيلى.
قاشىغە نان ئالىپ چىقتى گادانىڭ،
يەتتىم، بىچارە، كۆز سۆز، بىنەۋانىڭ.
دېدى «ئەي جانۇ جانانىم كۆرۈشتۇك،

بەھىلىك بىر- بىرىمىزدىن تىلەشتۇك»
ھەزىن ئۆن بىرلە يىغلار مەجنۇن،
يۈرەكىن داغ ئەيلەپ كۆزىنى پورخۇن.
دە بان مەجنۇن: «ئا يارى ۋافادار،
نە يەكىلىغ ئوتىغە كۆيدۈرسەك سەزاۋەر.
ئەلا ئەي لالە يەكىلىغ گۈلئۈزارىم،
خەزان ئەتتىك مېنى ئەي نەۋ باھارىم،
ئۇ شول كۈنكى جۇدا بولدۇق ئىكەۋلەن،
ماڭا دائىم قاراڭغۇ روزى رەۋشەن.
ئەنە كۆردۈڭمۇ، ئەھۋالىمنى، ئەي يار،
كى يادىڭ ئەيلەدىم ئۆزۈمگە غەمخار.
بۇ چېھرەمنى كۆرۈپ ھالىمنى بىلگىل،
نە مۇشكۈلدۇر بۇ قەيىس ئەھۋالى دېگىل.
ئايا لەيلىم، لەيلىم، جان لەيلىم.
جاھان ئىچرە ساڭا تۇشكەن بۇ مەيلىم.
فىدا قىلسام ساڭا جانۇ تەنىمنى،
يۈرەك - باغرىمۇ جىسمى روشەنىمنى.»

مانا بۇنى بىز- بىرىنى سۆيگەن چىن ئىنسانىي ئالىيجاناب يۈرەكلەر ساداقىتىنىڭ ھەقىقىي ساداسى دېيىشكە بولىدۇ. ئەمدى ئۇ قەلەندەر خار - زار تۇرمۇش كەچۈرۈشكە باشلايدۇ. بۇنىڭ بۇ قىسمىتى ئامىر قەبلىسى ۋە بەنى قەبلىسى ئىچىدىمۇ سۆز - چۆچەككە ئايلىنىدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ ئىشقى - مۇھەببىتى يولىدا ھەر قانداق خورلىنىش خار- زارلىقلارنى پىسەنت قىلمايدۇ. بۇ قەھرىمان قىسمىتىنىڭ بۇنداق يولنى كېزىپ ئۆتۈشى ئوتتۇرا ئەسىر شەرق كلاسسىك ئەدەبىياتىدىكى ئىنسانغا مۇھەببەت، چىن ئىنسانىي ساداقەتنى تەربىيىلەش ئېستېتىك غايىسىنىڭ ئەنئەنىۋى خاھىشچانلىق ئامىللىرىدىن بىرىنى

تەشكىل قىلىدۇ.

شائىر چىن ئىنسانىي مۇھەببەتنى، ئۇنىڭ ھېچنەرسە تەڭ كېلەلمەيدىغان ئۇلۇغۋار كۈچىنى لەيلى ۋە مەجنۇننىڭ ھەربىرىنىڭ ئارقىلىقلا ئەمەس، بەلكى پۈتۈن خەلق ۋە شۇ چاغدىكى خەلق ئىشەنگەن بىلىملىك ئادەملەر «ئۆلىما» لار ئارقىلىقمۇ ئىسپاتلايدۇ.

ئەمدى نوغمان بالىسىنى ئىككىنچى قېتىم سەرقا ئېلىگە ئىزدەپ كەلگەندە خەلق ئۇنىڭغا مۇنداق خەۋەر بېرىدۇ:

دېدى: «ئوغلۇڭ بەنى ئوزرا ئېلىنده،
كىيىپ ئەسكى چاپان، شوينى بىلىنده.
مۇرىنده خورجىنۇ قولىدا تاياقى،
قولىدا كاسەۋۇ باشىدا تاقى.
گادالار سۇرەتىده ئول يۇرۇپتۇر،
سەراقەنىڭ قىزىنى چۈرۈلۈپدۇر.
بۇ پەرۋانە بولۇپدۇر ئول داغى شەمئى،
ئانىڭدىن ئۇرۇلۇبان بولمايىن جەمئى.
بولۇپدۇر لەيلىگۈل، بۇ قەيىس بۇلبۇل،
سالار ئىرمىش جاھانغە قەيىس غۇلغۇل.
كەبۇ تەر لەيلىيۇ، شاھباز مەجنۇن،
بولۇپ شاھىن يەڭلىغ جىسمى پورخۇن.

شائىر يۇقىرىقى پارچىدا لەيلى بىلەن مەجنۇننىڭ چىن، پاك، ئىنسانىي مۇھەببىتىنى مەدھىيىلىسە، قەيىسنىڭ ئۇلۇغۋار كۈچ بىلەن «سالۇر ئىرمىش جاھانغە قەيىس غۇلغۇل» دېيىش ئارقىلىق ئامىر ئېلىنىمۇ، بەنى ئېلىنىمۇ غۇلغۇلىغا سېلىۋەتكەنلىكىنى ئايدىڭلاشتۇرىدۇ.

ئاتىسى نوغمان سەراقە ئېلىگە يېتىپ كېلىپ قەيىسنى

مۇنداق هالدا كۆرىدۇ:

يېتىپ كەلدى بۇ لەيلىنىڭ ئېلىغە،
باقار ئىردى سەراقە مەھفىلىگە،
نە كۆردىلەر يۇرۇپدۇر زار مەجنۇن،
كۆزى ياش قىلىپتۇر دورر چەيھۇن.
بەرەھنە باشىيۇ يۇرتۇق ياقاسى،
بولۇپ لەيلى غەمنىڭ مۇپتىلاسى.
گادالار سۇرەتىدە كۆردى نوغمان.

نوغمان ئوغلىنى قايتۇرۇپ كېلىدۇ. ئاتا- ئانا ئۇزۇندىن- ئۇزاق مۇناىرىگە چۈشىدۇ، بۇ مەنزىرە XVIII ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىدىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ئىجتىمائىي، سىياسىي، پەلسەپىۋى، ئەخلاقىي تەرەپلىرىنى چوڭقۇر ئېچىپ تاشلايدۇ. ئاخىر قەلبى قان، ئېغىر سۆكۈتكە چۆككەن ئاتىسى قەيسىكە:

بەنى ئوزرا ئېلىدىن خالاساڭ قىز،
ئالايىن قىلاي ئېلىگگە تەئۈنۈز.

قەيس ئاتىسىنىڭ بۇ تەلىپىنى قەتئىي رەت قىلىپ، ئۆز ئىرادىسىنى تۆۋەندىكىدەك ئىپادىلەيدۇ:

مېنى ئول ئۆزىگە شەيدا قىلىپتۇر،
جانىمغا يوق نېمە پەيدا قىلىپدۇر.
كىشى مېنى ئاندىن ئايرىپ ئالالماس،
پىچاقنى تاشقا قايرىپ سالالماس.
قوچاقدا قى سۇنى باغلاپ بولۇرمۇ،
بۇ مەجنۇننى داغى داغلاپ بولۇرمۇ.

ئامالسىز قالغان ئاتا، ئانا مەسلىھەت بويىچە ئۇلار پەرزەنتكە خار. زار بولۇپ يۈرگەن چېغىدا ئۇزلىرىگە «پاردەم» قولىنى سۇنغان ھېلىقى «ئەۋلىيا» شەيخ ئالدىغا بېرىپ مەسلىھەت سوراشقا مەجبۇر بولىدۇ. شەيخ ئۇزۇن پەند. نەسىھەتلەردىن كېيىن:

نە قىلسۇن يىغلىماي بۇلبۇل كەبى زار،
ئاڭا ھەق ئىشقى بولسا يار غەمخار.
نە قىلسا ئول قىلۇر جەببار ئىرادە ئول،
مۇھەببەت سىررىدىن ئاسرار ئىرۇر ئول.
بېرىپتۇر ئوغلۇڭا بىر جام بادە،
بولۇپتۇر ئال سەبەبدىن پوختا سادە.
خۇدانىڭ تەقدىرى تەدبىر بىرلە،
بۇزۇلماس مىڭ دۇئا تەدبىر بىرلە.
خۇدانىڭ تەقدىرىگە يوقتۇر چارە،
يۇغان بىرلە ئىرىماس سەككى خارە.

بۇ جايدا شەيخ ھەقىقىي مۇھەببەتنىڭ ئۇلۇغۋار كۈچىنى خۇدانىڭ تەقدىرى بىلەن تەڭ قويۇپ «خۇدانىڭ تەقدىرىگە يوقتۇر چارە!» دەپ ئىقرار قىلىدۇ. بۇ پۈتۈن ئوتتۇرا ئەسىر ئىجتىمائىي ئىدىئولوگىيىسى ئىسلام تېئولوگىيىسىنىڭ بىر قىسمىغا ئايلاندۇرۇۋېتىلگەن شارائىتتا رېئاللىقنى شۇ شەكىلدە ئىپادىلەشتىن باشقا چارە يوقلۇقى ھەممىگە چۈشىنىشلىك ھادىسىدۇر. نوغمان شەيخ نەسىھىتى ئارقىلىق بالا تەقدىرى ئۈچۈن يۈرەك باغرى قان بولغان ئانىنىمۇ قايىل قىلىدۇ. ئەمدى قەيىس ئاتا- ئانىسىدىن رازىلىق ئېلىش تەلىپىنى قەتئىي ھالدا مۇنداق قويىدۇ:

كى مەن قۇش بولسامۇ ئۇ بولسا سەييياد،
پەرۋبال جائگالىدا بولسام بەرباد.
ۋسال ئەرمىنىدا مىڭ چىقسە جانىم،
جەھەنغە تولسە فەريادۇ فىغانىم.
قىران ئولسۇن كۆڭلدە ئىشىق جانى،
قىيامەت كۇنىدە كۆرسەم ۋسالى.
نە تاقەت بولسە جانىمدا نە ئارام،
دۇئا بولسۇن بۇ يەڭلىغ سەندىن ئىنئام.

ئاتا:

ئايا، ئەي نۇر دىدىم سەرۋ قەددىم،
سېنى ھەق نەرنە قىلسا يوقدۇر ھەددىم.

يۇقىرىقىلارنىڭ ھەممىسى چىن ئىنسانىي مۇھەببەتنىڭ ئۇلۇغۋار كۇچىنىڭ ئۆز دەۋر شەكلى بىلەن ئىپادىلىنىشىدۇر. ئاخىر چىن مۇھەببەت كۇچىگە قايىل بولغان قەيسىنىڭ ئانىسىمۇ رازى بولىدۇ.

ئاڭا ھەم بىز تەخى قۇربان بولايلى،
كويىدا ئۆرۇلۇپ ھەيران بولايلى.

ئاخىر مۇنداق رازىلىق بېرىدۇ:

كى ئەمدى رازى بەردۇڭ بىز قەزاغە،
ۋەگەر نە قالغۇمىز تۇرلۇڭ بەلاغە.

ئەمدى مەجنۇن لەيلىنىڭ ۋەسلىگە يېتىش ئۇچۇن سەراقەنىڭ قويچىسىنى تېپىپ، ئۇنى قايىل قىلىپ، بىر قوينى تۇلۇمچە سويۇپ، ئۇنىڭ تېرىسىنى كىيىپ قويلارغا قوشۇلۇپ

سەراقەنىڭ قورۇسىغا كىرىپ لەيلىنى كۆرۈش، ئۇنىڭ بىلەن سۆزلىشىشكە مۇيەسسەر بولىدۇ:

يۈرەر ئىردى بۇ قويلار ئىچرە مەجنۇن،
كۆرۈپ لەيلىنى قىلدى قامەتى نون.

بۇجايدا بېرىلگەن ئۇزۇن دىئالوگلار قەھرىمانلارنىڭ ئىچكى دۇنياسىنى رېئال ئىنسانغا خاس دەردى پىراقىنى يەتكۈدەك چوڭقۇر ئېچىپ تاشلاپ، مۇندىن كېيىنكى ھەرىكەت پىلانىنى مۇنداق مۇقىملاشتۇرىدۇ.

قەيىس:

شۇكر كۆردۇم سېنىڭ ئايدەك يۈزۈڭنى،
ئىشىتتىم مەن سېنىڭ شىرىن سۆزۈڭنى.
دېدى لەيلىكىم: «ئەي مەجنۇن بەسى ھال،
مېنىڭ ئۈچۈن بەسى بولدۇڭ گىرىفتار.
بۇ دەردىگە دەۋا پەرۋەردىگارىم،
مېنى ئايرىماسۇن سەندىن خۇدايىم.
ماڭا سەنسىز بۇ ئالەم بىر قەفەسدۇر،
ساڭا جان بەرمەكىم ھەر بىر نەفەسدۇر.
كېچە- كۈندۈز ھەمە تۇرسام باشىڭدا،
تولا تۇرماي كېتەي ئەمدى قاشىڭدا.»
بۇ لەيلى زار يىغلاپ ئۆيىگە ياندى،
بۇ قەيسنى كۆرگەنگە بىر قۇۋاندى.

داستاندا شائىر خەلق قەلبىدە فېئودال ئىستىبداتلىققا، ئۇنىڭ چىرىك، ۋەھشىي ئەخلاق ئۆلچەملىرىگە ئۆچمەنلىك ئېستېتىك غايىسىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن لەيلى بىلەن

مەجنۇننىڭ ئۇچرىشىشىدىكى يۇقىرىقى تۇرمۇشتىن غەيرىرەك مۇھىتنى يارىتىپ، ئۇلار ئۇچراشقان ۋە ئايرىلغان دىئالوگلاردا قەھرىمانلارنىڭ مەنىۋىيىتىنى پەۋقۇلئاددە باي، ئېچىنىشلىق سۇرەتلەردە تەسۋىرلىسە، ئەمدى مەجنۇننى تېخىمۇ ئېچىنىشلىق قىلىپ كۆرسىتىش ئۈچۈن داستانغا باشتا قوللانغانغا ئوخشاشلا خەلق ئېپوسىنىڭ سۇژېتلىق ئېپىزوتلىرىنى ئىلىپ كىرىپ، ئەڭ ئېچىنىشلىق ياشاش مۇھىتىنى يارىتىپ، داستان سۇژېتىنىڭ كېيىنكى تەرەققىياتىغا يېڭى يول ئاچىدۇ. ئاتىسى بۇ جايغا نەچچە قېتىم يوقلاپ كېلىپ كېتىدۇ:

نوغمان ئايۇ يىلدا يوقلار ئىردى،
ئۆزىنىڭ جانى ئۆزىنى داغلار ئىردى.

شۇ تەرىقىدە ئۆزىنىڭ گۆشىنى ئۆزى يەپ قايتىدۇ. ئەنە شۇ تېپىك مۇھىتقا شائىر ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ ئەڭ ئىلغار ئېستېتىك غايىسى يەنى XI ئەسىر قاراخانىيلار دەۋرىنىڭ بۇيۇك مۇتەپەككۇر ئۇيغۇر شائىرى يۈسۈپ خاس ھاجىپ تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئادىل غايىۋى شاھ ئوبرازىنى يارىتىپ، XVIII ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىدا ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە ھۆكۈم سۈرۈۋاتقان فېئودال ئىستىبداتلىققا قارشى قويىدۇ.

ئوتتۇرا ئەسىر خەلق ئېپوسلىرىدا ئادىل شاھ قىياپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىدىغان بەھرەم شاھ:

بار ئىردى شەھرىدە بىر پادىشاھى،
ئاتا تابىئى ئىدى يۈزمىڭ سىپاھى.
بەلەند ھىممەت ئىدى ھاتەم مەسەللىك،
سۈلايمانۇ، بەنى ھاتەم مەسەللىك.

ئانىڭ زۇلمى كام ئىردى، ئەدىل كۆپرەك،
ھەمە سۇلتان ئارا ئىردى بۇ زىرەك.

بۇ شاھ ۋەزىر - ۋۇزرا، نۆكەرلىرى بىلەن داغدۇغىلىق ھالدا مەجنۇن ھايۋانلار بىلەن بىللە ياشاۋاتقان بۇ بايقۇشقا شىكارغا كېلىپ قالىدۇ. ئۇ بۇ جايدا غەيرىي ھەرىكەتكە، غەيرىي تۇسكە ئىگە بۇ مەخلۇققا ئۇچراپ ھەيران قالىدۇ:

تۇرۇپ ھەيران قالدى بۇ قەبىلە،
باشىنىڭ ساچى توشۇپتۇر بەلگە.
كۆرەر كىم بىر نېمەرسە ماھى تابان،
بۇ ئەل بارچە كۆرۈبان قالدى ھەيران.

بۇ مەجنۇن ئىدى. ئۇنىڭ بۇ ئەھۋالىنى كۆرگەن شاھ:

دېدى سۇلتانىكىم: «ئەي ئادەمزات،
بۇ ئۆمرۈڭنى سېنىڭ كىم قىلدى بەربات.
ماڭا ئايغىل سىرىڭنى ئادەمزات،
قاچاندىن سەن قىلۇرسەن مۇنداپ پەرھاد.
نە تۇرلۇك ھاجاتىڭ بار ماڭا ئايغىل،
مۇرادۇ مەقسەدىڭنى مەندىن ئالغىل!»

قەيىس ئۇنىڭغا دەردى ئەھۋالىنىڭ تارىخىنى تۆكۈپ تاشلايدۇ. نەتىجىدە:

بۇ بىچارە داغى سۆزىدە ئىدى پاك،
قاراپ قالدى يۈزىگە شاھى چالاك.
بۇيۇردى «بارچە لەشكەر يۈرسۇن ئاندا،

كى ئىشىق ئوتىدەك ئوت بولماس جەھاندا.
ئالىپ بىرەي ئانى ئەقد - نىكاھلاپ،
قەبۇل ئەتمەس ئاتاسى بوينى باغلاپ.»
ۋەزىر قوپتىكى ئورنىدىن ئۇ شول دەم:
«ماڭا رۇخسەت بېرىڭ سۇلتانى ئالەم،
راۋا قىلسام بۇ مەجنۇن ھاجەتىنى،
بۇ مەجنۇنىڭ بارى غەم- غۇسسەسىنى.»
دېدى سۇلتان: «ئۆزۈم بارماي بولۇرمۇ،
بۇ دەردىگە دەۋا قىلماي بولۇرمۇ.»
بىر ئوق ئاتلاندى ئاندا پادىشاھى،
ئاساسىي سەلتەنەت يۈزمىڭ سىپاھى.
نەچە كۈنلەر يۈرۈپ يەتتىلەر ئاندا،
ئىشتتى بۇ خەبەرنى بارچە ئاندا.

سەراقە ئېلى قورشاۋدا قېلىپ، بۇ ئەلنى ۋەھىمە باسىدۇ. سەراقە ئۆز ئېلى ئەھلى بىلەن مەسلىھەت قىلىدۇ. بۇ مەسلىھەتنىڭ ئۇيۇشتۇرغۇچىسى شۇ ئەلنىڭ سەردارى بولغان سەراقەنىڭ ئۆزى ئىدى. مەسلىھەتنىڭ نەتىجىسىدە مۇنداق قارارلاشتۇرىدۇ، سەراقەنىڭ پىكرى:

قىزنى بەردى ئانداغ بىر گەداغە،
نەۋاسىن تاپماغان ئول بىنەۋاغە.
نە ئەيلەي، نە قىلاي بەدنام بولۇر كۆپ،
بۇ يەڭلىغ بولغىچە ئۆلتۈرگەنىم خوپ.
ئەرەب خەلقى دېدىكىم: «ئەي سەراقە،
قىلۇرسەن بىزگە ئىلتىجا سەراقە.
خۇدايىم بەرگەن ئىردى ئانى سىزگە،
ئانىڭ ئۈچۈن كېلىپتۇر ياغى بىزگە.

تا ئاتسۇن ئۆلتۈرۈپ لەيلى دېگەننى،
بۇ قەيسى ئۇچۇن ھەسرەتلەر يىگەننى.

بۇ قارارنى لەيلى ئېلىنى يۇزمىڭ قوشۇن بىلەن مۇھاسىرە قىلىپ تۇرۇپ سەراقەگە كىرگۈزگەن بەھرەم شاھ ئەلچىسىگە ئۇقتۇرىدۇ. شاھ ئەلچىسى شاھقا مۇنداق خەۋەر بېرىدۇ، ئەلچىگە:

دېدى سۇلتانكى: «ئەي ئەلچى نە دېدىڭ،
بۇ مەجنۇن جانىغە مىڭ داغ قويدۇڭ.»

ئەلچى:

بۇ ئەلنىڭ ئانچە يوق مەيلى بېرۇرگە،
بۇ لەيلىنى بۇ مەجنۇنغا بېرۇرگە.

داستان سۇزتى مانا مۇشۇ جايغا كەلگەندە كۇلمىناتسىيە نۇقتىسىغا كۆتۈرۈلىدۇ. ھەر قانداق بەدئىي ئەسەردە سۇزىت كۇلمىناتسىيىسى ئاخىرقى ھېسابتا ئەسەر قەھرىمانلىرىنىڭ خاراكتېرى ئۇزۇل- كېسىل ئېچىلىدىغان پەيت ھېسابلىنىدۇ. بۇ پەيتتە قەيسىنىڭ ئالدىدا ئىككى يول پەيدا بولىدۇ. بىرى، لەيلىدىن كېچىپ، لەيلى بەخت - سائادىتىنى توسۇپ تۇرغان سەراقە ۋە ئۇنىڭ ئېلىنى ۋەيران قىلىپ تاشلاپ ئۆچ ئېلىش، ئىككىنچىسى، لەيلىنى ساقلاپ قېلىپ، فېئودالىزىق ئىستىبدادلىق، ئۇنىڭ زۇلمەتلىك ئۆرپ - ئادەت ئەقىدىسى دەردىنى ئۆلگۈچە تارتىش يولى تۇراتتى. . .

ھەممىگە مەلۇمكى، بەدئىي ئەسەر قەھرىمانى ۋە ئۇنىڭ خاراكتېرىنىڭ شەكىللىنىش تارىخى ھېسابلانغان بەدئىي سۇزىت بەدئىي ئەسەر ئاپتورىنىڭ ئېستېتىك غايىسىنى، خاھىشىنى ئۆزىگە سىڭدۈرۈپ ئېلىپ كىتابخانغا ئۆتكۈزگۈچى كۆۋرۈكلۈك

رولىنى ئويناپدىغان ۋاستىدۇر. ئۇنىڭ قانچىلىك پىششىق ۋايىگە يەتكەن بولۇشى ئاپتور ئېستېتىك غايىسىنىڭ ساغلام، پىشقان ۋە بەدىئىي ماھارەتنىڭ مەلىكىلىك دەرىجىسى بىلەن ئۆلچىنىدۇ. شۇڭا بەدىئىي ئەسەردىكى قەھرىمانلىنىڭ تەقدىرى ئۇنى بىر تەرەپ قىلىدىغان قەھرىمان تەقدىرى، خاراكتېرلىنىڭ تارىخى بولغان بەدىئىي سۈرۈت تەرەققىياتىنىڭ دىئالېكتىكىسى ئاپتور ئېستېتىك غايىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولىدۇ (ئوبيېكتىپ ئىدىيە بۇنىڭ سىرتىدا، چۈنكى ھەرقانداق ئەسەردە ئوبيېكتىپ ئىدىيە بولىۋەرمەيدۇ).

بۇ داستاندىكى تۇپ ئېستېتىك غايە ئادىل غايىۋى شاھ مەسلىسى ئەمەس، بەلكى چىن ئىنسانىي مۇھەببەت ۋە ئۇنىڭغا بولغان ئالىيجاناب ساداقەتنى مەدھىيىلەش ۋە بۇنىڭغا قارشى ئۇنى بوغۇپ، تۇنجۇقتۇرۇۋاتقان، چىرىك فېئودالىزم ئىستىبداتلىقى ھەم ئۇنىڭ روھىي تۇزۇكى بولغان دىن شەرئىتى ۋە ئۇنىڭ قانۇنلىرى ئاساسىدا شەكىللەنگەن فېئودالىق ئەخلاق ئۆلچەملىرىنى، كونا فېئودالىق ئۆرپ-ئادەتلەرنى پاش قىلىپ، ئىنسان بەخت - سائادىتىنىڭ باش كاپالىتى بولغان ئىنسان ئەركىنلىكى ئۈچۈن كۈرەش قىلىپ، خەلق قەلبىدە فېئودالىزم تۇزۇمىگە ئۆچمەنلىك تۇغدۇرۇشتىن ئىبارەت ئىدى. ئاپتورنىڭ بۇ ئىجتىمائىي، سىياسىي قاراشلىرى بەدىئىي تەپەككۇر مەھسۇلى بولغان داستان قەھرىمانلىرى، ئۇلارنىڭ ھەربىرىدە پائالىيىتى بولغان بەدىئىي سۈرۈت، قىسقىسى ئەسەرنىڭ پۈتۈن ئورگانىزمىغا سىڭدۇرۇۋېتىلگەن ۋە ئېستېتىك غايىگە ئايلاندۇرۇۋېتىلگەن ھالدا بىزنىڭ ئالدىمىزدا بىر پۈتۈن بەدىئىي ئەسەر سۈپىتىدە نامايان بولىدۇ.

سۈرۈت تەرەققىياتى ئەنە شۇنداق كۆلىمناتسىئون نۇقتىغا كۆتۈرۈلگەن پەيتتە، مەسىلە ئاپتورنىڭ ئېستېتىك غايىسى بويىچە يۇنىلىش ئالىدۇ. مۇشۇنداق ھالغىلىق پەيتتە ھەر ئىككى

ئاشىق- مەشۇق ئۈز مۇھەببەتلىرىگە مەڭگۈ سادىقلىقىنى جان تىكىپ قوغدايدۇ. ئەگەر شەھەرگە ئۇرۇش باشلانسىلا سەرباقە لەيلىنى ئۆلتۈرىدىغانلىقى ئېنىق. بۇنىڭ چۈشەنگەن مەجنۇن «لەيلى ماڭا كېرەك ئەمەس» دەپ سارايغا قىياپەتكە كىرىۋالىدۇ:

كى بەزىسى بېرەر نەرسە دەر ئىدى،
ئاغزىغا كەلگۈنچە يەر ئىدى.

ئەمدى لەيلى بولسا مەجنۇننى بىر قېتىم كۆرۈپ، ئۇنىڭغا سادىق، پاك، ئىپپەتلىك بويىچە ئۆلۈپ كېتىشكە رازى بولىدۇ؛ ئۇ دادىسىنىڭ قارارىنى يورىكى قان بولغان ئانىسىدىن ئاڭلايدۇ.

ئىشتىپ لەيلى: «ئەي ئارامى جانىم،
جاھانغە تولدى فەريادۇ فىغانىم.
كېچە كۈندۈز كۆيەر ئوتقا ياقلىغۇم،
بۇ مەجنۇننى كۆرۈپ ئۆلسەم نە قىلغۇم.
خۇدانىڭ تەقدىرى ئۆلسەم نە بولغاي،
بۇ مەجنۇننى كۆرۈپ ئۆلسەم نە بولغاي.
تولا بولدى بېرەي رازى قەزاغە،
ئەگەر ئۆلسەم ئۇلاتسام غەمزادىغە.

شۇنداق قىلىپ ھەر ئىككى ئاشىق - مەشۇق ساداقەتلىك تۇيغۇسىنىڭ ئەڭ ئېگىز چوققىسىغا كۆتۈرۈلىدۇ. بۇنىڭ شېكسپېرنىڭ «رومىئو - ژۇلىتتا» سى بىلەن تامامەن سېلىشتۇرغىلى بولىدۇ.

نەتىجىدە، داستان سۈزۈت كۈنفىلىكتى ماماتتىن يەنە ھايات نۇقتىسىغا بۇرۇۋېتىلىپ، شائىر ئېستېتىك غايىسىنىڭ تولۇق ئەمەلگە ئاشۇرۇلۇشىغا ئىمكانىيەت تۇغدۇلىدۇ.

ئاقسۇەت يۈز مىڭ قوشۇن بىلەن مەجنۇننىڭ مەقسىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن مەجنۇننى بىللە ئېلىپ كەلگەن ئادىل شاھ بەھرەمنىڭ ئادەملىرى مەجنۇنغا قاتتىق خاپا بولىدۇ.

بۇ مەجنۇنغا تولا قىلدى مەلامەت،
كى بەزىسى قىلىپ ئىردى ئەھانەت.
كى بۇ دېۋانە سۆزنگە كىرىپ بىز،
نەچە كۈندىن بىرى مۇندا يۈرۈپ بىز.

دەپ چۈقان كۆتۈرۈشىدۇ. ئەمما شائىرنىڭ ئېسىتىڭ قەھرىمانى بولغان ئادىل شاھ بەھرەم مەسىلىگە پۈتۈنلەي باشقىچە قارايدۇ. ئۇ چىن ئىنسانىي مۇھەببەتنى، ئۈنىڭ ھەتتا ئۆلۈمنى يېڭىدىغان قۇدرىتىنى مۇنداق مەدھىيىلەيدۇ:

دېدى سۇلتانى ئەلەم: «ئەي يارانلار،
نەچە كۈندىن كېلىپ تۇرغان ئىرانلار.
بۇ مەجنۇنغە مەلامەت قىلماڭىزلار،
بۇ گاھلغا ئاھانەت قىلماڭىزلار.
بولۇپتۇر ئول نىگارىن مۇپتەلاغە،
ئىزا قىلغان كىشى قالغاي بەلاغە.
بۇ ئىشقۇللاھنى مەنئى ئەتسە بولماس،
بۇ بەيتۇللاھ ئۆيىنى بۇزسا بولماس.
ئۇرار پەرۋانىدەك ئۆزىنى چىراغقە،
ئۆلەرىن بىلمەي ئول ئۆزىنى ئوتىغە.
كۆرۈڭ پەرۋانىنى ئوتىدىن يانارمۇ،
كى بۇ دېۋانە ئۆلۈمدىن يانارمۇ.
مۇنىڭ ئۆمرى بۇ يەڭلىغ ئۆتكۈسىدۇر،
ئىزا قىلسا بەلاغە قالغۇسىدۇر.»

بۇ پارچىدا ئادىل شاھ ئىسمى جىسمىغا خاس ئادىل ھەربىكەت قوللىنىدۇ. ئىككىنچىدىن، چىن ئىنسانىي مۇھەببەتنى ماھىيەتلىك باھالاپ، ئىسلام ئېتىقادىنىڭ مۇقەددەس جايى مەككە بەيتۇللاھ بىلەن تەڭ قويىدۇ. ئۈچىنچىدىن، ئۇنىڭ ئۆلۈمنى يېڭىدىغان ماھىيەتلىك ئۇلۇغۋار قۇدرىتىنى مۇئەييەنلەشتۈرىدۇ.

كېيىن پادىشاھ بەھرەمنۇ ئۆز ۋەتىنىگە قايتىدۇ. لەيلىمۇ ئۆلۈمدىن قۇتۇلىدۇ. مەجنۇنمۇ ئۆزىنىڭ ماكانىغا قايتىدۇ. نەتىجىدە، شائىرنىڭ ئېستېتىك غايىسىنى تولۇق ئىپادىلەش ئىمكانىيىتى يارىتىلىدۇ.

ئەدەبكى سۈژىت تەرەققىياتى شائىر ئېستېتىك غايىسىنىڭ يۆنىلىشى بويىچە يېشىمغا قاراپ ماڭىدۇ.

ئارىدىن ئۇزاق ئۆتمەي لەيلىنىڭ ئاتىسى سەراقە ئالەمدىن ئۆتىدۇ. خەلق مەجنۇننىڭ يەنە ئەسكەر باشلاپ كېلىشىدىن قورقۇپ لەيلىنى تۇرمۇشقا چىقىرىۋېتىشكە مەسلىھەتلىشىدۇ.

كى ئايتىڭلار، بۇ لەيلىنى كۆيەۋگە،
بىرەلى توي قىلىپ مۇنى بىرەۋگە.
ئاتاسىنىڭ فىراقى باسقۇسىدۇر،
بوتافەرزەند ئاندىن بولغۇسىدۇر.
تەخى ئاندا بۇ مەجنۇننىڭ ئوتىنى،
كى دەفئى ئەتكەي ئانىڭكى فۇرقەتىنى.
تەقى سىزگە بۇ مەجنۇندىن بولۇر كۆپ،
ئۇ كۈنكىدەك كېلۇر لەشكەر تەخى كۆپ.
بىرەلى بىر كۆيەۋگە ئۆيى بولسۇن،
بۇ مەجنۇندىن تەخى كۆڭلى تىنسۇن.

لەيلىنىڭ يېتىملىقىدىن پايدىلىنىپ لەيلىگە بىر دەللىنى

ئەلچى قىلىپ كىرگۈزىدۇ. لەيلى ئۆزىنىڭ قەتئىي نارازىلىقىنى مۇنداق ئىپادىلەيدۇ:

دېدى لەيلىكىم: «ئەي دەللە دەلالەت،
نەلەر دېدىڭ ماڭا قىلدىڭ ئاھانەت.
ماڭا مۇنداغ ئېيتما سۆزلەرنى،
كى تىكمە ھەر زامان سەن كۆزلەرنى.
تەخى كىرمىشمۇ سەن يەتمىش ياشقە،
ھە نۆز تۇشمەپدۇرور ئىشق ئوتى باشقە.
كى ئىشەك قارىسا ھاڭگا بولۇرمىش،
كى خاتۇن قارىسا كافكى بولۇرمىش.»
دېدىكىم: «ئەي قارا كافىكىيۇ ۋەسۋاس،
بۇ سۆزلەرنى دېدىڭكىم ماڭا بىخاست،
بۇ سۆزلەرنى دېگىل دەپ كىم ئايىتتى،
ئەجەپ كافكى ئىكەن زېھنىم كايىتتى.
بۇ ئىرمەس ئىشقىنىڭ ئىشقى مەجازى،
سەبەپ بىرلە بۇ مەجنۇن دىلنەۋازى.
قىيامەتكە داغى ئاشىق ئىرۇرمەن،
كېچە كۈندۈز ئاڭا سادىق ئىرۇرمەن.»

بۇنى لەيلى خاراكتېرىدىكى چىن ئىنسانىي مۇھەببەتكە سادىقلىق، ھەقىقىي ئالىيجاناب ئىنسان خىسلىتىنىڭ ئىزچىل كېلىۋاتقان چوققىلىرىدىن بىرى دەپ ھېسابلاشقا بولىدۇ.

قۇرئان، تەۋرات، ئىنجىل قىسسىلىرى ۋە رىۋايەتلىرىدىن پايدىلىنىپ رېئاللىقنى ئىپادىلەش يالغۇز شەرق كلاسسىك ئەدەبىيات يازغۇچىلىرىنىڭ ئەنئەنىسى بولۇپلا قالماي، غەرب كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭمۇ ئورتاق ئەنئەنىسىدۇر. دانتى تەۋرات ۋە ئىنجىل قىسسىلىرىدىن پايدىلىنىپ دۇنياغا داڭلىق «ئىلاھ

كومېدىيىسى» نى يېزىپ زۇلمەتلىك كونا دۇنيانى پاش قىلىپ، غەربتە ئويغىنىش دەۋرىنىڭ سەركەردىسى بولغان بولسا، شەرقتە رابغوزى قۇرئان قىسسىسىدىن پايدىلىنىپ، «يۈسۈپ - زۇلەيخا» ئارقىلىق چىن ئىنسانىي مۇھەببەتنى ئۇلۇغلاپ، ئۇنىڭغا بولغان ئالىيجاناب چىن ئىنسانىي ساداقەتكە مەدھىيە ئوقۇغاندى.

شائىر پازىلمۇ بىز تەھلىل قىلىۋاتقان «لەيلى- مەجنۇن» داستانىدا قۇرئان قىسسە - ئەپسانىلىرىدىن ئەپچىللىك بىلەن پايدىلىنىدۇ.

داستان سۈژىت تەرەققىياتىدا يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك لەيلى ئەلچىنى ئۆيىدىن قوغلاپ چىقارغىنىغا قويماي ۋە ئۇنىڭ زۇلمەت دۇنياسىغا گۇلخان بولۇپ يېنىپ تۇرغان غەزەپ- نەپرىتىگە قارىماي، بىر ئوچۇم قارا كۆچلەر ئۇنى مەجبۇرىي ھالدا ئىبن سالام دېگەن بىر باي تەقۋادارغا ناھايىتى چوڭ، داغدۇغىلىق توي قىلىپ بېرىدۇ، ئۇنى ھۇجرىسىغا كۆچۈرۈپ كىرگەن كېچىسى:

ئىلىك سۇندى بويۇنغا دېدى: «جانىم،
نە ئۈچۈن بىد ماغىنز مېھرىبانىم.
ئۇ شول ئەسنادا ئاچىلدى مۇئەللەق،
قاۋارىپ، سارغارىپ قالدىيۇ مۇتلەق.
.....
ئارادا نەچچە كۈن ئۆتتىيۇ بىر كۈن،
تە غازە قىلدى خوجا يەنە بىر تۇن.
ئۇزاتتى قولىنى لەيلىگە ئولدەم،
يېقىلدى قالدى بۇ ئۆيدە ئۇ شول دەم.
يېقىلدى ئول داغى بىھۇش بولدى،
ئاغىزدىن كۈپۈك كېلىپ خاموش بولدى.

مانا شۇ ئىبن سالامنىڭ ھوشىدىن كەتكەن پەيتىدىن پايدىلىنىپ لەيلى ھېچقانداق خەۋپ - خەتەرسىز، ئۇنىڭ قارانىيەتلىك چاڭگىلىدىن قۇتۇلۇپ، مەجنۇن تۇرغان چۆل-باياۋانغا يېتىپ بېرىپ، مەجنۇن بىلەن ئۇچرىشىشقا مۇيەسسەر بولىدۇ.

ئىبن سالامغا كەلگەن پالاكەتنىڭ سەۋەبىنى شائىر قۇرئان ئەپسانىسىدىن پايدىلىنىپ، ئىبن سالام ئاغزىدىن مۇنداق بېرىدۇ:

سورادىلار خوجادىن ھال نېدۇر،
ئايتىڭ ئىشتالى بۇ فال نېدۇر.
خوجا دېدىكى: «ئەي بارچە يارانلار،
ئىشتىڭ بۇ سۆزۈم ياخشى- يامانلار.
تۇشۇمدە بولغان ئىرمىشكى قىيامەت،
بارىغا بولغان ئىرمىشكىم ئەلامەت.
فەرىشتىلەر سۇرۇپ فىلسىراتقە،
ئۆتەلمەي تۇشتۇم ئىرسىمەن دەۋزەخقە.
قىيىن كۆپ قىلۇر ئىردى فەرىشتە،
قولۇمغە بەردى نامەم سەرنەۋىشتە.
ئوقۇدۇم ئۆز نامەم بارچە نۇقسان،
ھەمە قىلغان ئىشىمدۇر جورم-ئىسيان.»
فەرىشتە ئايدىكىم: «ئەي مۇنافىق،
بەسى نۇقسان قىلىپسەن بارچە پاسىق.
كىم ئول لەيلىنى داغى سەن ئالىپسەن،
ئانىڭ ئۇچۇن بەلالارغە قالىپسەن.
ئانىڭ ئالدىدا تۇرغىل زار يىغلاپ،

قارا ئارغامچىدا بوينىڭنى باغلاپ،
خۇدا قىلغان بۇ مەجنۇنغە نەسىبە،
ئانى سەن قىلماغىل ھەرگىزلا شۇڭە.
دۇنيا قىلسۇن سېنىڭ بۇ دەردلىرىڭگە،
ئاڭا قىلغان سېنىڭ كۆلفەتلەرنىڭگە.»
بىر ئوق ئىبن سەلام ھوشىغا كەلدى،
بۇرۇنقىدەك داغى سۆزىگە كەلدى.
بۇ تۇشنى كۆردىيۇ دېدىكى تەقسىر،
كى بارچەغە بېرىپ بىر- بىر تەقرىر.
خۇداغە قىلدى مىڭ تۈرلۈك مۇناجات،
تەقى يىغلاپ دېدى: «قىلدىم گۇناھات.
خۇداۋەندە گۇناھىمنى كەچۈرگىل،
ماڭا ئىشقى مۇھەببەتتىن ئىچۈرگىل.①
ماڭا دەسگىر ئىرۇر سەن ھەيىي جەببار،
بارى ئاسىيغە سەن سەتتارۇ غەپپار.
مورۇڭۇڭۇەت سەندىن ئىرۇر ئەي ئىلاھىم،
كى يوق سەندىن بۆلەك پۇشتى پاناھىم.
ئىلاھە مەن قۇلۇڭنى خاك قىلغىل،
ۋۇجۇدۇمنى جاھاندا پاك قىلغىل.
بېرىپ تەۋفىق مەندەك روسىياھغە،
ئىبادەت يولىنى مەن بىناۋاغە.
قىلىپ جورمى گۇناھى بىنىھايەت،
يەنە يوقتۇر مېنىڭدەك بىسالاھەت.

---

① بۇ جايدا تەۋرىگە مۇھەببەت دېمەكچى (سوپىلارچە).

بەلەند تاغلاردىن كۆپتۈر گۈناھىم،
ساڭاكىم ساغىنۇرمەن ئەي ئىلاھىم.
سېنىڭ ئالدىڭغە كەلدىم داد ئەيلەپ،
چەمەن بۇلبۇلىدەك پەرياد ئەيلەپ.»
دەبان يىغلادى خوجە زار يىغلاپ،
يۈزى - كۆزىنى ھەم تۈپراققە بۇلغاپ.

بۇ پارچە ئالگىر دانىشمەنلىك «ئىلاھ كومېدىيە» سىگە ئوخشىشىپ كېتىدۇ. ئۇنىڭدا خەلقە زۇلۈم قىلغان پادىشاھ خرىستىئان مۇرتلىرى ۋەيلۇن[1] دوزاخقا كىرىدۇ. خەلقنىڭ بەخت- سائادىتى ئۈچۈن كۈرەشكەن ئىسلام ئېتىقادىغا ئىگە ئويغىنىش دەۋرىنىڭ داڭدار پەيلاسوپى فارابى ئىدىيىلىرىنىڭ مۇخلىسى ئافرىقىلىق ئەرەب ئىبنى روشىد جەنىتە راھەت- پاراغەتلىك ھايات كەچۈرىدۇ.

شائىر پازىل داستاندا بولسا ئىسلام مۇرتى تەقۋادار ئىبن سالام ئۆلمەستىن تۇرۇپلا ئۆز گۈناھى تۈپەيلى فىلىسىرات كۆۋرۈكى (ھەقىقەت كۆۋرۈكى) دىن ئۆتەلمەي دوزاخقا چۈشىدۇ. «مۇناپىق، پاسىق» بولىدۇ، بۇ مۇناپىق ھوشىغا كېلىپ، جەمئىيەتتىكى مۇناپىقلىقنى ئىقرار قىلىپ توۋا قىلىدۇ. تېخى بۇلا ئەمەس ئۇنى لەيلى ئالدىدا مۇنداق تىز پۈكتۈرىدۇ:

قارا بولدى يۈزۈم كۆرمەسلىكىمدىن،
خاتا قىلدىم ساڭا بىلمەسلىكىمدىن.
كى سەندە بار ئىكەن تۇرلۇك كارامەت،
كى بىلمەي مەن ساڭا قىلدىم گۇناھات.

---

① ۋەيلۇن دوزاخ — دوزاخنىڭ ئەڭ پاسىنى.

تەقى يىغلاپ خوجا ئۆزىدىن ئۆزىگە،
فەرىشتە بولدۇم ئەلنىڭكى سۆزىگە.
بۇ لەيلىگە تەۋازۇ بىرلە يىغلاپ،
يۈز كۆزىنى ھەم تۆپراقغە بۇلغاپ.
ماڭا لەيلى قىلىڭكىم بىر دۇئايى،
كى دەفئى ئولسۇن مېنىڭدىن بۇ بەلايى.
ئارىغ كۆڭلۈڭ بىلە قىلساڭ مۇناجات،
قۇتۇلسام بۇبەلادىن ئەي پەرىزات.
گۇنا بىرلە تەخى دەرماندە بولغان،
سېنىڭ ئالدىڭدا مەن شەرمەندە بولغان.
ھەرام ئەتتىم ئۆزۈمگە ئەي پەرىزات،
دۇئا بىرلە كۆڭۈلنى قىلغىل ئازاد.

لەيلى:

دېدى لەيلى خوجاغە «ئەي پىرى سال،
تولا قىلما ئۆزۈڭنى ئۆزگە بەدھال.
دۇئا قىلغان بىلە قۇلنىڭ قۇلى مەن.
كى بۇ مەجنۇن ئۇچۇن ھەق بۇلبۇلىمەن!»

ئاخىر بۇ تەقۋادار «مۇتىۋەر» ئىبن سالام ئۆز قووم - قېرىنداشلىرى بىلەن لەيلى ئالدىدا گۇناھلىرى ئۇچۇن تىز پۈكۈپ تەسلىم بولۇپ، لەيلىنىڭ «دۇئاسى» نى ئېلىپ لەيلىدىن ئاران قۇتۇلدۇ. مانا بۇ قورئان ئەپسانىلىرىدىن پايدىلىنىپ رېئاللىقنى ئىپادىلەشنىڭ كلاسسىك ئەدەبىياتتىكى ئەڭ ياخشى ئۆلگىسى بولۇپ، ئەمەلىيەتتە ھەقىقەتنىڭ مەڭگۇ غالىب روھىنىڭ بەدىئىي ئىپادىسىدۇر.

شائىرنىڭ چوڭقۇر پەلسەپىۋى پىكرى ئىپادىلەنگەن يۇقىرىقى تەلقىندە لەيلى يۇقىرىقى «ھېكمەت» بىلەن ئىبن سالام قولىدىن قۇتۇلۇپ مەجنۇن بىلەن چۆلدە ئۇچراشقان پەيتتىكى

مەنزىرىدە چىن ئىنسانىي مۇھەببەت كۈچـــى ئەڭ يۈكسەك دەرىجىدە گەۋدىلەندۈرۈلىدۇ.

ئۇلارنىڭ خۇشاللىقى ۋە دەرد - مۇڭلىرىغا كائىناتمۇ، ئۇچار قۇشلارمۇ ئورتاقلىشىدۇ.

لەيلىنىڭ نامى بىلەن:

سېنىڭ يارىڭ بىلە گۈللەر ئاچىلۇر،
سېنى كۆرمەي فىراقىدا ساچىلۇر.

دېيىشىدۇ، ئۇلار ئۇچرىشىپ ئامالسىز ئايرىلىش ۋاقتى مۇنداق تەسۋىرلىنىدۇ:

ئۇ يەردە يىغلاشىپ ئىككى ۋافادار،
ئۇچار قۇشلار ھەمە بولدى خەبەردار.
چونان دەردىلەر بىلە يىغلاشتىلار كۆپ.
ئۇ يەردە ئولتۇرۇپ بۇ ئىككى مەھبۇپ،
بىر- بىرىگە باقىپان ئۇرسا ئاھ،
تۇتاشىپ ئوت جاھانغا ماھ تاماھ.
كېچە- كۈندۈز ھەم ئۆرۈلسەم باشىڭدىن،
كېتەي ئەمدى تولا تۇرماي قاشىڭدىن.
جۇدا بولدى ئۇ شول ھەيىن بىر- بىرىدىن،
كىشى ئايرىلدى يا ئىككى كۆزىدىن.
«كى سەن ئۆيگە بارۇرسەن مەن كېتەيىن،
يۇرۇبان ۋەھشىلەر ساراي يېتەيىن.»
يانىپ كەلدى بۇ لەيلى زار يىغلاپ،
كى مەجنۇن ئۇچۇن جانىنى داغلاپ.

بولۇپمۇ يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكەن يەنى ئىبن سالام ۋەقەسى

ۋە ئۇنىڭدىن لەيلى قۇتۇلۇپ مەجنۇن بىلەن ئۇچرىشىش ۋە ئايرىلىش ۋەقەسىگە بېغىشلانغان بۇ تەلقىننى ئوقۇغاندا، ھەر قانداق ئىنسانىنىڭ قەلبى لەرزىگە كېلىپ، ئىنسانلارنىڭ باش سۆڭىكىگە مەي قۇيۇپ ئىچكەن فېئودالىزم تۈزۈمىنىڭ رەزىللىكىگە، ئۇنىڭ ئىنسانلارنىڭ ئەركىنلىكىگە ۋە بەخت-سائادىتىگە ئېلىپ كەلگەن ۋەھشىيانە بالا-قازا ئاپىتىگە غەزەپى ئۆرلەپ چاچلىرى تىك تۇرماي قالمايدۇ.

بۇ جايدا يەنە مۇھىم بىر مەسىلە بار، ئۇ بولسىمۇ لەيلى ئىبن سالامنىڭ چاغگىلىدىن ھېلىقى ھېكمەت بىلەن قۇتۇلدى. ئىبن سالام قىلمىشىغا توۋا قىلدى، لەيلى چۆلدە مەجنۇن بىلەن بەختىيار ھالدا ئۇچراشتى... كېيىن نېمىشقا يەنە مەجنۇندىن ئايرىلىپ قايتىپ كېلىدۇ؟ ئۇلار ئەمدى مۇراد-مەقسەتلىرىگە يېتىپ بەختىيار ياشىسا بولماسمىدى؟ دېگەن پىكىر تۇغۇلۇشى مۇمكىن.

شائىر توغرا قىلىدۇ. ئۇ لەيلىنى قايتۇرۇپ كېلىپ، ئەمدى داستان سۈژىتىنى تراگېدىيىگە قاراپ بېيىتىدۇ. بۇ داستان سۈژىتى دىئالېكتىكىسىدىكى مۇقەررەرلىك. چۈنكى ئىبن سالامنىڭ تۇڭىسى پۈتۈن فېئودالىزم تۈزۈمىنىڭ تۇڭىسى ئەمەس. ئىبن سالام ۋەقەلىكىدىكى ھەقىقەتنىڭ غەلىبىسى شائىر كۆز قارىشىدىكى مۇتەپەككۇرانە نەق شۇ پەيتنىڭ ئەمەس، ھايات دىئالېكتىكىسىدىكى كېلەچەكنىڭ پەلسەپىۋى مۇقەررەرلىكىدۇر.

شائىر ئەگەر ئۇلارنى بەختىيار قىلغان بولسا، فېئودالىزمنىڭ مۇقەررەر ھالدا بۇنداق ئىنسان بەختىيارلىقىغا مۇتلەق يول قويمايدىغان زۇلمەتلىك دۇنياسىنى ئاقلىغان بولار ئىدى.

ئىككىنچى، شائىر ئېنتېتنىڭ غايىسىنىڭ مەقسىتى ئۇلارنى بەختىيار قىلىش ئەمەس. ئەدەبىيات- سەنئەت رېئال دۇنيا بىلەن

ئېستېتىك مۇناسىۋەت قىلغاندا، بىرىنچىدىن تونۇش، ئىككىنچىدىن، تېخىمۇ مۇھىمى ئۇنى ئىنسانلار تەلىپىگە ماس ئۇنىڭ قانۇنىيىتىگە تايىنىپ ئۆزگەرتىشنى مەقسەت قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئۇ ئىككى خىل ئېستېتىك تەسىر كۆرسىتىش ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشۇرىدۇ. ئەگ گۈزەل ئوبرازلار دۇنياسىنى يارىتىپ كىشىلەرنى ئۇنىڭدىن ئۇلگە ئېلىشقا چاقىرسا، يەنە بىرى، ئەگ خۇنۇك، پەسكەش ئوبراز دۇنياسىنى يارىتىپ، كىشىلەردە ئۇنىڭغا قارشى پۈتمەس - تۈگىمەس غەزەپ - نەپرەت ئويغىتىپ، كىشىلەرنى ئۇنىڭدىن يىرگەندۈرۈپ، ئۇنى يوق قىلىشقا، كۈرەشكە چاقىرىدۇ.

شائىر ئەنە شۇ ئىككىنچى ئۇسۇلنى قوللىنىدۇ. شائىر چىن ئىنسان مۇھەببىتى، ئۇنىڭغا بولغان ئېگىلمەس - سۇنماس ئالىيجاناب ساداقەتنى ئۇلۇغلاپ، ئەركىنلىكنى بوغقان چىرىك فېئودالىزم تۈزۈمىنى ۋە شۇ تۈزۈم كەلتۈرۈپ چىقارغان فېئودالىلىق ئۆرپ - ئادەتلەرنىڭ ئوبراز دۇنياسىنى يارىتىپ قارىلايدۇ.

ئەنە شۇ ئېستېتىك غايە يۈنىلىشى بويىچە لەيلى ئۆيىگە قايتقاندىن كېيىن ئاتىسىنىڭ روھىغا نەزىر - چىراغلار قىلىپ، قالغان تەئەللۇقاتىنى تۆگىگە يۈكلەپ، مەككىنى تاۋاپ قىلىپ كېلىش ئۈچۈن يولغا چىققاندا، قەھرىماننىڭ ھايات يىلتىزى خەلق بىلەن بىللە ئىكەنلىكى مۇنداق تەسۋىرلىنىدۇ:

چىقىپ يۈردى بۇ لەيلى بۇ شەھەردىن،
ئۇزاتتى ئەل بارىپ بىر ئانچە يەردىن.

شائىر داستاننىڭ سۈژىتى تەرەققىيات دىئالېكتىكىسىنى تەلىپى ۋە كىشىلەردە پەيدا قىلىنىدىغان ئېستېتىك تۇيغۇلاردىن لەيلى بېسىپ ئۆتىدىغان ۋە مەجنۇن سەرگەردان بولۇپ يۈرگەن

قىرىق كۈنلۈك چۆلدىن لەيلىنى مەجنۇن بىلەن كۆرۈشتۈرمەي ئۆتكۈزۈۋېتىدۇ. شەرق كلاسسىك ئەدەبىياتىدا «ئىت» ۋاپادارلىقنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە تەسۋىرلەنگەنلىكى تۈپەيلى، لەيلىنىڭمۇ ھەمراھ سۈپىتىدە بىللە ئېلىپ چىققان بىر ئىتى بولۇپ، ئۇنىڭ ئېتى «باش» ئىدى. دەل ھېلىقى چۆلگە كەلگەندە ئىتى يوقلىپ كېتىدۇ.

بىر ئوق قىچقىردى ئىتنى ئاندا لەيلى،
بۇ ئاۋاز ئىشتىپ مېڭە ئارتتى مەيلى.
بۇ قىچقارغاچ ئىتنى لەيلى «باش، باش!»
تۇرۇپ قالدى بومەجنۇن ئاندا شاباش.
كى بۇ لەيلىم مېنى تۇرسۇن دېگەندۇر،
يانىپ كەلگۈنچە ئول يۇرسۇن دېگەندۇر.

بۇ كىچىككىنە دېتال كىشى قەلبىدە بىر تەرەپتىن مەجنۇننىڭ لەيلىگە ھېچقانداق گۇمانسىز ساداقىتىنى ئويغاتسا، ئىككىنچىدىن، بۇ ئىككى ياشنىڭ ئەنە شۇ سەرگۈزەشتىسى كىشىنىڭ يۈرەك تارلىرىنى چېكىپ ئۆتۈپ، كىشى تېنىنى شۇركەندۇرىدىغان ئېچىنىشلىق، ئۇلارغا ھېسداشلىق، قايغۇ، ئىزگۈ ھېسسىياتىنى ئويغىتىدۇ.

لەيلى مەككىدە يەتتە يىل تۇرۇپ قالىدۇ. مانا شۇ يەتتە يىل ئىچىدە چۆل - جەزىرىدە لەيلىنى كۆتۈپ ئازاب چەككەن مەجنۇننىڭ كېيىنكى ئېچىنىشلىق قىياپىتى مۇنداق بېرىلىدۇ:

نەچچە يىللار تۇرۇپ مەجنۇن ئاندا،
بۇ مەجنۇندەك جاپاكەش يوق جاھاندا.
باشنىڭ ساچىيۇ تىرىغا تۇشكەن،
بۇ لەيلىنىڭ غەمى كۆڭلىگە تۇشكەن.

نەچە كۈندۈز تۇرۇبان مۇنتەزىر ئول،
يەنى بەلكە باقماي ئوڭ ياسۇل.
كېچە- كۈندۈز تۇرۇپ مەجنۇن غەمدە،
بۇ مەجنۇننىڭ كۈنى بۇ بولدى چۆلدە.
بۇ لەيلىگە باقىپ ئاندا تۇرۇپدۇر،
تولا قۇش باشىدا چانگاھ قۇرۇپتۇر.
تولا قۇچقاچۇ فاختەكلەر، ساغىزخان،
تەخى مەجنۇن بۇ لەيلىنى ساغىنغان.

يەتتە يىل مەككىدە تۇرۇپ قايتقان لەيلى ئەنە شۇ ھالەتتە يۈرگەن مەجنۇن بىلەن كۆرۈشكەندە بىر- بىرىگە ئالەم كۈمۈلگۈدەك خۇشاللىق، دەرد - ئەلەملىرىنى تۆكۈپ تاشلايدۇ. شەھەرگە بىللە كېلىدۇ. لەيلى ئۆز ئۆيىگە چۈشىدۇ. مەجنۇن باشقا ھۇجرىغا بارىدۇ. بۇلار:

كېچە- كۈندۈز ئىشى گۈلخەندا ياتماق،
كېچە تاڭ ئاتقۇنچە مىڭ ئاھ تارتماق.

تەرىقىسىدە كۈنلەر ئۆتۈپ، مەجنۇننىڭ:

كېچە كۈندۈز ئىشى ئەفغاندا بولدى،
بۇ مەجنۇننىڭ ئۈنى ئالەمگە تولدى.

مەجنۇننىڭ ئاۋازى ئىنسانىيەت بەخت - سائادىتى، ئازادلىق- ئەركىنلىكنىڭ دۈشمىنى بولغان فېئودال كۈچلىرىنى ئالاقزادە قىلىۋېتىدۇ.

جەھان خەلقى ھەمە بولدى ئاڭا تىنغ،
تولا نادانۇ ئەھمەق سوقتى قاتىغ.

بولغان بولسا، پاسىق سۆزىگەكتىن يامرىغان بۇ مەخلۇقلارنىڭ بىر قىسمى لەيلىگە بېرىپ:

بارى ئەل قىلۇر ئىردى مەلامەت،
تولاسى لەيلىگە قىلدى ئاھانەت.

ھەتتا ئۇلار:

بۇ مەجنۇننى يىراق قوغلاپ سالىڭلار،
تەخى كەلسە ئۇنى قوغلاپ ئۇرۇڭلار.

دەپ چۇقان كۆتۈرۈشتى. شۇ ئاردا بۇ ئىشنى ئۇن - تىنسىز ئورۇندىشىنى ھۆددىگە ئېلىپ، فېئودالىزمنىڭ قاتىل مالىيى بولغان بىر دەللە ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. ئۇ ھىيلىگەرلىك بىلەن مەجنۇن ئالدىغا كېلىپ:

چىقىپ مەجنۇنغە دېدى: «ئەي پىرى سال،
ساڭا لەيلىنىڭ ئايىتتى بۇ نەدۇر ھال.
فەلان يەرگە باربان ئەتسۇن بوستان،
كى ئاندا قىلغۇسى تۇرلۇك گۈلىستان.
تەخى ئاغزى بىلە ئارق چىقارسۇن،
تەخى تۇرلۇك مەئاشلار ئاندا قىلسۇن.
تەخى ئاغزى بىلە قارىم چاپىبان،
كى ئاندا باغۇ بوستانلار قىلىبان.
كى ئاندا مەن بارىپ سەيىر قىلۇرمەن،
بۇ باغۇ بوستان ئىچرە يۈرەرمەن.»

بۇنى ئاڭلىغان مەجنۇننىڭ جانلىرى سۆيۈنۈپ كېتىدۇ.

دەرھال ئىشقا كىرىشىپ، باياۋان - چۆلنى نەچچە يىل ئىشلەپ باغۇ بوستانغا ئايلاندۇرۇشقا باشلايدۇ. بۇ ئۇنىڭ قەلبىدىكى لەيلىگە بولغان پاك مۇھەببىتى ۋە سەمىمىيىتىنىڭ كۈچكە ئايلىنىشى ئىدى. . . ئۇ شۇنداق جان تىكىپ ئىشلىدىكى:

ئاغز گۆشى بۇ ئۇفرايدۇر ئىگەكى،
ئاچىلىپ قالدى ئاغزىنىڭ سۇگەكى.
تەخى ئاغزى بىلەن تاشلارنى تىشلەپ،
بۇ لەيلى يادىدا چۆللەردە ئىشلەپ.

چۇنكى ئۇنىڭ قەسەمياد شوئارى مۇنداق ئىدى:

بۇ لەيلىم يادىدا بوستان سالۇرمەن،
قابۇل قىلماي ئوقۇبەتكە قالۇرمەن.

ئۇنى ئاخىر ئۇزاق يىللىق دەرد - ئەلەم، سەرگەردانلىق ھايات، ئېغىر ئەمگەك ئۇرۇپ يىقىتىدۇ، قىرىق كۈن جان تالىشىدۇ، سەۋەبى:

كى قىرىق كۈن جان تالاشتى چىقمادى جان،
باشىمدا تۇرمادى ئول لەيلى جانان.
مېنىڭ ئەھدىم بۇ دۇرسەن بولماغۇنچە،
جانىم چىقماس قاشىمدا تۇرماغۇنچە.

بۇنى پاك مۇھەببەت ۋە ئۇنىڭغا ساداقەتنىڭ مۇكاپاتى دەپ باتۇرلارچە ئوقۇلغان قەسەمنىڭ نەتىجىسى دېيىشكە بولىدۇ.

مەجنۇننىڭ بۇ ھالىدىن خەۋەر تاپقان لەيلى ئۇچقاندەك يېتىپ كېلىدۇ. ئۇنىڭ سەكراتتا ياتقان گەۋدىسىنى پاك

مۇھەببەتكە تولغان ئوتلۇق قۇچىقىغا ئالىدۇ.
مەجنۇن:
دېدى مەجنۇنكى: «ئەي لەيلىم ۋافادار،
مېنىڭ ئايىتقان سۆزۈمدىن بول خەبەردار.
ئۆلەرمەن ئۇشبۇ فۇرقەت بىرلە يارىم،
ساڭا دەرمەن بۇ سۆزنى گۈلئۇزارىم.
مەن ئۆلگەندە بۇ تەختى گەپنى قىلغىل،
ئۆز ئىلكىڭ بىرلە مېنى دەفىن قىلغىل.
سەن ئۆلگەندە سېنى قويسۇن يانمىدا،
گۆرۈمدە ياتايىن شۇندىن ئامانىدا.
بۇ سۆزلەرنى تەخى لەيلىم قەبۇل قىل،
ئېشىتىپ بۇ سۆزۈمنى ياخشى بىلگىل.
سەن ئۆلگەندە كېلىپ تاپقىل مېنى سەن،
كى مەھشەردە سورۇپ تاپقۇم سېنى مەن.»
دېدى «لەيلىم رىزا بولغىل» دېدى جان:
بىرۇ ئوق «لەيلىم» دېدىيۇ بەردى ئول جان.

بۇ چاغدىكى لەيلى ئاھ - زارىنىڭ خۇلاسىسى شۇكى:

خۇدايا بۇ مەجنۇننى نە قىلدىڭ،
باشىمغە كوھىقاپ تاغىنى يېقتىڭ،
كىيەرمەن ئەگنىمە بىرۇ ئەسكى جەندە،
خۇدايا ئال ئامانەت قويما مەندە!

مانا بۇ تراگېدىيە! ، مانا بۇ ئېپلاس، خۇنۇك ئەما ۋەھشىي فېئودالىزم تۈزۈمىنىڭ ئۇنىڭ روھىي تۈۋرۈكى بولغان دىنىي ئېتىقادىدىكى بىر بۆلەك ناچار تەرەپنىڭ ۋە ئۆرپ - ئادەتنىڭ پاك، ئالىيجاناب ئىنسان ئەركىنلىكىگە ۋەھشىيلەرچە چاڭگال

سالغان تراگېدىيىلىك كۆرۈنۈشى. ئەمما بۇ ماھىيەتتە چىن ئىنسانىي مۇھەببەت، ئۇنىڭغا بولغان چىن ئىنسانىي ئالىيجاناب ساداقەتنىڭ، ئەركىنلىكنىڭ فېئودال ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ھەر قانداق بېسىمىغا بۇيسۇنماي ئۇنى يەڭگەن ئۇلۇغۋار روھنىڭ تراگېدىيىسى بولۇپ، كىشى قەلبىدە لەيلى، مەجنۇنغا چەكسىز ئاپىرىن، فېئودالىزم ۋەھشىيىتىگە چەكسىز ئۆچمەنلىك، نەپرەت تۇغدۇرىدىغان شائىر ئېستېتىك غايىسىنىڭ ئەمەلگە ئاشۇرۇلۇشىدۇر.

داستاننىڭ بەدىئىيلىكى توغرىسىدا

ئەدەبىياتقا ئەدەبىياتشۇناسلىقتا خىلمۇ خىل ئاتالغۇلار بىلەن تەرىپ بېرىپ كەلدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەدەبىياتنى خەلقنىڭ بەدىئىي ئېڭى دېيىش ھەممىدىن ئەقىلغە مۇۋاپىقراق كېلىدۇ.

ئوقۇغۇچى ياكى تاماشىبىننى ھاياجانغا سېلىشنى بىلگەن ئەسەر يۈكسەك بەدىئىيلىككە ئىگە ئەسەر ھېسابلىنىدۇ. ھەقىقىي تالانتنىڭ بىرىنچى ئالامىتى بونسا كىشىلەردە سەنئەتكار خالىغان ھاياجاننى قوزغىتىشنى بىلىش، يەنى ئۆزىدىكى ھاياجاننى باشقىلارغا يۇقتۇرۇشنى بىلىشىدۇر. ئەسەرنىڭ بەدىئىيلىكىنى ئۆلچەيدىغان باش ئۆلچەم، ئەڭ ئالدى بىلەن شېئىرىي ئەسەرنىڭ قەدىرىنى بەلگىلىگۈچى ئۆلچەم ئۇنىڭ ۋەقەلىككە توغرىلىقىدىدۇر. سەنئەتكار بەدىئىي تەپەككۇر ئىگىسى بولۇپ، ئۇ ھاياتقا ئېستېتىك مۇناسىۋەت قىلىپ، ھاياتنى گۈزەللىك قانۇنىيىتى بويىچە تونۇپ، گۈزەللىك قانۇنىيىتى بويىچە ئوبرازلار ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرۈپ، ئۆزى ياراتقان ئوبرازلار دۇنياسى ئارقىلىق ئۆزىنىڭ دۇنيانى تونۇش، ئۇنى ئۆزگەرتىش مەقسىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرىدۇ.

يازغۇچىنىڭ ئېستېتىك قارىشى ئۇنىڭ پەلسەپىۋى قارىشىغا

تايانماسلىقى مۇمكىن ئەمەس. توغرا دۇنيا قاراشقا ئىگە بولغان سەنئەتكارلا ھاياتقا توغرا ئېستېتىك مۇناسىۋەتتە بولۇپ، ياراتقان بەدىئىي ئوبرازلىرىدا ھاياتنى چىن، ھەققانىي ئەكس ئەتتۈرۈپ، تەسىرچان ئەسەر يارىتالايدۇ.

ئۇنداقتا ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئىدېئولوگىيىنىڭ بارلىق شەكىللىرى پەلسەپە، سىياسىي، قانۇنشۇناسلىقلارنىڭ ھەممىسى ئىلاھىيەتكە قوشۇۋېتىلىپ، ئىلاھىيەتنىڭ بىر بۆلۈكى قىلىپ قويۇلغان، ئىجتىمائىي ھەرىكەت ۋە سىياسىي ھەرىكەت ئىلاھىي تۇسنى ئېلىشقا مەجبۇر بولۇپ، پۈتۈنلەي دىنىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان مۇشۇنداق شارائىتتا، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭ ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە سوفىزم ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان پەيتتە شائىر پازىلنى سوفىزمنىڭ شىنجاڭدا ئەڭ كۆپ تارقالغان ئىلغار نەقشىبەندىيە ئېقىمىنىڭ دۇنياغا قارىشى كاتېگورىيىسىگە كىرگۈزۈشمىز مۇمكىن.

لېكىن ئۇنىڭدا سوفىزمنىڭ يەنە بىر ئېقىمى ئىكىستانچى (ھاياجانچى) سوفىزمنىڭمۇ كۈچلۈك تەسىرى بار.

ئىكىستانچى سوپىلار ئاللا بىلەن بىرلىشىپ كېتىش دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەندە، ئوبېيېكتىپ جەھەتتىن رېئاللىققا يېقىنلىشىدۇ. شۇڭا ئىكىستانچى سوفىزم قارىشىغا ئىگە بولغان شائىرلار پۈتۈن شەرق كلاسسىك ئەدەبىياتىدا ئىلغار رول ئويناپ، ئەدەبىيات تارىخىغا زور ھەسسە قوشۇپ كەلدى.

شائىر، يازغۇچى ئۆزبېكنىڭ ئەسىرىدە نېمىلەرنى يازسۇن، ئۇ شۇ يازغۇچىنىڭ دۇنيا قارىشىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغانلىقى ھەممىگە ئايان مەسىلە:

شائىر موللا پازىل داستانىنىڭ «سىفەتى ئەھلى ئىشق»

دېگەن ماۋزۇنىڭ تەلقىنىدە مۇنداق دەيدۇ:

بۇ ئالەمنىڭ چىراغى مەن ئىزۇرمەن،
كى خاتىرلار فەراغى مەن ئىزۇرمەن.
بۇ ئالەمدە بولۇپدۇرمەن ساڭا دوست،
ئۆزۇمدىن سۆزلەرەم مەن، ئەي شەۋەك پوست!

دەپ، ئۆزىنىڭ پىكرىنى پانىي بولغان ئىكىستانچى سوپى نۇقتىئىنەزىرىدە تۇرۇپ ئېيتىدۇ. لېكىن ئوبېيكتىپ جەھەتتىن رېئاللىققا يېقىنلىشىپ، ئالەمنىڭ چىرىغى ئادەم ۋە ئۇنىڭ پائالىيىتى ئىكەنلىكىنى ماتېرىيالىستىك ھالدا ھەممىدىن يۇقىرى قويىدۇ. ئىكىستانچى سوفىستىك شائىرلارنىڭ ئەدەبىيات تارىخىدىكى ئىلغار رولى ئەنە شۇ نۇقتىدىن كېلىپ چىقىدۇ.

ئەمدى نەقشىبەندىيە سوفىستىك شائىرلارنىڭ ئىلغارلىقى شۇ جايدىكى، ئۇلار «بۇ دۇنيانى ئاللا يارىتقان، دۇنيادىكى ھەممە نەرسىلەر، ۋەقەلەر ئۇنىڭ ھۆكمى بىلەن بولىدۇ» دەپ قارىسىمۇ، ئەمما ئۇلار رېئال دۇنيانى، ئۇنىڭدىن لەززەتلىنىشنى رەت قىلمايدۇ. بۇنىڭغا زىت كېلىدىغان ھەر قانداق تەلىماتقا قارشى تۇرىدۇ. مانا شۇ نۇقتىدىن مۇسۇلمانلاردا ئەڭ مۇقەددەس ھېسابلانغان ئىسلام شەرىئىتىنىڭ بەزى قانۇن - قائىدىلىرىنىمۇ رەت قىلىدۇ.

شائىر موللا پازىل نەقشىبەندىيەلەرنىڭ يۇقىرىدىكى نۇقتىئىنەزەرلىرىنى ئۆز داستانى «لەيلى ۋە مەجنۇن» دا ئىزچىللاشتۇرىدۇ. ئۇ خۇدانىڭ «بۇ دۇنيانى يارىتقانلىقى» نى ئۇنىڭ «قۇدرىتى» نى ئىقرار قىلىدۇ. ئەمما ئۇ رېئال دۇنيانى، ئۇنىڭ ئۆز دەۋرىدىكى زۇلمەتلىك ھەرىكىتىنى رېئالىستىك بەدىئىي مېتود تۇيغۇسىدا تۇرۇپ سۆكىدۇ. داستاندىكى

بەدئىيلىكنىڭ بىرىنچى ئامىلى بولغان «بەدئىي چىنلىق» ئەنە شۇ شائىرنىڭ يۇقىرىقى نۇقتىئىنەزىرىدىن تۇغۇلىدۇ.

ئۇ ئۆز دەۋر رېئاللىقىغا بولغان ئېستېتىك مۇناسىۋىتىنى گرېتسىيىنىڭ «. . . سىياسىي ئەركىنلىككە ئىگە بولمىغان خەلق قولىدا ئەدەبىيات يېگانە مۇنبەر بولۇپ، بۇنىڭ چوققىسىدىن ئۇ ئۆزىنىڭ غەزەپ ۋە ۋىجدان ئاۋازىغا قۇلاق سېلىشقا مەجبۇر قىلالايدۇ»① دېگەن نۇقتىئىنەزىرىنى ئۆز داستانىنىڭ بەدئىي ئوبرازلىرى بىلەن ئەملگە ئاشۇرىدۇ. ئۇنىڭ كونكرېت كۆرۈنۈشلىرىنى تۆۋەندىكى نۇقتىلارغا يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ.

شائىر ياشىغان جۇڭغار خوجىلار دەۋرى سىنىپىي زىددىيەتتىن مىللىي زىددىيەتكە ھالقىپ كەتكەن دەۋر ئىدى. بۇنى توغرىدىن - توغرا ئوچۇق مۇنداق تەنقىد قىلىدۇ:

زامانە تەڭ ئىردى يۇرت ۋەيران،
بۇ ئېلدە بار ئىردى كۆپ داغى ھىجران.
بۇ يۇرتنىڭ ئىردى كافىر پادىشاھى،
بۇ بائىسدىن بولۇر ئىردى سىپاھى.
بۇ كافىرلارغا بىزار ئىردى فانچى،
بۇ يۇرتتا ھەر كۈنى مىڭ ئەردى خەرجى،
بار ئىردى ئۇستىمىزدە مىڭ قالماق.
بارى ئەلگە ھەمە ئول ئىردى توخماق.
ئولاغ بىرلە ھەمە ئەل مەست ئىدىلەر،
خەسۇ خاشاكدىن ھەم پەست ئىدىلەر.
ئۇلارغا تاپسا ئەل قارىنغا تاپماي،
بارى يوقى ئوچۇق ھەرگىز ياپالماي.

---

① «رۇس يازغۇچىلىرىنىڭ ئەدەبىي ئەمگىكى توغرىسىدا»، رۇسچە نەشرى، 43- بەت.

كىيىملىرى ئۇلارنىڭ ئەسكى پوستىن،
زەبول بولغاي ئۇلار چاچۇق ئاستىن.
تولاسى ئىردىيۇ تول نەقىل مەجلىس،
ئوبائىسدىن بولۇپ قەللاج موفلىس.
ئۇلار كىم نان ئۆزرە جان بېرۇرلەر،
ئولوقچىلار ئۇرۇپ ھەيدەپ يۇرۇرلەر.
قارائىغۇدۇر ئۇلارغا روز رەۋشەن،
كى گويا بىر تىكەنلىك ئىردى گۈلشەن.

ئەمدى مىللىي زۇلۇم بىلەن سىنىپىي زۇلۇم بىرلىشىپ كەتكەن خەلقنىڭ ئېچىنىشلىق ھاياتىنىڭ سۈرىتىنى مۇنداق بېرىلىدۇ:

ھەممە بوستانلا جائگالىستان ئىردى،
گۈلىستانلار ھەمە خارىستان ئىردى.
ھەمە چۆل بولدى ياخشى باغ باغات،
بۇلارنىڭ ئورنىغا ئۇندى قەراغات.
خەراپ ئولدى ھەمە ھەم ئۆيۇ ئايۋان،
بولۇپ ئەردى بۇ يۇرت يەر بىلە يەكسان.
ھەمە ئەل نان كويىدا ئىردى مەجنۇن،
ئەلفتەك قامەتى ئىردى ھەمەنون.
ئانادىن ئوغلىغە پەردە يوق ئىردى،
كۆڭۈلنى بەرگىدەك رەنا يوق ئىردى.
يوق ئىردى چېھرەلەردە قەترە نۇرى،
يېمەك- ئىچمەكدە يوق ئىردى ھوزىرى.
ئەگەر بىر جاننى بىر نانغا بەرسە،
خەرىداري يوق ئىردى دانغە بەرسە.
تاتىبان ئاھ ئۇرۇپ ئەركەك- چىشلەر،

ئۇلار فەريادىغا يەتمەس كىشىلەر.
يوق ئىردى ئالغۇچىلارنىڭ ھەياسى،
بۇ ئەلنىڭ قولىدا ئىردى يوتاسى.
ھەمە زەردارلار ئىردى ئەلەمچى،
كۈنى كەچمەك گەدالارغا سالىمچى.
تولا ئۇچۇن ئۇلارنىڭ ئاقساقالى،
ئىچىدىن كۆپ ئىدى تاش ساقالى.
بۇ يەڭلىغ ۋەقتىدا قىلغان كىتابىم،
گەھى گۇشەھدىدىن بولغاي خەيالىم.
ھەمە ئەل تۇغقانىغە كۆپ پۇشايمەن،
قارالىقلار كەبى ئىردى پەرىشان.
بۇ ھالغا پايلاماي باشىغە ئۇرۇپ خاك،
قىلبان ھەم ياقاسىن تائىتەك چاك.

يۇقىرىقى ئىككى پارچىدا بۇ دەۋردىكى خەلقنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى ھاياتى، سىياسىي ئورنى؛ قاشقاقلىق، زۇلمەتكە چۆككەن ھاياتى رېئال، چىن - راستچىللىق بىلەن روشەن گەۋدىلەندۇرۇپ سىزىپ بېرىلگەن.

شائىر يۇقىرىقى زۇلمەتلىك، خۇنۇك ھاياتقا كىتابخاندا ئۆچمەنلىك ئېستېتىك تۇيغۇ تۇغدۇرسا، ئۇنىڭغا قارشى ھالدا ئەرەب قەبىلىلىرىنىڭ بايلىقى، توق تۇرمۇشى، مىللىي غۇرۇرىنى تەسۋىرلەپ، ئىككى خىل ھاياتنى سېلىشتۇرما قىلىپ كىتابخاندا جۇشقۇن - خوجىلار دەۋرىدىكى زۇلمەتكە تولغان، چىرىك، خۇنۇك ھاياتقا بولغان ئۆچمەنلىك تۇيغۇنى تېخىمۇ ئاشۇرىدۇ.

شائىر ئۆزىنىڭ ئېستېتىك غايىسىنى بەدىئىي تەپەككۇر ئارقىلىق يارىتقان ئوبراز خاراكتېرلەر ۋە خاراكتېرلەرنىڭ تارىخى ھېسابلانغان سۇزىتلار يۇز بەرگەن تېپىك

ئىجتىمائىي، سىياسىي، تەبىئىي مۇھىتقا، قىسقىسى داستاندا يارىتىلغان ئوبرازلار دۇنياسىغا سىڭدۈرۈۋېتىپ، شۇ ئارقىلىق كىتابخان قەلبىگە باشلاپ كىرىپ، كىشىنى كۈچلۈك ھاياجان، ئويغا سالىدۇ. بۇ ئەدەبىياتشۇناسلىقتا خاھىشچانلىق دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ بەدىئىيلىكنىڭ ئەڭ مۇھىم تۈپ بەلگىسى بولۇپ، شائىر بۇ مەسىلىدە بەدىئىي ماھارەتنىڭ ئۆز دەۋرىدىكى ئېگىز چوققىسىغا كۆتۈرۈلگەن.

شائىر ئۆزى يارىتقان ئوبراز- خاراكتېرلىرىنى يورۇتۇشتا، خەلق ئېپوس ئۇسۇللىرىدىنمۇ، قۇرئان قىسسە - ئەپسانىلىرىدىنمۇ ناھايىتى ئۇستىلىق بىلەن پايدىلانغان.

شائىر قەھرىمانلىرىنىڭ خاراكتېرىنى ئېچىشتا، ئۇلارنىڭ سىرتقى قىياپىتىنى گەۋدىلەندۈرۈش بىلەن توختاپ قالمايدۇ. ئۇ خىلمۇخىل ئۇسۇللارنى قوللىنىپ قەھرىمانلارنىڭ ئىچكى دۇنياسىنى تولۇق ئېچىش مەقسىتىگە يېتىدۇ.

شائىر داستاندا ئۆز دەۋرىنىڭ ئەڭ مۇھىم مەسىلىسى — مۇھەببەت تېمىسى ئارقىلىق ئىنسانىيەت بەخت - سائادىتىنىڭ باش كاپالىتى — ئىنسان سىياسىي ئازادلىق مەسىلىسىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، فېئودالىزم تۈزۈمى ۋە ئۇنىڭ روھىي تۈزۈكى بولغان دىن شەرىئىتى ۋە ئۇنىڭ قانۇن - قائىدىلىرىنى، نەزەرىيىلىرىنى ئاساس قىلىپ مەيدانغا كەلگەن ناچار فېئوداللىق ئەخلاق ئۆلچەملىرىنىڭ، كونا ئۆرپ - ئادەتلەرنىڭ ئىنسان سىياسىي ئەركىنلىكىنىڭ قاتتىل دۈشمىنى ئىكەنلىكىنى لەيلى - مەجنۇن تەقدىرىنىڭ كىشى قەلبىنى زىلزىلىگە كەلتۈرىدىغان تراگېدىيىلىك ھالىتى بىلەن بەدىئىي ئىپادىلەپ، داستاننى دەۋر روھىي سالماقدارلىقى بىلەن تەمىنلەيدۇ.

داستاندا ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ئېتنوگرافىيىسى (قەيىس ۋە لەيلىلەرنىڭ بۆشۈك تويى،

تەربىيىسى، لەيلىنىڭ تويى ۋە باشقىلار. . .) تەسۋىرلىنىپ،
XVIII ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىدىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ
بىر پۈتۈن مەنزىرىسى كۆزنىڭ ئالدىغا كەلتۈرۈلىدۇ.
بەدىئىي ئەسەردىكى بەدىئىيلىكنىڭ ئاساسىي ئىپادىلىرىنىڭ
بىرى ئەسەر مەزمۇنى بىلەن شەكىلنىڭ بىرلىكىدە
ئىپادىلىنىدۇ. بۇ مەسىلە ھەققىدە چېرنىشېۋسكى مۇنداق
دېگەنىدى: «پەقەت ھەقىقىي ئىدىيىنى مۇجەسسەملەشتۈرگەن
ئەسەرلا، ئەگەر شەكلى ئىدىيىسىگە مۇتلەق ماس كەلسە،
بەدىئىي بولىدۇ». ① ئۇ ئەسەرنىڭ شەكلى ئىدىيىسىگە ماس
كەلگەن ياكى كەلمىگەنلىكىنى ئۆلچەيدىغان ئۆلچەمنى مۇنداق
قويىدۇ «ھەقىقەتەن ھەم ئەسەرنىڭ ھەممە قىسىملىرى ۋە
تەپسىلاتلىرى ئۇنىڭ ئاساسىي ئىدىيىسىدىن كېلىپ چىقتىمۇ -
يوقلۇقىنى كۆزدىن كەچۈرۈش لازىم. مەلۇم تەپسىلات —
سەھنە، خاراكتېر، ئېپىزوت ئۆز- ئۆزىچە قانچىلىك قىزىقارلىق
ياكى گۈزەل بولسۇن، ئەگەر ئۇ ئەسەرنىڭ ئىدىيىسىنى
تەلتۆكۈس ئىپادىلەشكە خىزمەت قىلمىسا، ئۇنىڭدىن ئەسەرنىڭ
بەدىئىيلىكىگە زىيان يېتىدۇ.» ② بەدىئىي ئەدەبىيات خاراكتېر
يارىتىش سەنئىتىدۇر. ئەگەر خاراكتېرنى، ئەسەر مەزمۇنىنى
ئىپادىلىگۈچى ۋاستە دېيىلسە، خاراكتېر مەلۇم بىر ژانىردا
يېزىلغان كونكرېت ئەسەردە ئۇنىڭ شەكلىنى تەشكىل قىلىدىغان
تىل، سۈژېت (سۈژېت بۆلەكلىرى)، كومپوزىتسىيە، تەبىئەت مەنزىرىسى ئارقىلىق مەيدانغا چىقىدۇ.
يۇقىرىقى قائىدە بويىچە ئېيتقاندا، يۇقىرىقى شەكىللەر
داستاندا خاراكتېر - ئوبراز يارىتىشتا ناھايىتى تولۇق خىزمەت
قىلىدۇ. داستاندا شەكىلگە ياتىدىغان ئامىللار شۇنچىلىك
مۇۋاپىق، تولۇق ئىشلىتىلگەنكى، ھەتتا لەيلى ھەجگە ماڭغاندا

① ② چېرنىشېۋسكى: «تولۇق ئەسەرلەر توپلىمى»، رۇسچە نەشرى، 3- توم.

بىللە ئېلىپ ماڭغان ئىتمۇ مەجنۇن خاراكتېرىنى ئېچىشتا ئالاھىدە رول ئويناپدۇ. بۇنى خېلىلا پېتىلگەن تالانت دېيىشكە بولىدۇ.

بەدىئىيلىكنىڭ ئەڭ مۇھىم ئالامىتىنىڭ بىرى تىلنىڭ روشەنلىكى، راۋانلىقى، يارقىنلىقى، ئوبرازلىقى، رەڭدارلىقى، ئاممىبابلىقى قاتارلىقلاردا ئىپادىلىنىدۇ.

چۈنكى ھايات مۇرەككەپ ھادىسە بولۇپ، يازغۇچى شۇ مۇرەككەپ ھادىسىنى تەسۋىرلەشنى بىلگەندىلا، ئۇنى ئىپادىلەپبەرگەن تولۇق ئەدەبىي بويىقا باي تىل تاپالىغاندىلا ئەنە شۇ ھاياتنىڭ مۇرەككەپ، ھەققانىي مەنزىرىسىنى يارىتالايدۇ. ياكى ئەدەبىي ئەسەردىكى مەزمۇن، ئۇنىڭدىكى غايىلەرنىڭ ئالىيجانابلىقى، تەسۋىرلەنگەن ئادەملەر، ھادىسىلەرنىڭ گۈزەللىكى ياكى خۇنۇكلۇكى، ياكى ئەدەبىي ئەسەردە يارىتىلغان ئوبراز خاراكتېرلەر دۇنياسى ھۆجەيرىسىدىن تارتىپ، تا پېتىلگەن ئورگانىزمنى ئەنە شۇ بەدىئىي تىل ئارقىلىق مەيدانغا چىقىدۇ.

شائىر مولىا پازىل سۆز سەزگۈسى، سۆز جازىبىدارلىقى، سۆز سېھرى قاتارلىق باسقۇچلارنى بېسىپ ئۆتۈپ، سۆز سەنئەتكارىغا كۆتۈرۈلگەن مۇتەپەككۇر، بۇيۇك ۋەتەنپەرۋەر شائىردۇر. ئۇ:

كېتىپ بەغرىم قالىپتۇر ئۇستىخانىم،
تامار ياشىم يۇزۈڭگە جانىجانىم.
سېنىڭ ۋەسلىڭنى ئىزدەپ ئەي گۈلىستان،
ئۆزۈمگە مەنزىل ئەتتىم جاڭگالىستان.

دەپ توغرىدىن - توغرا ۋەتەنپەرۋەرلىك كۆز قارىشىنى ئىپادىلىگەن يۇقىرىقى كۈپلېتىنمۇ؛ ياكى ئۇنىڭ ئەخلاقىي كۆز

قاراشلىرىنى ئىپادىلەيدىغان:

ئىرۇر دېگەن ئەكسىل بىر پەھلىۋانى،
بۇ لەشكەر ئىچرە ئولدۇر بىر قابانى.
يېمەك دەرلەر ئانى تۇركى تىلىدا،
ئانىسى تۇغقان ئول تۇڭگۇز يىلىدا.

ياكى:

بىرى غەيبەت ئىرۇر ئولدۇر قارا يۈز،
ھەمرايى بولدى پەيدا ئول قىلاۋۇز.
بىر ئوغلى كېزىبدۇر يالغانچى موردار،
بىرى لوغەتكە ئول سازاۋەر.
تەمائى دېگەن ئىرۇر بىر زىر دەستى،
تەمە ئىتلىكلەر ئىرۇر بەستى.
كى باردۇر ھەم ئوردىيو ئاتى ھىرىس،
كۆرۈنمەس كۆزگە ئولدۇر رافىزى خىرىس.
يەنە بىر خوجا ئاتلىق قارىغۇ بار،
كۆزى ئاچ بىر گادايى قارىغۇ بار.

دېگەن بۇ پارچىلاردىنمۇ تىلدىكى ئوبرازلىقنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان ئەدەبىي ستىلىستىك ۋاستىلەرنى خالىغانچە تاپقىلى بولىدۇ.

شائىر ئوبراز يارىتىشتا شەرق ۋە ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئەنئەنىسى بولغان ھەرپىي ئوبرازلاردىنمۇ كەڭ كۆلەمدە پايدىلىنىدۇ:

ئەلىف قەددىم بولۇپتۇر نون يەڭلىغ،
كوزالغان كاسائى پورخۇن يەڭلىغ.

ياكى:

بىر - بىرىگە بولۇرلەر دال ئىلە زال،
گاھى بىھۇش بولۇرلەر گاھى بىھال.

مۇنداق مىساللارنى داستاندىن خالىغانچە تاپقىلى بولىدۇ. ئەنە شۇ يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكەنلىرىمىز داستان بەدىئىي ئالاھىدىلىكىنىڭ تۈپكى ئاساسىي مەنزىرىسىدۇر.

شائىرنىڭ ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدا تۇتقان ئورنى توغرىسىدا شۇنى مەمنۇنلۇق بىلەن ئېيتىش كېرەككى، ئۇنى ئۇيغۇر بەدىئىي تىلىنى ساپلاشتۇرۇش ۋە خەلق تىلىغا يېقىنلاشتۇرۇشتا ئۆز زامانداشلىرىنىڭ ھەممىسىنىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ، ئۇلاردىن خېلىلا ئۇزاپ كەتتى ۋە ئۇيغۇر بەدىئىي تىلىنى بېيىتىشتا ھەم ھازىرقى بەدىئىي تىلغا يېقىنلاشتۇرۇشتا ئاجايىپ زور جاسارەت كۆرسەتكەن شائىر دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ.

موللا پازىل ئۆز دەۋرىنىڭ ئوتلۇق ۋەتەنپەرۋەرى، دەۋر روھىنى سىزىشتا بۇيۇك مۇتەپەككۇرى بولۇپ، ئۇيغۇر كلاسسىك داستانچىلىقىدا رېئالىزمنى باشلاپ بەرگەنلىكى ۋە گرېتسىن ئېيتقاندەك «. . . سىياسىي ئەركىنلىككە ئىگە بولالمىغان خەلق قولىدا ئەدەبىيات يېگانە مۇنبەر بولۇپ، بۇنىڭ چوققىسىدىن ئۆز ئۆزىنىڭ غەزەپ ۋە ۋىجدان ئاۋازىغا قۇلاق سېلىشقا مەجبۇر قىلالايدۇ» دېگەننى ئەڭ كۆچلۇك ئىپادىلىگەنلىكى بىلەن ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى مۇنبىرىدىن ئەڭ يۇكسەك پەخرىي ئورۇننى ئىگىلەيدۇ، دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ.

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدىكى تەرجىمە ۋە ئالاقىلەر

تەرجىمە تۈركىي كلاسسىك ئەدەبىياتنىڭ خېلى بۇرۇنلا باشقا تىللاردا يارىتىلغان بەدىئىي تەپەككۇر مېۋىلىرىدىن بەھرىمەن بولۇشنىڭ، ئۇلار بىلەن ئىجادىي مۇناسىۋەتكە كىرىشنىڭ زۆرۈر يوللىرىدىن بىرى بولغان. ئەجدادلىرىمىز قەدىمىي ۋاقىتلاردىلا تەرجىمىلەرنىڭ يوللىرى بىر خىل ئەمەسلىكىنى چۈشىنىپ، سۆزمۇ سۆز تەرجىمە، قىسقارتىلغان ۋە ئۆزلەشتۈرگەن تەرجىمە ئۇسۇللىرىدىن پايدىلانغان.

ئۆزلەشتۈرۈپ تەرجىمە قىلىش ئۇيغۇرلاردا ھەممىدىن بۇرۇن باشلانغان. مەسىلەن: مەشھۇر كۇچارلىق بۇددااشۇناس ئالىم ھەم شائىر كومراجۋا سانسكرىت تىلىدىن كۇرمىگلىغان بۇددا نوملىرى سوترالىرىنى ئۇيغۇرچە، خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىپ، بۇددا مەدەنىيىتىنى شىنجاڭغا ۋە ئىچكى ئۆلكىلەرگە تارقاتقان. ئۇ ئاجايىپ ماھارەتلىك مەدەنىيەت غەيرەتكارى، مەدەنىيەت تارقاتقۇچى، مەدەنىيەت ئەربابى ئىدى. جۇملىدىن تۇرپان ئىدىقۇتىنىڭ مەشھۇر شائىرى، بۇددا روھىدا نۇرغۇن شېئىرلار يازغان ئاپىرىن چورتكىن، چۇسايا تۇتۇقلارمۇ شۇنداق مەدەنىيەت ئەربابلىرىدىن ھېسابلىنىدۇ ۋە «ئالتۇن يارۇق» نى تەرجىمە قىلغان بەش بالىقلىق سىنقۇسالىي تۇتۇقنى ئۆزلەشتۈرۈپ تەرجىمە قىلىشنىڭ ئەڭ يىرىك تىپىك ۋەكىلى

دەپ ھېسابلاشقا بولىدۇ. چۈنكى ھازىرقى تۈركىيەشۇناسلار «ئالتۇن ياروغ» نىڭ ھىندىلار ئەسىرى بولغانلىقىغا قارىماي، «ئالتۇن ياروغ» تىلىنى ئەينى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ياخشى ئۇلگىسى دەپ قارىماقتا. جۈملىدىن 27 پەردىلىك دراما «مايتىرىسىمىت» (مايتىر بىلەن ئۇچرىشىش) نى توخرى تىلىدىن ئۇيغۇرچىغا پىرتراراكشتىنىڭ تەرجىمە قىلىشى يۇقىرىقى پىكرىمىزنىڭ ئەڭ يارقىن شاھىتى بولالايدۇ. يۇقىرىقى چەت تىلدىن ئۇيغۇرچىغا سىڭدۈرۈلۈپ تەرجىمە قىلىنغان ئەسەر ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىدا غايەت زور رول ئويناندى. بۇ ئەنئەنە شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىياغا ئىسلام دىنى كىرىپ كەلگەندىن كېيىن ئىسلام شارائىتىدا مەيدانغا كەلگەن ئىلمىي ۋە بەدىئىي ئەسەرلەرنى تەرجىمە قىلىش بىلەن داۋاملاشتى.

ماۋزۇ ئۇنىنەھر تۇپرىقىدا دەسلەپ تەرجىمە قىلىنغان ئەسەرلەر كۆپرەك ئىلمىي، تارىخىي ئەسەرلەر ۋە مېھمار خاراكتېرىدىكى كىتابلار ئىدى. ئەبۇناسىر فارابى، ئەبۇ ئەلى ئىبنىسىنا، ئابۇرايخان بىرونى تەرىپىدىن پارس، ھىندى، يۇنان تىللىرىدىن قىلىنغان تەرجىمىلەر ئەنە شۇنداق ئىلمىي، تارىخىي قول يازمىلاردىن ئىبارەت ئىدى. تۈركىي تىللارنىڭ ئەڭ بىرىنچى تەتقىقاتچىسى «تۈركلەر، تۈركمەنلەر، ئوغۇزلار، چىگىللار، ياغمالار، قىرغىزلارنىڭ شەھەرلىرىنى، قىشلاق ۋە يايلاقلىرىنى كۆپ يىللار كېزىپ، ئۇلارنىڭ لۇغەتلىرىنى توپلىغان، «تۈرلۈك خىل سۆز خۇسۇسىيەتلىرىنى ئۆگىنىپ» چىققان ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئالىمى مەخمۇت قەشقىرى ئەرەب تىلىدا «تۈركىي تىللار دىۋانى» نى ياراتتى.

مەخمۇت زاماخشارىنىڭ ئەرەبچە - پارسچە لوغىتى — «مۇقەددىمەتول ئەرەب» نىڭ قۇتۇپ خارازىمىنىڭ نىزامىي گەنجىۋىدىن ئۆزگەرتىپ يازغان «خىسراۋ ۋە شىرىن» نىڭ

مەيدانغا كېلىشى سەيپى سارايى تەرىپىدىن سەئىدىنىڭ «گۈلىستان» ىنىڭ تۈركي تىلىغا تەرجىمە قىلىنىشى، نىزامىنىڭ «مەھزان - ئۇل ئەسرار» ىنىڭ ھەيدەر خارازمى تەرىپىدىن تۈركي ۋارىيانتىنىڭ يارىتىلىشى ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركي خەلقلەر مەدەنىيىتىدە مۇھىم ۋەقەلەردىن بىرى ئىدى. تاجىك، پارس تىلىدىكى ئەدەبي يادىكارلىقلارنىڭ تەرجىمە ئارقىلىق تۈركي خەلقلەر ئەدەبىياتىغا كېلىپ قوشۇلۇشى ۋە ئۇنى يېڭى تېمىاتىكا ۋە يېڭى ئوبرازلار بىلەن بېيىتىشى مەسىلىنىڭ بىر تەرىپىدۇر. مەسىلىنىڭ ئىككىنچى مۇھىم تەرىپى، تەرجىمانلارنىڭ ئەسەرلىرىنى ئۆز مىللي تىلىغا، زامانلىرىغا ماسلاشتۇرۇپ ئۆزلەشتۈرۈشلىرى، مۇئەللىپلەر ئىزىدىن سۆزمۇ سۆز بارماسلىقى بۇ مۇھىم مەسىلەدۇر. مەسىلەن: قۇتۇپ خارازمى گەرچە «نىزامى يولىدىن ھالۋا پىشتۇردۇم» دېگەن بولسىمۇ، «خىسراۋ ۋە شىرىن» نىڭ ئەسلى ۋەزنى، ئوبرازلىرى ئاساسي گەۋدىسىنى ساقلىغان ھالدا ئالتۇن ئوردىدىكى ساراي مۇھىتى، ئۆرپ- ئادەتلەر ۋە ئوۋ، جەڭ مەنزىرىلىرىنى تەسۋىرلەشتە رېئال ھاياتي ماتېرىياللارغا تايانىدى. بىر قاتار ۋەقەلەر نىزامى كۆزدە تۇتقان زامانىدىن قۇتۇپنىڭ ئۆز زامانىغا كۆچۈرۈلدى. بۇ ھادىسىنى بىز ھەيدەر خارازمى تەرجىمىسىدىمۇ ئۇچرىتىمىز. ئۇ نىزامى خەزىنىسىدىن پايدىلانغانلىقى توغرىسىدا «مەنكى پىشىردىم بۇ لەزىز ئاشنى، شەيخ نىزامىدىن ئېلىپ چاشنى» دەيدۇ. لېكىن «مەھزان - ئۇل ئەسرار» نىڭ تۈركي نۇسخىسى بىلەن تونۇشۇش، خۇددى قۇتۇپ خارازمىنىڭ ئوخشاشلا ھەيدەر خارازمى ئورىگىنالىغا بىر قاتار يېڭىلىقلار كىرگۈزۈلگەنلىكىنى، ئۆز دەۋرى، زامانى، روھىنى سىڭدۈرگەنلىكىنى كۆرىستىدۇ.

سەيپى سارايى ئىجادىدا ئەدەبي ئالاقىلارنىڭ يەنە بىر

شەكلىنى كۆرىمىز. سەئىدىنىڭ «گۈلىستان»نىنى XIV ئەسىرنىڭ ئەڭ مۆتىۋەر قول يازمىسىدىن ئېلىپ تەرجىمە قىلدى. شائىر پايدىلانغان قول يازما زامانداشلىرىدىن مەۋلانە قازى مۇھسۇن، مەۋلانە ئىسھاق، مەۋلانە ئىماد مەۋلەۋى قاتارلىق سەنئەتكارلارنىڭ غەزەللىرىدىن باشلىغىنى ئۈچۈن ئۇلار بىلەن مۇشائىرە قىلىدۇ. بولۇپمۇ ئەزەربەيجان شائىرى ھەسەن ئوغلىنىڭ تۈركى تىلىدا يازغان غەزىلىگە جاۋاب بېرىشى سەپەي سارايىنىڭ ئەدەبىي ئالاقىلىرىنىڭ ھەر تەرەپلىمە بولغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ.

ئەلىشىر نەۋائى دەۋرىدە، بولۇپمۇ نەۋائىنىڭ شەخسىي ئەدەبىي ئىجتىمائىي پائالىيىتى تەسىرىدە ئالاقە ئاۋۇالقى ئەسىرلەرگە قارىغاندا تېخىمۇ راۋاجلاندى. مەلۇمكى، نەۋائىدىن مەنىۋى يارەم سوراپ شائىرلار تېرمىزدىن، نۇشۇرۋاندىن، بۇخارادىن، نىشاپۇردىن، ئىراقتىن، سەبزاۋاردىن ۋە باشقا شەھەرلەردىن كېلەتتى. نەۋائى ئۇلارنىڭ ھەر بىرىگە ئىجادىي يارەم بېرىشتىن تاشقىرى ماددىي يارەمنى ھەم ئايىمىدى.

نەۋائى تۈپەيلى شەرقتىكى نۇرغۇن ئەدەبىياتلارنىڭ يېرىك سەنئەتكارلىرى كەڭ مىقياستا ئەدەبىي ئالاقىگە كىرىشىپ، رونىق تاپتى. بۇ نۇقتىنى نەۋائىنىڭ لىرىكىسى ۋە داستانلىرىنىڭ مىسالىدا روشەن كۆرۈشىمىز مۇمكىن.

مۇنىس تەرجىمە قىلىشقا باشلىغان ۋە ئاگاھى داۋاملاشتۇرغان مىرخەندنىڭ «رەۋزەتۇس سافە» ناملىق ئەسىرى (XIX ئەسىر)، نەھايەت ئاگاھىنىڭ ئۆزى تەرجىمە قىلغان نەچچە ئونلاپ كىتابلىرى تۈركىي خەلقلەر مەدەنىيىتىدە، يىلنامىسىدە چوڭقۇر ئىز قالدۇردى. خۇددى خېلىلا راۋاجلانغان ئەدەبىي ئالاقىلەرنىڭ تەرجىمىچىلىك ھەرىكىتىگە كامال، تەبىبى، مىرزا، روزى قاتارلىق شائىرلار ھەم قاتناشقانلىقى تارىختىن مەلۇم. ئەنە شۇ يۇقىرىدا بايان قىلغانلىرىمىز تۈركىي

خەلقلەرنىڭ ماۋرا ئۇنىدەھر ۋە خوراساندىكى شەرقىي خەلقلەر بىلەن ئىجادىي ئالاقىگە كىرىپ، بىر - بىرىگە تەسىر كۆرسەتكەنلىكى توغرىسىدىكى قىسقىچە بايانىدۇر.

ئەمدى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مەركىزىي قىسمى بولغان شىنجاڭغا كەلسەك، ئورخۇن ئۇيغۇر دۆلىتى يىمىرىلگەندىن كېيىن شىنجاڭدا قەشقەر بىلەن بالاسوغۇننى مەركەز قىلغان قاراخانىلار دۆلىتى دىنىي ئېتىقادتا ئىسلام دىنىنى ئاساس قىلغان بولسا، بەش بالىق ۋە تۇرپان قوجۇنى مەركەز قىلغان ئۇيغۇر ئىدىقۇت دۆلىتى دىنىي ئېتىقادتا بۇددا دىنىنى ئاساس قىلدى. نەتىجىدە، بۇ ئىككى ئۇيغۇر دۆلىتىدە، ئىككى خىل ئىدىئولوگىيە، ئىككى خىل مەدەنىيەت، ئىككى خىل ئۆرپ-ئادەت شەكىللىنىپ، تىل ۋە تۇرمۇشتا بەزى پەرقلەر پەيدا بولغانىدى. بۇ پەرقلەرنى XIV ئەسىردە شىنجاڭدا مەيدانغا كەلگەن سەئىدىيە خاندانلىقى بۇزۇپ تاشلىدى. بۇتخانىلار يوقىتىلدى، ئۇنىڭ ئورنىغا مەسچىت - مەدرىسەلەر تىكلەندى.

X ئەسىردىن XIV ئەسىرگىچە تارىخىي ئەمەلىيەتتە بىر ئېتنىكىڭ پارچىلىنىشىغا مەڭگۈ خاتىمە بېرىلدى. خەلق ئەركىن ئارىلاشتى. سوتراندىكى ئورنىنى قۇرئان ئالدى. قۇرئان ئارقىلىق ئەرەب تىلى سانسكرىت تىلىنى سىقىپ چىقاردى. مەسچىت - مەدرىسەردە پارسچە شېئىرلار يادلىنىشقا باشلىدى.

XV ئەسىردىن باشلاپ سىياسىي، تارىخىي ھاياتتىكى ۋەقەلەر ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن چەمبەرچاس باغلىنىپ كەتتى. ئەلىشىر نەۋائى ئەسەرلىرى كەڭ تارقىلىپ، مەدرىستىكى ئەدەبىيات دەرسلىكىنىڭ ئاساسىي قىسمىغا ئايلاندى. بۇ دەۋرنىڭ ئەدەبىي تىلى XII-XIV ئەسىرلەرگە قارىغاندا كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ جانلىق تىلى بىلەن بەك ئاز باغلاندى. ئەرەب، پارس تىلىدىن كىرگەن يېڭى لېكسىكا بۇ چاغدىكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ شەكىللىنىشىدە مۇھىم رول ئوينىدى. دىئالېكتلارنىڭ

ئۆز ئارا يۇغۇرۇلۇشىنى تېزلەتتى. بۇ دەۋرگە يېتىپ كەلگەندە ئۇيغۇرلارغا قوشنا دۆلەتلەرنىڭ چېگرالىرىمۇ خېلىلا مۇقىملىشىپ، ئەمدى ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىسلامغىلا ئەمەس، ئۆز تېررىتورىيىسى بىلەن باغلاندى. بۇ چاغدا ئۇيغۇرلاردىكى ئويغانغان ۋەتەنپەرۋەرلىك ئۆزلىرىنىڭ تارىخىنى چوڭقۇر چۈشىنىۋېلىش ئېھتىياجىنى تۇغدۇردى. بۇ مەسىلە يېڭى ئەسەرلەرنى يېزىشتىلا ئىپادىلىنىپ قالماي، بەلكى پارس ۋە باشقا تىللاردا يېزىلغان ئەسەرلەرنى تەرجىمە قىلىشتىمۇ ئۆز ئەكسىنى تاپتى. بۇ ئەنئەنە سەئىدىيە خاندانلىقىدىن كېيىنكى جۇڭغار خوجىلار ھاكىمىيىتى دەۋردە ناھايىتى ئوچۇق شەكىللىنىپ زور كۈچ بىلەن ئوتتۇرىغا چىققانلىقى بەدىئىي ئەدەبىياتتا روشەن كۆزگە تاشلىنىدۇ. بۇ دەۋردە قەشقەرلىق موللا مۇھەممەت ئۆمەر پارس تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا «كەلىلە-دىمىنە» نى ۋە ئابدۇراخمان جامىنىڭ «يۈسۈپ - زۇلەيخا» داستانىنى تەرجىمە قىلغان. يەكەنلىك پازىل موللا خامۇش ئاخۇن، ئاخۇن موللا شاھ ھىجران ۋە خوتەن قارىقاشلىق شاھ مۇھەممەت تەرىپىدىن پارسچىدىن تەرجىمە قىلىنغان فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە» سى، ئاقسۇلۇق مۇھەممەت بىننى ئابدۇللاخان تەرىپىدىن ئەرەبچىدىن تەرجىمە قىلىنغان «ئەلفىللەيلى» (مىڭ بىر كېچە)، ھۆسەيىن بىننى ئىبنىمۇ ساتتار سوسى تەرىپىدىن پارسچىدىن تەرجىمە قىلىنغان «دارىپنامە»، مۇپازىل موللا كىچىك ساقى تەرىپىدىن 1737-يىلى ئەرەبچىدىن تەرجىمە قىلىنغان مىرخاندنىڭ «رەۋزە تۇس ساپا» ناملىق تارىخىي ئەسىرى، ھاجى يۈسۈپ ئىبنى موللا ئوشۇر خەلپەم تەرىپىدىن مىلادى 1751-يىلى پارسچىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىنغان مىرزا ھەيدەرنىڭ «تارىخى رەشىدى» ناملىق ئەسىرى، جۈملىدىن جۇڭغارلارنىڭ ئاخىرى، مەنچىڭ دەۋرىنىڭ بېشىدا مۇھەممەت سىدىق قەشقەرىنىڭ «تەزكىرى ئەزىزان»،

مىرزا ھەيدەرنىڭ «تارىخى رەشىدى» ئەسىرىنىڭ ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىنىشى يۇقىرىقى پىكرىمىزنىڭ روشەن ئىپادىسى مىسالى بولىدۇ.

يۇقىرىقى تەرجىمە ئەسەرلەر ئۆزىدىن كېيىنكى ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنى ئېستېتىك غايە، تېماتىكا، بەدئىي شەكىل ۋە بەدئىي ئوبراز ھەم ئۇلارنى گەۋدىلەندۈرىدىغان بەدئىي تىل بىلەن تەمىنلەپ، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن غايەت زور تۈرتكىلىك رول ئويناندى. مۇشۇ دەۋر ئىچىدە مەيدانغا كەلگەن موللا ناسىر يەركەندى، ئۆمەر باقى، مۇھەممەت سىددىق بەرشىدى قاتارلىق يازغۇچىلارنىڭ نەسرىي ئەسەرلىرىنى ۋە داڭلىق شائىر خوجام قۇلى ھىرقەتى، بابارەھىم مەشرەپ، مۇھەممەت سىددىق زەلىلى، نۆبىتى، گۈمنام، موللا ئەلەم شەھيارى، مۇھەممەت بىننى ئابدۇللا خاراباتى قاتارلىق شائىرلارنىڭ ئىجادىيىتىنى ۋە مانجۇ خاندانلىقى دەۋرىدە بىر قەدەر رېئالىستىك روھقا ئىگە خېلىلا باي ئەدەبىياتنىڭ تەرەققىياتىنى يۇقىرىقى تەرجىمە ئەسەرلەرنىڭ تەسىرىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ.

شۇنداق قىلىپ ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركىي خەلقلەر ئەدەبىياتى ئۆزئارا ۋە پۈتۈن تۈركىي خەلقلىرى بىلەن پۈتۈن شەرق ئەدەبىياتى بىۋاستە ۋە ۋاستىلىك تەرجىمە ئارقىلىق بىر - بىرى بىلەن ئىجادىي ئالاقە ئورنىتىپ، ئۆز ئارا تەسىر كۆرسىتىپ، بىر - بىرىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇزلۇكسىز تەرەققىي قىلىپ، ھەم ئۆزلىرى ئېرىشكەن غايەت زور ئۇتۇقلىرى بىلەن ئىنسانىيەت مەدەنىيەت خەزىنىسىگە ئىنتايىن مول ئۆچمەس ھەسسە قوشتى.